

गौडपादोयम्

आ ग म शा स्त्र म्

भट्टाचार्येण विधुशेखरेण

रचितया वृत्त्या

सहितम्

महते

श्रीश्यामाप्रसादाय

सूचीपत्रम्

निवेदनम्...	१
साङ्केतिकान्यक्षराणि...	१०
अचतरणिका	११—२७
§१। का नाम मा ण्डू क्यो प नि प त् कियती चैयम्...			११—२१
§२। मा ण्डू क्यो प नि प वः प्रथमे प्रकरणे पठितानां कारिकाणां तत्रोक्तेन गद्यग्रन्थेन सम्बन्धः ...			२१—२७
§३। आ ग म शा खे चतुर्णां प्रकरणानां मिथः सम्पर्कः			२७—७२
§४। आ ग म शा ख स्य मूलम्...		...	७२—७४
§५। आ ग म शा ख स्य पाठभेदाः.....		...	७४—७६
§६। आ ग म शा ख स्य नाम...		...	७६—७९
§७। ग्रन्थकारः...	७९—८२
§८। गौ ड पा व स्य फलः.....		...	८२—८९
§९। गौ ड पा व स्याभ्यत उद्धरणम्...		...	८९—९६
§१०। गौ ड पा व स्य कृतयः...		..	९६—९८
§११। आ ग म शा ख स्य प्रभवः ..			
§१२। उपनिषत्सु बृ ह वा र ण्य क मेथ मुख्यः प्रभव आ ग म- शा ख स्य...		...	९८—७१
§१३। श ङ्ख र पूर्वे वेदान्ताचार्यास्तत्कृतयश्च		...	७६—१२
§१४। आ ग म शा ख स्य सारः		...	१२—८७
§१५। गौ ड पा वी यं वर्शनम्		...	८४—२७
आ ग म शा स्त्र म्		...	१—२०५
आ ग म प्र क र ण म्		...	१—१६
घे त व्य प्र क र ण म्		...	१७—४६
अ छे त प्र क र ण म्		...	४७—८२
अ छा त शा न्ति प्र क र ण म्		...	८३—२०७

परिशिष्टानि	...	२०५—२५०
१। मा ण्डू फयो प नि प वु	...	२०६—३१०
२। का रि का सूची	...	२११—२१४
३। मा ण्डू फयो प नि प द्वाक्यसूची	...	२१४
४। का रि का णां विशेषशब्दसूची	...	२१५—२२२
५। कारिकासु धृतानामुद्दिष्टानां वा वादिनां ग्रन्थानां च सूची	२२२—२२३	
६। कारिकासु प्रायेण भूयसा वा बौद्धैः प्रयुक्तानां शब्दानां सूची	२२५	
७। वृत्ताद्युद्धृतानां पुरुषाणां ग्रन्थकाराणां विदुषां वादिनां स्थानप्रभृतीनां च सूची	...	२२६—२३२
८। वृत्ताद्युद्धृतानां ग्रन्थानां सूची	...	२३३—२४०
९। विषयसूची	...	२४१—२५०
संयोजनं संशोधनं च	...	२५१

निवेदनम्

‘तदेतदतिपूर्वम्’ प्राक् शिशतोऽपि षत्सरेभ्यः । तदाहं किञ्चित्परि-
चितसौगतमतः । तस्य मे कदाचिद्भगवद् गौ ङ पा दा चा र्यं कृते-
रा ग म शा स्त्रं^१ स्येतश्च ततश्च कानिचित्पत्राणि स्वैरमुद्धृतयतो
ऽचिन्नीयत चित्तमतिमात्रम् । अतर्कितमेव हि तत्र किञ्चिदचिन्तितचरं
प्रत्यभासत मे चेतसि । किं तदिति स्तोकं व्याकृतं मया प्राक्केपुविल्लघुपु
निबन्धेषु यद्भवान्याङ्गलवाचि च । तत्र ते यद्यपि केषाञ्चिदभिनवानां
यिचक्षणानामरञ्जयंश्चेतांसि सर्वथापि तु प्राचीनां पद्धतिमनुसरतां
केषाञ्चित्स्वपूथ्यानामुदपादयंस्ते क्षोभं मन्युं चातिमहान्तम् । श्रायेण
हि पुरुषा न मृष्यन्ति मतानि परकीयाणि ।

न खलु न सन्ति व्याख्यानान्या ग म शा स्त्र स्य । नैकमपि तु तेषां
मनोरमं न इत्यभिनयो ममायं परिकरः । न पुनस्तावता कश्चिन्मन्तु-
मर्हति ममैवेयं वृत्तिर्धृतिः । इयमेव व्याकरोत्यभिप्रायमधिकल-
मा चार्यं स्येति । न खल्वत्रभवानाविरभून्मे प्रबोधे स्वप्ने वा । न
घायोचत्करणेऽयं करुणया षत्स तवैवेयं वृत्तिर्मदभिप्रेतेति । न चेश्वरः
पुरः प्रादुर्भूय तथा किञ्चिन्नामकथयत् । न चास्मि सर्वज्ञः । तत्कथं नु
जानीयां द्रूयां वा सर्वोत्तमेयं वृत्तिर्मदीयेति ।

भूयानिह दृश्यते मतभेदः । किं क्रियताम् । नेदं न विदितं लोके
भिद्यन्ते मतानि पुंसांमिति । प्रकृतिरेवेयं हि तेषाम् । न च प्रकृतेरन्यथा-
भावो भवतीत्याह स्वयमा चार्योऽप्यस्माकमसकृत् (३.२१ ; ४.७,२६) —

“प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विष्यतीति ।”

अस्त्या ग म शा स्त्र स्य भाष्यं विरचितं श ङ्क रे ण । सोऽयं श ङ्क र-
स्तत्रभवतो ब्रह्म सू त्रा णां शा री र क भा ष्य क र्तु रन्यो न वेति न
ताद्यदिह चिन्त्यते । इष्यते तु चिन्तयितुमुपरिष्ठादवतरणिकायाम् । यः
कोऽप्येषोऽस्तु नाहमनया वुर्या तस्मादात्मनो मनागप्युत्कर्षमाधिश्चि-

१ । मा ण्डू ष्य का रि के ति मा ण्डू क्यो प नि ष ट्का रि के ति गौ ङ पा दा-
का रि के ति धाल्यैव नामान्तराणि ।

कीर्णामि । न चार्हामि शक्नोमि वाविष्कतुं स्वप्नेऽपि वा ज्ञमेऽपि वा ।
न खल्वहं तथा मूढो मत्तः प्रमत्तो वा यथाहं नेयदपि वेत्ति ।
यथा वा भवतु । कृता मयेयं वृत्तिर्यथोमति । यः पुनरिह प्रदर्शितो नयः
किं स युज्यते न वेति विवेक्तुमहन्ति सन्तः । अवगन्तुं चात्र यदुक्तं य शो-
मि त्रे ण स्फु टा र्था यां (पृ. २) नामा मि ध र्म को श ष्या ख्या या म्—

“युक्ता चेद् प्राहोयं न चेदन्यथा विधातव्या ।

न हि विषयेऽर्थं स्वलितुं न सम्भवेन्मादृशां बुद्धिः ॥” इति ।

इह खलु वृत्तौ विषयाणां परिष्काराय धृतान्यनेकानि सौगतमत-
वचनानि । तेषां च कानिचित्संस्कृते कानिचित्पालौ कानिचिच्च
भोटवाचि । तत्र सुगमत्वसिद्धये क्वचित्क्वचित् पालिवचनानां प्रदर्शिता
संस्कृतच्छायापि । एवं भोटपाठानां क्वचिच्च चीनपाठानामपि संस्कृत-
च्छायैव प्रदर्शिता न पुनर्मूलपाठोऽपि । अपरिचिततद्वाचां वाचकानां
नोपकाराय स भवेदिति ।

संस्कृतं नामाद्यत्वे न केवलं भारतभूमावेव प्रचरति अपितु सर्वस्यां
घसुमत्याम् । न चेदमस्ति भारतीया एव संस्कृतं बुध्यन्ते नान्य इति ।
किमिह विवादेन । नहि प्रत्यक्षे किञ्चिदनुपपन्नं नाम । अतो
नेतेऽप्युपेक्षयाः प्रेक्षावताम् । एवमपि न मयैषां विदुषां प्रदर्शितास्तत्र
तत्र वाचः । केवलं तु मतमात्रमुक्तं भूयस्त्वभिया ।

किञ्च । किं न वयं स्मरेम यदुक्तं चा ण कयेन स्यकीयेऽर्थं शा खे
(१.१५) —

“न कञ्चिद्वचमन्येत परस्य शृणुयान्मतम् ।

वालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः ॥” इति ।

पूर्वं किल मयेयं वृत्तिराङ्गलभाषायामुपनिबद्धा । प्रकाशिता च सानु-
ग्रहबुद्धचात्रत्येन विश्वविद्यालयेन । अथ साम्प्रतमुपचिकीर्षया स्वपूथाना-
मेतस्या मथा संस्कृतरूपमप्युपन्यस्यते । आङ्गलवृत्तिं च विरचयता मया-
ग म शा खे मपि संस्कृतं परीक्ष्यानेकानि दिग्देशात्तंगृहीतानि पुस्तकानि
हस्तलिखितानि संस्करणानि च वहनि । प्रदर्शितश्च तत्र सविस्तरः
पाठविवेकः । इह पुनः केचिदेवावश्यकाः पाठाः प्रदर्शिताः । विस्तरस्तु
बुभुत्सुभिराङ्गलवृत्तौ द्रष्टव्यः ।

चिन्तिता बह्व्योऽर्था भवत र णि का यां यत्न विवदन्ते प्रायेण
वादिनः । भूतो नूनमत्रानेकानि विमतानि चानभिमतानि च
वचनान्यधिगम्येरन् । तत्र यद्युक्तमुक्तं तदुपादातुं हातुं चान्यदर्हन्ति
मनीषिणः ।

स खलु सुविश्रुतो विद्वद्द्वौरेयो महामहोपाध्यायः श्री सी ता रा म-
शा स्त्री य थासीन्मै सयुक् सखा कतिचिद्वत्सराणि कलिकाता-
विश्वविद्यालये । स मेऽनुकम्पमानो यत्नादशोधयत्प्रायेण सर्वाणि
मुद्रणपत्राणि । तच्च कुर्वता तेनेतश्च ततश्च युक्तायुक्तत्वं वृत्तेर्मे करुणया
किञ्चिच्चिन्तितं यदभवन्म उपकारायातिमहत इत्यवश्यं वक्तव्यं मया
कृतधेदिना । न पुनरत्र सर्वत्राप्यावयोः सर्वथा संवादः । न वा पुनः
सर्वत्र सर्वथा विसंवादः । दृश्यते चेद्दोषस्तदर्थं वृत्तिकार एव सर्वत्र
वाच्यो न पुनर्जातु स मे वरेण्यः सखा ।

येनेयं संस्कृतवृत्तिरप्यस्या ग म शा स्त्र स्य प्रकाश्यते स जीयादनारत-
मन्नत्यो विश्वविद्यालयो जीयासुश्च शश्वन्निर्मत्सरा दोषज्ञाश्च परीक्षका
इति शियम् ।

ब्र ह्म वि हा रे ।
शक. १८७१ । आश्विने ।

भट्टाचार्यो विधुशेखरः ।

साङ्केतिकान्यत्तराणि

अ. अ. आ.	अभिसमयालङ्कारालोकः (गा. ओ. ग्रन्थमाला, ६७) ।
अ. को ^१ .	अभिधर्मकोशः पोषणेन संस्कृतो विवृतः परिवर्तितश्च फ्रान्सवाचि ।
अ. को ^२ .	अभिधर्मकोशः राहुलसाङ्कृत्यायन-संस्कृतः ।
अ. को. भा.	अभिधर्मकोशभाष्यम् । भोटपाठः । विव्लिओघेका बुद्धिका ।
अ. को. व्या ^१	अभिधर्मकोशव्याख्या यशोमित्रकृता ।
अ. को. व्या ^२	सैव ओगिहारा-संस्कृता ।
अ. वि.	अभिधानचिन्तामणिः ।
अ. नि.	अङ्गुत्तरनिकायो (पालिट्रेक्स्ट् सोसाइटी) ।
अ. प.	अभिधानप्पदीपिका (गुजरात-पुरातत्त्वमन्दिरम्) ।
अम. को.	अमरकोशः ।
अ. वे.	अथर्ववेदः ।
अ. श.	अष्टोत्तरशतोपनिषद्ः (निर्णयसागरः) ।
अ. सा.	अष्टसालिनी (पालिट्रेक्स्ट् सोसाइटी) ।
अ. सा. प्र.	अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ।
आ. उ.	आत्मोपनिषद् ।
आ. शा.	आगमशास्त्रम् (एतदेव) ।
आ. सू.	आचाराङ्गसूत्रम् (पालिट्रेक्स्ट् सोसाइटी)
ई. उ.	ईशोपनिषद् ।
उ.)	उपनिषद् ।
उप.)	
उ. स.	उपदेशसाहस्री ।
अ. सं.	अग्नेवसंहिता ।
मौ. सू.	मौषपातिकसूत्रम् जयमान-संस्कृतम्
क. उ.	कठोपनिषद् ।
क. व.	कथावत्यु (पालिट्रेक्स्ट् सोसाइटी) ।
क. प. अ.	कथावत्यु-अठकथा ”
क. व्या.	कलापव्याकरणम् ।
का. प.	काम्यपपरिवर्तः हलस्टाइन-संस्कृतः ।

का. मी.	काव्यमीमांसा ।
कि. अ.	किराताजुनीयम् ।
के. उ.	केनोपनिषद् ।
कै. उ.	कैवल्योपनिषद् ।
कौ. उ.	कौषीतम्बुपनिषद् ।
ग. म.	गणरत्नमहोदधिः, प्रयागे भीमसेनशर्मणा संस्कृतः ।
गी.	गोरक्षपुरे गोतायन्त्रे संस्कृता माण्डूक्योपनिषद् ।
च.	चतुःशतिका हरप्रसादशास्त्रि-संस्कृता ।
च. श.	चतुःशतकम् भोटपाठसहितं विधुशेखर-संस्कृतम् । विश्वभारती ।
चा. नी. द.	चाणक्यनीतिदर्पणः (बोम्बाई) ।
चि. वि. प्र.	चित्तविशुद्धिप्रकरणम् प्रभुभाइपाटेल-संस्कृतम् । विश्वभारती ।
ची. व.	चीवरवस्तु नलिनाक्षदत्त-संस्कृतम् ।
ज. र.	जगद्गुरुलमालास्तवः सदाशिवब्रह्मेन्द्रकृतः भात्म- बोधेन्द्रसरस्वतीकृतटीकासहितो वेदान्तपञ्चप्रकरणान्त- र्गतः । श्रीविद्यायन्त्रालयः । कुम्भकोणम् ।
जा.	जाबालोपनिषद् ।
ज्ञा. स.	ज्ञानसारसमुच्चयः (भोटपाठः) ।
त. आ.	तत्त्वरत्नावली (अद्वयवज्रसंग्रहे, गा. ओ. सी.) ।
त. क.	तत्त्वमुक्ताफलापः सर्वार्थसिद्धिश्च वैङ्कटनाथदेशिकस्य ।
त. ज्या.	तर्कज्वाला (= म. ह. का.) ।
त. वी. (प्र)	तत्त्वदीपिका प्रवचनसारटीका ।
त. वी. (पञ्च).	तत्त्वदीपिका (पञ्चास्तिकायसमयसारः) ।
त. प.	तत्त्वसंग्रहपञ्जिना कमलशीलकृता (गा. ओ. सी.) ।
त. प्र.	तत्त्वप्रकाशः (त्रिवेन्द्राम-संस्कृतग्रन्थमाला) ।
त. वा.	तन्त्रवार्त्तिकम् शावरभाष्यसहितम् (भानन्दध्रमः) ।
त. स.	तत्त्वसंग्रहः शान्तिरक्षितकृतः सटीकः (गा. ओ. सी.) ।
त. सू.	तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ।
ता. टी प.	तात्पर्यटीकापरिशुद्धिः ।
तै. आ.	तैत्तिरीयारण्यकम् ।

सै. उ.	तैत्तिरीयोपनिषद् ।
त्रि.	त्रिशिका श्लोचनलाभि-संस्कृता ।
त्रि. उ.	त्रिपुरातापन्युपनिषद् ।
त्रि. नि.	त्रिस्यभावनिर्देशो घसुबन्धुरुतः सुजितकुमार-संस्कृतः । विश्वभारती ।
थे. गा.	थेरगाथा (पा. टे. सो.) ।
थ. घै. सू.	थशबैकालिकसूत्रम् (देवचन्द-लालभाद्र पुस्तकोद्धारः) ।
थ. सू.	थशभूमिकसूत्रम् राडर-संस्कृतम् ।
थि. भा.	थिव्यायदानम् ।
थी. नि.	थीघनिकायो (पा. टे. सो.) ।
थ. प.	थम्मपदं ।
थ. प. भा.	थम्मपद-अटकथा (पा. टे. सो.) ।
थ. सं.	थर्मसंग्रहः (आर्यान् सीरिज, अक्सफोर्ड) ।
थ. सणि	थम्मसङ्गणि (पा. टे. सो.) ।
न. उ.	नयोपदेशः ।
नि.	निरुक्तम् ।
नि. स्तो.	निरुपमस्तोत्रम् तुष्णि-संस्कृतम् । जे. आर. ए. एस ।
नू. उ. उ.	नृसिंहोत्तरतापन्युपनिषद् ।
ने. प.	नेत्तिप्पकरणं (पा. टे. सो.) ।
नी. सि.	नीष्कर्म्मसिद्धिः चन्द्रिकासहिता जेकव-संस्कृता ।
न्या. फ.	न्यायकन्दली प्रशस्तपादभाष्यटीका (वि. सं. ग्रन्थमाला) ।
न्या. त.	न्यायामृततरङ्गिणी रामाचार्यकृता (निर्णयसागरः) ।
प. द.	पञ्चदशी ।
प. पु.	पद्मपुराणम् (धानन्दाश्रमः) ।
प. सा ^१ .	परमार्थसारम् आदिशेषकृतम् (वि. सं. ग्रन्थमाला) ।
प. सा ^२	„ अभिनवगुप्तकृतम् वार्निट-संस्कृतम् (जे. आर. ए. एस. १९१०, प. ७०७) ।
प. सा ^३	„ आदिशेषकृतम् सूर्यनारायण-संस्कृतम् (कर्णाटकप्रकाशनगेहम्) ।
प. प्र. पा.	पञ्चविंशतिसाहस्रिका प्रशापारमिता ।

पा. लो. व.	पाण्डुलोहितवस्तु नलिनाक्षत-संस्कृतम् ।
पा. सू.	पाणिनिसूत्रम् ।
प्र. उ.	प्रश्नोपनिषद् ।
प्र. भा.	प्रशस्तपादभाष्यम् (विजयनगरग्रन्थमाला) ।
प्र. वि.	प्रमाणविनिश्चयः धर्मकीर्तिकृतः (भोटपाठः) ।
प्र. वा ^१	प्रमाणवार्त्तिकं धर्मकीर्तिकृतम् । राहुलसांकृत्यायन- संस्कृतम् ।
प्र वा ^२	प्रमाणवार्त्तिकम् धर्मकीर्तिकृतम् । मनोरथनन्दिकृत- वृत्तिसहितम् । राहुलसांकृत्यायनसंस्कृतम् ।
बु. च.	बुद्धचरितम्, अथघोषकृतम्, जनस्टन-संस्कृतम् ।
बृ. उ.	बृहदारण्यकोपनिषद् (आनन्दाश्रमः) ।
बृ. भा. वा.	बृहदारण्यकभाष्यवार्त्तिकम् (आनन्दाश्रमः) ।
बो. अ.	बोधिचर्यावतारः शान्तिदेवकृतः (वि. इण्डिका) ।
बो. अ. प.	बोधिचर्यावतारपञ्जिका प्रज्ञाकरमतिकृता ,,
बो. भू.	बोधिसत्त्वभूमिः ओगिहारा-संस्कृता (जापान) ।
बौ. ल.	बौद्धन्यायलघुलेखसंग्रहः (सिक्स् बुड्ढिस् न्याय- द्राकाट्स्, विव्दिओथेका इण्डिका) ।
ब्र. उ.	ब्रह्मविन्दूपनिषद् ।
ब्र. सू.	ब्रह्मसूत्रं, ब्रह्मजालसुत्तं (पालि) वा ।
भ. गो.	श्रीभद्रगधद्वीता ।
भा. पु. ^१	श्रीमद्भागवतपुराणम् ।
म. अ.	मध्यमकावतारः चन्द्रकीर्त्तिकृतः (भोटपाठः) । फ्रन्सपाठस्तु पोपण-संस्कृतः (मिउसिओं, १६०७) ।
म. अ. का.	मध्यमकालाङ्कारिका शान्तिरक्षितकृता (भोटपाठः) ।
म. ना. उ.	महानारदीयोपनिषद् ।
म. नि.	मञ्जिमनिकायो (पा. टे. सो.) ।
म. नी.	महासहनोति (पालिः) सिंहले मुद्रिता ।
म. टी.	मध्यान्तविभङ्गटीका यमगुवि-संस्कृता (जापान) ।
म. प. सू.	महापरिनिष्वाणसुत्तं ।
म. पू.	मनोरथपूरणी (पालिः) । श्यामराष्ट्रे महामुकुटराज- विद्यालयः । श्यामराष्ट्रम् । २५६३ ।

म. ग्रा.	मण्डलब्राह्मणोपनिषद् ।
म. म.	महार्थमञ्जरी (त्रिवेन्द्राम संस्कृतग्रन्थमाला) ।
म. घ.	महावग्गो (विनयपिटके) थोलडेनबार्ग-संस्कृतः ।
म. घ्यु ^१	महाव्युत्पत्तिः सकृकि-संस्कृता (जापान) ।
म. घ्यु ^२	महाव्युत्पत्तिः मिनायेक-संस्कृता (राशिभा) ।
म. घृ.	मध्यमकवृत्तिः पोषण-संस्कृता (राशिभा) ।
म.स.	माण्डूक्योपनिषद् महेशचन्द्रपालेन संस्कृता ।
म. सू. अ.	महायान-सूत्रालङ्कारः श्रीयनलाभिना संस्कृतः (पारिस)
म. सू. टी.	मध्यान्तत्रिभङ्गसूत्रभाष्यटीका विधुशेखरेण तुघिना च संस्कृता ।
महा. व.	महावस्तु सेनार्त-संस्कृतम् (पारिस) ।
म. ह. का.	मध्यमकहृदयकारिका भयस्कृता (भोटपाठः) ।
म. ह. का. वृ.	मध्यमकहृदयकारिकावृत्तिस्तर्कञ्जाला (भोटपाठः) ।
मा. उ.	माण्डूक्योपनिषद् ।
मान. उ.	मानसोल्लासः सुरेश्वरकृतः (निर्णयसागरः) ।
मा. भा.	माण्डूक्योपनिषद्भाष्यम् श्रीनियासभाष्यसहितम् (कुम्भकोणम्) ।
मि. प.	मिलिन्दपञ्चो ट्टेङ्गनार-संस्कृतः ।
मुक्ति. उ.	मुक्तिकोपनिषद् ।
मी. द.	मीमांसादर्शनम् ।
मी. श्लो. वा.	मीमांसाश्लोकवार्तिकम् (चौखाब्बा-संस्कृतग्रन्थमाला) ।
यो. भू.	योगाचारभूमिः असङ्गकृता (संस्क्रियमाणानेन वृत्तिकृता) ।
यो. वा.	योगवासिष्ठरामायणम् (निर्णयसागरः) ।
यो. शा.	योगशास्त्रं हेमचन्द्रकृतम् (विव्दिओथेका, इण्डिका) ।
यो. सू.	योगसूत्रम् ।
रा. उ. ता. उ.	रामोत्तरतापन्युपनिषद् ।
ल. च.	लघुचन्द्रिका (श्रीविद्यायन्त्रालयः, कुम्भकोणम्) ।
ल. बि.	ललितविस्तरः (लेफमान-संस्कृतः) ।
ल. सू.	लङ्कावतारसूत्रम् वृनिओ नाञ्जिओ-संस्कृतम् (काइटो) ।

ल. सू. पाठः	लङ्कावतारसूत्रपाठः (आङ्गलवाङ्मयः) सुसुक्ति-कृतः ।
व. छे.	वज्रच्छेदिका मोक्षमूलर-संस्कृता ।
वा. पु.	वायुपुराणम् ।
वा. भा.	न्यायसूत्रस्य घाटस्यायनभाष्यम् ।
वा. वृ.	श्रीवातुलसूत्रवृत्तिः (काश्मीरग्रन्थमाला) ।
वा. स.	वाजसनेयिसंहिता ।
वि.	विंशिका वसुयन्धुकृता श्रीवनलाभि-संस्कृता ।
वि. पु.	विष्णुपुराणम् ।
वि. सि.	विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिः क्रान्तवृत्तिः पोषणकृता ।
वि. पि.	विनयपिटिकम् ।
वि. म.	विसुद्धिमग्नो
वि. स.	विष्णुसहस्रनाम (महीशूर) ।
वि. व्या.	विग्रहव्यावर्त्तनी नागार्जुनकृता जयश्यालेन राहुलसाङ्कृत्यायनेन च संस्कृता ।
वे. सा.	वेदान्तसारः ज्याकव-संस्कृतः ।
वै. सू.	वैशेषिकसूत्रम् ।
श. प्रा.	शतपथब्राह्मणम् ।
शा. वा.	शारीरकमीमांसाभाष्यवार्त्तिकम् (आशुतोषसंस्कृत- ग्रन्थमाला) ।
शि. व.	शिशुपालवधम् ।
शि. वि.	शिवसूत्रविमर्शिनी (काश्मीरग्रन्थमाला) ।
शि. स.	शिक्षासमुच्चयः वेण्डाल-संस्कृतः (राशिआ) ।
श्वे. उ.	श्वेताश्वतरोपनिषद् ।
प. स.	पद्दर्शनसमुच्चयः गुणरत्नटीकासहितः (बिब्लियोपेका इण्डिका) ।
स. त.	सन्मतितर्कः (गुजरात-पुरातत्त्वमन्दिरम्) ।
स. द. सं.	सर्वदर्शनसंग्रहः ।
स. प्र. पा.	सप्तशतिका प्रज्ञापारमिता तुचि-संस्कृता ।
स. नि. सू.	सन्धिनिर्मोचनसूत्रम् (भोटपाठः) लामोरे-संस्कृतः ।

म. द्रा.	मण्डलब्राह्मणोपनिषद् ।
म. म.	महार्थमञ्जरी (त्रिवेन्द्राम संस्कृतग्रन्थमाला) ।
म. घ.	महावग्गो (विनयपिटके) ओलडेनबार्ग-संस्कृतः ।
म. व्यु ^१	महाव्युत्पत्तिः सककि-संस्कृता (जापान) ।
म. व्यु ^२	महाव्युत्पत्तिः मिनायेफ-संस्कृता (राशिभा) ।
म. वृ.	मध्यमकवृत्तिः पोपण-संस्कृता (राशिभा) ।
मस.	माण्डूक्योपनिषद् महेशचन्द्रपालेन संस्कृता ।
म. सू. अ.	महायान-सूत्रालङ्कारः श्ठीवनलाभिना संस्कृतः (पारिस)
म. सू. टी.	मध्यान्तविभङ्गसूत्रभाष्यटीका विद्युशेखरेण तुङ्घिना च संस्कृता ।
महा. घ.	महायस्तु सेनार्त-संस्कृतम् (पारिस) ।
म. ह. का.	मध्यमकहृदयकारिका भव्यकृता (भोटपाठः) ।
म. ह. का. वृ.	मध्यमकहृदयकारिकावृत्तिस्तर्कज्वाला (भोटपाठः) ।
मा. उ.	माण्डूक्योपनिषद् ।
मान. उ.	मानसोल्लासः सुरेश्वरकृतः (निर्णयसागरः) ।
मा. भा.	माण्डूक्योपनिषद्भाष्यम् श्रीनिवासभाष्यसहितम् (कुम्भकोणम्) ।
मि. प.	मिलिन्दपञ्चो द्रेङ्कनार-संस्कृतः ।
मुक्ति. उ.	मुक्तिकोपनिषद् ।
मी. द.	मीमांसादर्शनम् ।
मी. श्लो. वा.	मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम् (चौखाम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला) ।
यो. भू.	योगाचारभूमिः असङ्कृता (संस्क्रियमाणानेन वृत्तिकृता) ।
यो. वा.	योगवासिष्ठरामायणम् (निर्णयसागरः) ।
यो. शा.	योगशास्त्रं हेमचन्द्रकृतम् (बिब्लिओथेका, इण्डिका) ।
यो. सू.	योगसूत्रम् ।
रा. उ. ता. उ.	रामोत्तरतापन्युपनिषद् ।
ल. च.	लघुचन्द्रिका (श्रीविद्यायन्त्रालयः, कुम्भकोणम्) ।
ल. बि.	ललितविस्तरः (लेफमान-संस्कृतः) ।
ल. सू.	लङ्कायतारसूत्रम् वृनिओ नाञ्जिओ-संस्कृतम् (काश्मिरो) ।

अवतरणिका

§ १ । का नाम मा षड् क्यो प नि प त् कियती चैयम् ।

का नाम मा षड् क्यो प नि प त् कियती चैयमिति विवदन्ते षादिनः । तत्र तावद् “ओमित्येतदत्तरम्” इत्यादीनि “आत्मानं य एवं वेद” इत्यन्तानि द्वादश गद्यवाक्यान्वेव^१ सेति प्रसिद्धम् । इदं च मन्यते गौ ङ पा द-
कारिका नाम तस्यैव ग्रन्थस्य व्याख्यानमिति । भिद्येते चैतौ ग्रन्थौ *
मिथो यद्यप्यन्योन्यमतिसम्बद्धौ मूलमिति व्याख्यानमिति च यथाक्रमम् ।

नैतत्पुनरन्ये सम्मन्यन्ते । ते ह्याहुर्नैवेयमुपनिषत्केवलमुक्तपूर्वाणि
द्वादश गद्यान्वेव अपि तु गौ ङ पा द कारिका याः प्रथमे प्रकरणे पठिताः
सर्वाः (२६) कारिका अपि । एवं चैतेषां मते तानि गद्यवाक्यानि कारिकाश्च
ता इत्येतदुभयमप्युपनिषदिति । ततश्च तयार्थयोरेपि श्रुतित्वमिति ।^{१०}
एवमेवाह म ध्वा चार्यः समर्थितः स्वानुगामिभ्यां व्यास ती र्थ धी नि-
यासाभ्याम् । तत्र कारिकास्तन्मते ब्रह्मणा दृष्टाः । अन्यत्तु मण्डूकरूपी
वरुणः प्रकाशयामास । यथोक्तं तेन स्वकीये मा षड् क्य भाष्ये—

“ध्यायन्नारायणं देवं प्रणवेन समाहितः ।

मण्डूकरूपी वरुणस्तुष्टाव हरिमव्ययम् ॥” इति ।

“इति मण्डूकरूपी सन् ददर्श वरुणः श्रुतिम् ।”

इति च ।^१ इदं चोक्तं तेन तत्रैव (पृ. २)

“मण्डूकरूपिणा वरुणेन वतूरूपो नारायणोऽत्र स्तूयत इति ।”

अत्रोपन्यस्तं तेन प्रमाणम्—

‘ब्रह्मदृष्टानतो मन्वान् प्रमाणं सलिलेश्वरः ।

अत्र श्लोका भवन्तीति वकारैवं पुनः पुनः ॥” इति^२

१ । एषां वाक्यानामाद्यानि सह स्तोकेन पाठभेदेनाभ्यास्वप्युपनिषदस्य
पश्यन्ते । यथा ऋ. पू. ता. उ. ४. १-२ ; ऋ. उ. ता. उ. २ ; रा. उ. ता. उ. ८. ९ ।

२ । गृहीतं मतमिदं म ध्वा चार्येण । चिन्तितचरं च मयेदं
सविस्तरमन्यग्राह्यलवाचि ।

३ । अत्रैतयोर्बन्धनयोरादिभं पद्मपुराणा दन्तिमं तु ह रि षं शा-
दुद्धृतमित्युच्यते । मया त्वन्विष्यापि मुद्रिते ग्रन्थे नानयोरन्यतरदप्यधिगतम् ।

४ । कुत्रत्यमिदमित्यद्यापि नाद्यगम्यते ।

स. पु¹.	सदमपुण्डरीकम्, पिच्छिभोथेका बुद्धिका ।
स. पु².	शोगिहारासंस्कृतम् ।
स. सा.	संक्षिप्तसारव्याकरणम् ।
सि. सि. स.	सर्वसिद्धान्तसंग्रहः प्रेमसुन्दर-संस्कृतः ।
स. रा. सू.	समाधिराजसूत्रम् (बुद्धिस्-टेक्स्-सौसाइटी) ।
सा. का.	साङ्ख्यकारिका ।
सा. सू.	साङ्ख्यसूत्रम् ।
सु. निपा.	सुसनिपातो ।
सु. स.	सुभाषितसंग्रहः घेण्डाल संस्कृतः ।
सू. सू.	सूत्रछताङ्गसूत्रम् ।
ह. य.	हरिवंशम् ।

भा.	भानन्दगिरिः ।
कू.	कूरनारायणः ।
तुल.	तुलनीयम् ।
द.	दृश्यताम् ।
द्र.	द्रष्टव्यम् ।
ना.	नागाजुनः ।
पा.	पाणिनिः ।
पु.	पुरुषोत्तमः ।
श.	शङ्कराचार्यः ।
शक	शकान्दः

निरोधः ध्रुयते “अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत” इति ।
अत्र ध्रुयत इति पदेन तद्वचनस्य श्रुतित्वं सुव्यक्तम् ।

‘कश्चित्त्वाह मतमेतत्ततोऽपि प्रागधिगम्यते । किं बहुना वृ. भा. वा.
कारस्य सु रे श्व र स्य । तस्मादपि प्राचीनस्य शा री र क भा ष्य-
कारस्य श ङ्क र स्यापि च समये मतमिदं दृश्यत इति । काममिदं ५
वदत्वेव कोविदः । न पुनरयमेवं मन्तुमर्हति । तयोरेवाचार्ययोर्वचन-
विरोधात् । तथा हि । सु रे श्व र स्ताव श्रै ष्क र्म्य सि ङ्खौ (४. ४१)
“कार्यकारणबद्धौ ता” वित्याद्या ग म शा ख कारिकाम् (१. १२)
उद्धरन् ब्रवीत्ययमर्थोऽस्मत्पूज्यैर्गौडैरुक्त इति । अत्र गौ डा ० गौ ड पा दा-
चा र्याः । यच्च गौ ड पा दा चा र्यै रुक्तं न सा श्रुतिर्भवतीति कृतं १०
कथनेन । श ङ्क रो ऽपि स्वभाष्यस्यैकत्र (ब्र. सू. २ १.६) “अनादिमायये”-
त्यादिम् (आ. शा. १. १६) अन्यत्र च (ब्र. सू. १. ४. १४) “मृद्धोद्विस्फु-
लिङ्गाद्यै” (आ. शा. ३ १५) रित्यादिं कारिकामवतारयन्नाह यथाक्रमम्
“अत्रोक्तं वेदान्तसम्प्रदायविद्भिर्नाराचार्यै” रिति । “तथा च सम्प्रदायविदो
वदन्ती” ति च । ततश्च यत्खलु सम्प्रदायविदो वदन्ति न तस्य १५
श्रुतित्वं स्वप्नेऽपि सिध्यति । अतो न श ङ्क रो नतरां च सु रे श्व र
आ. ग म शा खं श्रुतिं मन्यत इति निर्णयः ।

एवं च स्थितेश्चो कृ ष्ण मूर्त्ति श र्म णा स्वमतपोषणाय शा री र क-
भा ष्य कारस्य श ङ्क र स्यैवेति यानि द्वित्राणि वचनान्युपन्यस्तानि न तानि
तदर्थप्रतिपादनसमर्थानि । न खल्वस्यैव श ङ्क र स्य तानीति निःसंशयं २०
दर्शयितुं शक्यते । यद्योक्तं तेन सु रे श्व रः किल (वृ. भा. वा. १. ४.
६१५, ७४३) गौ ड पा द कारि कां (१. १४) “वेदान्तोक्ति” रिति
“आगमशासन” मिति (१. १४) च ब्रवीति । तेन च प्रतीयते तन्मते श्रुतित्व-
मा ग म शा ख स्येति । तदपि न युज्यते । न हात्र किमप्युपलभ्यते
येनास्य श्रुतित्वमवश्यमधिगम्येत । प्रदर्शितं च प्राग्यथा सु रे श्व र २५

६ । य. न. श्री कृ ष्ण मूर्त्ति श र्मा ।

७ । “एवं गौडैर्द्राविडैर्नः पूज्यैरयमर्थः प्रभाषितः ।” स्पष्टोऽत्र चण्दोदोषः ।

द्राविडाः श ङ्क रा चा र्याः ।

व्या स ती र्थो ऽपि मन्त्रत्वेनैव कारिका इमा उद्धरति । यः स नृ. पू.
ता. उपनिषदो भाष्यकारो । यः खलु सुविश्रुतो नाम्ना श ङ्क रा चा र्ये ण ।
अनन्यश्च प्र पञ्च सा र का रा त्सोऽप्येतदेव मतं समर्थयते । न पुनः स
विशेषमाह किमस्या उपनिषद् ऋषिर्वरुणः । कारिका वा दृष्टा चरुणेनेति ।
५ अस्ति रा मा नु जा नुगामी फू र ना रा य णो नाम कश्चिद्वैकाकारो
मा ण्डू फ्यो प नि प दः । सोऽपि मन्यते तानि द्वादश गद्यवाक्यानि
प्रथमप्रकरणे पठितास्ताश्च कारिका मा ण्डू फ्यो प नि प दि ति ।
अप्य य दी क्षि तोऽपि (यः खलु मिद्यते सुप्रथितात् सि द्धान्त ले श-
का रा त्) तन्मतमेव पुष्पातीति प्रतीयते । स ह्यस्या उपनिषदस्तानि
१० गद्यवाक्यानि ताश्च प्रथमप्रकरणोक्ताः कारिका एव व्याचष्टे नाधिकं
किञ्चिदिति ।

अस्ति मा ण्डू फ्यो प नि प दो भाष्यकारः श्री श ङ्क रा चा र्यः । -स
खल्व्याह स्वभाष्योपोद्धाते “श्रीमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपभ्याख्यानम् ।”
वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्यारभ्यत'
१५ इति । एतेन प्रतीयते सह गद्यवाक्यैः कारिका अपि प्रकरणचतुष्टयोक्ता
उपनिषदन्तर्गता एवेति । इदं चातिस्पष्टमिदं प्रकरणचतुष्टयम् “श्रीमित्ये-
तदक्षरमित्याद्यारभ्यत” इति वचनेन । यद्यप्येतन्न वस्तुतत्त्वम् । न चेदं
चिन्तितं भाष्यकारेण किं प्रथममेव प्रकरणमाहोस्विदन्धान्यपि प्रकरणानि
श्रुतिर्न वेति । अयं च भाष्यकारः सुप्रथिता ब्र ह्म सू त्र शा री र क-
२० भा ष्य का रा ष्च ङ्क रा चा र्या इत्यन्य इति दुष्करं वक्तुम् ।^५

आस्तां वा तावदेतत् । प्रकृतमेवानुसराम । प्रथमप्रकरणोक्ताः
कारिका गद्यवचनानि च तानि मा ण्डू फ्यो प नि प दि ति श्री भा ष्य-
का रो रा मा नु जा चा र्यो ऽपि मन्यत इति प्रतीयते । तेन हि
श्री भा ष्ये (१. १. १.) “अनादिमायया सुत” इत्या ग म शा ख-
२५ कारिका(१. १६) श्रुतिरिति गृहीता । उक्तं खलु तेन तत्र जीवस्यैव

५ । ये पुनर्बन्धयन्ते शा री र क भा ष्य का र्थां ग म शा खेन भा ष्य का र
श्रान्त्यौ न तावन्ते समाप्तेना ग म शा खेन भाष्ये मङ्गलाचरणम् । तत्रत्यानां
श्लोकानामत्यपहृष्टत्वम् । उन्वोदोषं(आ नन्द गि रे दोषोद्धरणप्रयासो न पेशलः) ।
प्युत्सलं कृतिं चैव केवलं विन्तयितुमर्हन्ति । अपि तु तत्र तत्र (१. १० ; २. २७ ;
३-२६ ; ४. ८३) व्याख्यानमपि । शप्येतद्युज्यते शा री र क भा ष्य का रस्य ।
३० इदयतामत्र वृत्तिकृतो व्याख्यानं ३. २३, ४. ३ ; ३. २५ । ई. उ. १२।

उक्तपूर्वमिदं म ध्या चा यो दो नां मते गौ ङ पा द कारिकाणां प्रथम-
मेव प्रकरणं श्रुतिरिति । ततश्च केचलं तदेव मा ण्डू क्यो प नि प द-
न्तर्गतम् । अन्यानि तु प्रकरणान्येकोऽनेको वा ग्रन्थ इति न ते किञ्चिदाहु-
र्न वा परे । अतो न तेषां ग्रन्थोऽपि धृतित्वस्य ।

§२ । मा ण्डू क्यो प नि प दः प्रथमे प्रकरणे पठितानां कारिकाणां
तत्रोक्तेन गद्यग्रन्थेन सम्बन्धः ।

इदमिह केचन मन्यन्ते । यानि तानि मा ण्डू क्यो प नि प दो
द्वादश गद्यवाक्यानि तानि चतुर्धा विभज्यन्ते^१ । एकैकस्य भागस्यान्ते
च तेषाम् “अत्रैते श्लोका भवन्तीति”^२ केऽपि श्लोकाः पठ्यन्ते ।
ईदृशाश्च श्लोका^३ अन्यास्वप्युपनिपत्सूद्धृता अवगमयन्ति यदेते तत्तदर्थ-
समर्थनायैवोद्धृता इति । इदं च व्यक्तं यद्यस्मिन्नुद्ध्रियते तत्तस्मात्पूर्व-
मिति । यथा शा री र क भा ष्ये (व्र. सू. २. २, २८) उद्धृता-
ल म्ब न प री ज्ञा तस्मात्प्राचीनेति । प्रकृतेऽपि गद्यग्रन्थेषु धृताः
कारिकास्तेभ्यः प्राचीना इति वक्तव्यम् ।

किञ्च । प्रथमप्रकरणपठिताः कारिका नाम मा ण्डू क्यो प नि प द-
र्थाविष्करणपरा इत्याहुः । एवमेवेदं चेन्नूनं गद्यग्रन्थेषु यद्यद्गुरुहमपेक्षितं
वा नितान्तं न तत्कथमप्युपेक्ष्येत कारिकासु^४ प्रत्युतातिस्फुटं विव्रियेत ।
न पुनरेतत्तासु तथावेक्ष्यते ।^५ विमृशतश्चैवं प्रतिभासते कारिका एव
प्रथमं ततश्च ते गद्यग्रन्था निबद्धा इति ।

म ङ्ग व ङी ष्ट गु व ङी ति च तिष्ठ उपनिपदः । नृ पू ता. उपनिपदश्च
पञ्चाध्यायाः पञ्चोपनिपदः ।

१ । यथा प्रथमे भागे प्रथमतः पञ्चाध्यायानि (१-६) । द्वितीये सप्तमं
पाक्यम् । तृतीये अष्टमादीनि चत्वारि वाक्यानि (८-११) । चतुर्थे तु द्वादशं
पाक्यम् ।

२ । एताश्च पङ्क्तयः शाङ्करभाष्येऽप्युद्ध्रियन्ते ।

३ । यथा “तदेते श्लोका भवन्ति” (वृ. उ. ४. ३. ११, ४. ४. ८,
इत्यादि) । “तदेव श्लोकः” (छा. उ. ३. ११. १) । “तदप्येव श्लोको
भवति” (तै. उ. २. १. १) । इत्यादि ।

४ । यथा प्रथमोद्देश्योर्गद्यग्रन्थयोर्नास्ति किञ्चित्कस्याञ्चित्कारिकायाम् ।

भा ग म शा खं गौ ड पा दी क्तमिति जानातीति । “वेदान्तोक्तिरिति”
“भागमशासन”मिति चेदृशं वचनं वेदान्तमागमं वाधिरुत्य येन
केनाप्यद्यत्वेऽपि रचिते ग्रन्थे न खलु न युज्यते प्रयुज्यते वा ।
स चायं प्रयोगो गौणो न तु मुख्यः ।

५ अयं च विवाधो न साम्प्रतिकः । न्या या मृत त र ङ्गि णी का रो
रा मा चा र्योऽपि हि स्वकीये ग्रन्थे (पृ. २२३) भा ग म शा ख स्य
द्वे कारिके (१. १७, १८) अधिरुत्य तयोः श्रुतित्वमस्ति न वेति विचार्य
अस्त्येवेति मीमांसते^८ ।

१० तदयं निष्कर्षः । भासन्केचनानुपेक्षेणोपवचनाः पुमांसः समये
रा मा नु जा चा र्य स्थापि ये प्रथमप्रकरणीकाः कारिका गद्यवचनानि च
तानि मा ण्डू क्यो प नि प दि ति मेनिरे । न पुनरेषु शा रो र क भा ष्य-
का रः श ड्क र स्तदनुगामिना वेति । प्राञ्चः किलास्माकमीदृशेषु संस्कृत-
ग्रन्थानां विचारेष्वनेकत्र श्रद्धादेया इव (श ब्रा. १. १. ४. १५) प्रति-
भान्ति कुर्वन्ति चाट्युक्तिं गौणोक्तिं वा । उपनिषदाद्यर्थमवलम्ब्य

१५ कृतोऽपि ग्रन्थस्तैस्तत्तन्नाम्ना गृह्यते^९ । प्रथितमिदं न खलु भ ग व द्-
गी तो पनिपद्विति । अस्ति त्वस्यास्तद्वीरवम् । अत एव प्रत्यध्याय-
मधीमहे वयमन्ते “इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्स्यति ।” अनुपनिषदप्युप-
निषदिव क्रियत इत्याहाचार्यः स त्य म तः पा णि नि सूत्रप्रमाणेन^{१०} ।
सैव गतिः पुराणानामपि । “पुराणं पञ्चलक्षण”मिति वदन्ति ।

२० न पुनः सर्वेषु पुराणेषु तानि लक्षणानि दृश्यन्ते । यद्यपि तु तानि
पुराणान्येवेति प्रसिद्धं लोके । उपनिषदामपि सैव कथा । कैश्चित्त्वा-
ग म शा ख स्यै कैकमपि प्रकरणं स्वतन्त्रोपनिषत्तया गण्यते ।^{११}

८ । इदमधगन्तव्यम् । प्रथमप्रकाणीका गौ ड पा दी का रि काः कदाचिद्
(ल च, पृ ५८०) गौ ड पा दी यो क्त श्रु ति रिति । कदाचिद् (न्या अ त,
२५ पृ १२३ ख) मा ण्डू क्यो प नि प दि ति ध र ण गौ ड पा दी य वा र्त्ति क मिति
चोच्यते । यदिदमुभयमपि नातिनिपुणं विचार्योक्तमिति स्पष्टम् ।

९ । श ड्क रे ण भ ग व द्गी ता या द्वौ श्लोकौ (२ १९, २०) ऋगिति
मन्त्र इति च गृहीतौ ।

१० । “जीषिकोपनिषदाद्यौपम्य (१ ४ ७) इति ।”

३० ११ । एवमन्यत्रापि । यथा तै त्ति री यो प नि प दि शिक्षा च ही

अन्यच्च । प्रणेता किल नृ. उ. ता. उपनिषद्ः^{१०} कारिकासु विश्व-
शब्दमुपनिषत्सु तु प्राचीनासु वैश्वानरशब्दमवेत्तमाण उभयमपि गृह्णाति^{११}
करोति च तेन तमर्थं कियत्यापि मात्रया सुगमम् ।^{१२} किं पुनरिह
द्वावपि शब्दौ विश्ववैश्वानरौ गृहीतौ नृ. उ. ता उपनिषदि । कश्च
तयोर्विशेषार्थ इति प्रदर्शितं वि धा र ण्ये न पञ्च द श्या म् (१. ५
१५-१६) वे वा न्त सा रे च (§ १७) स दा न न्दे न ।

एवमेव गद्यबन्धेषु (३-४) जागरितस्वप्नसुपुतरूपास्तिष्ठोऽवस्था-
शब्दा न्दो ग्य तो वा वृ ह द्वा र ण्य क तो वा उभाभ्यामेव वा
पश्चात्सङ्कलिताः । तच्च “बहिष्प्रज्ञ” इति “अन्तःप्रज्ञ” इति “घनप्रज्ञ” इति
(कारिका १) चैषां शब्दानां परिष्काराय ।

१०

येयं गद्यबन्धरूपा मा ण्डू क्यो प नि ष त् सा खलु कारिकाभ्य
उपनिषद्ग्रन्थश्च काभ्यश्चित्संकलितेत्युभयग्रन्थपर्यालोचनयैव प्रकाशते ।
तथाहि । कारिकासु तावद् “घनप्रज्ञ” इति (१) “आनन्दभुगि” ति (३)
“आनन्द” इति च (४) पठ्यते । गद्यबन्धस्त्वेषः (५, पृ. २०६)
“यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति^{१५}
(= वृ. उ. ४. ३. ६) तत्सुपुतम् । सुपुतस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन
(= वृ. उ. ४. ५. १३) एवा न न्द म यो (तै. उ. २. ५. १) ह्यानन्दभुक्
चेतोमुखः प्रादस्तृतीयः पादः ।” इति ।

अत्र द्वयोः कतरन्मूलं कतरद्वा विवरणमिति न दुरवगमम् । इह
कारिकायां (१) “घनप्रज्ञ” इति “प्रज्ञानघन” इत्यस्मादीपद्विद्यमानमपि^{२०}
नार्थतस्तथा भिद्यते । अत एवेह प्रयुक्तं “मेकीभूत”^{११} इति ।

इयं च कारिका चिन्तनीयात्र (१. १६)—

१० । अत्र खलु निखिलापि मा ण्डू क्यो प नि ष द्द्विक्रियेण
पाठभेदेन पठिता ।

११ । “स्यूलमुच्चतुरात्मा निश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद” इति ।

२५

१२ । अयमर्थो नृ. पू ता उपनिषदपि । तथाहि । परकारिकायां
“प्रतिविक्त” मिति तद्विह “सूक्ष्म” मिति । नूतमिह “सूक्ष्मं” शब्दः उगमतरः
“प्रतिविकतात्” विस्तरार्थं तु सैवोपनिषद्दृष्ट्या ।

१३ । वृ उ ४. ४. २ ; प्र उ ४ २ ; नृ पू ता. उ ४ १ ; वृ उ
ता ३ १ ।

३०

किञ्च । इदं प्रतीयते प्रथमाः पञ्च कारिका (१-५) द्वितीयस्य तृतीयस्य चतुर्थस्य च गद्यबन्धस्य व्याख्यानभूताः । अत्र तृतीये चतुर्थे च गद्यबन्धे सप्ताङ्ग इति एकोनविंशतिमुस्तथेति पदद्वयं दुर्लभं विवृतं च बहुभिर्बहुधा^१ । कारिकासु तु नेपदपि तदुक्तिः । कोऽत्र हेतुः ।

५ अन्यथा । तृतीये नयमे च गद्यबन्धे वैश्वानरशब्द एक एव दृश्यते न तु विश्वशब्दोऽपि । कारिकासु (१. १-४, १६, २३) पुनर्विश्व एव न तु वैश्वानरः । किंनिमित्तकोऽयं भेदः । व्याख्याकारः खलु यथोपलब्धं शब्दं व्याचक्षीत न पुनस्तं स्वरं परावर्तयेत् ।^२ न च विश्ववैश्वानरशब्दौ पर्यायौ । दुर्विवरणमिदम् । छन्दोऽनुरोधात्तथेत्यथद्वेयम् ।

१० सन्त्यक्त नयः शब्दा गद्यबन्धेषु (३-५) जागरितस्थान इति स्वप्नस्थान इति सुषुप्तस्थान इति च । सर्वथापि तु ते तिरोहिताः कारिकासु । कः पुनरस्य हेतुः । नेदमुचितमवशातुम् । अत्र हि प्रतिपित्सत्तस्यार्थस्य प्रतिपत्तये एतास्तिष्ठोऽवस्था अवश्यमधिगन्तव्याः ।

तत्रं त्विहेत्यं प्रतिभाति । पूर्वं किल कारिका एवाभूवन्^३ । पश्चात् ताभ्यस्ताभ्य उपनिषद्भ्यो गद्यबन्धरूपेयं मा ण्डू क्यो प नि प त्सङ्कलिता^४ । एतस्मिंश्च सङ्कलने तासां कारिकाणां कचित्किञ्चित्यक्तं कचित्किञ्चिदाहितं कचिद्वा किञ्चित्संस्कृतं विवृतं वा । दुर्गमं वा कृतं किञ्चित्सुगमम् । प्रकृते तु कर्ता गद्यबन्धानां विश्वशब्दं कथं कथमपि वैश्वानरार्थं मेने महीयस्त्वात्तस्य मन्त्रब्राह्मणयोश्चरन्यस्माद्वा कस्माच्चिन्मदनवगताद्धेतोः । किंकारणोऽयमन्योन्यं विसंवाद् इति चिन्तयितुमर्हन्ति सन्तः ।

१ । द्रष्टव्योऽत्रान्यत्र च (नृ. पू. ता. उ. ४) श ड् रः, म ष्वा वा यैः, कृ र ना रा य णः, पु र पो त्त मः, वि द्या र ण्यः (नृ. उ. ता. उ. १), ना रा य ण ष्च (रा. उ. ता. उ. १) ।

२ । पञ्चमे गद्यबन्धे प्रज्ञानघन इति पठ्यते । कारिकायां तु (१. १) घनप्रज्ञ इति ।

३ । यथा मन्यन्ते म ष्वा वा यो द यः ।

४ । द्र. पृ. २००—२१० ।

५ । ऋ वे १. १९. ६ ; छा. उ. ५. ११. १२ ; छ. उ. ५. ९. १ ।

अभ्यद्य । प्रणेता किल नृ. उ. ता. उपनिषद्ः^१ कारिकासु विश्व-
शब्दमुपनिषत्सु तु प्राचीनासु वैश्वानरशब्दमवेत्तमाण उभयमपि गृह्णाति^२
करोति च तेन तमर्थं क्रियत्यापि मात्रया सुगमम् ।^३ किं पुनरिह
द्वावपि शब्दौ विश्ववैश्वानरौ गृहीतौ नृ. उ. ता उपनिषदि । कश्च
तयोर्विशेषार्थ इति प्रदर्शितं विद्यारप्येन पञ्चदश्याम् (१. ५
१८-१९) वेदान्तसारे च (§ १७) सदानन्देन ।

एवमेव गद्यबन्धेषु (३-४) जागरितस्वप्नसुषुप्तरूपास्तिलोऽवस्था-
शब्दान्द्यतो वा बृहदारण्यकतो वा उभाभ्यामेव वा
पञ्चात्सङ्कलिताः । तच्च “बहिष्प्रज्ञ” इति “अन्तःप्रज्ञ” इति “घनप्रज्ञ” इति
(कारिका १) चैषां शब्दानां परिष्काराय ।

१०

येयं गद्यबन्धरूपा माण्डूक्योपनिषत् सा खलु कारिकाभ्य
उपनिषद्बन्धश्च काभ्यश्चित्संकलितेत्युभयग्रन्थपर्यालोचनयैव प्रकाशते ।
तथाहि । कारिकासु तावद् “घनप्रज्ञ” इति (१) “आनन्दभुक्ति” इति (३)
“आनन्द” इति च (४) पठ्यते । गद्यबन्धस्त्वेव (५, पृ. २०६)
“यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति
(= बृ. उ. ४. ३. ६) तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन
(= बृ. उ. ४. ५. १३) एवानन्दमयो (तै. उ. २. ५. १) ह्यानन्दभुक्
चेतोमुराः प्राज्ञस्त्वृतीयः पादः ।” इति ।

१५

अत्र द्वयोः कतरन्मूलं कतरद्वा विवरणमिति न दुरवगमम् । इह
कारिकायां (१) “घनप्रज्ञ” इति “प्रज्ञानघन” इत्यस्मादीपद्विद्यमानमपि २०
नार्थतस्तथा भिद्यते । अत एवेह प्रयुक्तं “मेकीभूत” इति ।

इयं च कारिका विन्तनीयात्र (१. १६)—

१० । अत्र खलु निखिलापि माण्डूक्योपनिषदकिञ्चित्कारेण
पाठभेदेन पठिता ।

११ । “स्थूलभुस्त्वरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद” इति ।

२५

१२ । अयमर्थो नृ. पू ता उपनिषदापि । तथाहि । पत्कारिकायां
“प्रविचिक्त” मिति तद्विद् “सूक्ष्म” मिति । नूनमिह “सूक्ष्मं” शब्दः उगमतरः
“प्रविचिक्तात्” विस्तरार्थं तु सैवोपनिषद्दृश्या ।

१३ । बृ. उ. ४. ४. २ ; प्र उ. ४. २ ; नृ. पू ता. उ. ४. १ ; नृ. उ.

ता. ३. १ ।

३०

“विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुक्तम् ।

मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादातिसामान्यमेव च ॥” इति ।

अयं चैतत्संसृष्टो गद्यबन्धः (६) —

“जाप्रत्स्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रात्तेरादिमत्वादाप्नोति ह वै
५ सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ।” इति ।

अत्रैतयोर्द्वयोर्वाक्ययोर्विचारणया प्रतीयते ब्राह्मणाभासाभिर्वचन-
भङ्गीभिर्द्वितीयेन प्रथमं न पुनः प्रथमेन द्वितीयं विव्रियत इति ।

अत्रेदमवगन्तव्यम् । इह प्रथमे वचने विश्वस्याकारत्वविवक्षायां
हेतुरुपन्यस्तः । स चोभयोर्विश्वाकारयोः सामान्यधर्मः । तत्र यथा
१० विश्वतैजसप्राज्ञानामादौ विश्व एवमोङ्कारघटकानामकारोकारमका-
रणामादावकारः । अनेन सामान्यधर्मेण विश्वाकारयोरभेदः ।
यथा शूरत्वलक्षणेन सामान्यधर्मेण माणवकः सिंहो भवति । आत्ति-
द्वितीयः सामान्यधर्मः । आत्तिर्थात्तिः । यथा विश्वो जगद्व्याप्नोत्येव-
मकारोऽपि सर्वा वाचम् । अनेन सामान्येन तयोरैक्यम् ।^{१०} इह तु
१५ द्वितीये वचने विश्वाकारयोरभेदे युक्तिः स्तोत्रं भिद्यते । तथा हि । आद्ये
तावदादिसामान्यमातिसामान्यं चेति द्वयमप्युक्तम् । अन्त्ये “त्वात्तेरादि-
मत्वाद्दे”ति कथनात्स्पष्टं विकल्पो दर्शितः ।^{१५} अत एवेदं पश्चात्सङ्क-
लितमिति प्रतिभासते । इयमेव गतिरनन्तरयोः कारिकायोः (१. २०-२१)
गद्यबन्धयोश्च तत्संसृष्टयो (१०, ११) रिति ।

२० इदं चान्यद्वेक्षणीयमेकविंश्यां कारिकायां (२१) गद्यबन्धे च तत्स-
म्बन्धे (११) । अत्र द्वयोः सामान्ययोरेकं तावदेकत्र (कारिकायां) मानम्
(√मा) । अन्यत्र (गद्यबन्धे) तु मितिः (√मि) । अत्राभेदेऽप्यर्थतः
स्पष्टो भेदः शब्दतः । एवमेव कारिकायां (२१) लयः (√ली) ।
गद्यबन्धे त्वपीतिः (अपि √इ) । अत्रायं मूलभाष्याख्यानयोरीदृग्भेदः
२५ कियत्संगच्छत इत्युदेति चेतसि विमृशतः ।

१४ । “एकीभवति” दृ. उ. ४. ४. २ (बहुकृत्वः) ; प्र. उ. ४. २
(विकृत्यः) ।

१९ । “तस्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्येति विवृण्वानो भाष्यकारस्त-
मेवार्थं मनुते । अत एव वाशब्दोऽत्र न खल्वप्यर्थो न वा सार्थ इति निश्चेतव्यम् ।

अन्यच्च । आत्मनश्चतुष्पारं न तथातिस्पष्टं कारिकासु यथा गद्यबन्धेषु ।^{१६} अत्रैव हि चिन्त्यत एतद्विशेषेण न पुनः कारिकासु । गद्यबन्धे होतवतिस्फुटम् । सूचयति चैतत्कारिकाणां प्रवृत्तिं प्रथमां ततश्च गद्यबन्धानाम् ।

दर्शितस्तुर्याद्विश्वतैजसप्राशानां भेदः कारिकासु (१. १०-१५) । न पुनस्तत्र किञ्चिदपि यत्संबन्धेन गद्यबन्धे । तुयं पुनः^{१७} "द्वैतस्योपशमः शिवः" (१. २६) इत्यनेनोक्तम् । तदेव तु वर्णितं द्वाभ्यां गद्यबन्धाभ्याम् (७, १२) । एतद्वयं च यत्प्राक्समासेन (१. २६) तदेव पश्चाद्द्वयासेन भाषितम् । अत एव पश्चात्पुण्यदिदं मतमिति प्रतिभाति । वागपि चात्र प्रयुक्ता तमेवार्थं सूचयतीति प्रतिभासते ।

किञ्च । गद्यबन्धे तावद्वितीये (२) ब्रह्मण आत्मनो वा चतुष्पात्य-मुद्दिष्टं विवृतं च तत्पश्चात् (३-६) । न पुनरेतल्लेशतोऽपि दृश्यते कारिकासु यद्यप्येता गद्यबन्धानामर्थाविष्करणपरा इति मन्यते ।

चिन्त्यतां च चतुर्विंशी कारिका (१. २४) सहाष्टमेन (८) गद्यबन्धेन । ततश्च प्रकाशेत कारिकैवेयं विवृता गद्यबन्धेन न पुनर्गद्यबन्धैः कारिकेति ।^{१५}

अन्यच्च । "प्रभवः सर्वभूतानां"मिति (१. ६) कारिका पद्येन (६) गद्यबन्धेन सम्बन्धेति दृश्यते "प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति"^{१८} दर्शनात् । अत्र प्रभवस्तावद्विवृतः कारिकासु (१. ६-६) । अप्ययस्तु मनागपि न स्पृष्टः । कारिकाणां तु व्याख्यानग्रन्थत्वे नेदं कथमपि सम्भवेत् ।

तदयं निष्कर्षः—

(१) । प्रथमप्रकरणोक्ताः कारिका न गद्यबन्धरूपाया मा ण्ड क्यो-
प नि प दो व्याख्यानम् ।

(२) । मुख्यतया कारिकार्थमेवावलम्ब्य गद्यबन्धरूपा मा ण्ड क्यो-
प नि पदुत्पन्ना । न पुनर्द्वितीयं ग्रन्थमाधित्य प्रथमः ।

(३) । ततश्च प्राकारिकाः पश्चात्तु गद्यबन्धरूपा मा ण्ड क्यो-
प नि प दुद्भूवेति ।^{१८}

१६ । ड. १ १—१५, २४—२९ ।

१७ । क उ २ ६ ११ ।

१८ । अन्योऽपि कश्चिच्छार्मण्यो युधो मो क्ष व ल स र नामा मन्यते न तत्किञ्चित्कारिकासु यच्छस्त्रनुयातप्रदर्शयितुं गद्यबन्धरूपाया उपनिषदः पूर्वप्रवृत्तिम् ३० (प्राचीनवेदान्तः, पृ ९) ।

इह यदुक्तं म ध्या चार्येण तद्वचस्यं स्मरणीयम् । कामं तावदा-
रोप्यन्तां केचिन्महान्तोऽपराधास्तं प्रति । यथा स किल प्रायेणाभूतमपि
प्रमाणमुद्गाचयति परिकल्पयति वा । तानि च प्रमाणान्युपन्यस्यति
यानि न कदाचिद्विद्यन्त विद्यन्ते वा ।^{१८} अप्य य दी त्ति तो यात्मीये
५ म ध्य म त वि ध्वं स ने कांश्चिदीदृशान्प्रन्यान्कीर्तयेद् ध्याद्वा—

“तथाप्यानन्दतीर्थीयं मतमप्राहमेव नः ।

यत्त वैदिकमर्यादा भूयस्याकुलतां गता” ॥ इति ।

प्रचुराणि वा तेनोपन्यस्तानि प्रमाणानि स्वीये मा षड् षयो प नि प-
द्गा प्ये नाप्युपलभ्येरन् । न वा कश्चित्तः किल मा षड् षय कारि का
१० ब्रह्मणा दृष्टा चरणेन च मन्त्रत्वेन लब्धा इति प्रतीयात् ।
पतत्पुनरवश्यमभ्युपगन्तव्यं कारिका एव पूर्वमभूवंस्ततश्च गद्यबन्धरूपा
मा षड् षयो प नि प दि ति यथा वयमवोचाम ।^{१९}

१३ । आ ग म शा स्त्रे चतुर्णां प्रकरणानां मिथः सम्पर्कः ।

एवं किलाहुः । आ ग म शा स्त्रस्य चत्वारि प्रकरणानि ।
१५ आ ग मो वै त थ्य म द्वै त म ला त शा न्ति श्चेति । अत्रैते प्रश्नाः ।
अप्येतेषां प्रकरणेषु कस्यैव ग्रन्थस्य चत्वारोऽंशा आहोस्त्रिन्दोन्ये
स्वतन्त्रास्ते निबद्धास्तेष्वेकत्र प्रचरन्तीति । किञ्च । किमेकेनानेकेन वा
प्रकरणेन कश्चिदेको ग्रन्थः शिष्टेन च प्रकरणेन प्रकरणीर्वा कश्चिदपरो
प्र थः । तत्र भाष्यकारः शङ्करस्तावन्मन्यते चतुर्भिः प्रकरणीरा ग म शा स्त्रं
२० दिदर्शयिषुः स द्वितीयप्रकरणारम्भ आह “ज्ञाते द्वैतं न विद्यत”

१९ । यथाह अ. श्री वेङ्कटसुब्रह्मय्यो नाम बुधः (इण्डियन् एण्टिक्यारी,
१९३३, पृ १८९) ।

२० । विस्तर आह्वलवृत्तौ ।

(भा. शा. १. १८) इत्युक्तम् । “एकमेवाद्वितीय”मित्यादि (झा.उ.६.२.१) ध्रुतिभ्यः । आगममात्रं तत् । तत्रोपपत्त्यापि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यते-
उपधारयितुमिति द्वितीयप्रकरणमारभ्यते “वैतथ्य”मित्यादिना इति ।

अथ द्वितीयतृतीययोः प्रकरणयोः सम्बन्धं विवृण्वन् भाष्यकार आह । “ओङ्कारनिर्णय उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेति प्रतिशामात्रेण । “ज्ञाते द्वैतं न विद्यत” (१. २६) इति च । तत्र द्वैता-
भावस्तु वैतथ्य प्रकरणेन स्वप्नमायागन्धर्वनगरादिदृष्टान्तैः (२. ३१)-
दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादिहेतुभिस्तर्केण च प्रतिपादितः । अद्वैतं किमागम-
मात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित्तर्केणापीत्यत आह । शक्यते तर्केणापि
ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वैतप्रकरणमारभ्यत इति ।

चतुर्थं तु प्रकरणं स भाष्यकार एवमथत्तरयति “ओङ्कारनिर्णय-
द्वारेणागमतः प्रतिज्ञातस्याद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षात्प्रधारितस्यैतत्तदुत्तमं
सत्यम् (३. ४८) इत्युपसंहारः कृतः । अन्ते तस्यैतस्यागमार्थस्या-

१ । अत्र भाष्यकारेणान्यदपि घचनम् (१. १६, १७, २९) अशक्य-
तोदाहर्तुम् । किञ्च । येन तावत्प्रकारेण स प्रथमयोः प्रकरणयोः सम्बन्धमदर्शय-
द्विष्यमाणोऽपि स तेन तथैव स्वानुकूलतयोपन्यस्येत । तन्मत आगमप्रकरणम्
“ओमित्येदंशर”मित्यादिनारभ्यते । तत्र माण्डूक्योपनिषदत्रैवान्त-
गच्छति । अन्तिमायां च कारिकायां प्रथमप्रकरणस्य (१. २९) “द्वैतस्योपशमः
शिव” इति पठ्यते । एतच्चार्यतः “प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिव”मिति (मा उ, ७)
“प्रपञ्चोपशमोऽद्वैत” इति (मा उ १२) च । अयमेव चार्थः पुनरुपरिष्ठात्
(२. ३९) कीर्तयिष्यते “प्रपञ्चोपशमोऽद्वैत” इति । अन्यच्च । पठ्यते प्रथमेऽध्याये
(१. १०) “अद्वैतः सर्वनावाना”मिति । स एव चार्थो द्वितीयेऽध्यायेऽभ्यस्यते ।
यथा “तस्माद्ब्रह्मता शिरेति” (२-३३) । “अद्वैते योजयेत्स्मृति”मिति
(३. ३६) । “अद्वैतं समनुप्राप्ये”ति च । (२. ३६) । उपमीयता “मद्वैतं
परमार्थो हीति” (३. १८) । अयं चार्थो बलीयसा न्यायेन प्रतिष्ठापितस्तत्र
(२. १) स्वप्न इव प्रदर्शयता वैतथ्यं सर्वभावानाम् । एवं चानयोर्द्वयोः
प्रकरणयोरन्योन्यं नेदीयान्संसर्गो यस्य कस्यापि स्पष्टः ।

२ । कुत्र नु खल्वयं दृश्यत्वहेतुर्दृष्टो भाष्यकारेण द्वितीये प्रकरणे इति
चिन्त्यम् । उच्यतेऽयं हेतु र द्वैतसिद्धौ (दृश्यत्वनिवृत्तिः पृ १०) । न ततः
पूर्वम् ।

३ । चतुर्थे प्रकरणे इति प्रतीयते ।

द्वैतदर्शनस्य प्रतिपन्नभूता द्वैतिनो घैनाशिकाश्च (३. १७) । तेषां चान्योन्यविरोधाद्गद्वेषाद्विज्ञेशास्पदं दर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । ज्ञेशानास्पदत्वात्सम्यग्दर्शनमित्यद्वैतदर्शनं स्तूयते । तद्विह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतयाऽसम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शन-
 ५ सिद्धिरुपसंहर्तव्याऽचीतन्यायेनेत्येता त शा न्ति रारभ्यत"इति ।

अत्रेदं परीक्षामहे । भाष्यकारस्तावत्प्रथमद्वितीययोः प्रकरणयोः सङ्गतिं विमृशन्नाह प्रथमे प्रकरणे यद् "द्वैतं न विद्यत" (१. १८) इत्युक्तं तदागमादेव । न पुनरुपपत्तितोऽपि । द्वितीये तु प्रकरणे संशोपपत्तिः प्रदर्श्यत इति । अत्रायं प्रश्नः । अन्येतदेवम् । अपि नामेदमवितथं यत्प्रथमे
 १० प्रकरणे नोपपत्तिरुपन्यस्तोति या तूपन्यस्ता सा द्वितीये प्रकरणे इति । नेदं तथेति शक्यं प्रतिवक्तुम् । नूनं भूयस्य उपपत्तयः प्रदर्शिताः प्रकरणे द्वितीये । न पुनरेतदस्ति प्रथमं प्रकरणं सर्वथैव विनाकृतमुपपर्येति । स्पष्टा हि सा कासुचित्कारिकासु (१. १६-१८) । यद्यपि न तावत्यधिक-
 मात्रया । अयं चात्र प्रश्नः । यदीयमेवा ग म धी त थ्य योः सङ्गति-
 १५ भवेदभिमतता ग म शा ख्र कार स्य किमितीर्थं न तेनैवाक्ता कण्ठतो-
 र्धं त थ्य स्यारम्भ एव । सुवचं खल्विदमासीत्तेन । एतच्च किञ्चिद-
 कृत्वा ग म स्य सर्वथानुपपन्नादेव तेनारभ्यं धी त थ्य मुदाहृत्य मतं मनीषिणां स्वप्ने । न पुनरिदं युज्यते । न चोङ्कारनिर्णयस्य सह-
 वै त थ्ये न काचिदपि सङ्गतिः प्रदर्शितात्र भाष्यकारेण ।

२० अन्यच्च । दृष्टमधस्ता न्म ध्वा चार्या दयः केचिन्मन्यन्ते ताः किल-
 द्वादश गद्यबन्धाः कारिकाश्च प्रथमप्रकरणोक्ता मा ण्डू क्यो प नि पे दिति । स्फुटमिदमेतस्मात्तन्मते प्रथमप्रकरणस्य न कश्चन सम्पर्कः शिष्टेखिभिः प्रकरणैरा ग म शा ख्र स्य । प्रतिपिपादयिषितश्चार्थोऽस्मिन् प्रथमप्रकरणे
 २५ थोङ्कारनिर्णयो नाम । स च सर्वथात्र प्रतिपादितः कामं द्रढयतीदं मतम् । अत एव प्रतीयते प्रथमं प्रकरणं सर्वथैवासम्बद्धं शिष्टेखिभिरपि प्रकरणैः । एतच्च केषाञ्चिदस्मदीयानामेव मतं न शक्यमपह्नोतुम् ।

४ । यथा प्रदर्शिता वाङ्मयेण ।

५ । यथातिस्पष्टमन्तिमयोः कारिकयोरस्य प्रकरणस्य (१. २८—२९) । न खलु कश्चित्तदव्ययनात्परमन्यत्किञ्चिदवश्यं पुभुस्तते तद्रतं । विनिवृत्तेः सर्वाकाङ्क्षायाः ।

किञ्च । वै त थ्यं चेद्वा ग म स्यैव प्रबन्धेन भवेद् । यद्वा तद्वा भवतु ' वै त थ्य स्य तावदत्यल्पकमपि किञ्चिदुपलभ्येता ग मे । न पुनरुपलभ्यते । अन्यच्च । वै त थ्यं चेत्सर्वथा स्यतन्त्रमेव स्यात् किं नु तस्य तेन हीयेत । किमसम्बद्धमापद्येत । किं वा जायेता-समञ्जसम् । किं वानुपपन्नम् । आ ग मे न सर्वथाप्यसम्बन्धे । किं वास्य द्विद्येत । आ ग म स्य सर्वथाप्यभावे च किं वै त थ्य मसकलमिव प्रतिभाति । तथा चेत्कुत्र वा किं वा । यत्पुनरेतत्सर्वथापि सकलमेवेति साभिनिवेशमनुशीलयतां ताः खलु कारिका विशेषेण त्वन्तिमाश्रयतः (३. ३४—३५) स्पष्टं प्रकाशयन्ति ।

अथ वै त थ्या द्वै त योः सङ्गतिः । अत्राह भाष्यकारः समासेना द्वैतं नागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमपि तु तर्केणापीति । अतस्तदर्थं द्वैतं प्रकरणमारब्धव्यमिति । यद्येवमेवेदं भवेत्तर्हि वक्तव्यं तन्मते द्वितीय-तृतीययोः प्रकरणयोरभिन्नं प्रयोजनमिति । उभयत्र हि तर्केणाद्वैतस्य प्रतिपत्तिंस्तेनोच्यते । किञ्च यद्येतद्वेष्यते कथयतु भवान्किमिहास्मि-न्न द्वै ते प्रकरणे चिकीर्ष्यते । परकेनैव हि नः प्रकरणेनासेत्स्यस्यत् प्रयोजनम् । शतस्मृत्युत्तमस्यापि प्रकरणस्य नूनं केनाप्यभिन्नेन प्रयोजनेन भवित्तव्यम् । तच्च निपुणं परीक्षमाणेन पुंसा नातिदुरवगमम् । इह ग्रन्थकार आदा-(३. १-२) वजार्ति कीर्तयित्वा स्थापयित्वा च "एतत्तदुत्तमं सत्यमिति" (३. ४५) वेदान्तविचारणया जीवब्रह्मणोरभेदं दर्शयति समाधि-चास्पर्शयोगाख्यम् (३. ३६) । तच्च सत्यावगमाय । इति तदेव प्रयोजनम् । नैतदस्ति नास्मिन्प्रकरणेऽद्वैतमिति । अस्त्येवैतदिह (३. १५) । किं पुनस्तावतैव युक्तमिदं वक्तुं द्वितीयतृतीययोः प्रकरणयोरस्ति कश्चित् सम्बन्धः साक्षात् । तथा चेद्ययोः कयोरप्येकविषययोर्ग्रन्थयोर्न दुर्लभः सम्बन्ध एतादृशः । स पुनर्न कथञ्चिदेकस्मिन्ग्रन्थे प्रकरणाना-मध्यायादीनां वा परस्परम् । न च भाष्यकारेणाप्युत्प्रेक्षितः कश्चिदीदृशः सम्बन्धः । अतोऽद्वैतं प्रकरणमिदमद्वैतवेदान्ते कश्चित्स्यतन्त्र एव ग्रन्थ इति युक्तं प्रतिभाति ।

६ । उत्तरयोरपि प्रकरणयोः सङ्गतिविचारणायां प्रष्टव्या अभ्येऽप्येतादृशाः प्रदनाः ।

७ । "अद्वैतं परमार्थो ही"ति (३. १८) । "अद्वैतं परमार्थत"इति (१. १७) ।

अथा ला त शा न्ति धतुर्थे प्रकरणम् । अत्र भा प्य का र सम्मतः
सम्बन्धः प्रागेव प्रदर्शितः । स खलु मन्यते द्वैतिनां वैनाशिकानां च
दर्शनमन्योन्यविद्वद्धतया मिथ्यादर्शनम् । तद्विद् विस्तरेण प्रदृश्याद्वैत-
दर्शनसिद्धिरपसंहर्तव्येति । फियदेतत्तूपादेयमिति विमर्शनीयम् । इह

५ वादीति पदं द्विः (४. ३. ६) प्रयुक्तम् । तेन च द्वैतिन उद्दिष्टा इत्याहुः ।
अत्र तेषां मिथो विवादस्योक्तावपि न कश्चित्द्विस्तरो दर्शितः ।
वैनाशिकानां तद्देशोऽपि नास्ति । अथ वैनाशिकपदेनाविशेषाद्वादीदा
एवाभिप्रेता इति चेन्न । न खलु तेषां द्वैतिभिरन्योन्यं विरोधस्तत्र
दृश्यते । आ ग म शा ख का रे ण पुन कथं तस्तन्मतमेवानुमोदित-

१० मस्मिन्प्रकरणे यथा प्रदर्शितमनेन वृत्तिकारेण तत्र तत्र । एवं च सति कथं
तु खलु कश्चिद्भा प्य का र मनुबन्धानो जानीयादस्मात्प्रकरणाद्
वैनाशिकानां दर्शनं मिथ्यादर्शनमद्वैतदर्शनं तु सम्यग्दर्शनमिति ।
इत्यमनेना ला त शा न्ति प्र क र णे न पूर्वस्य पूर्वेषां या प्रकरणानां
कश्चन विशेषसम्बन्धो दुरवगम प्य । स्मरणीयं चेह यदुक्तं प्राक्

१५ प्रथमद्वितीययोः प्रकरणयोरन्योन्यसंस्पर्शविचारणायाम्

तत्किं ना ला त शा न्तेः कश्चन सम्पर्कः पूर्वैः प्रकरणैः । कथमेवं
भविष्यति । नूनमस्त्येव कश्चित् । स च निविड एव । अवगच्छेच्च
कश्चिद्व्यहितोऽध्येता सन्ति ता बह्व्य उक्तयः प्रथमेषु त्रिषु प्रकरणेषु या
उपलभ्यन्ते चतुर्थेऽपि प्रकरणे इति । चिन्तितचराश्च केचित्पदार्था
पुनश्चिन्त्यन्ते चतुर्थे । यथा । १. १६ग = ३. ३६क = ४. ५१क ; २. ६-
७ = ४. ३१-३२^८ ; (तुल २. १, ४ सह ४. ३३ ; २. २ सह
४. ३४^८) ; ३. २०-२२ = ४. ६-८^{१०} ; ३. २६-३० = ४.
६१-६२^{११} ; ३. ४८ = ४. ७१ । अग्यच्च । "ज्ञेयाभिज्ञं ज्ञान"मिति

८ । द ३ २, ४८ ; ४ ४, ९ ।

२५ "वेदान्तसम्प्रदायविद्विज्जिवाचार्यै"रिति । "तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ती"ति च
शङ्कराचार्यै बचनं ब्रह्मसूत्रभाष्ये (२. १. ९, १-४. १४) ११ ।

९ । द्वितीयाधर्मेत्त्वमिन्न एव ।

१० । अत्राभिप्रायिकः स्तोकः पाठभेदः । स च पूर्वत्र भाष्यशब्द
उत्तरत्र तु धर्मशब्दः । अर्थे तु तयोर्ब्रह्म कश्चिद्भेदः ।

३० ११ । अत्राप्यल्पकः पाठभेदः । तथा हि । तृतीये प्रकरणे "स्पन्दते
मायया मन" इत्यत्र "चित्तं चलति मायये"ति चतुर्थे । एवं तृतीये "मन"इति
तुर्थे तु "चित्त"मिति ।

(३. ३३ ; ४. १) “अजाति”वाद इति (३. २ प्रभृतिषु ४. ३ प्रभृतिषु च) अनेकत्र लभ्यते च चिन्त्यते च । ततश्च स्फुटमिदं स खलु सम्पर्कश्चतुर्थस्य प्रकरणस्य सहान्यैः प्रकरणैर्निविड इति ।

स च सम्पर्कं न तथा कश्चिद् यथा कस्यापि ग्रन्थस्य सह स्वकीयैरध्यायादिभिः । तत्रैता युक्तयो भवन्ति ।

संस्कृते ग्रन्थादौ नमस्कारादिरूपं मङ्गलाचरणं सुप्रसिद्धम् । अस्ति च चतुर्थस्य प्रकरणस्य प्रारम्भ एव नमस्काररूपं मङ्गलाचरणम् ।^{१२} एतच्च व्यञ्जयति नायं कस्यापि ग्रन्थस्यांशविशेषः । अपि तु स्वयमेव कश्चित् स्वतन्त्रो ग्रन्थ इति ।

स्यादेतदेवम् । मङ्गलाचरणं नाम न केवलं ग्रन्थानामादावेव भवत्यपि त्वन्यत्रापि । यथा प्र श स्त पा द भा ष्ये श्री ध र कृतायां न्या य- क न्द ल्यां द्रव्यादिषु ग्रन्थेषु । यथा वा म ह्नि ना थ स्य स ज्ञी व न्यां प्रतिसर्गम् । इदं त्विहावेत्तनीयम् । ईदृशेषु स्थानेषु प्रतिपरिच्छेदादिकमेवेदं क्रियते न पुनरारम्भ एव यथेहा ला त शा न्ता विति ।^{१३} अत्र कश्चिद्द्वौद्धो ग्रन्थः स्मर्येत । प्र ज्ञा क र म ते र्बो धि च र्यां व ता रो नामायम् । अत्र नमस्कारात्मकं मङ्गलाचरणमादिम उपांतिमे च परिच्छेदे न पुनः सर्वत्र । व्यक्तमिह मङ्गलाचरणमिदं नवमपरिच्छेदारम्भे कृतमपि न खलु सूचयति परिच्छेदोयं कश्चिद्भिनवां ग्रन्थ इति । अस्ति ह्यत्र दशमोऽपि परिच्छेदः । बो धि च र्यां व ता र प ज्ञि कां च तदीयामालोचयतो मे प्रतिभाति मङ्गलाचरणमिदमस्य परिच्छेदस्य गौरवविशेषमेव व्यनक्ति न पुनरन्यत्किञ्चित् । प्रज्ञापारमिता ह्यत्र प्रतिपाद्यते । न च तथागतसिद्धान्ते प्रज्ञापारमितायाः परं किञ्चिदस्ति महत्तरम् । अतो नैतन्मङ्गलाचरणं शक्नोति निःशङ्कं दर्शयितु म ला त शा न्ति प्रकरणं नाम स्वतन्त्रो ग्रन्थो । नतु प्रबन्धः पुरेषां प्रकरणानामिति । एवमप्यत्र चिन्तयितव्यम- वश्यम् आदावन्ते चोभयत्राप्य ला त शा न्ते नमस्कारात्मकं मङ्गलमधि- गम्यते । अध्येतन्न दीपयति प्रकरणमिदं सर्वथापि स्वतन्त्रं सम्पूर्णं च स्वेनैवेति ।

१२ । “ज्ञानेनाकाशरूपेण धर्मान्यो गगनोपमान्”इत्यादि । ४. १ ।

१३ । एवमेव ग म शा ख स्य दिग्देशाहृतानि हस्तलिखितानि पुस्तकानि संस्करणानि च प्रकटयन्ति ।

अन्यथा । एष्टमिदंमधस्तात् ये तथ्ये चा द्वै ते चांभयत्रापि कति-
चित्कारिका अमरुत्पठिता इति । किमित्येवं कृतम् । को नु लामोऽनेन ।
केचिद्विषयाधिनित्तत्त्वा अपि पुन र ला त शा न्तौ चिन्त्यन्ते । यथा-
ऽजातिवादो विमृष्टोऽप्य द्वै ते पुन र ला त शा न्तौ विमृश्यते ।
५ निर्णयपूर्वं किञ्चिदुपरिष्ठात्पुनरद्विश्येत सौकर्याय विचारस्य न पुनर्भूयो
निर्णयेत । अभावात्प्रयोजनस्य । अत एवेदं प्रयतयेत्कश्चिन्तयितुम
ला त शा न्ति प्रकरणमिदं सर्वथा स्वतन्त्रं सम्पूर्णं च स्वात्मना । अत्र
च प्रकरणकारेण प्रयोजनवशादन्यत्र चिन्तितं तत्तत्किमपि गृहीतं
विवेचितं वा भूयसे वेशयाय प्रदर्शितं वा भङ्गचन्तरेण । अत्राजातिवादः
१० स्फुटमेतद्वगमयति ।

तद्यमत्र निर्णयः । एतानि चत्वारि प्रकरणान्यन्योन्यं स्वतन्त्राणि ।
निषद्धानि त्वेकस्मिन्नन्य आ ग म शा स्त्र नाम्नेति ।''

§४ । आ ग म शा स्त्र स्य मूलम् ।

इह मया ग म शा स्त्र स्य विविधानि संस्करणानि पुस्तकानि च
दिगन्तरेभ्यः समासादितानि परीक्षितानि च । अत्रैतन्मूलगतं
१५ किञ्चिन्तयितव्यम् । तत्र तावद्यं प्रथमः प्रश्नः ' अपीद्-
मुपलभ्यमानं मूल मा ग म शा स्त्र स्य सकलं नवेति । नैतत्तथेति मे
प्रतिभाति । तथा हि । आ ग म प्र क र णे प्रथमां कारिकां
पठतश्चेत्स्युदियात्सर्वथाकस्मादेवेयमापतितान्नेति । गद्यबन्धोक्तस्य
जाप्रस्वप्नसुप्तस्य स्थानत्रयस्य सर्वथाप्यनुद्देशे नेयं कारिका कथमपि

शमनाचगन्तुम् । अत एव प्रतीयते नूनमादावेकापि तावत्कारिका कुतोऽपि प्रभ्रष्टेति ।^१

इदमपरं विमृश्यम् । यथा चतुर्थे^२ तथा प्रथमेऽपि प्ररूपे भवितव्यं केनापि मङ्गलाचरणेन । न त्वेदधिगम्यते । अतः प्रतिभाति पूर्वमिदमासीत्साम्प्रतं तु कुतोऽपि न विद्यते । अस्मादपि प्रतिभाति ५ काप्येकानेका वा कारिका लुप्तेति ।

मङ्गलाचरणे तु नातिनिर्वन्धो युज्यते । न खल्वा ग म शा ख् काले मङ्गलाचरणपद्धतिस्तथाद्रियत यथा पश्चात् । न च शा री र क भा प्य-का रः श ङ्क रो ऽ पि तदाचरदिति शक्यं वक्तुं निर्विचिकित्सम् ।^३ अतो मङ्गलाचरणाचरणाभ्यां न तथा किञ्चिदुपचीयतेऽपचीयते वा १० प्रकृतस्यार्थस्य ।

किञ्च । अधीतां कश्चित्कारिकां पञ्चमीं पृष्ठीं च । कथयतु च स कस्तयोरन्योन्यं सम्बन्ध इति । अकाण्ड एवेयमापतिता पृष्ठी कारिकेति कस्य नाम न प्रतिभायात् । भा प्य का रो ऽप्यत्र सर्वथापि तूर्णो स्थितः । एतच्च प्रवर्तयेत्पुरुषं चिन्तनाय यद्विहाप्येकानेका वा कारिका १५ साम्प्रतं नाधिगम्यत इति । इमाश्च कारिकाः प्राक्कादाचिदासन्नभूयश्च वा कृतभाष्या अपि । एवमप्यल्लुम्पदेनाः काल इति कश्चिन्मन्वीत ।

चतुष्पात्त्वमिवात्मन ओङ्कारोऽपि प्रतिपिपादयिषितोऽस्मिन्प्रकरणे यत्रेदानीं साकल्येनोत्रिंशत्कारिकाः । तत्र यावद्दूनविंशीं नेपदपि किञ्चिदो-ङ्कारस्य । नेदं युक्तमिदं प्रतिभासते । अन्यच्च । अकारोकारमकारयोगा- २० दोङ्कारो भवतीति ज्ञाने सत्येवोत्रविंशी कारिका शक्यावबोद्धुं नान्यथा ।

१ । गद्यबन्धरूपा मा ण्डू क्यो प नि प त्पूर्वां पश्चात्तु कारिकेति न काचिद्विप्रतिपत्तिरिति ज्ञ कश्चिन्मन्तुमर्हति । निराकृतत्वाद्दस्य पक्षस्यान्यत्र युक्तिभिः प्रबलाभिः ।

२ । ये पुनर्मन्वन्ते गौ ङ पा द का रि का नाम मा ण्डू क्यो प नि प दो २५ व्याख्यानमिति तेषामपि मते निसर्गादेव प्रारम्भे तथा किञ्चिदपश्यते यथा सा प्रथमा कारिका नाकस्मिकी प्रतीयेत । न तु तथोपलभ्यते । अतोऽपि वक्तव्यं लुप्तैकानेका वा कारिकादाविति ।

३ । सा ह्येव का रि का भा प्य मपि कश्चिद्विद्व निर्विद्विज्ञेत् । न त्वेष निश्चयो गौ ङ पा द नाप्ता प्रतिद्वोऽप्यनयोर्द्वयोर्बन्धयोः कर्ता परस्परमभिन्नं इति ।

४ । सै. उ. भाष्यव्याख्यानश्लोकाः श ङ्क र कृता न वेति विषदन्ते । ३०

भतोऽत्र मा. उ प नि प द्वोऽष्टमो (८) गद्यबन्ध इव किमप्यवश्यमपेक्ष्यते ।
न पुनस्तदधिगम्यते । तस्मादिहापि कारिका किञ्चिद्विकलेति प्रतिभाति ।

अपरञ्च । काश्चित्कारिकाः कथं कथमपि व्युत्क्रमं पठिता इव
प्रतिभासन्ते । भतो दुष्करमथाविष्करणम् । युक्तस्य तु क्रमस्योपादाने
भंयति तत्सुकरम् । दृश्यतामिह कारिका २. ३३ । नेयमिह युज्यते ।
अन्यत्र तु (२. ३१) श्लिष्यतेऽस्याः पाठः । एवमेवापराः काश्चित्कारिकाः
(४. ३५, ३६, ४०, ४१) अन्येनैव क्रमेण (४. ४०, ३५, ४१, ३६)
पठ्येरन्निति युक्तमुत्पश्यामः । चिन्तितं चेदं यथास्थानम् ।

अन्यत्रापि च (४. ७७) क्वचिन्महदसामञ्जस्यम् । इहैतस्याः
कारिकायाः पूर्वोत्तरार्धयोर्मध्येऽपरमार्धद्वयमवश्यं पठनीयमन्यथान्वयानु-
पपत्तिः । प्रदर्शितं चैतत्तत्रैव । तद्विदं विलुप्तं साम्प्रतम् । सेयं विचारणा
पाठभेदविचारश्च प्रकाशयति विस्पष्टं भाष्यकारकालेऽपि दशमस्या-
गमशास्त्रमूलस्य ।

§ ५ । आ ग म शा स्त्रस्य पाठभेदाः ।

१५ परोक्षितः सविस्तरं पाठभेदः आङ्गलवृत्तौ । इहापि स्तोकमुच्यते ।
विविधानां संस्करणानां ग्रन्थानां चासादितानां तत्तेभ्यो जनपदेश्वः
परोक्षया बहवः खलु साधोयांसोऽविकलाश्च पाठा अधिगताः
सूचिताः च । भूषांस पदैतेषां तालु तालु कारिकासु दर्शिताः ।

उपन्यस्ताश्च तत्र तत्र तदनुकूला उपपत्तयः । याः पुनरुपपत्तयः सुगमा
२० न ताः प्रदर्शिताः । दृष्टान्तत्वेन तूपरिश्रुत्केचन पाठाः प्रदर्श्यन्ते ।

- १। १. ११५ "द्वौ तु" इत्यत्र "द्वे तु" ।
२। २. ४५ "संवृतत्वेन" इत्यत्र "संवृतत्वं न" ।
३। २. ७५ "विप्रतिपद्यते" इत्यत्र "ऽपि प्रतिपद्यते ।" द्र. ४. ३२६ ।
४। २. ११४ "व्यवस्थितान्" इत्यत्र "ऽन्यवस्थितान् ।
२५ ५। २. ३४क "नात्मभावेन" इत्यत्र "नान्यभावेन" ।
६। ३. ११५ "खं यथा" इत्यत्र "स-यथा" ।
७। ४. १२क "यद्य" इत्यत्र "यद्" । इहास्ति यद्विशब्दो द्वितीये पादे ।

अतो नायं पुनरप्यपेक्ष्यते प्रथमे पाद इति स्पष्टम् ।
न चायं शनयोऽत्र सुष्ठु व्याख्यातुम् । कस्मिंश्चित्तु
ग्रन्थे (विश्वभारतीस्थिते ग्रन्थाक्षरलिखिते)
“यद्”पाठ एव लभ्यते ।

८। ४. २३क “ऽनादेः” इत्यत्र “ऽनादिः” । “ह्यादि”(प)रित्यत्र ५
च “जाति”रिति । अयमन्तिमः पाठो ग्रन्थान्तरेऽपि
(पञ्चमद्विश्वविद्यालयस्थिते) लभ्यते ।

९। ४. ५६घ “संसारं न प्रपद्यते”इत्यत्र “संसारो नोपलभ्यते” ।
समर्थितोऽयं पाठो द्वाभ्यां ग्रन्थाभ्याम् ।

१०। ४. ५७क “सद्भावेन” इत्यत्र “स्वभावेन” । १०

११। ४. ५८घ “जायन्ते” इत्यत्र “संवृत्या” ।

१२। ४. ७३ग “परतन्त्राभिः” इत्यत्र “परतन्त्रोऽभिः” ।

१३। ४. ७३ग “परतन्त्राभिः” इत्यत्र “परतन्त्रोऽभिः” ।

१४। ४. ८१घ “धर्मो धातुस्त्र” इत्यत्र “धर्मधातुः स्वभावतः” ।

§ ६ । आ ग म शा ख स्य नाम ।

लोके किलायं निबन्धो मा ण्डू क्य का रि के ति (°का रि का
इति वा) गौ ड पा द का रि के ति (°का रि का इति वा) प्रसिध्यति ।
सम्प्रदायात्पुन रा ग म शा ख मित्ययं प्रथते । अत एव श ड्कर-
कृतमस्य भाष्य मा ग म शा स्त्र वि व र ण’ मित्युच्यते । कदाचित्त्वय-
मा ग म ग्रन्थ इत्यु प दे श ग्रन्थ इति च कथ्यते । मा ण्डू क्य- २०
वा र्त्तिकमिति मा ण्डू क्यो प नि प द्वौ ड पा द व्या ख्या न मि ति

१ । यथा सप्रसिद्धं भाष्यान्तपङ्क्तिषु पुष्पिकास वा ।

२ । यथा सास्त्रेव भाष्यान्तपङ्क्तिषु पुष्पिकास वा ।

३ । अत्र वार्त्तिकशब्दस्य प्रयोगो न युक्त । न ह्यत्र तल्लक्षणमस्ति ।

“उक्तानुक्तदुहकचिन्ता वार्त्तिक” मिति ब्राह्म का व्य मी मां सा यां २५
रा ज शे ख रः (द्वितीयेऽध्याये) ।

गौडपादीयकारिकेति गौडपादीयमित्यपि वासप्वग्रन्थः प्रसिद्धो लोके यथा दृश्यते केषुचिद्दस्तलिखितेषु पुस्तकेषु । माण्डूक्यशाखेत्यपि तन्नामोपलभ्यते । "कचिदायं ग्रन्थो वेदान्तमूलमित्युच्यते । अर्थश्चास्य सविशेषं चिन्तनीयः ।

५ किमिदमागमशास्त्रमिति विमर्शनीयम् । आगम आम्नाय इत्यनर्थान्तरम् ।^४ आम्नायश्चेद्व्येषु स्थानेषु सम्प्रदायः ।^५ सम्प्रदायश्च गुरुपरम्परा तदधिगत उपदेशो वा । ततश्चैतादृशादागमादधिगतं शास्त्रम् आगमशास्त्रम् । यदेतदर्थतोऽपि तथेति स्पष्टमेतस्य विवरयानुशीलनात् ।

१० किञ्च । प्रसिद्धः स्मरणार्थकः स्मृधातुः । शाखे स्मृतमित्यादिषु स्थानेषु सम्प्रदायात्परम्परातो वाधिगतार्थकथनेऽपि प्रसिद्धोऽस्य प्रयोगः । इह चागमशाखे दशकृत्वः प्रयुक्तः स्मृतशब्दः । स्पष्टमेवायमस्यागमलब्धत्वं दर्शयति । सन्ति चैतस्मिन्नर्थे परेऽपि बहवः प्रयोगाः । यथा ।
 (१) "सतामिति विनिश्चयः" (१. ६) । (२) "स्वप्न आहुर्मनीषिणः"
 १५ (२. २) । (३) "स्वप्न आहुः प्रकाशितम्" (३. ३) । (४) "पयमाहुर्मनीषिणः" (२. ५) । (५) "दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः" (२. ३१) । (६) "इति तत्त्वविदो विदुः" (२. २४) । (७) "मुनिभिर्वेदपारगैः । निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः" (२. ३५) । (८) "वादिनः केचित्" (४. ३) । (९) "विचदन्तोऽद्वया ह्येवमजातिं खयापयन्ति ते" (४.४) । (१०) खयाप्य-

२० ४ । यथा सायणः (तै. आ. ७. १ ; पृ. ४८३ ; ७. २. ; पृ. ५७०)—
 "मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।

इति माण्डूक्यशाखायां श्रुतिवाक्यमुदाहृतम् ॥" इति ।

इयं चोद्दिष्टा कारिकास्मद्ग्रन्थस्य १. १७ ।

५ । दयानन्दाङ्गलवैदिकविद्यालयसंगृहीतयोर्द्वयोर्ग्रन्थयोः (६, ६) ।

२५ ६ । यथोक्तमभिधानरत्नमालायाम् (१. ९) "वेदः श्रुतिस्तथाम्नायः स्वाध्यायश्छन्द आगमः" इति ।

७ । "अथाम्नायः सम्प्रदाय" इत्यमरः (३. २. ७) ।

८ । शाखविषये तु द्रष्टव्या कारिकायां सा (द्वितीयाध्यायः) ; म. इ., पृ. ३, २६८-९ ; म. सू. टी. पृ. ४ ।

९ । १. १०, २६ ; २. ४, ७ ; ३. १ ; ४. ३२, ४६, ८८, ९०, ९४ ।

मानामजातिं तैः" (४ ५) । (११) "जातिमिच्छन्ति चादिनः" (४ ६) ।
 एतच्च सर्वं द्रढयति "अत्रोक्तं वेदान्तसम्प्रदायविद्भिराचार्यै"रिति ।
 "तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ती"ति च शङ्कराचार्यं घचनं ब्रह्म
 सूत्रभाष्ये (२. १. ६, २. ४. १४) ।"

७ । ग्रन्थकारः ।

'दृष्टमेतदधस्तादसकृन्मृहोहविस्फुलिङ्गाद्यै"रितीयं कारिका (आ.
 शा. ३. १५) "सम्प्रदायविदा"मुक्तिरित्याह शास्त्रीरकभाष्ये (ब्र. सू.
 १. ४. १४) शङ्करः । स एव च तत्रैव (ब्र. सू. २. १. ६) "अनादि-
 मायये"त्यादिकारिकां (आ. शा. १. १६) परामृश्य कीर्त्तयति "अत्रोक्तं
 वेदान्तसम्प्रदायविद्भिराचार्यै"रिति । एतेन स्पष्टं प्रतीयतेऽनुमीयते १०
 या निरवशेषमेवागमशास्त्रमिदं कैश्चिद्वेदान्तसम्प्रदायविद्भिराचार्यैः
 प्रणीतमिति । के पुनरमी आचार्या आचार्यो वा । स खलु गौडपादः

१० । एते च शब्दाश्चिन्तयितव्या इह—

- (१) "अन्ये" (१ ७) ; (२) "अपरे" (२ २६) ; (३) "आध्रमविदः"
 (२. २७) ; (४) "कालचिन्तकाः" (१. ८) ; (५) "कालविदः" (२. २४) ; १५
 (६) "गुणविदः" (२ ३०) ; (७) "चित्तविदः" (२ २९) ; (८) "दिग्-विदः"
 (२. २४) ; (९) "पादविदः" (२ २१) ; (१०) "प्राणविदः" (२. २०) ;
 (११) "सुद्धि-विदः" (२ २९) ; (१२) "भुवन-विदः" (२. २४) ; (१३)
 "भूत-विदः" (२. २०) ; (१४) "भोक्तृविदः" (२ २२) ; (१५) "भोज्यविदः"
 (२. २२) ; (१६) "मनोविदः" (२. २९) ; (१७) "मूर्त्तविदः" २०
 (२. २३) ; (१८) "लय-विदः" (२ २८) ; (१९) "लोकविदः" (२ २१) ;
 (२०) "सूक्ष्मविदः" (२ २३) ; (२१) "सृष्टिविदः" (२ २८) ;
 (२२) "स्थितिविदश्च" (२. २८) ।

११ । एतच्च घचनद्वयं यथाक्रममागमशास्त्रस्य कारिकाद्वयं (१. १६,
 ३. १९) परामृशति । २५

१ । पृ १५ ।

२ । कचित् (ज. र. १०) गौडपादः कचिच्च (शा. भा. १. २३, पृ ९)

गौडपादोऽपि ह्येवमेव । तदेतत्केवलं छन्दोऽनुसूतोपात्त ।

इति सुप्रसिद्ध सर्वनागमात् । अधिगम्यते चान्तिमासु भणितिषु पुष्पि-
 कासु वा तावतामतिमहता लिखितानामेषा ग्रन्थानाम् । अथ च कदाचिद्
 गौ ड पा दा चार्य इति । कदाचिद् गौ डा चार्य इति । कदाचिद्वा
 गौ ड इति च प्रसिध्यति । इह कश्चिन्मन्वीत गौ ड इत्येतावदेवास्य
 नाम आ चार्या द्विपदन्तु केचल गौरवद्योतनायेति ।^६ यत्तस्य गौ ड
 इत्येव नामेति कण्ठत एवाह स्वग्रन्थे^७ वा ल कृ ष्णा न न्द स र स्व ती ।

इहाय प्रश्न । किमय गौ ड पा द शब्द संज्ञापदं विशेषणपद वा ।
 किमेव तस्याचार्यस्य नाममात्र सूचयत्याहोस्विद्गौडदेशभक्त्यात्स तथा
 च्यत इति । सुरेश्वरस्य नै प्त र्थे सि द्धौ (४ ४४) तावद् गौ डा
 इति द्रा वि ष्टा इति च द्वया आचार्या कीर्त्यन्ते । तत्र प्रथमेन पदेना ग म-
 शा स्त्र का रा गौ ड पा दा चार्या द्वितीयेन तु उ प देश सा ह
 स्त्रा दि का रा श ङ्क रा चार्या अभिप्रेता ।^८ इदमिह कश्चिद्गुणाद्यथात्र
 श ङ्क रो द्राविड इत्यनेनात्मनो देशसम्बन्धेन नाम्ना निर्दिष्टो गौ ड
 पा दो ऽपि तथैव देशसम्बन्धेनैव नाम्ना गौ ड इति प्रथित ।

१५ शार्मण्यो बुधो मो क्ष व ल स रो नाम स्वकीये प्रा ची न वे दान्ते
 (देव पल्लयेर वेदान्त, पृ ३) मन्यते सुरेश्वरस्य गौ डा इत्यनेन
 द्रा वि ष्टा इत्यनेन च पदेन द्वौ प्रथितौ वैदान्तिकसम्प्रदायौ बोद्धव्यौ ।
 यदि तावदिह द्राविडपदेनावाच्या केरलेषु (मालाधार-जनपदे) श ङ्क र

३ । श्रे उ (आनन्दाश्रमे) भाष्ये श ङ्क र (पृ ३०) ।

२० ४ । प द २ २३, सा य ण भाष्यम् (तं आ ७ २ आनन्दाश्रमस्य) ।

५ । नै सि ४ ४४ ।

६ । ये ङ्क ट छ ङ्गि यो ऽ पि तथैव मन्यते ।

७ । शा षा पृ ६, २ ९-१२ ।

८ । गौडदेश किल प्राक् ८२° ८८° द्राघिम्यो २५°-२८° विस्तारयोश्च

२५ मध्ये बभूवेत्यस्ति प्रमाणम् । द्र म त्स्य पु रा ण म्, २१ ३० ;
 कूर्म पु रा ण म्, १ २० ९ ; लिङ्ग पु रा ण म्, १ ६५ ३४ । विस्तर
 पुनरङ्गलवृत्तौ ।

९ । एवमेव व्याचष्टे टीकाया ज्ञानोत्तम । अत्र ज्ञया को व रुक्मते
 ग्रन्थे भ्रमात्केरला इति पठितश्रे केवला इति पठित्वा व्यर्थमेवाविविन्तितम् ।

३० अथ च भ्रमो द्वितीयेऽपि संस्करणे (१९२६, पृ १९३) दृश्यते ।

सम्प्रदायोऽवगम्यते गौडपदेनाप्युदीच्यां गौडमण्डलस्थो - वेदान्तसम्प्र-
दायोऽवगन्तव्यः । अयं च गौडदेशस्तत्र प्रचुरगुडोत्पत्तेस्तथा प्रथित
इति स एव विद्वांश्चिन्तयति ।

इह गौ ड द्रा वि ड पदाभ्यां किं कौचिदाचार्यावाहोस्विद् हो
वेदान्तसम्प्रदायावित्युभयथापि शक्यते व्याख्यातुम् । तत्र सन्त एव
निश्चिन्वन्तु तत्त्वम् ।

इदमत्र मन्तव्यम् । न खलु गौडपदमाश्रमेकान्तेन कमपि गौडवासिनं
शक्तोत्यवधारयितुम् । अगौडवास्यपि गौडो भवति । यो ग वा सि ष्ट-
सा र स्य ल घु वा सि ष्ट स्य वा कर्ताऽभि न न्दो नाम काश्मीरोऽपि
गौड इति प्रथितः । एवमेव ल घु च न्द्रिका याः कर्ता ब्र ह्मा न न्दो-
ऽगौडोऽपि गौड इत्युच्यते । भवेदेतदेवं स किल परमनैयायिकस्य
ग दा ध र भ द्वा चार्य स्य सतीर्थभूतो विद्यामधीथानो गौडेवासीदिति
गौड इति प्रसिद्धिं लेभे । आत्मनः पूर्वपुरुषाणां वा भूतेन भवता भविष्यता
वा गौडदेशसम्बन्धेन पुरुषो गौडो भवतीति यः कोऽप्येतद्वेत्ति । पश्यत्विह
कश्चित्सह शा ब र भा प्ये ण मी मां सा द र्श न म् (१. ३. २१) ।
प्रयुञ्जन्ति हि लोके मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति । मथुरायां
वसन्माथुर इति । मथुराया निर्गतश्च माथुर इति ।

इहेदं स्मरेम यदुक्तं वा ल कृ ण्णा न न्दे न (शा. वा., पृ. ६)
गौ ड पा द मधिकृत्य (शा. वा. पृ. १) "गौ ड च र णाः कुरुक्षेत्र-
देशगत हि र रा थ ती न्दी" तीरभवगौडजातिश्रेष्ठा देशविशेषभयजाति-
नाम्नैव प्रसिद्धा द्वापरयुगमारभ्यैव समाधिनिष्ठत्वेनाधुनिकैर्जनैरपरिज्ञात-
विशेषाभिधानाः सामान्यनाम्नैव लोकाविख्याता" इति । गौडब्राह्मणो-
त्पत्तत्वात्सोऽस्मदाचार्यो गौ ड इत्यत्राप्यपेक्ष्यते बलीयः प्रमाणम् ।

श्रूयतामत्र यन्मन्यते स बुधो मो क्ष ष ल स रस्तस्मिन्नेव ग्रन्थे
(पृ. ६) । आ ग म शा स्त्र स्य कर्ता गौ ड पा दो नाम न कश्चि-
दासीत्पुरुषः । गौ ड पा द शब्देन त्वस्माभि गौ ड पा द का रि का णां

१० । उदीच्यो गौडजनपदः पुण्ड्रनाम्ना प्रथते । पुण्ड्रशब्दश्च लोहितेशुं
बोधयतीति शंभुम् ।

११ । केयं नदी हि र रा थ ती ति नाद्याप्यनन्यतया निर्णीता । नामापि
चेदमविकलतयास्माभिरधिगतं न वेति सन्दिग्धते ।

प्रकरणरूपाश्चत्वारः पादा एव बोद्धव्याः । गौ ङ पा दी यं का रि फेति सं
एव समग्रो ग्रन्थो यथोपलभ्यते मातृकास्त्विति । इदं च मन्यते ।
ग्रन्थोऽयं कदाचिद् गौ ङ पा दी ति जनपदसम्बन्धेन नाम्ना
लोकेऽप्रयत यथा भद्र च यां भद्र च री ति ।^{११} गौ ङ पा दी ति
५ आ ग म शा स्त्र वि घ र ण मिति चास्याधिगम्यते नाम ।

अन्यद्येदं मन्यते मो क्ष व ल स रः । उत्तरकालीनेषु ग्रन्थेषूद्धृतानि
घचनानि तन्मतमेषोद्धलयन्ति । न हि प्रदर्शयन्ति तान्यासीत्कश्चित्तस्य
ग्रन्थस्य कर्त्ता गौ ङ पा दी नामेति । स तु ग्रन्थस्तात्कालिकेषु जनेषु
कस्यचित्सम्प्रदायस्य मौलो निबन्धोऽभवन्न पुनरासीत्तस्य कश्चिन्निर्दिष्टो
१० निबन्धकः । उच्यते च तेन, भोटवाङ्मयप्रामाण्यात्समर्थनाय स्वमतस्य
यद्यप्ययं ग्रन्थो वेदान्तशास्त्रमित्यवगतो बौद्धैर्ग्रन्थकारैस्तथापि न
ते किञ्चिद्व्यवगच्छन्ति गौ ङ पा दी स्य यः खलु तत्कर्त्तृत्वीप्यते ।

यथा च प्राक्प्रदर्शितमसकृच्छा रो र क भा ष्ये (१. ४. १४ ; २.
१. ६) गौ ङ पा दी का रि कामधिकृत्य (१. १६, ३. १५) जङ्ग र स्य
१५ भगवतः “अत्रोक्तं वेदान्तसम्प्रदायविद्भिराचार्यै”रिति । “तथा च
सम्प्रदायविशेषो घदन्तीति” चोक्तिद्वयमत्र मो क्ष व ल स र स्य मतमेव
समर्थयते । शाङ्करभाष्यस्य व्याख्याकारो गो वि न्दा न न्दो
र ल प्र भा या म् आ न न्द गि रि श्र न्या य निर्ण ये “बुद्धसम्मत-
रिति (ब्र. सू. १. ४. १४, २. १. ६) तदेव शङ्करमतं द्रढयति ।
२० सु रे श्व रो ऽपि नै ष्क र्म्य सि द्धौ (४. ४१, ४२) गौ ङैः”
कृतमिति क्वाचिक्वाह्य”^{१२} बुद्धरिति । गौ ङा आ ङ गौ ङ पा दाः ।

१२ । बह्वेषु लोके । यथा खण्ड न खण्ड खा घ स्य आ न न्द पूर्णं
विद्यासागरकृता टीका, विद्यासागरीति । रामभद्रकृता न्याय-
कुसुमाञ्जलिटीका रामभद्रोति । एवं दिनकरी रामकरीत्यादयः ।

१३ । नेदमवितथं सरे श्वरो न कदापि गौ ङ पा दी स्य नाम करोतीति ।
२५ सकृदपि तावत्तेन प्रयुक्तमेतत् (वृ. भा. वा. ४. ४. ८८६, पृ. १८६६) ।
तस्मिन्नेव च ग्रन्थे (१. ४. ३८९, पृ. ९१०) स “गौडपादीयं वच” इति
प्रयुनक्ति । “गौडाचार्या” इति च (२. १. ३८६, पृ. ९९१) ।

१४ । १. ११, १९ । रूपं चेदमाह नै. सि. टीकायां ज्ञानोत्तमो

“गौडपादीयं वाक्य”मिति कथयत् ।

शङ्कराचार्यास्त्वनेन 'द्राविडा इति गृहीताः । 'दृष्टम्स्माभिः प्रागेव वचनं गौडाचार्याणाम् ।' अत्र तु टीकाकारो रामकृष्णो न गृह्णाति नाम तद्रून्यकारस्य । स खल्व्या "चार्यसम्मति" रित्येतन्मात्रं लिखति । स दानन्दो वेदान्तसारे (§ ३३) "तदुक्त" मिति कारिकाद्वयम् (३३. ४४-४५) उद्धरति । टीकाकारस्तु नृसिंह-
सरस्वती ग्रन्थकर्तृनामाप्रकाशयन् "वृद्धसम्मति" रित्येतन्मात्रं ब्रवीति । अपरो व्याख्याकारो रामतीर्थस्तु "सम्मति" मेव केवलमाह न पुनरेषां वा तेषां^{१५} वेति फमपि विशेषम् ।

अहं तत्र ह्यसिद्धेः (पृ. २७७) कर्ता काश्मीरकृत्यतिर्जन-
घपि गौडपादकारिकां न तथा किमप्याह यथेयमेकस्यैव कस्यापि
कृतिरित्यवगम्येत । विज्ञानमिक्षुः किल साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये
(१. ४५, ४७, १५३ ; ६. ५०) उदाहरत्यसङ्गं गौडपादकारिकाम् ।
न पुनस्तत्रास्ति किञ्चिदेनाधिगम्येत गौडपादस्तत्कस्तेति । पश्यन्नेवं
मोक्षबलसरभाह न किञ्चिदस्ति^{१६} वचनं, येनास्माभिः प्रतीयेत गौड-
पादी गौडपादेन विरचितेति । किञ्चेद्माख्यायते गौडपादस्य
शिष्यो गोविन्दस्तस्य च शिष्यः शङ्कर इति । किञ्च शङ्करस्य
गौडपादेन व्यासेन च सार्धं संलापं वर्णयतासङ्गतमेव किञ्चि-
दाख्यायते । तादृश्येवासङ्गतोक्तिर्गोविन्दस्य वासभूमिविषयेऽपि ।
सा किल नर्मदातीर इत्येके हिमालयेषु सेत्यन्ये । दुर्लभमिति वृत्त-
मुक्तिभेदाद्गौडपादेन । एवमालोच्य बलसरोऽवधारयति सम्प्रदाया-
गतमिति यत्किमप्यधिगम्यते गौडपादस्य तदाख्यानमात्रम् । न तेन
गौडपादी नाम केनापि गौडपादेन कृतेति सिध्यति । ततश्च केवलं
गौडपादी शब्दस्य सिद्धय एव कश्चिद् गौडपादः कल्पित इति ।

१५ । प. द. २. २८ ।

१६ । तात्कालिकानां पुंसाम् ।

१७ । अन्तरेण तु कामपि भाष्यवृत्ति (द्वे उ, १८) शङ्करस्य यत्रेदमुक्तं "तथाच शुक्रशिष्यो गौडपादाचार्यः" इति । एतदपि बल-
सरेणैव प्रदर्शितम् । वस्तुतस्त्वेतद्भाष्यं न शास्त्रीरकभाष्यकक्षुः शङ्कर-
स्येति मतं न केवलं बलसरोस्यैव अपि त्वन्येषां बहूनां येष्वयमपि वृत्तिकारो
गणनीयः ।

अथाह वेदान्तेतिवृत्तं विरचयितुकामो बलसरः । यदुक्तमध-
स्तात्तेनेदं शक्यमधिगन्तुं यदासीत्कश्चित्सम्प्रदायो गौडेषु दार्शनिकानां
पूर्वं शङ्करतोऽपि । प्राभवच्च तत्र बुद्धधर्मोऽपि यावन्नवमं शक-
शतकम् । स च सम्प्रदायः क्रमप्राप्तं वेदोपनिषदुपदेशं शास्त्राकारेण
निवबन्ध । तदेव शास्त्रं चतुर्भिः पादैर्गौडपादकारिका । या
खल्वभवत्पूर्वं शङ्करात् । प्राचीनो वेदान्त इत्ययमेवैको ग्रन्थो लभ्यते ।
स्यादेतस्मैतादृशोऽपरः कश्चिद् ग्रन्थो विरचित इति ।

इदमिह चिन्तयितव्यं विहायातिमात्रां सूक्ष्मेक्षिकाम् । अस्त्यो ग म-
शास्त्रं गौडपादकारिका वा ।^{१८} अत्रश्यमस्य ग्रन्थस्य केनापि
कर्त्रा भवितव्यम् । स च कर्त्तकोऽपि भवेत् । सम्भूय वा बहवस्तं
कुर्युः । भवेद्वोपन्यस्तं तत्र मतं केपाञ्चित्पुरुषपुद्गवानाम् । किं पुनः
शक्यमेतावर्तव्यं चिन्तयितुं ग्रन्थोऽयं कस्यापि समग्रस्यैव जनपदस्य
कृतिरिति । कदाचित्केनाप्यतिविशिष्टेन पुरुषेणोत्कीर्तितोऽर्थो लोके
समप्रस्यैव तदीयस्य देशस्य तन्मतमिति गृह्येत । न पुनस्तस्यैव विशिष्टस्य
पुंसः । अनेनैव नयेन ग्रन्थोऽयमेकेनैव केनापि पुंसा विरचितोऽपि
समप्रस्यैव कस्यचिज्जनपदस्य मतं प्रकाशयति । कः पुनस्तस्य कर्ता ।
स खलु कश्चिद्गौडो नाम । असति विरोधेऽसङ्गतौ वा कस्याञ्चित्
किमिति स भागमः प्रसिद्धिर्वा न गृह्येत । कस्तत्र दोषः । एवं च स
खलु ग्रन्थकारो गौडो नाम । गौरवात्तु स एव पादशब्दस्याचार्यशब्दस्य
च योगाद्गौडपाद इति गौडाचार्य इति च ख्यातः ।

वहु खल्ववगम्यत आचार्याणां विवरणेभ्यः प्राचीनेभ्यः । तानि तु
प्रायेण काल्पनिकानि स्वविच्छदानि च विशेषेण त्वेतादृशेषु विचार्येषु ।^{१९}
एतानि च विवरणानि भगवतः शङ्करस्य पुरुषाणां च केपाञ्चि-
त्तत्संछृष्टानाम् ।^{२०}

^{१८} । यद्वा तद्वान्यत्किञ्चिन्नामास्तु न तेन किञ्चिद्दीयते ।

^{१९} । पश्यतु कश्चिदुक्तमत्र श्रीसकपेखलककरणे तदीये
वेदान्तदर्शने (पुण्यपत्तने, पृ. २३१-२) ।

^{२०} । एतानि च विवरणानि यथाभिहितानि महामहोपाध्यायेन
श्रीगोपीनाथकविराजेन ब्रह्मसूत्रभूमिकार्या प्रकाशितायामच्युतमुद्रा-
शालायाम् । तथा माघवर्षेण शङ्करदिविजयः (न पुन-

§८। गौ ढ पा द स्य कालः ।

अथ विमर्शनीयः कालो गौ ढ पा द स्य । तच्च कुर्वद्भिरस्माभिः स्मरणोयः फक्ष्ण प्रत्नो वृत्तान्तो यत्ताधिगम्यते सम्पर्को गौ ढ पा द स्य कैश्चिद्यवनेः । अस्ति स दा शि व ब्र ह्मे न्द्रस्य प्रत्यो ज ग ह्नु र र ल-
मा ला स्त वो नाम । अस्ति च तट्टीका आ त्म बो धे न्द्र स र स्य ती-
कृ ता ।^१ तत्र(१०)दृश्यते गौ ढ पा द स्य पादा अपृज्यन्त अ या च्ये न ।^५
आसीच्च स नायकः अ प ल्हे न्या दी नां निपाकसिद्धानामिति ।^२ इह
टीकाकारो ह रि मि थ्र स्य गौ ढ पा दो ह्ना सः रा म भ द्र दी त्ति-
त स्य प त ज्ज लि वि ज य म् (=० च रि त म् ?) अन्यच्चैतादृशं
निबन्धमनुसरन्नेवमाह । गौ ढ पा दः किल शु क् स्योपदेशादिमालये
तपस्तेपे ।^३ तत्रभावादेव च तिरोऽभवत् पुंरूपाणाम् अ या च्या-^{१०}

वि घा र ण्य स्य) । आ न न्द गि रेः दा ङ्क र वि ज यः । रा ज चू षा म णेः
दा ङ्क रा भ्यु द यः । वि द्वि ला स स्य श ङ्क र वि ज यः । स दा न न्द्र स्य
दा ङ्क र वि ज यः । आ त्म बो ध स्य पु ण्य श्लो क म ज्ज री प रि शि ष्ट म् ।
स दा शि व ब्र ह्मे न्द्रस्य गु ह र त्न मा ला तद्दोका चा त्म बो ध कृ ता
स प मा । वृमुत्सवः स्वयमेवैतान्प्रन्थान्द्रष्टुमर्हन्ति प्रदीतुं चार्थं सावधानम् ।^{१५}

१ । ते खल्वत्र यवना नाम येऽद्यत्वे प्रीशत्रिपयनासिन इति प्रसिद्धाः ।

२ । वेदान्तपञ्चप्रकरणौ । श्रीविद्यायन्त्रालयः । कुम्भकोणम् ।

३ । “अभियुञ्ज द या च्ये पूज्यपादा न प ल्हे न्या दिनिपाकसिद्धानेतृन् ।

अथ गौ ढ पा दा न् फ णी श भा ष्य प्रथमाचार्यकपण्डितान्प्रपद्ये ॥” इति ।

४ । ना रा य ण कृतायां मा. उ टीकायां दृश्यते । ऋग्वेदीयं मा ण्डू क्यो-^{२०}
प नि प द श्रत्वारि प्रकरणानि गौ ढ पा दे न व्याख्यातानि । स किल
ममूव शिष्यः शु क स्य परमगुरुश्च श ङ्क र स्य । स चाविर्बमूव द्वापरयुगान्ते ।
तत्र स बदरिकाश्रमे स्वभक्तिप्रभाषेण प्रसादयामास भगवन्तं ना रा य ण म् ।
अधिगम्य च तस्माद्गं काञ्चिद्विरिगुहां विवेश यथा न कस्यापि कलियुगोत्पन्नस्य
मुखं दृश्यते । अस्मिन्नब्रह्मशास्त्रे श ङ्क र स्तमुपगम्य गुहातो बहिरागमनाय यथाचे ।^{२५}

स तु न तथा चकार । तथापि तु वटपत्रेषु लोहितकठिन्या लिखित्वा स्वग्रन्थस्य
वत्वारि प्रकरणानि श ङ्क रा य द्वाचिति दृश्यते दक्षिणापथाधिगतानां हस्त-
लिखतानां पुस्तकानां हु ल त्स विचिते तृतीये विवरणे (पृ १३३) । नास्ति
त्वन्त ईदृशीनां लोककथानां यासु केचिदेष श्रद्धीरन् ।

१ । यद्यप्यय म थ वं भे दी चे ति पद्यत ।

धिष्ठितानां बौद्धकुमतम् ("शौद्धोदनिकद्वया") । स चा या चर्योऽन्वगम्यत
 प्रत्यन्तयोगिभिर् अप लू न्य द मी शा द्विभिः "तत्रशिलाघोशशाक्य-
 प्रा वृ ति प्रमुखैश्चे"ति । इह अपो ह्यो नि या स स्य भारतभ्रमणात्^१
 स्पष्टमेव प्रकाशते योऽत्र संस्कृतेऽप लू न्य इत्युक्तः स खलु नान्यः
 * कश्चित् पृथु गौराभिधयवनदार्शनिकानुगामिनः अपो ह्यो नि या सात् ।
 स खलुत्पेदे प्रायः प्रथमे शकशतके । पर्यट्ट्य भारतभूमौ । समागाद्य
 समां क्र भो ते स स्य । अयं च संस्कृते प्रागुक्तस्तत्रशिलाघोशः प्रा वृ ति-
 श्वानन्य एव । द मी श श्वेहोक्तो द मि सो नाम सहवरश्च सुहृद्य
 . अप लू न्य स्य (अपो ह्यो नि या स स्य) । स चान्तिमः पुष्य
 १० अ या चर्यो नाम इ अ र्क्ष स इति मन्यते । (अपभ्रंश इवायं र च्छ य स
 शब्दस्य तस्मिन्नेव पुस्तके, पृ. ५३) । अयमासीत्कश्चिद्यवनो राजा ।^१

भद्रं भो अस्त्वेतत्सर्वम् । किं पुनरायातमेतेन कालस्य गौ ड पां दी-
 य स्य । यवनविवरणान्तावत्केवलम् अप लू न्य स्य भारतभ्रमण-
 मवगम्यते । न तत्र किञ्चिद्गौ ड पा द ग त म् । यदिह द्वयोरपि
 १५ यवनसंस्कृतविवरणयोः कतिचिन्नामान्यभिन्नानीत्यवश्यमिदमभ्युपेयम् ।
 रमणीयं चेदम् । न पुनस्तावता घृषं सिध्यति पुमांसोऽपि तेऽभिन्ना
 प्वेति । अवितथत्वे च तयोर्द्वयोवृत्तान्तयोर्महान्व्यतिकरो यत्र सुदुर्गमः
 सिद्धान्तः । किं बहुना । शं ड्क र कालोऽपि तादृगेवापद्येत न यं
 वयमिह मीमांसितुमीहामहे ।

२० तत्र तावत्प्रमाणाभासेमाख्यानमात्रमनाश्रित्य गौ ड पा द कालस्य
 सम्भवन्तौ परावरौ पर्यन्तावेव निश्चेतव्यौ । तेनैव ह्यधिगम्येत
 किञ्चिद्युतयुपेतम् । अत्र व ल स र स्य तर्को न प्रतिभात्युपेक्षणीयः ।
 स खलु मन्यते । सन्त्यत्र त्रयः सौगता ग्रन्थकृतो यैरुद्धृतो

१ । तिआना-निवासिनः अपो ह्यो नि य सो भा र त भ्र म ण म्,
 २५ ओ स मों-द-बोब्बार-प्रियो-रचितम् । जर्नाल अफ दि र्पाले एसियाटिक सोसाइटी,
 प्रे. वृ, १८६०, पृ ७० ।

६ । श्री हि रि य न्नः (हण्डियान् हिस्टोरिक्याल कोयाटॉलि, १९२६,
 पृ. ४१५-४१६) ; श्री गो पी ना थ क वि रा ज श्र (ग्रन्थनाम प्रागुक्तम् पृ.
 २२, २३) ।

३० ७ । कियत्पुनरेतदुपादेयमिति दुर्ध्वम् । केवित्वत्रोपाख्यानमेव किञ्चित्
 पश्यन्ति न पुनः किमपि तत्त्वम् । तदेतत्पूर्वोक्त एव ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ।

गौड़पादः । यथा भव्या परनामको भावविवेकः (प्रायः ४२२—४७२) । शान्तिरक्षितः (६२७—६५४) । एतच्छिष्यश्च कमलशीलः । भावविवेक आसीत्कर्त्ता मध्यमकहृदयकारिकायास्तदीयायाश्च टीकायास्तर्कज्वालायानाम । अस्य ग्रन्थस्याष्टमे परिच्छेदे भावविवेकेन विवेचितं वेदान्तमतं यथान्येषु परिच्छेदेषु साङ्ख्य वैशेषिकं मीमांसा च । तत्र च भावविवेकेन तर्कज्वालायामष्टमे परिच्छेदे छा. उ. मु. उ. श्वे. उ.-प्रभृतीनां वचनान्युद्धृतानि । तेषां च चत्वार्यतिगुरूपयत्र (१०-१३) । अत्रादिमानि त्रौप्यतिनिविडसम्बद्धान्या गमशास्त्रकारिकाभिरन्तिमं तु (त. ज्वा. ५. १३) स्तोकमपि न भिद्यत आगमशास्त्रकारिकायाः (३. ५) । तस्मादागमशास्त्रं विदितं तदा भावविवेकेनेत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्येषु तु त्रिषु वचनेषु सत्यप्यतिनिविडे सम्बन्ध आगमशास्त्रकारिकाभिर्नाभिदस्तेषामाभ्यः । कुत्रत्यानि पुनरेतानि वचनानीत्यन्वेष्टव्यम् ।

योऽसौ शान्तिरक्षितः स खलु कर्तान्येषामिव ग्रन्थानां स्वोपज्ञया वृत्त्या मध्यमकालङ्कारकारिकाया अपि । शिष्यश्च तदीयः कमलशीलस्तत्र संग्रहस्येव मध्यमकालङ्कारकारिकाया अपि पञ्जिकाकारः । शान्तिरक्षितेन विवेचितं मतम् (म. अ. का. ६३) औपनिषदानाम् । तच्च कुर्वता तेनागमशास्त्रतो देशकारिका उद्धृताः । एतच्चागमशास्त्रं कमलशीलेन उपनिषच्छास्त्रमिति पञ्जिकायामवतारितम् ।

८ । भोटपाठतु भव्यविवेक इत्यवसीयते । अयमासी प्रागाजुं न स्य मध्यमकमतायुगः तिष्यो गुरश्च प्रासङ्गिकशाखायाः । विवेचितं तन्मतं चन्द्रकीर्त्तिनात्मनो मध्यमकवृत्तौ । प्रभाकरमिश्रेण चावतारितमेतस्य प्रज्ञाप्रदीपशास्त्रं चीनवाचि (११२-११३ दात) । स चासीदधर्मपालकालेऽपीति । भावविवेकः किल तस्मिन्काले बभूवेति वदन्ति ।

९ । अस्या अतिकलं नाम मध्यमकहृदयकारिका वृत्तिस्तर्कज्वाला नाम ।

१० । प्रायेण सौगतग्रन्थेषु सदृशाः शब्दा उपलभ्यन्ते । यथा औपनिषदिक इति (त. स. पञ्जिका, ३२८), उपनिषद्वादीति (बो. च. प. पृ. ४६९, ४६९) च । न पुनर्वादात्तवादीति वैदान्तिक इति वा ।

अतो न कोऽपि शक्तोत्यपह्नोतु' सद्भाष मा ग म शा स्त्र स्य भा व-
वि वे का त्पूर्वम् । स्वयमेव च तेनेदमुद्धृतम् । एवं च निश्चिनुयात्
कश्चिन्नाचरो गौ ड पा दो भा व वि वे का दिति । तस्य च कालः प्रायः
४२२ शकाब्दगणितः ।

५ वक्ष्यमाणा च वाचोयुक्तिरेतमेवार्थं समर्थयिष्यत इति प्रतीयते ।
सन्ति केचन सुप्रथिता सौगता आचार्या ये समुत्पेदिरे प्रायः १२२—३२२
शकाब्दमध्ये । आचार्यो गौ ड पा द क्ष केवाञ्चिदेषु क्वचित्सकलं
क्यचिद्विरुलं क्वचिद्वाभिप्रायेण वचनजातं स्वकृतावुपन्यस्यति । तद्यथा ।
इदं धर्मधर्मोमह आ ग म शा स्त्रे (४ २२ क ल)—

१० “स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्गस्तु जायते ।” इति ।
इदं च ना गा र्जु न स्य (शक. १२२) म ध्य म रु वृ क्षौ (२१. १३ क ल)—
“न स्वतो जायते भाषः परतो नैव जायते ।” इति
द्र पतद्ग्रन्थस्य पृष्ठ. १०३, १२३ । अन्यञ्चोक्त मा ग म शा स्त्रे
(४ ७ क-ल, २६ ग-घ)—

१५ “प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भवति ।” इति ।
पठ्यते चेदं म ध्य म क का रि का या म् (१५ ग-घ)—
“प्रकृतेरन्यथाभावो न हि जातृपपद्यते ।” इति ।
इदं चा ग म शा स्त्रे (४ ४ ल)—

“अभूतं नैव जायते ।” इति ।

२० च तु श त के (३७३ ग) चा र्य दे व 'स्येदं वचनं दृश्यते—
“नाभूतो नाम जायते ।” इति ।
किञ्च कारिकेय-मा ग म शा स्त्रे (३. ४४)—

“लये सम्बोधयेद्वित्तं वित्तितं शमयेत्पुनः ।

सकषायं रिजानीयाच्छमप्राप्तं न चालयेत् ॥” इति ।

२३ इयं चोपमेया वक्ष्यमाणया कारिकया (म सू ध १४. ६ ग-घ)—
“लोनं वित्तस्य गृहीयादुद्धतं शमयेत्पुनः ।
शमप्राप्तमुपेक्षेत तस्मिन्नालम्बने पुनः ॥” इति ।

११ । आ र्य दे वः किञ्च ना गा र्जु न स्य तिष्यो बभूव । तस्य च कालः
१२२-१४७ शकाब्दमितः ।

३० १२ । मै त्रे य मा थ स्य (३२२ शक.) ।

एवं च प्रागुक्ता ज्ञा गा जुं ना दी नाचार्यान्पराभृशन् गौ ड पा दो
नून तद्वरज एव । न चास्य काल ३२२ तमाच्छकाद्वात्पूर्वं भवति ।
अन्याप्यत्र काचिच्चिन्तनीया कारिका ग म शा ए स्य (४ १३ ग-घ) ।
द्र. पृ ११२ । सा चेवा—

“जाताश्च जायमानस्य न व्यग्रस्था प्रसज्यते ॥ इति ।

इय चोपमेया वक्ष्यमाणया पङ्क्त्या” —

“उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तौ कल्प्यमानायामनवस्थाप्रसङ्ग ।” इति ।

अस्य मि ध र्म को श व्या ख्या य शो मि त्र स्य । सेय व सु-
व न्धु कृत स्या मि ध र्म को श स्य टीका । अस्य तिल्लघीका उपलभ्यन्ते ।
य शो मि त्र स्य गु ण मि त्र स्य व सु मि त्र स्य च । यथोक्त य शो १०
मि त्रे ण स्वटीकोपाद्घाते । अग्रगम्यते च य शो मि त्र स्य काल
शकोत्तरस्य पद्यस्य शतकस्यान्तिमे पाद इति । एव सा चे दा ग म शा-
स्त्र का रि का (४ १३) प्रागुक्ता म मि ध र्म को श व्याख्या-
माश्रित्य प्रवृत्ता तर्हि वक्तव्य गौ ड पा द स्य काल पद्याच्छकोत्तर-
शतकात् पूर्व इति ।

नूनमय हालो विरुणद्धि परम्परागत काल शङ्करस्य तच्छिष्य
परम्परायाश्च । न चायमद्यापि सिद्धान्तित हेनापि नि सशयम् । - अर्पि-
नाम तत्तन्मठान्नायवृत्तान्ता” वस्तुतस्तथा यथा ते तत्तत्कर्त्त मिरिष्यन्ते ।
किं बहुना । एतस्मिन्नीदृशे महति व्यतिकरे नूनमतितुलभ स प-या
येन याथातथ्येन निर्णयित काल आ चार्य स्य गौ ड पा द स्य । २०

१३ । ड ४ १३ (पृ ११२—११३) ।

१४ । एषा मठान्नायानामर्वाचीगाना च विदुषामभिप्रायेऽनुसृत एकत
शकपूर्वक सप्तम शतकमपरतश्च शकोत्तर नवम शतकमित्येतयोर्द्वयोर्न्तयोर्मध्ये
शङ्कर किल प्रादुर्बभूवेति वक्तव्यम् । यर्मा शकपूर्वक सप्तम शतकम् । शकपूर्वक
पञ्चम शतकम् । शकपूर्वक द्वितीय शतकम् । शकोत्तरं तृतीय - शतकम् । २५
शकोत्तर पञ्चम शतकम् । शकोत्तरमष्टम च शतकम् (७१० ७४२) । अन्तिम
एव तु समय सम्मत साम्प्रत भूषणा विदुषाम् । द्र क वि रा न
श्री गो पी ना थ स्य व्र ह्य सू त्रम् (भूमिका), पृ २६ , श्री वि एव प ल क
र स्य च वे दा न्त दर्शनम् , पृष्ठ १९२ १९३ ।

५९ । गौ ड पा द स्या न्यत उद्धरणम् ।

अन्यथापीदं द्रष्टव्यम् । अस्ति परमार्थसारमिति कृति-
रादिशेषस्य । पञ्चाशीत्यार्याभिर्निबद्धत्वादार्यापञ्चाशीति-
नाम्नापीयं प्रथते । स चैव आदिशेषो नूनं पुराणप्रथित एव
विवक्षितो यः खलु तस्मिन्नेव ग्रन्थे “आधार” इति (८) “जगदाधार”
इति च (८७) वर्णितः । केचित्त्वेन पतञ्जलिं मन्यन्ते यः स सु-
विश्रुतः सर्वत्र कर्ता “फणिभाषितभाष्य”स्य व्याकरणमहाभाष्यस्य
वा । प्रत्यभिज्ञाचार्येणालङ्काराचार्येण चाभि न व गु ष्टे न स्वसिद्धान्त-
विवरणार्थमयमेव ग्रन्थो मूलत्वेन परिगृहीतः कृत्वा यथाप्रयोजनं तत्र तत्र
कमपि योगं वा वियोगं वा परिवर्त्तं वोत्कर्षं वा ।^१ एष ग्रन्थः परतो
गृहीत इति स्वयमभि न व गु ष्टो ऽपि व्यनक्ति ।^१

१ । तत्र तावदस्याः पञ्च संस्करणानि सन्ति । एषामन्तिमं श्रीसूर्य-
नारायणशास्त्रिणः । कृतं चैतत्पद्धत्यामिनषया । मुद्रितं रोमकवर्णेन ।
अवतारितं चाङ्गलवाचि ।

२ । श्लोकाः पुनरत्र सप्ताशीतिः । तेषामादिमौ द्वावुपजातिच्छन्दसा ।
द्वायन्येतौ पञ्चाद्योजिताविति प्रतीयते । यद्येतदेवावितथं तर्हि बह्व्यमेतयोः प्रथमो
बहुपूर्वं परिगृहीतोऽभि न व गु ष्टे न द्वितीयस्तु (८७) मूलान्तर्गत इति प्रति-
भाति । यथा मन्यते सूर्यनारायणः (पृ. ४०) । अत्र परोक्षकालप्रयोगोऽपि
(“बबन्धे”ति) विमर्शनीयः । अष्टादशोर्नविंशयोर्मध्येऽपरस्यैकस्य श्लोकस्य
(यथा त्रिस्र ग्रन्थमाला संस्करणे दृश्यते) परिगणनया पञ्चाशीतिसंख्या शक्यते
समाधातुम् । अभि न व गु ष्टस्य ग्रन्थे (प. सां) १०५ श्लोका दृश्यन्ते ।

२० स तु स्वयमाह (१०५) श्लोकानां शतमात्रम् (“आषांशतेन तदिदं संक्षिप्तम्” —
“१०२”) । अत्र द्रष्टव्योषध्यमाणः श्रीकान्तिचन्द्रः (पृ. ९६) ।

३ । व. व. सो वा नि, जे. आर. ए. सो, १९१२, पृ. २९७ ; श्रीकान्ति-
चन्द्रस्य अभि न व गु ष्टः, १९३९, पृ. ९७ ; सूर्यनारायणशास्त्री,
निड इण्डियान् एण्टिकोयारी, १, पृ. ३७ । तुल. प. सां, ३९—३६, प. सं.
३६—३७ ।

४ । प. सं. १-२ । आयङ्गरमतं (जे. आर. ए. प. सं, १९१०,
पृ. १३३८) न युक्तं प्रतिभाति ।

अस्यां कृतौ सन्त्यादिशेषस्य शेषस्य वा कानिचिद्वायानि
यानि संवदन्त्या गमशास्त्रस्य कैश्चिदाक्यैः । किमसौ संवादो
गौडपादकालनिर्णये किमप्युपरुरोति न वेत्युत्पद्यते विचिक्तिसा ।

तत्र श्रीसूर्यनारायणशास्त्री तावत्कानिवित्साहश्यस्तुनि
विमृशन्मन्यते गौडपाद एव कुतोऽपि तत्तदुद्धरति ॥ तत्र ४

- ५। छागं स्यादिवीह सत्किञ्चित्प्रदभ्यंते— । । । । । । । । । । ।
- (क) प्राणाद्यनन्तभेदैरात्मानं संवितत्य जालमिव । । । । । । । । । । । ।
- संहरति वासुदेवः स्वविभूत्याक्रीडमान इव ॥ प. सा. ३० ।
- तुल आ शा २ १९ ।
- (ख) त्रिमितेव विश्वतैजसप्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिधनारुधैः । । । । । । । । । । । ।
- जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तधर्मभूतैश्छादितं सुर्यम् ॥ प. सा. ३१ ।
- तुल आ शा १ १-६; मा. उ. ३-७ (ष्ट. २२३-२३४) ।
- (ग) मोहयतीवात्मानं स्वमायया द्वैतरूपया देव । । । । । । । । । । । ।
- उपलभते स्वयमेव गुहागतं पुरुषमात्मानम् ॥ प. सा. ३१ ।
- तुल आ शा २ १२ ।
- (घ) जलधरधूमोद्गतिभिर्मलिनीक्रियते यथा न गगनतलम् । । । । । । । । । । । ।
- तद्गत्प्रकृतिधिकारैरपरामृष्टः परः पुरुष ॥ प. सा. ३९ ।
- तुल आ शा ३ ८ ।
- (ङ) एकस्मिन्नपि व घटे धूमादिमलावृते शेषाः । । । । । । । । । । । ।
- न भवन्ति मलोपेता यद्दीप्तीवोऽपि तद्दिह ॥ प. सा. ३६ ।
- तुल आ शा ३ ९ ।
- (च) हिमफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमो यथा बह्वे । । । । । । । । । । । ।
- तद्गत्स्वभाषभूता मायैषा कथिता विष्णो ॥ प. सा. ९३ ।
- तुल आ शा १ ९ ।
- (छ) यद्यत्सिद्धान्तगामतर्केषु प्रमूषन्ति रागान्धाः । । । । । । । । । । । ।
- अनुमोदामस्तत्तेषां सर्वात्मघादधिषा ॥ प. सा. ६६ । । । । । । । । । । । ।
- तुल आ शा ४ ९ ।
- (ज) उत्पत्तिनाशवर्जितमेधं परमार्थमुपलभ्य । । । । । । । । । । । ।
- कृतकृत्य सफलजन्मा सर्वगतस्तद्वृत्ति यथेष्टम् ॥ प. सा. ७९ । । । । । । । । । । । ।
- तुल आ शा ३ ३२ ।

कुर्वन्त्यज्ञत्येष किञ्चिदादत्ते वा किञ्चिदनुजानाति वा किञ्चित्प्रकर्षयति वा किञ्चित् । यस्माच्च ग्रन्थात्स उद्धरति स खल्वसौ परमार्थसारनामक इति ।

इदं च स आह । अभिनवगुप्तस्य परमार्थसारे (३१) भागमशास्त्रे (१. ११) चोभयत्र विश्वतैजसप्राज्ञैस्तुर्यस्य बन्धनमावरणं वा दृश्यते । एतच्च सर्वं गृहीतं गौडपादेन परमार्थसारात्तत्र पुनरभिनवगुप्तेनागमशास्त्रादिति ।

अत्र भूयस्त्वपरिजिहीर्षया स्तोकमात्रं प्रत्युच्यते । अधीयतामिहेयमार्यां—

१० “त्रिभिरेव विश्वतैजसप्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिधनाख्यैः ।

जाप्रत्स्वप्नसुप्तैर्भ्रमभूतैश्चादितं तुर्यम् ॥३१॥”

प्रयत्यतां चावबोद्धुमर्थमस्या विनैव विवरणमभिनवगुप्तस्य राघवानन्दस्य वा । इह “जाप्रत्स्वप्नसुप्तै”रिति विशेषणपदम् ।

“विश्वतैजसप्राज्ञै”रिति च विशेष्यपदम् । भवत्वेवं तावत् । किं

१५ पुनरिह प्रतिपत्तव्यमकाण्ड एवार्पाततैर्जाप्रत्स्वप्नसुप्तैर्विश्वतैजसप्राज्ञैः ।

के नामैते विश्वतैजसप्राज्ञाः । कथं नु खल्विमे शैयाः । कथं वावग-

न्तव्यमेक एव जाप्रदादिभिस्त्रिभिरेवस्थाभिर्विश्वादिरूपेण त्रिधा

भवतीति । कथं नु खलु च तुर्यपदं निःसंशयं पूर्वार्थायां (३०) पुलिङ्गं

वासुदेवशब्दं परामृशन्नपुंसकलिङ्गे प्रयुज्येत । किञ्च । प्रथमार्थं

२० ६ । प. सा. ३१ ।

७ । अभिनवगुप्तोऽत्र द्वे आर्ये पठति । इयं तयोराद्या (प सा. ३४)—

“सृष्टिल्पितिसंहारा जाप्रत्स्वप्नौ सुप्तमिति तस्मिन् ।

भ्रान्ति तुरीये धामनि तथापि सैतवृत्तं भाति ॥” इति ।

२५ (इह पूर्वार्थे प सां संस्करणे टीप्पण्यां स्वप्नमिति स्वप्नाविति पाठ्यम्) । अन्त्या

त्वियम् (प सा. ३९)—

“जाप्रद्विषयं भेदात्स्वप्नस्तैः प्रकाशामादात्स्यात् ।

प्राज्ञः सुप्तावस्थो ज्ञानघनत्वात्ततः परं तुर्यम् ॥”

८ । अभिनवगुप्तः (३९) तुर्यपदं नपुंसकलिङ्गे प्रयुज्जानो युक्तमेयाकरोत् ।

३० एतत्सत्र पूर्वं (३४) नपुंसकलिङ्गो धामशब्दो विद्यते । एतच्चागमशास्त्राद् (१. ९, २२) गृहीतमिति प्रतीयते ।

तैरिति पदेन किमिह बोध्यते परामृश्यते वा । तद्येद्विदं पदं नातिरिच्यते
तैश्चादितमिति रा घ वा न न्द विहितं विवरणं कियत्संगच्छत इति
चिन्तनीयम् । अन्यच्च । किं नु भोः प्रथमार्धे "त्रिभिरेवे"त्यत्रैवकारः
क्रियते । को लाभ एतेन । तदेतत्सर्वं समुदितमवगमयति
सद्भावमा ग म शा ख स्य प्राक् प र मा र्थ सा र स्य । अतिपरिचिता-
ग म शा ख स्य हि पुरुषस्योपपद्यते विरचनं तादृशं न पुनरन्यस्य ।

अन्यच्च । आसी दा दि शे ष स्य पुरत आ ग म शा खं (१. १-५)
यस्मात्कृतं तेनोद्धरणं स्यच्छन्दात् । सङ्कलितं च किञ्चिद्भूतनमपि ।
यत्र ख ल्या ग म शा खे (१. १-५) पञ्च कारिकाः प र मा र्थ सा रे तु
तत्र (३१) एकैवार्या । तत्रापि कश्चिद्भिनवोऽर्थो निवेशितः ।
इदमेकतोऽन्यतस्तु क्कन्दोऽनुरोध इति हेतुद्वयात् शशाकेवा दि शे षो ऽन
निरवशेषं प्रकाशयितुमभिप्रायमात्मोयम् । ततश्चोदपद्यत^{१०} कश्चिद-
नियमः । प र मा र्थ सा रा भ्या मा ग म शा खमुपमिमानस्य मे
प्रतिभाति नानुरूपमशक्तोदि वा दि शे षः प्रकटयितुमभिप्रायं स्वकीयम् ।
अत एव विरचितापराप्येकार्या तेन वैशद्याय ।

अथ कि तन्मूलम भि न व गु ष्ट सम्मतस्य विवरणस्य (प. सा.
३४, ३५) यदन्तरेणा दि शे ष स्य तद्वार्यार्थोऽपि (प. सा. ३१) न
सम्पगधिगम्यते ।^{११} नूनं न केवलं तंश ग म शा ख म् । तथात्वे न
तद्ग्रन्थात्सृष्टिस्थितिसंहारा^{१२} अवागमिष्यन्तात् । अतः प्रतीयते
तत्खलु मूलं यथा ग म शा खं तथागमोऽपि कश्चित्तात्कालिको न यं वयं
विमो न च यो वणिंतः कुत्रचित् । सद्भावस्तु तस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यः ।
नहि तेन विना शक्यते सर्वं समाधातुम् ।

अथायं प्रश्नः । कथं नु खल्व भि न व गु ष्टो बुद्बुधे तमागमम् । इह
कश्चित्प्रतिब्रूयात् । आ दि शे ष स्या भि न व गु ष्ट स्य च कालयोर्न तथा

१ । एवं मा ण्डू क्यो प नि प द पि (३-७) ।

२५

१० । यथा "आदिमध्यनिधानाख्यै"रिति (३१) ।

११ । द्र. पूर्वैव टीप्पणी ।

१२ । प. सा. प सा ।

१३ । दः प सा अवतरणिकायां मूर्यं ना रा य ण कृतं समीक्षणम् ।

१४ । "आदिमध्यनिधानाख्यैः ।" प. सं. ३१ ।

३०

महदन्तरं यथा लोको मन्यते । न चादिशेषे कृतस्या भिन्नवगुप्त
कृतस्य च । परमार्थसारस्य प्रायः समानकालीनत्वं विरुध्यते ।
तथापि प्रथमो द्वितीयस्मात्किञ्चित्प्राचीनः । एवं चाभिन्नवगुप्त-
कृतस्मादिशेषे कारिकाव्याख्यानं शक्यते सुदृष्टावातुम् । न चास्ति
१ किञ्चिद्येनादिशेषकृतं परमार्थसारमागमशास्त्रात्पूर्वं
मन्येत ।

(अन्यच्च) । आदिशेषो वेदान्तार्थपरायां स्वकृतौ सृष्टिं व्याचक्षाणः

सांख्यवेदान्तयोः समन्ययमिव कञ्चित्करोति । प्रदर्शयति च तत्र प्रकृतेस्तां

सृष्टिमुपेन्द्रात् । उपेन्द्रो वासुदेवो हरिर्नारायणः परमात्मा । ब्रह्म चेत्य-

१० न्योन्तम् । सृष्टिप्रक्रियायां चाण्डवादीऽनेनाभ्युपगतः । १६ इहाह
कुल्लूकभट्टः—

अभिधानपूर्विकां सृष्टिं वदतो मनोः प्रकृतिरचेतनास्वतन्त्रा

परिणमत इत्ययं पक्षो न सम्मतः । किन्तु त्रिदण्डवेदान्तसिद्धान्त

एवामिमतः प्रतिभातीति ।

११ पतञ्जलेनान्यत्रापि (मनुसंहिता, १. १५) विवृतम्—

१२ नन्वभिध्यापूर्वकसृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरमिमत इति

प्रागुक्तम् । अत्र सङ्गच्छते । इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्यभिधाना-

द्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मनः एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिर्कता । उच्यते ।

प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्भास्करो यो दर्शनेऽप्युपपद्यत

०७ इति तद्विदो वदन्तीति ।

१३ । इदं "भगवद्भास्करो यो दर्शनं" नाम भगवतो भास्कराचार्यस्य

वेदान्तदर्शनम् । अयं भास्कराचार्यः शङ्कराचार्योत्तरेमुत्पन्नेषु

वेदान्तभाष्यकारेषु प्रसिद्धः । नूनमुदपद्यते नयमे शक्यतके । तथा हि ।

पर्यालोचयन्ते मते भासत्यां (ब्रा.सू. ३. ३. २६) वाचस्पतिमिश्रेः

१४ (शक ७६३) । ततश्च सुपरिचितं भास्करवेदान्तमतमादिशे-

१५ पेण । सङ्कलितं च तदमृतं सह मन्यादीनां मतेन यत्राण्डवादी दृश्यते ।

१६ । यथा विपु १ २. १८ ; मनुसंहिता, १. ८ ।

१७ । भास्करभाष्यम् (२. १. २६) "तत्र प्रकृतौ परिणामानुपपत्तेः

प्रधानमद्वैतमिति तात्पर्यार्थः ।" अग्रन्यायकुण्डमासु लौ (५. ३३२) मन्यत

१८ उदयनः "प्रकृतिरिति भास्करगोत्रे पुन्यत" इति ।

तस्मान्नाहमर्हामि मन्तं सूर्यं नारायण इव परमार्थसारा-
देवागमशास्त्रमुद्धतमिति ।

इहाधीती योगवासिष्ठे उपाध्यायभाष्ये यो^{१०} योगवासिष्ठ-
स्यागमशास्त्रस्य च काश्चन वाचध्यायींश्च विचार्य मन्यते योग-
वासिष्ठमेवोत्पन्नं प्रथमं ततश्चागमशास्त्रमिति । तथा हि । य- ५
स वागमशास्त्रं न सोऽद्वैतवादस्य कश्चित्स्वतन्त्रो ग्रन्थः । प्रत्युत
माण्डूक्योपनिषदः काचित्स्वल्पग्रन्थावृत्तिः । स्वयं बाहवसिष्ठः
साक्षाद्ब्रह्मणः खल्वधिगतं मया तद्दर्शनम् । अनुभूतं च तत्स्वल्पमिति ।
किञ्चागमशास्त्रं तात्कालिकानामन्येषां दर्शनानां मिथो गुणदोषविवे-
चनप्रवृत्तं विवद्मानं प्रतिफूलं च सदुत्तरमेव वेदान्तं दर्शयति न तु १०
पूर्वमिति ।

। अल्पमतिबहुना । अत्यल्पकमेव किञ्चित्प्रत्युच्यतेऽत्र । दुष्करमिहानु-
सर्तुं न मां त्रेयम् । भवतु तावदागमशास्त्रं माण्डूक्यस्य
स्वल्पग्रन्थावृत्तिरिति । अवाप्नोतु वा कामं स भगवान्वासिष्ठः
स्वमंतानि ब्रह्मणः सुकाशात् । युक्तं नामेदमेतावतीव चिन्तयितुं १५
योगवासिष्ठमागमशास्त्रात्पूर्वं प्रवृत्तमिति ।

। कुत्र नु खल्वगागमशास्त्रस्य तथाविधमद्वैतदर्शनं दृश्यते । न
कश्चित्कचिदपीदं पश्यति । प्रत्युताविरोधमेव सर्वं वयं पश्यामः ।
अप्येभ्यस्ते मत्भेदाभिधानमेव तेनाभिप्रेतमिति । तर्हि योगवासिष्ठमपि
तादृशमेवेति वक्तव्यम् ।^{११} न तु तथा भवान्वक्ति । इदं च चिन्तयतु २०
भवान् । कथोरपि ग्रन्थयोः केवलमभिन्नस्य सदृशस्य वा वाक्यस्यार्थस्य
वा सादृश्यमात्रात्तयोः पौर्वापर्याविधारणं नाम न सर्वत्र निरुपायमिति ।
इदमधीयत आगमशास्त्रे (२. ६ ; ४. ३१)—“आदावन्ते च यन्नास्ति
वर्तमानेऽपि तत्तये”ति । इयमेव पङ्क्तिरधिगम्यते योगवासिष्ठेऽपि
(४. ४५-४५) । सदृशी चान्यान्यत्र (३. २. २३) । आस्तां वा तावदत्र २५
कालप्रश्नाद्वागमशास्त्रस्य । अपि नामानयोर्द्वयोर्ग्रन्थयोः पौर्वापर्यं
निर्णयस्तावद्युज्यते यावन्न तत्सर्वं विचार्यते यद्व्यर्थं विचार्यमत्र । किञ्च
विमृशत्वन्तं कश्चिदागमशास्त्रम् (४. ३१) सार्धमेतया वृत्त्या

१० । योगवासिष्ठं तद्दर्शनं च । १९३२, पृ. १४—१५ ।

११ । यो वा ३. ६२ १०—११ ; ८४ २२—२४ ।

(पृ. १३४) । तमेकमेवार्थं पश्येत्स तत्र मध्यमककारिकायामपि
(११. २) या खलु निर्विवादं ज्यायसी योगवासिष्ठात् । ततश्चार्वा-
चीर्नाद्यो गवासिष्ठा देवोद्गृह्यते गौडपादेनेति कः प्रतीयात् ।
क्रावातत्र वाचोयुक्तिः । असत्यतिबलिष्ठै च प्रमाणे को नामाभ्युप-
गच्छेद्गौडपादो योगवासिष्ठमुद्गृह्णातीति । किञ्च समे विषये
पूर्वापरयोर्द्वयोर्ग्रन्थयोर्परस्मात्तरस्मात्तरस्माद्वा खेच्छया काश्चित्कञ्चिदुद्धरेत् ।
वस्तुतस्तु कतरस्मात्तत्क्रियत इति निपुणं निर्णेतव्यम् ।

जाग्रत्स्वप्नयोरभेदो नाम साधारणोऽयं विषय आगमशास्त्रस्य
(२. ५) योगवासिष्ठस्य (४. ६, ११) च । यद्योक्त-
मात्रे येणापि । इहापि चिन्तयितव्यम् । अत्र प्रथमार्धः^{१९} स्पष्टमेव
बृहदारण्यकं (४. ३. १४) परामृशति ।^{२०} न केवलमत्रैव । अपि
त्वन्यत्रापि बहुषु स्थलेषु गौडपादेन बृहदारण्यकमुद्धृतम् ।
एवं च सति कथं नु वयं मन्महे योगवासिष्ठवचनमेवाहोदिष्टमिति ।
निपुणं त्वभ्ययनं योगवासिष्ठस्य^{२१} दर्शयिष्यति यदुक्तमागम-
शास्त्रे समासेन तदेव विवृतं विस्तराद्गामप्रश्नमनुकथानेन वसिष्ठेन
योगवासिष्ठ इति ।

आत्रेयमते योगवासिष्ठकालः सप्तमं शकशतकम्
(७२२) । युक्तयस्तु तत्रदर्शिता नानुरूपा न वा प्रत्ययमादधति ।
अन्येऽपि बहवो बहुधा ब्रुवन्ति । न पुनरद्याप्यधिगतोद्धरमः सिद्धास्तः ।
किञ्च विमृशत्वत्र कश्चिदागमशास्त्रं (४. ३१) सहैतया
वृत्त्याः (पृ. १३५) । तमेकमेवार्थं पश्येत्स तत्र मध्यमककारिका
कायामपि (११. २) या खलु ज्यायसी योगवासिष्ठात् ।
इह कृतधर्मो योगवासिष्ठे स्वामी श्रीभूमानन्दो यदाह^{२२}
तदप्यवगन्तव्यं सद्भिः । समन्यते शङ्करो ब्रह्मसूत्रे (३. ४. ५०)
वसिष्ठधर्मशास्त्रम् (१०. १८, १२) उद्धरति । भगववक्षीता

१९ । “स्पष्टप्रजागरिते स्थाने द्वेकमाहर्मनीपिणः ॥” आ शा. २. ५ ।

२० । “अथो खलवाहुर्जागरितदेत एवास्यैव इति यानि द्वेष जागत्स्वप्नयति

तानि एत” इति । प्र १० ।

२१ । प्र ४ १९ ९, अनुगामिनश्च श्लोकाः ।

२२ । योगवासिष्ठं चङ्कुराचार्यश्च ।

भाष्ये (१३. ४) च व सि ष्टं कीर्त्तयति । प्रश्नस्त्वत्रायमुत्पद्यते । किं तौ द्वौ व सि ष्टौ यः स कर्ता यो ग वा सि ष्ट स्य यश्च स आचार्यो, व सि ष्टः श्रयमाणः शङ्करगुरुशिष्यपरम्परायाम् । किमेतौ मिथो भिद्येते न वेति । न भिद्येते इति केचित् । भिद्येते इति त्वन्ये । न पुनरद्यापि कश्चिच्चरमो निश्चयः ॥

§१० । गौडपादस्य कृतयः ।

आगमशास्त्रं कृतिर्गौडपादस्येति निश्चयः । अन्यास्तु काश्चित्कृतयः प्रसिद्धा अपि तन्नाम्ना तस्यैवेति दुःशकं निश्चेतुम् । न ह्यत्र सन्ति प्रमाणानि बलवन्ति । तासु प्रथमं तावदागच्छतीश्वरकृष्णरचित्तायाः साङ्ख्यकारिकायाभाष्यम् । उत्तर- १०
गीतायाभाष्यमपि गौडपादकृतमिति द्रुवन्ति । अयं पुनर्भाष्यकार आगमशास्त्रकारादौडपादाच्च भिद्यत इति को नाम कथं वा विनिश्चिनुयात् । कोऽथवा विनिश्चिनुयादेतदन्यथा । मन्मतिस्तु परमतप्रवणैव । नृ. उ. ता. उपनिषदोऽप्यस्ति कापि व्याख्या कृता गौडपादेनेति दृश्यते । सन्त्यन्येऽपि द्वयोः ग्रन्थास्तद्वि- १५
रचितत्वेन प्रसिद्धाः । दुर्गासप्तशतीटीका नाम तेष्वन्यतमा । यथाह तत्र तन्नाचार्यो भास्कररायः । अन्यौ तु द्वौ ग्रन्थौ सुभगोदयः श्रीविद्यारत्नसूत्रं च ।”

१ । धाराणस्यां मालतीसारदासदनग्रन्थालये । दृष्टेयं मया ।

२ । अस्ति शान्तिनिकेतने विश्वभारत्यां ग्रन्थाक्षरलिखितं १४०५ संख्यकं २० तत्पुस्तकम् । इदं च सत्र २४-क पत्रे पठ्यते—

“कवचं बीजमादिष्टमर्गलाशक्तिरिप्सते ।

कीलकं कीलकं प्राहुः सप्तशत्यां महामनोः ॥”

इति गौडपादचतुष्वनादिति ।”

किञ्च “यद्यपि वेदान्तमूर्धन्यैर्गौडपादाचार्यैः सर्वमिदं निर्दिशेषचित्प्रति- २५
पादकशास्त्रपरत्वेन व्याख्यातम् ॥”

३ । अस्त्यस्य शङ्करकृतं भाष्यमित्युच्यते ।

४ । अन्यदपीदं नातिप्रसिद्धं क्षुद्रानुक्षुद्रं पुस्तकं गौडपादकृतं वदन्ति ।

इहायं प्रश्नः । अपि नाम द्वौ गौ ड पा द्वा वभूताम् । एको वैदान्तिकोऽपरस्तु तान्त्रिक इति । प्र ग ल्मा चार्यं कृते श्री वि घा र्ण वे श ङ्क रा चार्यस्तान्त्रिकत्वेन वर्णितः । इष्टश्च तत्र तस्य गुरुशिष्यपरम्पराक्रमः । न पुनरेष मठाभ्यायेन संबदति । ततश्च नायं कस्मैचित्कल्पत उपकाराय गौ ड पा द् कालघिनिर्णये । एतत्पुनर्वक्तव्यं वि घा र्ण व गतायां गुरुशिष्यपरम्परायां द्वौ गौ ड पा दौ दृश्येते । तयोरेको गौ ड इति (५५ तमः) । परस्तु गौ ड पा द् क (६५ तमः) इति पठितः ।^१ सिद्धान्तमत्र स्वयं सन्त एवोपयन्तु ।

५११ । आ ग म शा स्त्र स्य प्रभवः ।

१० कुतो नु खलु प्राभवदाग म शा स्त्र म् । किं नाम मूलमेतस्येति निसर्गत एव युभुत्सन्ते पुमांसः । अत्रायं प्रभवस्त्रिविधः । प्रथमस्तावद्वैदिकः । यो नाम मन्त्रब्राह्मणात्मकाद्वेदादागतो यत्रान्तर्भवन्त्युपनिषदः । द्वितीय आगमिको यः खल्वस्माद्वेदान्तागमादागतः । तृतीयस्तु सौगतः सुगतनयसम्बद्ध इत्यर्थः ।

१५ तत्र प्रथमे भूयस्तयोपनिषद एव दृश्यन्ते । मन्त्रौ तु द्वावेव (३-२४ क-ख, ग) । इदं त्वत्र चिन्तनीयम् । यत्खलु द्वयोरपि स्थानयोर्विद्यते मन्त्रे चोपनिषदि च तत्र दुःशर्कं निश्चेतुं किं तन्मन्त्रमुपनिषदं वोभयमेव वा संबन्धातीति । तद्यथा “इन्द्रो मायाभि” (३. २४) रित्युभयत्रैव (ऋ. स. ६. ४७. १८ ; वृ. उ. ११. ५. १०) दृश्यते । तत्र कथं नु निश्चेयं मन्त्रोऽयमनयोः प्रथमादेव न पुनर्द्वितीयादाकराद्गहीत इति । एवम् “अजायमानो बहुधे”त्युभयत्रैव (वा. स. ३१. १६ ; तै. आ. ३. १३. १) एव मेवान्यत्रापि (२. २४) । बहु खल्वयगम्यते कालस्य मन्त्रब्राह्मणयोः (अ. स. १६. ५३. ५४ ; श्वे. उ. १. २. ४. १) । तत्र किं मा चार्यस्तयोरेकमपरं वोभयमेव वा चित्ते निधाय तथोयोचदिति दुर्ध्वम् ।

२५ १ । पाठोऽयं श्री रा जे न्द्र भा य यो प कृते अ द्वै त वा दे (चङ्गवाद्मये पृ. २२७) । श्रीगो पी ना य कविराजस्तु (पूर्वस्मिन्नेव ग्रन्थे पृ. ५३) गौ ड पा द् इत्येव पठति ।

१ । ३. २४ ।

किञ्च । आ न न्व गि रि राह (२. २४) अत्रोक्ताः कालघिवो नाम ज्योतिर्विद् इति । भवेदेतदेवमा चा र्ये ण त एवेह परामृश्यन्ते तेषां कश्चिद् ग्रन्थो वा मतमाश्रं वा तेषां किञ्चित् । दुर्निश्चयस्त्वयं ग्रन्थः सर्वथा ।

इह वृत्तौ तस्य तस्य विषयस्य वैशद्यसम्पादनाय परामृष्टमनेकं ५ प्रमाणम् । कतमत्पुनस्तत्र तत्र वस्तुतोऽभिप्रेतमा चा र्ये णे ति दुर्वचम् । भवेदेतत्क्वचित्कदाचिद्वृत्तिकारोऽयं भिन्नमेव किञ्चित्परामृशति भिन्नं चाभिप्रेति गौ ड पा दः । यथा पादचिन्तायाम् (२. २१) । किञ्च । यदिहोक्तं न खलु न तस्मादन्यदपि किञ्चित्सम्भवतीति ।

इहोद्भूतेषु ग्रन्थेषु भ ग व ही ता (१३. २२)^१ ब्रह्म सू त्रं (२. ३. १० १६—३२)^२ च प्रदर्शिते । न पुनरेतेन शक्नोति कश्चिन्निश्चेत्-द्वावपीमौ ग्रन्थौ वस्तुतोऽपि परामृशदत्र गौ ड पा द इति । यत्पुनराभ्यां कृतं किमपि वैशद्यं प्रकृतस्य वस्तुनो न तदपलप्यते । एतत्त्वन्वयत् ।

एवमेव दृश्येरन् काश्चन लघूपनिषदः समुद्भूता^३ वृत्तौ परिष्काराय तस्य तस्य विषयस्य । ताश्च काश्चनोपोनपद आ ग म शा ख्या त् १५ प्रागासन्न वेति संशयः । काश्चित्चेतासु^४ श ङ्क रो ऽपि ब्रह्म सू त्र- (१. २. २८ ; ४. २०) भाष्य-उद्धरति ।

पञ्चसु स्थानेषु (३. १२, २४, २५, २६, ३६) औपनिषदानि षचांसि परामृष्टानि । अन्यत्र तु (३. ११, २३) तैत्तिरीयशब्दः श्रुतिशब्दश्चोक्तौ । अपरस्मिन्सु (२. ३) स्पष्टमेव किञ्चिद् वृ ह दा र ण्य क व च नं (४. ३. २० १०) “श्रूयत” इति शब्देन परामृश्यते । एवमेवान्यत्र (२. ५) तस्या एवोपनिषदः किञ्चिद्वचनं (वृ. उ ४. ३. १४) स्पष्टमेव “आहुर्मनीषिण” इत्युदाहृतं न पुनः श्रुतिरिति श्रूयत इति वा । यथा व्यवहारः शिष्टानाम् । इतरत्रापि (३. १२, १३, १५) स्फुटमुपनिषद् उदाह्रियन्ते । अन्यत्रापि द्वित्रेषु स्थानेषु (१. २, ५, ६) उपनिषद् उद्ध्रियन्त इति प्रतीयते ।

१ । २. २२ ।

३ । २. २३ ।

४ । यथा अथ उप ८ ; आश्र मोप ४ ; आत्मोप. ३१ ; जाबालोप ६ ;

त्रिपुरा. १. १० ।

५ । यथा ब्रह्मबिन्दू०, जाबालक

एतत्पुनर्द्रष्टव्यं नोपनिषत्काः प्य ला त शा न्ता बुदाहता । नैतद्गतं
वा किमप्युपलभ्यते तत्र । भागमिके नाम द्वितीये तु प्रभवे (§६भा ग म-
शा ख स्य नामेत्यस्मिन्परिच्छेदे) यदुक्तं तद्दृष्टव्यम् । प्रतीयत
पतस्मात्केचिदागमा आचार्या बोदाहताः परामृष्टा वा गौ ड पा दे न
५ नूनमभूवन्प्रसिद्धास्तत्समये । कालेन तु क्रमात्ते स्मृतिपथमतिक्रान्ताः ।

तृतीयस्तु प्रभवः सौगत इत्युक्तं प्राक् । तद्विशेषार्थमवेक्षणिया
वृत्तिर्नदीया (२. ३१, ३२, ३५) । तुल ३५, ४४, ४६) । भूयस्यश्च
कारिका भ ला त शा न्तौ ।

§१२ । उपनिषत्सु बृ ह दा र ण्य क मेव मुख्यः प्रभव
१० आ ग म शा स्त्र स्य ।

एषं पूर्वस्मिन्परिच्छेदे (§११) बहुषु विविधेषु च प्रभवेष्वा-
ग म शा ख स्य बृ ह दा र ण्य क मापततीति । अस्मिन्तु परिच्छेदे
(§१२) बृ ह दा र ण्य का ग म शा ख यो र न्यो न्यं सम्पर्को भूयः
परीक्षिष्यते । द्रश्यते च बृ ह दा र ण्य क मेव मुख्यः प्रभव
१५ आ ग म शा ख स्येति ।

अतिस्फुटमेतन्नः पुरःस्थितादा ग म शा खा द्व गौ ड पा दे नाति-
प्रभूतमुद्धृतं बृ ह दा र ण्य का दिति । किं बहुना । प्रथमं प्रकरणं
तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितमिति वक्तव्यम् । संक्षेप इवायं सार इव वायं बृ ह-
दा र ण्य क स्येति' कश्चिन्निर्विशङ्कं मनुयात् । इह त्वधिकतया कृतं
२० किञ्चिद्विचरणं सङ्कलितं च प्रणयोपासनम् । स खलवाचार्यो गौ ड पा दः
प्रथमेन प्रकरणेना ग मे न तदंशस्य बृ ह दा र ण्य क स्य सर्वथाप्यनु-
पेक्षणीयं विवरणमेव किञ्चिद् व्यरचयत् । नहोतेन विना तदर्थः
शक्योऽवबोद्धम् ।

इदमुक्तमारम्भ एवा ग म शा ख स्य विश्वादिरूपेणैक - एव
२५ पुरुषस्तिष्ठा स्थित इति (१. १—४, १०) । अयमेवार्थो भिन्नैः पदैः

प्रकटितो बृहदारण्यके (४. २. ३) यथातिस्फुटमाह शङ्कर-
स्तत्रैव (४. ३. १)।^{१०}

इह दृश्यते (१. १—४. १०) एक एव पुरुषः (ब्रह्मात्मा वा,
मा. उ. २) अवस्थाभेदाद्विश्वस्तीजसः प्राज्ञस्तुर्यश्चेति (१. १५)
कथ्यते (१. १५)। प्राज्ञं (बृ. उ. ४. ३. २१. ३५) विना नान्यः ५
कश्चिदेतेषु लभ्यते बृहदारण्यके।

इह हि विश्वार्थमिन्द्रगन्धो दृश्यते। इन्द्रो नाम दीप्तिगुणकः।^{१०}
इन्द्र एव च इन्द्रः। द्रुवन्ति ह्यौपनिषदा “एतमिन्द्रं सन्तमिन्द्र
इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष” इति।
किं नु खलु पुरुष इन्द्र इत्युच्यत इत्याह बृहदारण्यकभाष्य-
वार्त्तिके (४. २. ७३) सुरेश्वरः—

“इत्येतेऽहनिजं यस्मादिन्द्रनामा ततः पुमान्” ॥ इति

स्थूलार्थभोक्तृत्वेन सदा जागरे स्फूर्त्तः सः तादृश इत्यभिप्रेत्यत्रा-
नन्दगिरिः। शङ्करस्तु स्वभाष्ये विश्वानर इति (बृ. उ. ४. २.
२-४, पृष्ठ ५१३-५१६) इन्द्र इति (बृ. उ. ४. ३. १, पृष्ठ ५१६) बोभावपि १५
शब्दो प्रयुनक्ति। न पुनः ‘कचिद्विश्वशब्दम्-।

७। पृष्ठ ५१९। “अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तुरीयाण्युपन्यस्तान्यन्यप्रसङ्गे-
नेन्द्रः (४. २. २)। प्रविचिकाहारतरः (४. २. ३)। सर्वे प्राणाः (४. २. ४)।
स एष नेति नेतीति (४. २. ४)। इदानीं जाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणैव मडता तर्केण
विस्तरतोऽधिगमः कर्तव्यः।” अत्र बृहदारण्यके ४. २ इत्येतस्य ४. ३ २०
इत्येतस्य च ग्रन्थस्य शङ्कर कृतं मिथःसम्बन्धप्रदर्शनं द्रष्टव्यम् (पृष्ठ ५१८)।
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यवगतम्। तदेव पुनरिन्द्रसंज्ञः प्रविचिकाहारस्ततोऽन्तर्हृदये
लिङ्गात्मा प्रविचिकाहारस्तरस्ततः परेण जगदात्मा।” ब्र. ४. ३. १ (पृष्ठ ५१९)।

८। “एतमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव। परोक्षप्रिया इव हि
देवा प्रत्यक्षद्विष।” बृ. उ. ४. २. २।

९। यावद्ब्रह्मरामीह तद्भाष्यम्। यदेवाः परोक्षप्रियाः प्रत्यक्षद्विषश्चेति
तत्प्रमिद्धं ब्राह्मणेषु (बृ. उ. ४. २. २)। छरे इव रो (बृ. भा. वा. ४. २. ३७,
पृष्ठ १३६६) अत्र लौकिकं व्यवहारं प्रदर्शयन्तमर्थमित्थं समर्थयते—

“प्रत्यक्षनामपहणं प्रद्विषन्ति जगत्परि।

श्रेयांसोऽमुकमिधास्त इत्युक्तिं कामयन्ति च ॥” इति।

न श्रेयांस इतरैर्नाज्ञामन्त्रयितव्याः सम्भाष्या चेति निराचारः।

इदं तु प्रतीयते बृहदारण्यकाद्यैः (४. २. ३, ३. ११. ३५) यद्यपरोऽपि कश्चिच्छब्दस्तस्मिन्नेषार्थं (विश्वार्थं) प्रयुज्येतात्र तर्हि स खलु शारीरपयः । गौडपादस्तु नेतदभ्युपजगाम । विश्व इत्यभिनयमेव तु नाम किञ्चित्तेन प्रयुक्तमर्थप्रकर्षाविष्करणसमर्थतरं भविष्यतीति मन्वानेनेव । मा. उ. का. रे. ण तु कदाचित्तेनैवाभिप्रायेण वैश्वानर इति प्रयुक्तः ।

१० ऐषु चतुर्षु नामसु तुर्यं स्तुरीयो वा स्फुटमेव न किमपि वस्तुतो नामं । किन्तु विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यस्त्रिभ्योऽनन्तरमस्य पाठादयं तथा कथ्यते । चतुर्थं इति इति तदर्थः । बृहदारण्यक इन्द्रश्च गामनी एव । तैजसप्राज्ञौ तु मूलतो विशेषणभूतौ पश्चात्तु नामनी संवृत्ते । कदाचित्तु तैजसार्थं लिङ्गात्मेति पठितः । यथा जङ्घरेण बृहदारण्यकभाष्ये (४. २. ३, पृ. ५१५ ; ४. ३. १. पृ. ५१८) । प्राज्ञार्थं सुरेश्वरेण सुपुत्रशब्दः प्रयुक्तः (बृ. भा. वा. ४. ३. ५, पृ. १३७७) । अयं च शब्दः सुस्पष्टमन्त्रस्थाविशेषापन्नं पुरुषं बोधयति ।

१५ (क) आंगमजास्त्रस्य प्रथमप्रकरणे बृहदारण्यके च केचिद्वचनप्रयोगाद्गामन्योन्यं संबन्धोति दृश्यते । यथाह गौडपादो विश्वमधिष्ठेत्य (१. २) "दक्षिणाक्षिमुखे विश्वः" इति । उपनिषदि च (बृ. उ. ४. २. २) "इन्द्रो ह नामैव योऽयं दक्षिणेऽक्षम् पुरुषः" (= बृ. उ. २. ३. ५ ; ४. २. २ ; ५. २. ४) ।

१० । बृ. उ. २. ५. ८ ।

११ । अत्र माण्डूक्योपनिषदि तु किञ्चिदपि नास्ति ।

१२ । अक्षिणि विशेषेण तु दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इति प्राय औपनिषदेषु वचनेषु । पश्यतु कश्चिदन्यत्रापि (छा. उ. ४. १५. १ ; ७. ७. ४ ; कौ. उ. ४. २. १७ ; मै. उ. ७. ११ । पुरुषोऽयं शारीर आत्मेत्यभिप्रायः । स्पष्टं चेदं गौडपादस्य मुखशब्दप्रयोगात् ("दक्षिणाक्षिमुख" इति ११) । किमिह दक्षिणाक्षीति (आ. शा. १. १ ; पृ. उ. २. ३. ५ ; ४. २. २ ; ५. २. ४) कथ्यते न पुनः सामान्येनाक्षीति । छरेश्वरो भन्यते (बृ. भा. वा. ५. २. ३७-३८ ; पृ. १३६५) तादृशात्स्मृतिबलाद्वात्मादक्षिणस्याङ्गस्योत्कर्षशब्दात् तथोक्तिरिति ।

(ख) "भाकागे च हृदि प्राज्ञ" इत्या ग म शा स्त्रे (१. २) ।
 वृ ह दा र ण्य केऽपि द्रष्टव्यम् (४ २. ३, ४ २२) । तुल तै.
 उ १ ६ १ ।

(ग) "प्रविविक्तभुगि" त्या गे म शा स्त्र म् (१. २) । अत्र च द्रष्टव्यं
 वृ ह दा र ण्य क म् (४ २. ३) ।

(घ) पुरुषस्य तृतीयामवस्थां सुषुप्त वाधिका "त्यानन्द" इति
 "भानन्दभुगिति" वा ग म शा स्त्रे (१-३, ४) । वृ ह दा र ण्य के
 त्वधीयते (४ ३. ३२) "पयोऽस्य परम आनन्द" इति । इ. तत्रैव
 ४. ३ ३३ ।

यथास्मिन् वृ ह दा र ण्य के तथा छान्दो भ्ये ऽपि (८ ७—१२) १०
 प्रजापतिकृत इन्द्रविरोचनोपदेशे सेव पुरुषचिन्ता दृश्यते । तानि तु
 विश्वादीनि त्रीणि नामानि नात्र दृश्यन्ते । शङ्कर पुन .
 स्वयमन्यान्येव त्रीणि नामानि प्रयुनक्ति । यथा विश्वार्थं मक्षि पुरुष
 इति (छा उ ८ ७. ४) छा या पुरुष इति वा (८ १० ४)
 छा या त्मे ति वा (८. ७ ४, ८ १. २) ११ । तैजसा र्थं स पठति १५
 स्वप्ना त्मे ति (छा. उ ८ ११. १-२) । प्राज्ञार्थं तु सुषुप्त स्थ इति
 (८. ११ १-२) १२ । य पुनस्तुर्यस्तदर्थमुपनिषदि (८ १२ ३)
 युक्तमेव उक्तमपुरुष शब्द पठ्यते । १३

सेयं पुरुषचिन्ता छान्दो भ्ये वृ ह दा र ण्य का उवाचीनेत्यनुक्तापि
 प्रकाशते ।

२०

१३ । "यत्र सप्तो न किञ्चने"त्यादि वाक्यं (मा उ ६, ४ २२४)
 वृ ह दा र ण्य का दे व (४ ३ १९) गृहीतमिति प्राक् प्रदर्शितम् । इ
 भवतरणिका ।

१४ । अयं च शब्दः शङ्करेण ब्रह्मसूत्रभाष्येऽपि (१ २, १३)
 प्रयुक्तः । कस्मिंश्चित्तु (१ ३ ४८) सूत्रे तेन शारीर इत्यपि पद प्रयुक्तम् । २५

१५ । इदं तावदवधेयम् । शङ्करेण वृ आ भाष्ये विश्वादीनि
 त्रीण्यपि नामानि गृहीतानि । छा उ भाष्ये तु न तेन तथा कृतम् । इदं च
 चिन्तयितव्यं स खलवाचार्यस्तथातिमात्रप्रियभृत्युद्धरणोऽपि वृ आ भाष्ये सत्य
 प्यतिस्फुटे प्रसङ्गे न छा उ श्रुतिमुद्धरति । न चेह छा उ. भाष्ये वृ उ
 श्रुतिम् ।

१६ । भ गी १५—१७-१८

३०

अन्यच्च । यद्यपि छा न्दो ग्यं नृ ह वा र ण्यं क मिवास्मदा ग म-
शा स्त्रा द् व तिपूर्वं तथापि न तन्नास्ति किञ्चिद्येनावगम्येत छा न्दो ग्य-
मा ग म शा स्त्र कारेणोद्भूतमिति । नृ ह वा र ण्यं कं तु प्रभूतमुद्भूत-
मित्यपश्याम प्राक् ।

५ "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युवाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यद्वय ईश्वरः ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि शोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥"

श ङ्ग रो ऽत्र न श्रुतिमुद्हरति । श्री ध र स्तु तत्करोति (वृ उ ५ ६ १—
"सा वा अयमात्मेति" । न त्वेषात्र तथा युक्तरूपा प्रतिभाति ।

किं निमित्तं पुन र्चि द्वो ऽग्नि दक्षिणेऽग्नि वा दृश्यत इत्येयो-
ऽ क्षि पु रु षं इति ष्छा वा पु र प इति ष्छा वा त्मे ति घोच्यत इत्यवगन्तव्यम् ।
तद्यैवम् । परमात्मनोऽवगमो नामातिमात्रं दुष्करः पुरपेण बहिर्चिपयासक्तेन ।

अहन्धतीदर्शनन्यायेन तु शशयत एतत्कर्तुं शनैः शनैः । तद्यथाह छा न्दो रय भाष्ये
(८. १२) श ङ्ग रः । "आदायेवोच्ययाने किल दुर्धिनोयत्वात्परस्यात्मनो-

ऽत्यन्तबाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा भूदिति यथा
विल द्वितीयायां सूक्ष्म चन्द्रं दिदर्शयिषुर्वृक्षं कञ्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति पश्यामुपेय
चन्द्र इति । ततोऽन्यं ततोऽन्यं गिरिमूर्धानं च चन्द्रसमीपस्थमेव चन्द्र इति ।
ततोऽसौ चन्द्रं पश्यतीति । एवमेव पुरयो दुरवगममपि सूक्ष्मं परमात्मानमनत्याया-

समवगच्छति शनैः शनैः । प्रथमं त्वतिसूक्ष्मत्वाद्दुक्तोऽपि परमात्मा न शस्यो
ग्रहीतुम् । अत एवादौ तत्र तत्र "य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यत" इति
(छा उ १ ७ ५, ४ १५ १ ८ ७ ४ वृ उ २ ३ ५ ; "योऽय दक्षिणे-
ऽक्षन्पुरुष" इति) शारीर एवात्मोपदिश्यते । पश्चात्त्वशारीर ।

अथ कथं नु खलु शारीर आत्मावगन्तव्यं । क पुनरुपायोऽस्यात्सुकृष्टः ।
प्रत्युत्तरयन्त्यप्य । भद्रं भो । पश्य तावन्मे दक्षिणमग्नि । किं खलु
पश्यस्यत्र । नूनं स आत्मानमेव स्वस्य दक्षिणेऽग्निणि पश्यतेप्रतिविम्बितम् । तं च

छा वा त्मा नमुद्दिश्य ऋदिर्बुधाद् अत्रायमात्मेति । अयमेवार्थं दृष्टा न्दो ग्ये
(८ ७—१२) प्रजापतिनेन्द्रविरोधनाभ्यां विस्तरशः प्रतिपादित ।

अत्र चापमात्मा न केवलमक्षणेव अपित्वादर्शोऽपि अप्येवपि उदशरावेपि ।
श ङ्ग रो युक्तमेवाह (छा उ ८. ७ ४) सङ्गादिष्वपि स आत्मा दृश्यत इति ।

३० द. कौ उ ४. २, ११ १७-१८ ।

उपनिषत्सु वृहदारण्यकमेव मुख्यः प्रभव आगमशास्त्र-
स्येत्ययमर्थोऽन्यथापि शक्यः प्रतिपादयितुम् । अयमात्मा ब्रह्म पुरुषो
वा चतुष्पादितोयं चिन्ता न कथञ्चिदभिनवा । तथाहीयमृगवेदेऽपि
(१०. ६० ३) '० छान्दोग्ये (३. १८ १) ऽपि च दृश्यते ।' ८

पादास्त्वेते सर्वे न सर्वत्र समानाः । भिद्यन्ते हिते मिथः । ५
तद्यथा प्रथमः पादस्तावत् "त्रिश्वा भूतानि" (ऋ. स. १०. ६०. ३) । ततश्च
"त्रिपादस्यामृतं दिवीति" । छान्दोग्ये (४. ४-८) तु चतुष्कलः पुरुषः
प्रकाशवानिति भायतनवानिति च । अन्यत्र च (छा. उ. ३. १८. १-६)
ब्रह्मणः अर्थात्ममिति पादा अधिदेवतमिति चान्यथाभिहितम् ।
पुनरप्यन्यत्र "बागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पाद" इत्यादि (छा. उ. ३. १८. ३) । १०
एवं वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमग्निर्वायुरादित्यो दिक् च पादा इति वर्णयते ।
यथा वेतद्भवतु । यदिदं मागमशास्त्रे पादव्यस्थापनं तदतिरमणीयं
गंभीरार्थं बहुमतं च ।

एते खलु चत्वारः पादा भस्तुतो ऽपादा अपि पादा इव । ते
खल्वेकस्यैवात्मनश्चतस्रोऽवस्थाः । अवस्था एव च भिद्यन्ते न १५
पुनरात्मा । तासां चतसृणामवस्थानामाद्यास्तिस्रो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त-
रूपाः । अन्तिमा तु तुरीयेत्युच्यते । चतुर्थीति तदर्थः । स चात्मा
तास्ववस्थासु यथाक्रमं विश्वो (विश्वानरो वा) तीजसः प्राज्ञस्तुरीयश्चेति
प्रथते ।

इदमिह विशेषतो द्रष्टव्यम् । यद्यप्यात्मनेश्चतुष्पात्त्वमिति स्पष्टं मां पठे २०
स्यो प नि ष दि । यथा प्राग् दृष्टं तथापि नैतदागमशास्त्रे किं
बहुना चतुष्पाच्छब्दोऽपि तदर्थकोऽपरो वा कश्च्छब्दो न दृश्येत तत्र ।
प्रथमप्रकरणे पञ्चमीं कारिकां यावत्पुरुषस्य विश्वं तीजसप्राज्ञरूपेण त्रिधा
व्यवस्थानं दृष्टम् । "एक एव त्रिधा स्थित" (१. १-२) इत्यप्युक्तम् ।
उपरिष्ठादपीदं (१. ३-५) विवृतम् । अतो नेदं मन्तव्यं चतुष्पात्त्वचित्तनं २
नाम नासीत्कर्तुं रागमशास्त्रस्येति । व्यक्तं हीदं तत्र (१ १०-१५) ।

१७। आ. श. २. २१ ।

१८। अत्र लघूपनिषत्सु वृ. उ. २ ("चतुष्पादं ब्रह्म विभाति" ; वृ. पू. त
उ. १. १ ; वृ. उ. ३. १ ; रा. उ. ता. उ.) "सोऽयमात्मा चतुष्पादिति ।"

१९। न पुनर्ब्रह्मणरो यथा मा. उ. ३ ।

२०। "एक एव त्रिधा स्थितः ।" आ. शा. १. १ ।

अत्र खलु (१. १०, ११, १२, १३, १५) मा उं प नि प द चतुर्थीं
 तुर्यशब्दोऽसदृशदृश्यते । इह मा ण्ड क्यो प नि प दा ग म शा स्त्र यो
 स्तत्खलु स्तोक्तमनैष्य व्यनक्तीवा ग म शा स्त्र स्य मूलं न खलु
 मा ण्ड क्यो प नि प द अपि तु वृ उपनिषदिति । अन्यथा तु
 चतुष्पात्पर्यवर्णन स्पष्टतरमभविष्यत् । वृ उपनिषत्काले तु तच्चिन्तन न
 तथा पर्यपुष्यद्वितीयं प्रतीयते ।

वृहमन्यविह विमृश्यन्ताम् । मा ण्ड क्यो प नि प दा ग म शा स्त्र यो
 रारम्भ एव कश्चिद्भेदो दृश्यते । मा ण्ड क्यो प नि प दि तावदात्रो
 (१-२) तावतातिप्रकरणेन स्तुत ओङ्कार । प्रदर्शितश्च तद्भेदो ब्रह्मण
 आत्मनो वेति 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्मे'त्यादिना (२) । आ ग म शास्त्रे 'त्वन्न
 किञ्चिदपि तद्विषयकं नास्ति । पतञ्जि (आ गा. १. १. १) 'सपद्येव
 एक एव त्रिधा स्थित' इति विश्वतीजसप्राज्ञरूपेणिकमेव वर्णयितु
 प्रवृत्तम् । (१. १-५) । ततश्चाह (१. १०) तुर्यम् । इहा ग म
 शा स्त्रे प्रागूनविश्या कारिकाया नेवदपि किञ्चिदधिगम्येतोङ्कारस्य ।
 युक्त चैतद्यत्प्रथममेकस्य त्रिधा स्थिति पञ्चाद्योङ्कारवर्णनम् । अपमेव
 हि क्रमो युक्तश्च न्याय्यश्च । तथा हि । द्वय खल्वस्ति ।
 उपायश्चोपेय च । तत्र प्रथममुपेयमुच्यते । ततोऽचोपाय । प्रकृते
 ताच्चदुपेय आत्मा । उपायस्त्योङ्कार । ओङ्कारभ्यानेनैव हि शोकमत्येति
 पुरुष । आहास्म दा चा य (१. २५)—

"सर्वव्यापिनमोङ्कार मत्वा धीरा न शोचतीति" ।

कृतमिदं मा न म शास्त्र । मा ण्ड क्यो प नि प दि तु तद्ब्रह्मलिकम् ।
 तथा हात्र प्रथममुपाय ओङ्कारस्ततश्च क्रमेणोपेय (३-७) आत्मा ।
 पुनरप्युक्त एव पश्चात् (१२) ।

अतिमात्रमिव प्राभव-काश्चना प नि प द कर्तुं मा ण्ड क्यो प
 नि प द । प्रियप्रणवोपासनश्च स बभूवातिमात्रमिव । तदेव चाभवदिव
 तस्य तादृशक्रमपरिवर्तनप्रवृत्तिकारणम् । नास्ति प्रणवोपासन वृ ह दा
 रण्य के प्रभवभूत आ ग म शा स्त्र स्य । अत एव नास्य मुख्ये विषये
 मा उपनिषदीव तथा प्रणवचिन्ता ।

२१ । एतच्च सूत्रवत्या ग म शा स्त्र मा ण्ड क्यो प नि प द एवं
 मवर्त्ततेति ।

२२ । यथा आ उ १ १ १ ; तै उ १ ८ १, एवमादय ।

अवसिता चिन्ता तावदा ग म स्य । अथ वै तथ्य स्य चिन्ताया
पस्याम कश्च कीदृशश्चास्य सम्बन्धो वृ ह दा र ण्य के ने ति ।
युक्तमेतदतिस्पष्टं च यदिद वै तथ्य मित्यभिधीयत इति । इदमेव हि
परीक्षितमिह गौ ड पा दे न । तद्य कुर्वता तेन वृ ह दा र ण्य क मेव
(४ ३) समाश्रितम् । उक्तं ह्याचार्येण (२ ५)—

“स्वप्नजागरिते स्थाने होकमाहुर्मनीषिण ।

भेदाना हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥” इति ।

अत्र प्रथमार्धो वृ ह दा र ण्य क (४ ३ १४) परामृशति “अथो
खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यय इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि
सुप्त इति ।”

न केवलं तत्रावचनेन जाग्रत्स्वप्नयोरभेद एवाचार्येण दर्शितः ।
अपि तु युक्त्यापि सोऽर्थं समर्थितः । स्पष्टं चेतद्गच्छति तस्य य
कश्चित्सहैनया, वृत्त्येव मा ग म शा स्त्र वृ उ प नि ष ट च
(४ ३) द्रक्ष्यति । प्रसङ्गादेतच्च वक्तव्यमस्मिन्ना ग म शा स्त्र एव
वृ ह दा र ण्यकैकदेशस्य सङ्गितमपि सर्वाप्राचीनं शाख्यानमधिगम्यत
इति ।

अत्रैतेऽपि वृ ह दा र ण्य क षट्कृत्व^१ परामृश्यते ।

एव च शक्यते निर्वाच्य सिद्धान्तयित् वृ ह दा र ण्य क मेव मुख्य
प्रभवोऽस्माकमा ग म शा स्त्र स्येति ॥

§१३ । श ङ्क र पूर्वे वेदान्ताचार्यास्तत्कृतयश्च ।

२०

अस्ति तत्रवेदान्तस्य श्रुतिप्रस्थानं स्मृतिप्रस्थानं च । कृतमिह
तच्चिन्तया । स्यात्सुकरमस्माभिरनुशीलनमिति वेदान्तस्तावद्विधा
विभज्यते श ङ्क र पूर्वं श ङ्क रोत्तरश्च । तदनुगमाच्च तदाचार्या अपि
द्विविधा श ङ्क र पूर्वं श ङ्क रोत्तरे च । तत्राद्येषु सुप्रसिद्धो भगवान्बा
दरायण कर्ता ब्रह्मसूत्राणां मुनिष्वन्मूलकानां सूत्रप्रस्था
नाधारभूतानाम् ।

२३ । वै तथ्ये ।

२४ । आ शा ३ १२, १३ १५, २४, २५ (ई उ १२, १२, १४), २६ ।

यथोक्तं 'पूर्वं निम्नगं एवायं पुंसां तेषां मतानि नैकैः कारणैरन्योन्यं भिद्यन्त इति । अत एवोचिते होमोऽनुदितेऽपि होम इत्युभयथापि होमो दृश्यते ब्राह्मणेपु । दृश्यते च तत्रैव तदर्थो विचारः समर्थयमानः पक्षं द्वितीयं (पे. ब्रा. २५ ५-६ ; तै. ब्रा. २. १. २-८ ; तुल २. १. २. १२) । सन्ति च 'कानिचित्कर्माणि विहितानि यानि नादृत्यानीत्युच्यते । सन्ति चान्यानि बहूनि कृत्यानि यानि मिथो विरुद्धानि सन्दिग्धानि वा । अत एवैतद्दोषपरिजिहीर्षया यदाह मी मां सा द शं न का रः ('वोडशि-प्रहणप्रसङ्गे', १०. ८. ६) तद्दृष्टव्यम् ।

यथा कर्मण्येवं ज्ञानेऽप्यन्योन्यमनेकजातिमात्रं भिद्यन्त आचार्याः ।
 १० तद्यथैकत्र (तै उ २. ७. १, द्र. छा. उ ३. १६. १) "असद्वा इदमप्र आसीद्" इति दृश्यते । अन्यत्र तु (पे. आ. २. ४. १) श्रूयत "आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीद्" इति । अपरत्र पुनस्ततोऽप्यन्यच्छृणुमो येनासद्वाद् निराकृत्य स्पष्टया वाचा युक्त्या च सद्वादः प्रतिग्राह्यते (छा. उ. ६. २. १-२) "सदेव सोम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुरसदेवेदमप्र आसीत् । कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच, कथमसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीय"मिति ।

व्यक्तिदमेतस्मान्नैव नः सर्वाः श्रुतयः ऋषयो वैकमेवार्थं श्रुवन्तीति ।
 ईदृशे च व्यतिकरे कतरः पक्षो हीयेत कतरो वोपादीयेतेति नूनं दुरवगमम् । श्रुतित्वाद्द्वयोरपि हि प्रामाण्यं समानम् ? । अत एकं चेज्जहास्यन्यदपि जहासः । एकं वा चेदादत्से परमप्याददीयाः । न ह्युभयमपि कर्तुमर्हति । तथा च कुर्वन्न त्वं कमपि सिद्धान्तमुपेया । तदभावाच्च निरर्थकः स्यादु पदेशः कर्मणो ज्ञानस्य वा । किमेतेनेति । न ह्यानेन कश्चित्काञ्चित्सिद्धि-मुपेयात् । अत एव यद्यपि ते केचित्प्राञ्च ऋषयः क्वचित्कचिदप्यनेकदर्शना बभूवुर्वाचीनास्त्वाचार्या यथा वा तथा वा स्वोशीताभिर्युक्तिभिस्तं

२५ १ । द्रष्टव्यं सद्दं पु ष्य व ज्ञ स्य प्र का शे नं भ त्तं ह रे वां क्य-प दी य म् (१ ८)—

"तस्यार्थवादरूपाणि निश्चित्य स्वविकल्पजाः ।

एकत्विनां द्वैतिनां च प्रवादा बहुधा कृताः ॥ इति . . .

२ । युक्तमुक्तं शङ्करेण (श्रू ३. २. १६) "नहि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषा"दिति ।
 ३०

विरोधमपाकृत्य सर्वास्तास्तादृशीर्वाचः^१ समनुगमयामासुः प्रदर्शयामासुश्च
सिद्धान्तमुपादेयम् । उदपद्यतं च तेन मीमांसा । तदिदं मूलमेकतः
कर्मणि मी मां सा सू त्रा णा मन्यतश्च ज्ञाने ब्र ह्म सू त्रा णा म् ।^१

सुविदितमिदं जै मि नि ने व मी मां सा सू त्रं वा द रा य णे न
विरचितं ब्र ह्म सू त्र मिति । अस्ति तु कारणं येनावगच्छामोऽन्येऽप्यासन् ५
कर्तारो मी मां सा सू त्रा णां ब्र ह्म सू त्रा णां च ।^२ न तु केवलं
तावेव द्वाविति । तद्यथासीदाचार्यो वा द रिः । स खलु चतुष्कृत्यो
मी मां सा सू त्रेषु (३. १. ३ ; ६. १. २७ ; ८. ३. ६ ; ६. २. २३)
चतुष्कृत्यश्च ब्र ह्म सू त्रेषु (१. २. ३० ; ३ १ ११ ; ४. ३. ७ ; ४. ४.
१०) पठ्यते । एतेन प्रतीयेत एषोऽप्यासीत्कश्चित्सू त्र का र १०
इति । न पुनरेव निश्चयस्तावतैव युज्यते । स्यादेतत्कर्मणि ब्रह्मणि

३ । ताश्च वाचो न केवलं विरुद्धा अपि त्वस्पष्टा अपि सन्दिग्धा अपि ।

४ । अग्रेदं विमर्शनीयम् । दर्शिता विविधा न्याया ब्र ह्म सू त्रेषु
मी मां सा सू त्रेषु च । अपि नाम तावतैव शक्यमेतद्वक्तुं सर्वथाप्यनुसरता पुंसा
सर्वत्र तांस्तान्न्यायानधिगम्यते सत्योऽर्थो यः खलु मीमांसनीयो न्यायविदा । स च १५
नाम सत्योऽर्थोऽत्र मन्तव्यो योऽभिप्रेतः स्वयमृषिणा । अविगतमिदम् अमच्छब्दः
श्रुतौ कुत्रचिद्व्याकृतार्थे अव्याकृतनामरूपार्थे वा प्रयुज्यत इति । यथा “असद्य
सद्य परमे व्योमन्” इति (ऋ स १० ९ ७) । अथवा “नासदासीन्नो सदासी-
त्तदानी”मिति (तत्रैव १० १२९ १) । ईदृशेषु स्थानेषु असन्नाकाशकुलममिथ
निरुपाख्यमसत् । यद्यप्यन्यत्र तत्तथैव भवेत् । अपेक्ष पूर्वोक्तं छा न्दो ग्य वचनं २०
(६ २-१-२) चिन्तयन्मूलं कश्चिन्निश्रियुयात्तस्मिन्खलु तै त्ति री य वचने
(३ २ ७) असच्छब्दो निरुपाख्यासद्वचन एवेति । अन्यथा न छा न्दो ग्यं (६ २
१-२) तत्तथातिस्पष्टं निरसिष्यत् । अर्वाचीनास्त्वाचार्या एतदप्यव्याकृतार्थं
मन्यन्ते । अस्ति च तेषां तत्कारणम् । न पुनस्तदिह परीक्ष्यते । इह
कश्चित्पृच्छेत् । भेदेतदेव तस्मिंस्तै त्ति री य वचसि (ब्र ह्म उ १. ४. ७— २५
“तद्धेदं तद्व्याकृतमासीदि”ति) अस्तु तावदसच्छब्दोऽव्याकृतार्थ एव यथा
मन्यते । अर्वास्तु कथं निश्चिनोत्येतमेवार्थमभिप्रेति स्वयं स ऋषिरस्या
उपनिषद् इति । कथं नु वेत्ति भवान्निरुपाख्यमेवासत्स न विवक्षतीति । ययं
तरेतावदभ्युपगच्छेत् । भवानिहाव्याकृतमर्थं मन्यते । स च स्वैरन्न वा स्यादिह हे
ऋषिणेति विषदरेन् केचन । अलं तैः । नेष्ट इत्येष तु स्पष्टम् । ३०

५ । वि ल्व घ ल क र स्प वे दा न्त द र्श न म्, ४ १४० ।

चोभयंस्तस्य कानिचिन्मतानि । तान्येव चोकानि तयोर्ग्रन्थयोरिति ।
मी मां सा सू त्र कारो जै मि नि रेकादशकृत्व उद्दिष्टो ब्र ह्म सू त्रे पु
(१. २. २८, ३१, ३. ३१, ४ १८; ३. २ ४०; ४२; १८, ४०, ४. ३. १२,
४. ५, ११) । अत्रापि कश्चिन्मन्वीत जै मि नि ररचयद् ब्र ह्म सू त्र मिति ।
५ न पुनरिदमपि तावता शक्यं वक्तुं निश्चयात् । सुरे श्व र स्तु° दर्शयति
वस्तुत एव तत्तथेति ।

का श कृ त्त्वा आचार्यो धृतः सष्टद् ब्र ह्म सू त्रे (१. ४. २२) ।
तस्य च मी मां सा त्रिकता प त ज्ज लि ना म हा भा श्ये° । इयं च
मी मां सा क र्म मी मां सा ब्र ह्म मी मां सा चेति द्वय्यपि भवेत् ।
१० अन्यतरा वा । तथा च सति ब्र ह्म मो मां सै व सा भवेदिति सम्भवति ।
बा द रा य णो ब्र ह्म सू त्रे परानपि काश्चिदाचार्यानुद्धरति । यथा
आ त्रे य म् (३. ४. ४४) । आ श्म र थ्य म् (१. २. २६, ४. २०) ।
का ष्णां जि नि म् (३. १. ६)° औ डु लो मि च ।° .

अथान्ये केचिद्बभूवुराचार्याः । तेषां केचित्पूर्वमपरे तु पश्चा च्छ-
१५ ङ्क रा चा र्यं स्य । पतेषां च केचिद् बा द रा य ण स्य ब्र ह्म सू त्रं
केचिद् भ ग व ही तां केचिद्वैकामनेकां धोपनिषदं विचचक्षिरे ।
केचिद्वा तेषु ग्रन्थेष्वेकविधं बहुविधं वा विचक्षुः वृत्ति वा भाष्यं वा ।
श ङ्क र पू र्वो वेदान्त इह चिन्त्यत इति वक्ष्यमाणा एवाचार्या
उद्दिश्यन्तेऽस्मिन्प्रसङ्गे ।

२० यावद्दशम्यते सर्वेष्व्याचार्येषु भ ग वा न् बौ धा य नः (प्रायस्तृती-
ये शकशतके) एव प्रथमः । धिरचिता तेन “विस्तीर्णा वृत्तिः” समप्रस्य

६ । जै मि नेः शा री र क सू त्र म् (गावै फेल्ड गावे, १९२७) ।

७ । नै सि (हि रि ष न्न कृतं द्वितीयं संस्करणम्), पृ ५२ ।

८ । की ल ह र ण-संस्करणे, द्वितीये खण्डे, पृ. २०६, २४९, ३२५ ।

२५ ९ । अयं मी मां सा सू त्रे ऽ पि (४. ३. १७, ६. ७. ३६) एतः ।

१० । भेदाभेदवादिनो निम्बार्कसम्प्रदायस्यायं ब्र ह्म सू त्र वृ त्ति का रः ।

इहैते केचनाचार्या उत्कीर्णन् । यथा का श्य पः (शा ण्डि ल सू त्रे

२९) । अ सि ङ्गः । दे व लः । शृ गुः । प रा श रा द य ष ।

न पुनस्तेषां ब्र ह्म सू त्र कर्तृत्वे मी मां सा सू त्र कर्तृत्वे वा किमपि तथा

३० प्रामाण्यतोऽयगम्यते । अतः कृतं तच्चिन्तया ।

मी मां सा शा ख स्य । यथा ब्र ह्म सू त्रा णां^{११} मी मां सां सू त्रा णां
 दै व त का ण्ड स्य च । इयं च वृत्तिः कृ त को टि^{१२} रित्युच्यते ।
 अध्यागच्छत्याचार्य उ प च र्पः । स किल वृत्तिकर्ता मी मां सा सू त्रा णां
 ब्र ह्म सू त्रा णां च । इयं च वृत्तिर्वस्तुतो भाष्यं महाभाष्यं वा । अत एव
 स खलू प व र्पो महाभाष्यकारो वृत्तिकार इति चोभयथापि कथ्यते । ५

यथोक्तं रा मा नु जे न सन्ति (वे दा र्थ सं ग्रहे, पृ. १५४) श्री नि-
 वा स दा से न (य ती न्द्र म त दी पि का, पुना, पृ. २) च गु ह दे वः
 क प र्दि कः (क प र्दी वा) भा रु चि रपरे च वेदान्ताचार्या ग्रन्थकृतश्च
 तस्मिन्विषये । एतेषामाद्यौ द्वौ रा मा नु जे न शि ष्टे पु परिगणितौ ।
 एतेन प्रतीयते विशिष्टाद्वैतानुकूलमासीत्तयोर्मतमिति । भा रु चि र्नाम १०
 कश्चिद्धर्मशास्त्रकारो दृश्यते^{१३} । अनन्यावेतौ न वेति नावगम्यते ।
 यद्यनन्यौ तर्हि दशमशकशतकस्य द्वितीये ऽर्धे स उत्पेद् इति वक्तव्यम् ।

सि द्वि त्र ये (पृ. ५) केचन वैदान्तिका ज्ञायन्ते । तेष्वन्यतमो
 भ र्तृ हरिः । स न भिद्येत सुप्रसिद्धात्कर्तु र्वा ष्य प दी य स्य ।^{१४}
 यस्यायमारम्भश्लोकः (१. १)—

“अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दत्त्वं यदत्तरम् ।

विद्यतंतेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥” इति ।

स्पष्टमिह वेदान्तमतम् ।

तेनैव सार्धं भ र्तृ मि त्तो ऽप्युक्तः । यथोक्तं न्या य र त्ना करे ।
 (श्लो क वा र्त्तिक म् , १. १०) रचितं तेन विवरणं मी मां सा- २०
 सू त्रा णां कृतं च मी मां सा शा स्त्रं नास्तिकम् । किमयं मीमांसको
 भ र्तृ मि त्तो वैदान्तिकश्च भ र्तृ मि त्तो मिथोऽनन्याविति न वयं
 विद्मः । न च विद्मः कामपि कृतिं वैदान्तिकस्य भ र्तृ मि त्र स्य ।

११ । एतामेव धृत्तिमाश्रित्य ब्र ह्म सू त्रा णां प्रवृत्ता रा मा नु ज स्य
 विशिष्टाद्वैतमतवृत्तिः । २५

१२ । प्र पञ्च हृ द य म् (त्रि सं. ग्रन्थमाला, पृ. ३९) । द्र जर्नाल,
 आमेरिकान ओरिण्टाल सोसाइटी, १९११, पृ १७ ।

१३ । वि ज्ञा ने श्व र स्य मि ता क्ष रा या म् (या ज्ञ व लक्य स्मृ तिः
 १ १८, २. १२४) प रा श र मा ध ये च (२. २. ३, बम्बई सं ग्रन्थमाला,
 पृ. ५१०) ३०

१४ । शकसप्तमशतके पञ्चाद्वा किञ्चिद् ।

ब्रह्म न न्दो (ब्रह्म न न्दो वा) परः कश्चिदाचार्यः । स च वा फ्य कार इति छा न्दो ग्य वा फ्य कार इति वा रा मा नु जे न स्वकीये ब्रह्म सू त्र भा ष्ये म धु सू द ने न च सं क्षे प शा री र क-
टी का यां (३. २१८-२२०) दर्शितम् । भा स्क र स्तावत्प्रदर्शयति (ब्र. सू.
१. ४ २५.) ब्रह्म न न्दो परिणामवादमनुमन्यत इति । म धु सू द न स्तु पूर्वस्मिन्नेव ग्रन्थे तत्रैव विवक्षति परिणामवादः क्रमेण शुद्धाद्वैतवादं ततश्च विवर्त्तयाद्ं प्रापयतीति ।

अथागच्छति द्र वि डा चा र्यः । द्र मि डा चा र्य इत्यपि स उच्यते (अष्टमशतकशतके) । विशिष्टाद्वैतवाद एवास्यानुमतो यथोक्तं रा मा नु जे न श्री भा ष्ये । द्र वि डा चा र्यः किल ब्रह्म न न्दि कृतस्य वा फ्य स्य भा ष्य कारो बभूव ' (सं क्षे प शा री र क म् ३. २१८-२२०) ।^{१५} स च ब्रह्म सू त्रा णा मपि भाष्यं चकार ।

ब्रह्म दत्तो नाम बभूव कश्चिदपरो वेदान्ताचार्यः । प्र पञ्च हृ द ये दृश्यते तेनापि विरचितं किमपि भाष्यं ब्रह्म सू त्रा णा म् । मतानि च कानिचित्तस्योपलभ्यन्ते तत्र तत्र ।^{१६} इदं तु किञ्चिदेवोपन्यस्यते । "एकं ब्रह्मैव नित्यं तद्विदितद्विखिलं तत्र जन्मादिभाग्'इत्यायातम् । तेन जीवोऽप्यचिदिव जनिमानिति ।"^{१७} किञ्च न तत्त्वमस्यादि-महावाक्यजन्यं ज्ञान'^{१८}मपि तु तद्भावनेव' विनाशयत्यविद्यामिति ।^{१९}

१५ । "ब्रह्मनन्दिविरचितानां वाक्यानां सूत्ररूपाणां भाष्यकर्ता द्र वि डा-
चार्यो जी"ति । आ न न्द गि रि र पि छा न्दो ग्य भा ष्य टीकायामाह द्र वि डा चा र्य इच्छा न्दो ग्य भा ष्य रचयामास । (निर्णयसागरे तृतीयं संस्करणम्, पृ १४३) । उपमितं च तेन भाष्येण शा ङ्क र भा ष्यमल्पग्रन्थ-मन्यतेति । बृ ह दा र ण्य क भा ष्य मप्यनेन कृतमित्या हा न न्द गि रिः । द्र श्री क वि रा जो गो पी ना थः (पूर्वत्रैव पृ १५-१७) । आ न न्द गि रि वचनाद्-
वसीयते (आ शा. २. ३१) द्र वि डा चा र्य आगमविदित्यभवत्प्रसिद्ध इति ।

१६ । वेदान्तदेशिक कृतस्य तत्त्व मुक्ता कला पस्य टीका सर्वा र्थ सिद्धिः, २ १६ ; नै सि १ ६७-६८ ; बृ उ. शा ङ्क र भा ष्य म्, १ ४ ७ ।

१७ । सर्वा र्थ सिद्धिः, २. १६ ।

१८ । यथा शा ङ्क रो मन्यते ।

१९ । द्र वि रि य ग्रन्थे नै सि (द्वितीयसंस्करणे) पृ. २३ ;

अथासीत्पूर्वं शङ्कराचार्यान्महान्वेदान्ताचार्यो भर्तृप्रपञ्चो नाम । अवगम्यते च वाक्यान्मधुसूदनस्य (संक्षेपशास्त्रीकम्, १. ७) स खलु ब्रह्मसूत्राणि व्याचख्याविति ।^{१०}

आनन्दगिरिश्चाह वृ. उ. प. नि. प. दः शङ्करभाष्यटीकायां (पृ. २) शङ्करः किलैतस्या उपनिषदः काण्वशखामाश्रित्य वृत्तिम् (भाष्यम्) अरचयत् भर्तृप्रपञ्चस्तु माध्यन्दिनशाखामाश्रित्य तामकरोदिति । बहुषु स्थानेष्वानन्दगिरिः सुरेश्वराचार्यस्य बृहदारण्यकवार्त्तिकं व्याचक्षाणो भर्तृप्रपञ्चं परामृशत्युद्धरति वा ।^{११} ईदृशानि च वचनानि साम्प्रतं न दुर्लभानि ।^{१२}

शङ्करपूर्वेषु वेदान्ताचार्येष्वयमन्योऽप्युद्दिश्येत । अयं च प्रथितो नाम्ना सुन्दरपाण्ड्य इति । स किल प्रायः शकाष्टमशतकस्य प्रथमे पाद उत्पेदे । अयमासीन्न केवलं वेदान्तिक एव । अपि तु मीमांसकोऽपि । अयं चाभूद्वाङ्मिणात्यः । अस्य वेदान्तमधिकृत्य कृतास्तिः कारिकाः स्वयं शङ्करेण (ग्र. सू. १. ४.) शास्त्रीक भाष्य उद्धृताः । अमलानन्दश्च कल्पतरौ (ग्र. सू. ३. ३. २५) तस्यापरास्तिः कारिकाः ("निःश्रेण्यारोहणप्राप्यम्") पठति । इमाश्चान्तिमास्तिः कारिकाः सार्धमपराभ्यां कारिकाभ्यां कुमारिलेन स्वकीये तन्त्रवार्त्तिके (वाराणसीसंस्करणे, पृ. ८५२—८५३) धृताः । न्यायसुधायामपीमा (वाराणस्याम्, पृ. १२२८) दृश्यन्ते । इतः प्रतीयते ता इमाः कारिकाः सुन्दरपाण्ड्यकृतस्य कस्यापि वार्त्तिकस्य । वार्त्तिकं चेदं काश्चिद्दृष्टिं भाष्यं न्यधिकृत्य कृतमिति प्रत्यते । त्रिशेषस्तु नास्ति ।^{१५}

प्राच्यगवेषणपत्रिका च (मद्रास, तृतीयभागे प्रथमोऽंशः) पृ. १ ; कविराजगोपीनाथस्य चोक्तपूर्वो लेखः पृ. १३ ।

२० । "कैश्चित्सूत्रं व्याचक्षाणो भर्तृप्रपञ्चादिभिरिति ।

२१ । श्रीहिरियेन संगृहीतान्येतादृशानि वचनानि पश्यतु कश्चिदेतेषु स्थानेषु—इण्डियान पण्डिकोयारी, १९२४, पृ. ७६-८६, मद्रासनगरे च सम्मिलिताया निखिलभारतप्राच्यविद्यासमितेः कृत्यविद्यरणम्, १९२६, पृ. ४३९ ।

प्रकृते चास्मिन्मुख्ये विषये यदाह कविराजः श्रीगोपीनाथः (पूर्वोक्ते ग्रन्थे) स च विद्वान् प. व. काने-नामकः निखिलभारतप्राच्यविद्यासमितेः पञ्चमे कृत्य-विवरणे, (पृ. ९३७) तदुद्धृतम् । बहुर्योऽधिगम्यते ।

२२ । श्रीकृष्णस्वामिशास्त्री । प्राच्यगवेषणपत्रिका । १९२७ । पृ. १ ।

अभूबन्निह केचन प्राक्छुङ्गा रा इ वेदान्ताचार्या ये वेदान्ते सर्वथा स्वतन्त्रमेव ग्रन्थं रचयमासुः । श्रेष्ठस्तु तेषामयमस्माकमाचार्यो गौडपादः कर्ता गमशास्त्रस्य । अत्रैव दृश्यते कासाञ्चिदति-मुख्यानां श्रुतीनामादिमं विवरणं यथा वयमुपरिष्ठाद् द्रक्ष्यामः ।

§१४ । आ ग म शा स्त्र स्य सारः ।

अध्यायमुपन्यस्यते सार आ ग म शा स्त्र स्य । तत्र तावत् प्रथम मा ग म प्रकरणम् । तद्द्विधा विभज्येत । आद्याभिरष्टादशभिः कारिकाभिः (१. १-१८) रेको भागः शिष्टाभिस्तु कारिकाभिः (१. १९-२६) उपरः । तत्र प्रथमे भागे उपेयोऽर्थश्चिन्त्यते द्वितीये तूपायः । उपेयस्तावदात्मा पुरुषो वा । उपायस्तु प्रणवोपासनम् । आत्माधिगमाच्च सर्वपुरुषार्थसिद्धिरित्युपनिषत्सिद्धान्तः । कीदृशः पुनः स पुरुषः कथं वायमधिगम्यत इत्यस्य प्रत्युत्तराय प्रवृत्त मा ग म प्रकरणम् ।

तत्रातिमात्रं सूक्ष्मः स पुरुषो न शक्यते वेत्तुमेकपदे । शक्यते तु क्रमेणेत्याह (१. १-५) । यद्यप्ययं पुरुषो वस्तुत एक एव तथापि “त्रिधा देहे व्यवस्थितो” ऽनुरुन्धमानस्त्रिविधामवस्थां स्वयं सर्वैरनुदिनमनुभूय-मानां जाप्रत्स्वप्नसुषुप्तरूपाम् । तत्र जाप्रदवस्थामापन्नः पुरुषो विश्वः । स खल्वयं शारीर आत्मा । स च विश्वेषां गोचर इति विश्व इत्युच्यते । स्वप्नावस्थः स तेजसो नाम । तेजोमय इत्यर्थः । स हि तदा स्वयं ज्योतिर्भवतीति^१ तथोक्तः । स्वप्ने चैव न जानु विरहितो ज्ञानेन ।^२

१ । तदिदं वृत्तिकृत उत्प्रेक्षणम् । स्याद्वैतस्काप्यन्यत्रापि व्याकृतम् ।

२ । यथोक्तं (बृ. आ. ४. ३. १-९) “स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रल्हापित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवती”ति । द्र. वृत्तिः, १. १, पृ. २, प. ८-९ ।

३ । तदुक्तम् (बृ. उ. ४. ३. २३) “यद्वै सन्न परयति परयन्वै सन्न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु सद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्ये”दिति ।

स खलु विश्वः शारीर आत्मेत्युपचारेणोच्यते । स चक्षुषि* विद्यते । एवं तै ज सः स्वप्नावस्थत्वान्मनसि । प्राज्ञस्तु सुपुत्रावस्थो हृदयाकाश एव । नान्यत्र तत्सम्भवः ।

तेषु च द्विषु जागरिते बाह्यानेव विषयाननुभवतीति विश्वो बहिष्प्रज्ञः । स्वप्नेऽन्तःस्थितान्मानसानेव भावान्वेत्तीति तैजसोऽन्तःप्रज्ञः । प्राज्ञः पुनः सुषुप्ते घनप्रज्ञः । तस्यां हावस्थायां कस्यापि घटपटादिप्रकारकस्य विशेषज्ञानस्याभावाद् घनं निविडमिवास्य ज्ञानमिति स घनप्रज्ञ इत्युच्यते । एते च त्रयो यथाक्रमं स्थूलं सूक्ष्ममानन्दं* च विषयत्वेन भुञ्जत इति स्थूलभुक्प्रविविक्तभुगा*नन्दभुक्चेति कथ्यन्ते ।

अथाचार्यः (१. ६-६) प्रसङ्गादस्ति सर्वेषां भावानां प्रभव इति सन्तो विनिश्चिन्वन्तीति ब्रुवन्सृष्टौ तेषां विविधां दृष्टिं प्रयोजनं वा प्रदर्शयति । तत्र प्रथमायां सृष्टौ चित्ततः सृष्टिः परामृश्यते ।

अथ स पुनस्तस्य पुरुषस्यापरं विशेषं दर्शयन्नाह न केवलमवस्था-प्रयानुरोधात्ते त्रयः । अपि त्वपरोऽपि विद्यते कश्चिदस्याकारः । स तु कस्यापि विशेषस्याभावात् केनापि नाम्ना प्रकाश्र्यते* केवलं तु विश्वादीनां त्रयाणां कथनादनन्तरं स प्राप्त इति तुर्यं (स्तुरीयो वेति) कथ्यते । तस्य चार्थश्चतुर्थः ।

अथाचार्य एषां चतुर्णां पुरुषाणां कांश्चिद्विशेषांस्तेषां चान्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च दर्शयित्वाह (१. ११-१५) विश्वतैजसप्राज्ञतुर्याणां तुर्यमेव पुरुषस्य स्वाभाविकं मुख्यं वा स्वरूपम् । तद्य मायाविनिर्मुक्तमद्वैतं च । द्वैतं त्विदं मायामात्रम् ।* सुप्तोऽयं जीवोऽनादिमायया । यदा त्वयं प्रबुध्यते तस्मात्स्वापात्तदा बुध्यतेऽद्वैतमिति । समाप्तोऽत्र प्रथमो भागो यत्र प्रदर्शित उपेयोऽर्थः ।

४ । उपलक्षणमिदम् । विम्बोदप्रहणसमये यस्मिन्कस्मिन्नप्यादर्शादिनि-
वस्तुनीति भावः । यः कश्चन दिदृक्षेतात्मानं स स्वपुरोवर्तिनो यस्य कल्पापि
पुरुषस्य चक्षुषि तं प्रतिविम्बितं पश्येदिति तथोक्तिः ।

५ । शृ उ. ४. ३, ३२ ।

६ । प्रविविक्तं नाम सूक्ष्मम् ।

७ । इदमत्र कश्चिद्वेदत् । मायामात्रं खल्विदं द्वैतमिति नेदं वस्तुतः प्रवर्तते
नापि निवर्तत इति । तदिदं यथा कश्चिद् वयाद् माययैव कृतो ग्रन्थिर्माययैव
विमोक्षित इति । तुल. वचनं भगवतो (बुद्धस्य) (म. वृ. पृ. १४०)—

“आकाशेन कृतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोक्षितः” । इति

अथ द्वितीये भाग आद्याभिर्दशभिः कारिकाभिः (१. १६-२६) स्तस्य तुर्यस्य पुरुषस्याधिगमोपायश्चिन्त्यते । स च मूलोक्तेन प्रकारेण प्रणवोपासनम् ।

अथ द्वितीये प्रकरणे वै तथ्य नामके प्रथमं तावद्युक्त्या श्रुत्या च
 ५ स्वप्ने सर्वभावानां वैतथ्यं प्रतिपाद्यते । तच्च कुर्वताचार्येण प्रथम इव
 द्वितीयेऽपि प्रकरणे वृ ह दा र ण्य फ माश्रितम् (४. ३. ८) । स खल्वा-
 होपनिषद्वचनेन (२. १०४) मनीषिणः^८ किल स्वप्ने सर्वभावानां वैतथ्य-
 माहुरिति । अत्र च तेन तिल्लो युक्तय उपन्यस्ताः । यथा (१) सर्वे भावा
 अन्तस्थाः । (२) तावन्तमतिद्विष्टं देशं गत्वा न कश्चित्स्वप्ने तांस्तान्
 १० भावान्द्रष्टुमर्हति । (३) न च स्वप्ने तावन्तं द्विष्टं देशं गत्वा प्रबुद्ध
 आत्मानं तस्मिन्नेव देशे पश्यति । एतच्चोपनिषद्वचनेन समर्थ्य (२. ३)
 स प्रतिपादयति (२. ४) स्वप्न इव जागरितेऽपि भावा वितथा इति ।
 अत्रापि हि भावाः स्वप्न इवान्तस्था एव । ततश्च स्वप्नजागरितयो-
 र्भेदोऽपि वस्तुतोऽभेद एव । श्रुते (वृ. उ. ४. ३. १४) युक्तितश्च (२. ५) ।
 १५ एवञ्च वैतथ्यं जाग्रद्भावाणामपि । किञ्चात्रान्यामपि काञ्चिद्युक्तिं प्रदर्श्या-
 पाकृत्य चापत्तिं परस्याचार्य आह (२. ६, १०) स्वप्ने जागरे चोभयत्र
 भावानां चेतःकल्पितत्वादसत्त्वमिति ।

स्यादेतत् । स्वप्नजागरितयोरेकेनापि तावदवश्यमवितथेन भवितव्यम् ।
 न पुनरुभयाभ्यामपि । अन्यथैषां भावानां बोद्धा वा विकल्पको वा
 २० कश्चिन्नोपपद्येतेति । अत्र तत्प्रत्युक्तम् । अयमिह वेदान्तनिश्चयः ।
 आत्मैव स्वमाययात्मानं कल्पयति । स एव च भेदान्बुध्यते । स
 एवान्तश्चित्ते कांश्चिदव्यवस्थितान्भावान् निर्मिणोति कांश्चित्तु नियता-
 न्भावान्बहिश्चित्ते कल्पयति । एवमपि ये खलु भावा यावच्चित्तमव-
 तिष्ठन्ते । ये च भावा यावद्ग्राह्यग्राहकरूपं द्वयं तावदवतिष्ठन्ते । ते सर्वे
 २५ कल्पिता एव । नात्र कश्चिद्धेतुर्येन ते मियो भिद्येरन् (२. १४) ।

८ । इहेदं द्रष्टव्यम् । आचार्येण गौ ढ पा दे न नास्मिन्नन्यस्मिन्वा (तुल.
 ४. १४) ऋषिरिति वा मुनिरिति वा शब्दः प्रयुज्यते । किन्तु मनीषिशब्दः ।
 अयं च शब्दोऽस्मिन्नग्रन्थे आहुरिति शब्देन सह द्विर्ददपते (२. १, ६) ययान्यत्र
 (क. उ १. ३. ४; भ गी. १८. ३) । भ ग व द्गौ ता या मत्र क्वचित्प्राहुरिति पाठः ।

स्वप्नजाग्रद्भावानां समानेऽपि वित्तकल्पितत्वे व्यक्ताव्यक्तत्वरूपे-
णास्ति कश्चिद्विशेष इत्याहात्रा चा र्यः (२. १५) । ये खलु भावा अन्त-
श्चित्तेऽस्फुटा ये वा भावा बहिश्चित्तात्स्फुटाः प्रतीयन्ते उभयेऽपि ते कल्पिता
एव । विशेषस्त्विन्द्रियकृतः कश्चिदस्ति । तथा हि स्वापिकभावा
अन्तरिन्द्रियेण जाग्रद्भावास्तु बहिरिन्द्रियेण गृह्यन्त इति ।

अथ बाह्यानामाध्यात्मिकानां च भावानां कल्पनायाः क्रमाकाङ्क्षाया-
मुच्यते (२. १६) । पूर्वं जीवः कल्प्यते पश्चात्तु बाह्या आध्यात्मिकाश्च
भावाः । जीवकल्पनैव सर्वकल्पनामूलम् । कल्पिते हि जीवे पश्चादन्य-
त्सर्वं कल्प्यते । कल्पना चेयं यथास्य ज्ञानं तथा भवति । किञ्च ।
यथान्धकारेऽनिश्चिता रुज्जुः सर्पधारादिभिर्भावैर्विकल्प्यत आत्मापि १०
तद्भवे तत्तद्भावैर्विकल्प्यते (२. १७) । यथा च निश्चितायां रुज्जां
सर्पधारादिभावविकल्पो निवर्तते रुज्जुरेवेयमिति चाङ्गैतं निश्चीयते ।
आत्मनिश्चयोऽपि तद्भवे भवति (२. १८) । आत्मायं प्राणादिभिर-
नन्तैर्भावैर्विकल्प्यत इति सा तस्य माया । स्वयमेवायं तथा मुहाति
(२. १९) । ते च प्राणादयो भावा मूल एव द्रष्टव्याः । यस्य पुरुषस्य १५
सम्बन्धे कश्चिदाचार्योऽन्यो वा आत्मायं प्राण इत्यादिना यं भावं दर्शयेत् स
आत्मानं तमेव मन्यते पश्यति वा । प्रीयते च तस्य चित्तं तत्र । जायते
च तस्य तस्मिन्नभिनिवेशः (२. २०-२१) । आत्मा त्वेषोऽभिन्नोऽपि
पूर्वोक्तैः प्राणादिभिर्भावैर्भिन्न इव ललितो भवति रुज्जुरिव सर्पादि-
भिर्भावैः । यः पुरुष एवं तत्त्वेन वेद सोऽविशङ्कितः कल्पयेत् (२. ३०) । २०
न तस्य तेन दोषः । किञ्च यथासद्भिरेव सर्पधारादिभिर्भावैरुदयेन
प्राहाप्राहकरहितेन च रुज्जादिद्रव्येण सर्पोऽयं धारेयमिति कल्प्यते
एवमसद्भिरेव प्राणादिभिरनन्तैर्भावैरुदयेन प्राहाप्राहकरहितेन विकल्पास्पद-
भूतेनात्मना चायमात्मा कल्प्यते । नास्ति निरास्पदा कापि कल्पना ।
वेदान्तेषु विचक्षणः पुनर्विश्वमिदं स्वप्नमिव मायामिव गन्धर्वनगरमिव २५
वा पश्यन्ति (२. ३२) । परमार्थस्तु न निरोधो न चात्पत्तिः । न
कश्चिद्ब्रह्मो न च कश्चित्साधकः । न कश्चिन्मुमुक्षुर्न वा कश्चिन्मुक्तः
(२. ३३) । किञ्च नेदं किञ्चित्स्वेन भावेन वा परेण वा भावेन
नानास्ति । न पृथग् च किञ्चिदपृथक् । इदमेव विदन्ति तत्त्वविदः
(२. ३४) । अयं खलु निर्विकल्पोऽद्वयः प्रपञ्चोपशमो वीतरागभयकौर्ध ३०

मूर्तिनिर्वेदपारगैर्दृष्टः । तस्मादेवमद्वैतं विदित्वा तत्र स्मृतिं योजयेत् ।
अद्वैतं चाधिगत्य लोकं जडवदाचरेत् (२. ३६) ।

तृतीयं प्रकरणं म द्वै तं नाम । नाम्नैव शक्यमवगन्तुं किमत्र प्रतिपत्तव्यं
प्राधान्येन । तत्खल्वद्वैतम् । एतच्चाद्वैतं न तावत्सिद्ध्येद्यावत्सोऽकामयत
५ बहु स्यां प्रजायेये"त्यादिषु (तै. उ. २. ६) श्रुतिष्वधिगता भेदबुद्धि-
मापादयन्ती जातिबुद्धिर्नापेयात् । अनर्थकरी हि सा । अतोऽपाकरणीया ।
ध्यानलक्षणामुपासनामाश्रितो धर्मोऽप्युपास्योपासकभेदकल्पनामन्तरेण न
सम्भवतीति नायमपि परमाय श्रेयसे । इष्यते तु भेदाभावः । स एव
हि स्वाभाविकः पारमार्थिको वा । तदेव च तत्त्वम् । तच्चाजम् । नात्र
१० किञ्चिज्जायेत नाम । भेदाश्रितत्वात्तुपासनाश्रितो धर्मो न पारमार्थिकः ।
अत एव कृपणो दीनः करुणार्हः । अस्य च कार्पण्याद्यस्तमुपासने सोऽपि
कृपणः । अकार्पण्यं तु वक्तव्यम् । तच्च जातिबुद्धेरपगमादेव भवति ।
तस्यां चापगतायां सर्वं समं भवति । न च किञ्चिज्जायमानं जायत
इति बुद्धिर्जायत इत्याहास्माकमा वा र्यः (३. २)—

१५ "अतो यश्चाभ्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥" इति ।

एतदेव च ध्याचक्ष्णाणः सः विवृणोति (३. ५ इत्यादि) । आकाशो
महाकाशो वा घटाकाशरूपेणोदेति । घटाकाशोदये च यथा घटा एवं
जीवात्मनामुदये देहेन्द्रियादिसंज्ञाता हेतवः । यथा महाकाशो घटेः
२० सम्बन्धाद् घटाकाशरूपेणोत्पद्यते आत्मापि तद्वदेहेन्द्रियादिसंज्ञातसम्बन्धा-
ज्जीवरूपेणोत्पद्यते । किञ्च यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्दुते सर्वे
घटाकाशा न ते रजोधूमादिभिर्दुष्यन्ते । एवं भिन्नेषु जीवेषु नात्मा
सर्वैः सुखादिभिर्दुष्यते । घटकरकापवरकादीनां मृन्मयानां भाजनानां
रूपाणि कार्याणि नामानि च मिथो मिद्यन्ते । भिन्नेष्वपि त्वेनेषु
२५ तद्वद्विद्वन्न आकाशो न मिद्यते । सर्वत्र हि स एवैक आकाशः । जीवेष्वपि
स एव निर्णयो ज्ञेयः । तत्तद्दुष्टेदादिना जीया एव मिद्यन्ते न पुनस्तेष्वान्मा ।
किञ्च । यथा घटाकाशो नामाकाशस्य न विकारो नाप्यवयवः । एवं
जीवोऽपि नात्मनो विकारोऽवयवो वा । अन्यथा । यथामलिनमपि गगनं
बालानां मलैर्मलिनं भवति । अनुद्धानामपि पुंसां तथात्मापि मलिनो
३० भवति । यथा घटानामुत्पत्तौ विनाशे वां तेषामानयनेऽपनयने वा नाकाशो

विक्रियते आत्माप्येवं मरणे वा जन्मनि वा गमने वागमने वा सर्वशरीरेषु स्थित एव । नैव उत्पद्यते म्रियते वा गच्छत्यागच्छति वा । सर्वथाप्येषोऽविलक्षण आकाशेन । सर्वे देहेन्द्रियादिसङ्घाताः स्वप्न इवात्ममायया प्रत्युपस्थाप्यन्ते । न पुनरेते परमार्थतः सन्ति । अत एषां कस्यचिदाधिपत्ये साम्ये वा सर्वेषां न काचिदु प प स्ति र स्ति । अत्र चाचार्येणोपनिषद्बचनमुदाहृत्य (तै. उ. २. १. ६) अन्नमयः प्राणमयो मनोमयां विशानमय आनन्दमयश्चेति कोशपञ्चकं विवेचितं प्रकाशितं च वृ. उ. (२. ५)-विवृतया मधुविद्यया परं ब्रह्म । श्रुतिपर्यालोचनया चेममेव सिद्धान्तं समर्थयमान आ वा यं आह (३. १३)—

“जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

१०

नानात्वं निन्दते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥” इति ।

अस्तु प्रागुत्पत्तेर्जीवात्मनोर्भेदाभावः । ऊर्ध्वं तूत्पत्तेः सम्भाव्यमानः सर्वोऽपि भेदः स्पष्ट एवेत्याशङ्क्याह या खलु मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिरुक्ता न तथा भेदोऽभिप्रेयते किन्त्वयं तत्प्रेऽवतारायाभिप्रेतः । तादृशसृष्टिरुचनेन तत्त्वावगमः सुकरो भविष्यतीति । भेदस्त्वह न कथञ्चिदस्ति ।

१५

कथं नु खलु सा सृष्टिस्तत्कृतो भेदो वा तत्त्वावताराय भवतीत्याह । त्रिविधाः सन्त्यधिकृता हीनमध्यमोत्कृष्टाः । तदर्थमनुकम्पयेयं सृष्टिश्रुत्योपासनोपदिष्टा ।

द्वैतिनो वादिनः स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्रढं निश्चिताः । तादृशाश्च सन्तः परस्परं विरुध्यन्ते । अयं त्वस्माकं सिद्धान्तो न तीर्थिरुध्यते । यथा च न विरुध्यते तथा प्रदर्शित मा चार्ये ण (३. १८-१९) य आहाद्वैतमेव परमार्थः द्वैतं पुनस्तद्भेदः । यथा शुक्तिरजते रजतं शुक्तेरेवाविद्याकृतोऽवस्थाविशेषस्तथा द्वैतमद्वैतस्य । अद्वैतमेव परमार्थः । द्वैतं पुनरद्वैतस्यैव भेदोऽवस्थाविशेष इत्युक्तं । अयं च भेदो मायिको न तु तात्त्विकः । तत्त्वतस्तु भेदे यद्मृतं तन्मर्त्यं स्यात् । अद्वैतं चेद्ब्रह्मस्तुतो द्वैतं भवेन्ननु वक्तव्यं प्रकृतिः परिवर्तते । न त्वेतद्युज्यते । नहि प्रकृतेरन्यथाभावो नाम कदाचिद्भवति (३. ३१, ४. ७) । अद्वैतमेव परमार्थः । न चास्त्यस्य जातिः । यथैतन्मायया भिद्यते तथैव मायया जायते (३. १६, २४) । नतु तत्त्वतः । वक्ष्यति च (३. २७) “तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य ३०

२०

२५

३०

हि जायत" इति । न च जातिनाम कस्यापि किञ्चिदस्ति । एवमपि यदि किञ्चित्कचित्कदाचिज्जायेत तदजातमेव जायेतेति वक्तव्यं । न पुनर्जातं जायेतेति । नापि तत्सङ्गच्छते । वादिनोऽप्यजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति । न त्वेतद्युज्यते । यद्येतदेव स्यान्ननु वक्तव्यमजातो
 * ज्ञातत्वादमृतो (नित्यो) भावो मर्त्यो (ऽनित्यो) भवतीति । कथं नु खल्वेतद्भवेत् ।

इदं च द्रष्टव्यम् । न खलु न सप्रथा सृष्टि श्रूयते । प्रत्युत श्रूयत एव । सा च क्वचित्सत पदार्थात्क्वचिच्चासत पदार्थात् । तत्रैतयोर्धतरद्युक्तयुपेत ततरत् गृह्येत । आस्तां तन् । सृष्टिश्रुतेः पुन
 १० का गतिः । अत्रापि यद्युक्तं तत्स्यात् । किं पुनस्तत् । न खलु सृष्टिस्तात्त्विकी । अपि तू 'थायः सोऽवताराय'" (३. १५) इत्युक्तं प्राक् । अन्यदप्युच्यते (३. २४) । मायिकीय सृष्टिर्न तु तात्त्विकी (३. २४) ।

किञ्च श्रुतौ (ई उ. १२) सम्भूतिरपोद्यते । सम्भूतिनाम जातिः । अपवादाच्च सा निपिद्धेति स्पष्टम् । निपिध्यते च श्रुत्येव तत्कर्तृरूपं
 १५ कारणमपि । अतो न जातिर्न वा जनकः । न चासतो जन्म भवति । यदि मन्यसे सतो जन्मेति । तदा तज्जन्म माययेव सम्भवेन्न तु तत्त्वतः । अथ ब्रवीषि तत्त्वत एवासज्जायत इति तर्हि वक्तव्यं जातमेव जायत इति (३. ३७) । न चैतद्भवति । असतश्च जन्म न मायया न वा तत्त्वतो भवति । न हि वन्ध्यापुत्रो मायया तत्त्वेन वा जायते ।

(३. २८) । अथ च । यथा स्वप्ने ग्राह्याग्राहकरूपस्य द्वयस्या-
 २० भावेऽपि मनसि तद्द्वयमामासते स्पन्दते च तादृशं मनः । एवं जागरितेऽपि मनो मायया द्वयाभासं सत्स्पन्दते । एव च यथा मनः स्वप्ने वस्तुतोऽद्वयमपि द्वयाभासमेवं जागरितेऽपि तद्वस्तुतोऽद्वयमपि द्वयाभासं स्पन्दते । अन एवास्थेयं यत्किञ्चिन्सचराचरमिदं द्वैतं तत्केचल मनसेव
 २५ दृश्यते । नैतद्वस्तुताऽस्ति । अमनोभावे तु मनसो न द्वैतमुपलभ्यते । (३. ३१) । मननाद्धि मनसो मनस्त्वम् । यदा पुनर्मनो न किञ्चिन्मनुते सङ्कल्पयते वा तदा तस्यामनस्त्वामनोभावो वा भवति । इय चायस्या मनसो न सुषुप्त इव । भिन्नायस्या मनसो यदा तन्निगृह्यते । भिन्ना च सुषुप्ते (३. ३२—३४) । सुषुप्ते मनो लीयते । लयो नामात्र

३० निद्रायस्था । निगृहीत तु मनो न लीयते । इदमेव च मनो निर्मयं

ब्रह्म (३. ३५) । पुनरप्याहाचार्यो विशेषेण (३. ४६) । यदा चित्ते न लयो न वा विज्ञेपो न च तस्मिन्कस्यचिद्ब्रह्म आभासः स्थिरं च तज्जायते तदा तदेव चित्तं ब्रह्म निष्पद्यत इति (३. ४६) । उपसंहरति चैवं स तृतीयं प्रकरणम्—

“न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ इति ।

• अथाचार्यश्चतुर्थं प्रकरणं मलां तं शास्त्रं मारभमाणो वन्दने द्विपदां वरं नमति च तं येनास्पर्शयोगो देशितः । स च द्विपदां वरो देशकश्चास्पर्शयोगस्य को नामेति वृत्तित एव सविशेषमवगन्तव्यम् । समासेन तु स खलु नान्यः कश्चित्सुगतादित्ययमभिनववृत्तिकारो मन्यते ।

तत्र तावदाचार्यः प्रथमं संक्षेपेणाह केचिदेव वादिनः सन्ति ये परस्परं विवदमानाः सतो वस्तुनो जातिमिच्छन्ति । अपरे तु असतो वस्तुनो जातिं व्रुवन्ति । सौगतास्तुभयमप्येतन्मतं प्रत्याचक्षणाः सर्वथाऽजातिवादमेवातिष्ठन्ते । अस्मदाचार्योऽपि तदेवाह । तथा हि । न किञ्चिज्जायते भूतम् । न च किञ्चिद्भूतम् । एवं विवदमाना अद्वया (अद्वयवादिनो बौद्धा) अजातिं ख्यापयन्ति । खाप्यमानां च तैरजातिं वयमनुमोदामहे एव न तु तैर्ययं विवदामहे । यथा च नास्माकं विवादस्तथा स्वयमाचार्य एव निबोधयति । किञ्च । वादिनः किलाजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति । यत्प्रागेव जातं न तत्पुनर्जायत इति प्रत्यक्षं नः सर्वेषाम् । न चास्ति जातस्य पुनर्जातौ किमपि प्रयोजनम् । न चाजातं जायते । यद्जातं तद्जातत्वादेवामृतं (नित्यम्) । यत्पुनर्जातं तन्मर्त्यमनित्यमिति प्रसिद्धम् । नाजातस्य जातियुज्यते । तथा सति मर्त्यममृतममृतं च मर्त्यं भवेदिति वक्तव्यम् । न च तद्भवति । न हि कथञ्चित्प्रकृतेरन्यथाभावो भवेत् । अन्यच्च । यथा धर्माणां न जातिरेवं तेषां न जरा । जरा नाम जीर्णता क्षय इत्यर्थः । न च तेषां मरणम् । मरणं नाशो निवृत्तिरित्यनर्थान्तरम् । एवं सर्वे धर्मा जरामरणाभ्यां निर्मुक्ताः । न धर्मा उत्पद्यन्ते न वा नश्यन्तीति भावः । तथापि ये खलु मन्यन्ते धर्मा उत्पद्यन्ते च विनश्यन्ति चेति ते च्यवन्ते ।

पुनरपि बहुधाक्षिप्य निराक्रियते जातिवादः । तथा हि । यस्य मते कारणं ब्रह्मैव कार्यं जगज्जायते तस्य मते तज्जायमानं कारणं कथमजं भवेत् । जायमानं चाजं चेति विप्रतिषिद्धम् । किञ्चाजं कारणं चेज्जायते ननु यत्कथमजं कारणं जायमानात्कारणाद्भिन्नमिति । न चेदं भवानभ्युपगमिष्यति । अथ मन्यते कार्यकारणयोरनन्यतया कार्यमजं स्यादिति । नेदमुपपद्यते । कार्यं चाजं चेति विप्रतिषिद्धम् । भवान्खलु कार्यकारणयोरनन्यत्वमभ्युपगच्छति । एवञ्चेज्जायमानात् कार्यादन्नन्येन कारणेनापि जायमानेन भवितव्यम् । तादृशं च भवतः कारणं ब्रह्म कथं कूटस्थनित्यं भवेत् । जायमानं च कूटस्थं नित्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । किञ्च । अजाज्जायत इति न क्वचिदस्ति दृष्टान्तः । दृष्टान्ताप्रसिद्ध्या च न सोऽर्थः सिध्यति । जातादपि चेज्जायते नूनमव्यवस्था प्रसज्येत ।

अपि चोत्पादे हि परैरभ्युपगम्यमाने हेतुफलभावोऽभ्युपगन्तव्यः । यत्कथं च कतरत्तयोरादिरिति । किं फलस्य हेतुरादिराहोस्विद्धेतोरादिः फलमिति । किमादौ हेतुस्ततस्तस्मात्फलमुतादौ फलं ततस्मत्प्राप्तेरिति । नोभयमपि । ततश्च नोत्पादः । किञ्च । ये खलु मन्यन्ते हेतोरादिः फलं फलस्य चादिर्हेतुस्तथा तेषां जन्म भवेद्यथा पुत्रात्पितुर्जन्म भवेत् । न चेदं जातु भवति । अन्यच्च । कस्यचिद्वस्तुन उत्पत्तौ तावद्व्यर्थं हेतुफलयोः केनापि क्रमेण भवितव्यम् । स च क्रमो भवन्नेधैव भवेत् । पूर्वक्रमोऽपरक्रमः सहक्रमो वा । तत्र पूर्वक्रमो नाम पूर्व हेतुः पश्चात्फलम् । अपरक्रमो नाम पूर्वं फलं पश्चाद्धेतुः । सहक्रमो नाम हेतुफलयोर्योगपद्यम् । तत्रैतेष्वन्यतमोऽपि न सिध्यति । यथा च न सिध्यति तथा चिन्तितं विस्तरजो ना गा ज्ञुं ने न तमनुसरता चास्मदा चार्ये ण । अनुसन्धेयं चेदं मूल एव (४. १६—१८) । “एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिधीपिते”त्युद्धोषितमत्राचार्येण (४. १६) ।

पूर्वं हेतुफलभावे परिहर्त्तेऽपि जातिवादी पुनरपि दृष्टान्तबलेन प्रत्ययतिष्ठते । न पुनस्तायता सिद्धयति कथञ्चिदपि जातिः । किञ्च । जायमानं हि किञ्चिदस्यतो वा जायते परतो वा जायते । यन्तुतन्तु नोभयथापि । किञ्च । जायमानं किञ्चिन्न सन् नासन् न च सदासत् ।

न च तदन्यत्किञ्चित् । किञ्च विज्ञानमेव सर्वम् । नार्थान्तरम् ।
 तदेवार्थाकारेणाभासते । यथा स्वप्नादौ । जातिवादी तु विज्ञानवादं
 निराकरिष्णुराह । अस्ति गौरश्वः पुरुषो हस्तीति विविधा प्रज्ञप्तिः ।
 सत्यां च तस्यामवश्यं तस्या निमित्तेनाप्यवश्यं भवितव्यम् । निमित्तं
 नाम स विषयो यमुपादाय प्रज्ञप्तिर्भवति । सत्तु गवादिषु गवादयः *
 प्रज्ञप्तयो भवन्ति । गवादीनि हि निमित्तान्युपादाय तत्तत्प्रज्ञप्तयः
 प्रवर्तन्ते । न खलु तेष्वसत्सु । अन्यथा गवादीनामभावेऽपि गवादि-
 प्रज्ञप्त्युत्पत्तावशिेषेण सर्वत्रैव सर्वाः प्रज्ञप्तयः प्रवर्तन् । न तु प्रवर्तन्ते ।
 अतोऽकामेनापि प्रज्ञप्तेर्निमित्तमभ्युपगन्तव्यम् । अनभ्युपगमे तु योऽयं
 प्राह्यप्राहकभावः स न स्यात् । न चैतद्युक्तम् । अतः सिध्यति १०
 निमित्तरूपा भावाः । सिद्धौ च तदुत्पत्तिरपि सिध्यति । अस्ति
 चान्योऽपि हेतुर्भावसिद्धौ । संक्लेशो व्यवदानं च सुप्रसिद्धम् । तत्र
 संक्लेशस्त्रिविधः क्लेशकर्मजन्मात्मकः (द्र १२७-८) शाक्यशास्त्रे ।
 संक्लेशस्योपलब्धेश्च भावानामस्तिता परतन्त्रा मन्यते । सन्त्येव भावा
 अन्यथा तदाश्रयः संक्लेशो नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु सर्वैः । इयं च १५
 भावानामस्तिता परतन्त्रा । अन्यायत्तेत्येतत् । न स्वतन्त्रा । भवितु-
 मभवितुमन्यथा वा भवितुं नेयमात्मना समर्था । अपि तु हेतुप्रत्यय-
 सामग्रीबलादवश्यं भवेदेव । तथा च सति संक्लेशे यतः स संक्लेशस्तेनापि
 भवितव्यम् । तेन च सन्ति भावाः । ते च जायन्ते ।

तदेतन्निराक्रियते । युक्त्या खलु भवान्प्रज्ञप्तेर्निमित्तमस्तीति मन्यते । २०
 घयन्तु भूतस्य (तत्त्वस्य सत्यस्य) दर्शनाग्निमित्तमेव तत्र मन्यामहे ।
 यद्भवान् युक्तिं पश्यन्निमित्तं मन्यते घयं तु तत्त्वं पश्यन्तो निमित्तमेव तत्र
 भवतीति मन्यामहे । युक्तिप्रत्यक्षयोर्विरोधे युक्तं प्रत्यक्षमुपादानुम् ।
 प्रत्यक्षं च नेह किञ्चिन्निमित्तमस्तीति ।

यन्निमित्तमाह भवान्न तद्वस्तुतो निमित्तम् । इयमत्र युक्तिः । २५
 यस्माच्चित्तमन्तरेण नास्ति किञ्चिद्बहिर्वस्तुसत् तस्माच्चित्तं न कमप्यर्थं
 संस्पृशति । न चित्तस्य केनापि विषयेण सम्बन्धः । तादृशस्य विषयस्यै-
 वाभावात् । अर्थे चाभूते तदाभासोऽप्यभूतः ।

एवमन्यथापि जातिं निराकृत्याचार्याऽजातिरेव प्रकृतिरिति प्रतिपाद्याह
 “प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यतीति । ३०

अपरौ च द्वौ दोषौ जातिवादे । जातिवादिनस्तावदाहुः । अनादिर्यं
संसारः । अस्ति त्वस्यान्त इति । किञ्च । अस्ति मोक्षस्यादिः ।
न त्वस्त्यस्यान्त इति । न पुनरनादेः संसारस्यान्तवत्वमादिमतश्च
मोक्षस्यानन्तता सेत्स्यति । स्यादेतत् । मा भूत्कस्याप्यादिरन्तो वा ।
१ मध्यं तु भविष्यति । प्रत्यक्षश्च स भावो लोके । तस्यैव
जातिर्भविष्यतीति । नत्याह । आदावन्ते च यन्नास्ति मध्येऽपि
तत्तथा भवेत् । ततश्च यन्नादौ न चान्ते । मध्येऽपि तन्नास्ति ।
तथापि तच्चेदृश्यते तर्हि मन्तव्यं तद्वितथमिति । वितथमपि
चावितथमिव दृश्यते ।

१० अन्यच्च । उत्पादो नाम कस्यापि वस्तुनो न कथमपि प्रसिध्यति ।
स हि कल्प्यमानः सतो वा भवेदसतो वा भवेत् । वस्तुतस्तुमथथापि
स नोपपद्यते ।

यथा चोत्पादो न कथञ्चिदपि भवति तथा पुनरपि हेतुफलभावं
विवृण्वन्नाह । सन्ति चतस्रः कोटयः । (१) नास्त्यसद्धेतुकमसत् ।
१५ (२) नास्त्यसद्धेतुकं सत् । (३) नास्ति सद्धेतुकं सत् । (४)
न च सद्धेतुकमसत् । एवमपि हीनमध्यमोत्कृष्टेषु त्रिविधेषु विनेयेषु
ये हीना न शक्नुवन्त्यतिगम्भीरस्यानुत्पादत्वस्य नामाप्याकर्णयितुं
तान्प्रति महाकारुणिका बुद्धा भगवन्तः क्वचिज्जातिमप्युपदिदिशुः ।
तथैव हि ते तांस्तत्त्वमवतारयामासुः । तथैव हि जातिदोषो न
२० तथा गुरुर्भवति यस्तु भवति स शक्यप्रतीकार एव भवति ।

इदं चावगन्तव्यम् । इह केवलमद्वयं (प्राह्यप्राहकरहितं) विशान-
मेवास्ति । नान्यत्किञ्चित् । अजायमानमपि चेदं जायत इवाभासते ।
अचलमपि च चलतीवाभासते । यस्तुधर्मरहितमपि यस्तुयदाभासते ।
शान्तमप्रवृत्तं चेदं । यथालातं स्पन्दितम्बुजवक्रादिकाभासं भवति
२५ यस्तुतोऽतादृशमपि सत् । एवं विशानमपि स्पन्दितं सद्धस्तुतो प्राह्यप्राहक-
संसर्गाभावेऽपि तदाभासं भवति ।

अन्यदपि द्रष्टव्यम् । यथालाते स्पन्दमाने ते सख्याभासा ऋजु-
वक्रादिका नालातादन्यस्मात्कुतश्चिद्भवन्ति । न च तेऽलातं विशन्ति ।
एवं न प्राह्यप्राहकभावा अपि विशानादन्यत्र काप्युद्भूय सन्नागच्छन्ति । न
३० च ते विशानमैव प्रविशन्ति । विशानेऽप्येवमेव । विशाने स्पन्द्याने

नाभासा विज्ञानादन्यतः कुतश्चिद्भवन्ति । निस्पन्दाद्य विज्ञानान्नान्यत्र त
आभासा वर्तन्ते । न वा ते विज्ञानं विशन्ति ।

नास्ति यस्तुतो हेतुफलसिद्धिरिति प्राक्प्रदर्शितम् । तथापि, पुरुषा-
स्तत्राभिनिविशन्ते । अभिनिवेशाच्च यावदभिनिवेशं हेतुफलोद्भवः ।
क्षीणे तु हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः । एवं हेतुफलावेशादेव *
संसारः । तत्तयाच्च नोपपद्यते संसारः ।

किञ्च । हेतुफलभावचिन्ताप्रसङ्गात्सह सौगतैः शाश्वतवाद-
मुपच्छेदवादं च निरस्यन्नाहाचार्यः । सर्वमिदं संवृत्या जायते न तु
परमार्थेन । अतो नास्ति किमपि शाश्वतम् । यतश्च स्वभावेन
सर्वमजं तस्मादुच्छेदोऽपि न भवतीति (पृ. १५२) । १०

चित्तमेवेदं सर्वं ग्राह्यप्राहकाकारेणाभासत इत्युक्तं पुरस्तादसकृत् ।
अथ तत्स्मारयित्वा चित्तस्यासङ्गत्वं प्रदर्श्यते । तेन ह्यावरणं च्यवते
(४. ६७) । असङ्गं च चित्तमतितरां विनिवर्तते विषयेभ्यः । विनिवृत्ता-
प्रवृत्तस्य च चित्तस्य निश्चला स्थितिः परमः पुमर्थः (४. ८०) । इदं
हासङ्गं चित्तं निष्पद्यते ब्रह्मेति (३. ४६) । अयमेव हि विषयो १५
बुद्धानाम् । तदाहाचार्यः

“निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमहयमिति ॥”

अयमेव सकृद्विभातो धर्मधातुः (४. ८१) । धर्मधातुर्नाम परमार्थो
यथा सुप्रसिद्धः सुगतशाहो । तत्रैव च सर्वज्ञता भवति (४. ८६) । २०

अत्र च सर्वज्ञतानुकूलाश्चत्वारः पदार्था अप्रयानतो विज्ञेया इत्याहाचार्यः
(४. ६०) कण्ठत एव । अप्रयानं नाम महायानं । नान्यत्किञ्चिन् ।

अ द्वै ते (३. ३३) ज्ञेयाभिन्नस्य ज्ञानस्यासङ्गत्वमुद्दिष्टम् । मध्ये
तदभ्यस्तम् । विशेषेण तु “अजेष्वजमसङ्क्रान्त”मित्यत्र (४. ६६) ।
अथ प्रकरणार्थोपसंहारेण तदेव ज्ञानस्यासङ्गत्वं परिदीपयन्नाहाचार्यः । न २५
खलु परमार्थतो बुद्धस्य धर्मा नाम केचन सन्ति न वा तेषां ज्ञानं नाम
किञ्चन । यथोक्तम्—

“सर्वधर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्ब्रह्मेण भाषितम् ।” (४. ६६) इति ।

§१५ । गौ ड पा दी यं दर्शनम् ।

अथ वयं स्तोकं पश्यामो दर्शनं गौ ड पा दस्य यथाधिगम्यत
आ ग म शा खे । यद्यपीदं-कृतं किञ्चित्पूर्वस्मिन्नपि परिच्छेदे (§ १४) ।
यास्तु दृष्टय आ चा र्यं स्य प्रागेव प्रदर्शिताः प्रसङ्गात्प्र ता पुनदर्शयिष्यन्ते ।
नूनं पूर्वं बहूकं मे पूर्वङ्गमैः । तथापि, काचिदभिनवेयं वृत्तिर्विरचितेति
५ चिन्तनीयेयं पुनरपि तद्दर्शितया दिशा । तच्च चिकीर्षता पुरुषेण
करणीयं स्वचित्तं विनिर्मुक्तं वाग्भ्यश्च चिन्ताभ्यश्चार्वाचीनाभ्यः ।
दुरधिगमं ह्यन्यथा तेन तत्त्वम् ।

यदस्माकमाचार्यो गौ ड पा दो वैदान्तिक इति कृतं तत्कीर्तनेन ।
विचारयति च स प्राधान्येन वेदान्तमुद्धोषयति च वेदान्तसिद्धान्त-
१० मित्यपि स्पष्टम् (१. १२, ३१, ३५) । तस्मान्निसर्गत एवायं श्रुति-
मनुसरन्स्वविषयं विचारयति । तथापि न खलु नायं शुद्धां युक्ति-
मप्यनुसरति । साक्षात्परम्परया वानेकेषु स्थानेषु तदीया युक्तयः
श्रुतिष्वेव प्रतिष्ठिताः (२. १-१० ; ३. २४-२६) । यत्र पुनः श्रुतयो
मिथो विरुध्यन्ते तत्र यद्युक्तियुक्तं तदेवाहृत्यं दृश्यते न त्वितरदित्यप्याह
१५ स स्पष्टम् (३. २३) । सर्वत्र च स ग्रन्थस्य बलवर्ती स्वतन्त्रां च
युक्तिं प्रयुङ्क्ते । स खलु श्रुतौ प्रतीयमानं विरोधमपविकीर्णगौणमर्थ-
मुपादायामुख्यमर्थं “न युज्यत” इति स्पष्टया वाचा जहाति (३. १४) ।
प्राचीने वेदान्ते ब्र ह्म सूत्रा दिषु षकृर्विवक्षया यत्र क्वाप्युपनिषद्ब्रह्मसां
गौणवृत्त्या व्याख्यानमत्रैव प्रथममिव दृश्यते ।

२० वैदान्तिकेषु गौ ड पा दो ऽद्वैतवादी । यथा स्वयं स आह “अद्वैतं
परमार्थत” इति (१. १७) । “अद्वैतं परमार्यो हीति” च (३. १८)
स एवाह ; “अद्वैते योजयेत्स्मृति”मिति (२. ३६) च । अन्यत्रापि
दृश्यते (२. ३१)—

“स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

२५ तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः” ॥ इति ।
किञ्च योऽयं द्वैतवादः स केवलमुपदेशाय । ज्ञाते तु तत्त्वे न द्वैतं विद्यते
(१. १८) । द्वैतस्योपशम एव च शिष्यः (१. १६) एतस्य च

समर्थनाय स श्रुतिमुदाहरति (३. २४) “नेह नानास्ति किञ्चनेति” (वृ. उ. ४. ४. १६ ; क उ. ४. ११) । उपसंहरति च प्रजापतिर्वस्तुतोऽजायमान एव मायया बहुधा जायत इति (३. २४) ।

एवं तावत्प्रथमं केवलं श्रुतिबलेन द्वैतं मायाकृतमिति दर्शयित्वा तत्र काश्चिद्युक्तीरूपन्यस्यति । तत्र चादौ वृ. उ. वचनेन (४. ३. १४) ५
ब्रवीति (२. ५) स्वप्नावस्था जागरितावस्था चैकैवेत्याहुर्मनीषिण इति । यतस्तयोर्द्वयोरप्युपलब्धा भावाः समा एव । स्वप्नोपलब्धाश्च भावा मिथ्याभूता एवेति प्रसिद्धम् । द्रुवन्ति च तन्मनीषिणः (वृ. उ. ४. ३. ८) । समर्थितं चेदं युक्तिभिर्बक्ष्यमाणाभिः ।

स्वप्ने दृष्टा (पर्वतादयो) भावा वितथाः । यतस्तेऽन्तस्थाः १०
संवृताश्च (२. १ ; ४. ३३) । न च ते वस्तुतस्तथा सम्भवन्ति यथा दृश्यन्ते । इतोऽपि ते वितथाः । यतो नेदं जातु कल्पयितुमपि शक्यं स्वप्नदृष्टा स्वप्ने दृष्टं देशं वस्तुत एवोपसर्पतीति । न हि तावन्तमतिः-
दवीयांसमन्वानं तावतातिस्वल्पेन कालेन कश्चिद्रन्तुं शक्नोति । किञ्च पाटलीपुत्रे सुप्तः कश्चित्कदाविदात्मानं लुप्ते पश्यति । न पुनः १५
प्रबुद्धः स तत्र दृश्यते (२. २ ; ४. ३४) । न स स्वप्ने सम्मन्यापि मित्राद्यैः प्रबुद्धस्तान्प्रपद्यते । न वा पश्यति प्रबुद्धस्तत्सर्वं यत्स स्वप्ने-
ऽपश्यत् (४. ३५) ।

किञ्च । दृष्टमिदं श्रुतौ (वृ. उ. ४. ३. १०) “न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानः । अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजत” इति । प्राप्तं चैतस्मा- २० -
द्वैतस्थं स्वप्ने भावानाम् (२-३) । एवं जागरितेऽपि दृष्टा भावा वितथाः । अन्तस्थिता ह्येते । न कथञ्चिद्बहिःस्थिताः । स्वप्ने जागरिते चोभयत्राग्येते संवृता एव । नेह कश्चिद्भेदः (२. ४, ४. ३३) । इदं च द्रष्टव्यम् । यदादावन्ते च नास्ति । नास्ति तन्मध्येऽपि । तथा चेदं वस्तुतो वितथमप्यवितथमिव लक्ष्यते (२. ६, ४. ३१) । २५

स्वप्ने जागरिते चोभयत्रापि वस्तूनि केवलं मनसैव कल्पन्ते । तत्र यदन्तर्मनसा कल्प्यते तदसन्मन्यते । यत्पुनर्बहिः कल्प्यते तत्सदिति गृह्यते । वैतथ्यं त्वनयोर्द्वयोरपि युक्त्या वक्तव्यम् (२. ६, १०) । यन्नाम किमपि स्वप्ने वा जागरिते वा गृह्यते तद्यत्तेनैव । ततश्च चित्तदृश्यं तत् । अत एव चावस्तुकम् (४. ३६) । किञ्च । यथा मनः स्वप्ने वस्तुतो- ३०

ऽद्वयमपि^२ द्वयाभासमेवं निःसंशयं जागरितेपि तदद्वयमपि द्वयाभासम्
 (३ ३० । ४. ६२) । ततश्चेदं सचराचरं द्वैतं केवलं मनोद्वयम् ।
 मनसस्त्यमनीभावे^३ न द्वैतमुपलभ्यते (३. ३१) । तदा चामनीभावो
 यदात्मसत्यानुबोधेन मनो न किञ्चिन्मनुते । किं नु तत्तदा मन्वीत । न
 ५ खलु तदा तस्य किमपि प्राह्यमस्ति ।^४ यथा दाह्याभावे स्वयमग्नि-
 रपशाम्यति । मनोऽपि तथोपशाम्यति ।

दृष्टं प्राक् स्वप्नस्येव जागरितस्यापि चैतन्यम् । मायाकृतत्वात्कल्पना-
 कृतत्वाच्चेति । मायया हि मनस्तथा स्पन्दते (३. २६) । चलति हि चित्तं
 तथा (४. ६१) । प्रदर्शितोऽत्र विस्तर आ चार्ये ण (४. ४७-५२, ७२) ।
 १० वृत्तश्चात्र हृदयद्गोऽल्लातद्वेषान्तः । यथा स्पन्दितमलातमृजुवक्त्रादिका-
 भासं भवति न पुनर्वस्तुत एव तत्तादृशम् । एवं स्पन्दमानं विज्ञानमपि
 लोके प्राह्यप्राहकाभासं भवति । न पुनर्वस्तुत एव प्राह्यप्राहकसद्भावोऽस्ति
 (४ ४७-५२) । स्पष्ट इह विज्ञानवादः । अत्र वैदान्तिकस्य विज्ञान-
 वादिनश्चान्योन्यं कियानतिसंवाद इति द्रष्टव्यम् । किञ्चात्र यत्प्रतिपद्यत
 १५ आ चार्यो गौ ड पा द स्तदपि चिन्तयितव्यम् । इह च कश्चिद्वदन्नुच्येत
 कियत्खलु प्रभवति गौ ड पा द स्य सौगती युक्तिश्चिन्ता चेति ।
 एवमप्यत्र द्रष्टव्यं काममाकृत्योऽपि गौ ड पा दः सौगतैरात्मनो वैदान्तिकत्वं
 नाजहात् । सत्यमिदं गौ ड पा दे न विज्ञानवादोऽनुगम्यत इति ।
 सत्यप्येवं परिगृहीतोऽयं तेनादावुपनिषद् एव । स्पष्टं चेदमतिमात्रम्
 २० (वृ. उ ४. ३. १४) । अत्रैव हि प्रतिप्रिता तदीया मूलोक्तिः (२. ५)—

“स्वप्नजागरिते स्थाने होकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥” इति ।

तदिदमौपनिषदं विज्ञानवादबीजं तथातिसमवर्धत महता प्रयासेन सौगत-
 सिद्धान्ते यथा पर्यणमत कालेन पश्चादा ग म शा ख रूपेण । अन्यच्च । यदा
 २५ तच्च सदृशं च बीजमुपलभ्यते विज्ञानवादस्योपनिषदि^५ तदेदमवश्यमभ्यु-

२ । दृष्टं प्राह्यप्राहकरूपम् ।

३ । मननान्मनसो मनस्त्वम् । निरुद्धे तु मनने मनो च मनो भवति ।

४ । ३. ३३ ।

५ । वे उ ३. २-३ ; सै उ ३-५ (“विज्ञानं मह्येति व्यजानात्” ।

पगन्तत्तत्र्यं न खलु विज्ञानवाद् आदौ बौद्धैरेवोद्भावित इति । कामं पुनरेव तैः पश्चात्प्रवर्धित इत्यलं कथनेन ।

इहेदमवगन्तव्यम् । द्वया ह विज्ञानवादिनो वैदान्तिकाश्च सौगताश्च । तत्राद्यानां मुख्यो गौडपादो द्वितीयानां तु मैत्रेयनाथः । उभयस्मिन्नपि मते बाह्यः प्रपञ्चश्चित्तमेव नान्यत् । अस्त्यनयोस्तु कश्चिद्वान्तरभेदः । तथा हि । वेदान्ते तादृशपरिणामस्य कारणत्वेन मायोच्यते (३. २६, ४. ६१) । सौगतानां तु सा वासना भवति । द्वे अपि ते अनादौ । संक्षेपेण पुनर्वासना नाम पूर्वं ज्ञानम् । इयं च सर्वातिशायिनी जगच्छक्तिर्मायेति वदन्ति । ततश्चात्रोभयोर्मतयोरयं विशेषो यद्वेदान्तवाद् आत्मनो मायासम्बन्धो बौद्धमते तु वासनायाश्चित्त-
सम्बन्धः ।*

अनादिः खलु माया जीवस्य वासनेव । जीवस्तावदनादिमायया स्वपिति (१. १६) । भवति च तथा स्वयं मोहितः (२. १६) । स स्वमाययात्मानं बहुधा कल्पयति युध्यते च भेदाननेकान् (२. १२) । तेषु च केचिद्व्यवस्थिताः । अपरे तु व्यवस्थिताः (२. १३) । काममेयां भावानां केचिदावचितं तावदन्तश्चित्ते विद्यन्ताम् । बहिर्वा वित्ताद्विद्यन्तां । यावल्लौकिकी ग्राह्यप्राहकस्थितिः सर्वे ते कल्पिता एव । नेहास्ति कश्चिद्विशेषः (२. १४, १५) । कल्पनायां तु जीवस्तावत्प्रथममात्मानमेव कल्पयति । ततोऽन्यान्विविधान्भेदान् बाह्यानाध्यात्मिकान्वा (२. १६) । इयं च कल्पना तस्य यथाज्ञानं जायते । एवं च यथान्धकारेऽनिश्चिता रज्जुः सर्पधारादिभिर्भाविर्विकल्पते । आत्माप्येवं विकल्पितो भवति (२. १७) । एवमेव च यथा निश्चितायां रज्ज्वां विकल्पो निवर्तते । रज्जुरेवेति चाद्वैतं भवत्यात्मनिश्चयोऽपि तथैव भवति (२. १८) ॥

किं पुनः स्वरूपं जीवस्य । विवृत्तमिदं गौडपादेन केनापि रमणीयेन दृष्टान्तेन (३. ३-६) । यथा महाकाशो घटाकाशरूपेणोदेति

६ । “बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बालैर्विकल्प्यते ।
वासनेर्लुडितं चित्तमर्थाभासं प्रवर्तते ॥” ल. अ. १०. १९० ।

७ । “चित्तमात्रं न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्तं प्रवर्तते ।
ग्राह्यप्राहकभावेन आत्मात्मीयं न विद्यते ॥” ल. अ. ३. २१ ।

तथात्मापि जीवरूपेणोदेति । घटाकाशोदये यथा घटा एव जीवात्मन उदये देहन्द्रियादिसङ्घता हेतवो भवन्ति । यथा महाकाशो घटैः सम्बन्धाद्घटाकाशरूपेणोत्पद्यत आत्मापि तथा देहेन्द्रियादिसङ्घत-सम्बन्धाज्जीपरूपेणोत्पद्यते । वस्तुतस्तु नेह जातिः । व्यवहारमात्र-
 * मिदम् । घटादिषु प्रलोनेषु यथा घटाकाशादय आकाशे सम्प्रलीयन्ते जीवा अपि तद्वदात्मनि । यथा चैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते न सर्वे घटाकाशा रजोधूमादिभिः सम्प्रयुज्यन्ते जीवा अपि तद्वन्न सर्वैः सुखादिभिः ।

घटकरकापवरकप्रभृतीनां मृन्मयानां भाजनानां रूपाणि कार्याणि
 १० नामानि च भिद्यन्ते । घटस्य यद्रूपं न तदेव करकस्यापवरकस्य वा । न वा घटेन यत्कृत्यं जलहरणादि क्रियते तदेव सर्वं करकेणापवरकेण वा । रूपाण्यप्येषां भिन्नानि । नाप्येषां नामान्येकान्येवेति । भिन्नेष्वप्येतेषु तु तद्वच्छिन्न आकाशः पुनर्न भिद्यते । सर्वत्र हि स एवैक आकाशः । जीवेष्वपि स एव निर्णयो ज्ञेयः । तत्तद्रूपादिना जीवा भिद्यन्ते । न
 १५ पुनस्तेष्व्वात्मा । यथा च भिन्नेष्वपि घटादिषु न कश्चिद्भेदो मृदि एवं भिन्नेष्वपि देहेषु नात्मनि कश्चिद्भेदः (त. ज्वा., ८. ११ ; द्र. पृ. ५२) । किञ्च । यथा घटाकाशो नाम नाकाशस्य विकारोऽवयवो वा एवं जीवोऽपि नैवात्मनो विकारो न वावयवः । किञ्च । यथा बालानां गगनं मलैर्मलिनं भवति अज्ञानामपि तथात्मा मलैर्मलिनः प्रतीयते । अन्यच्च ।
 २० यथा घटानामुत्पत्तौ विनाशे वा तेषामानयनेऽपनयने वा तदुपहित आकाशो न मनागपि विक्रियते आत्माप्येवं मरणादिषु सर्वास्ववस्थासु । अपरं च । घटसम्बन्धाद्यथाकाशो घटाकाश एव सङ्घतसम्बन्धादात्मा जीवः (३. ३) । न च सङ्घता अपि वस्तुसन्तः । ते हि सर्वे स्वप्न-वदात्ममोयाधिसर्जिताः (३. १०) । यदा चैते सङ्घता एव न परमार्थतः सन्ति तदैतेषां कस्यचिच्छेषत्वे समत्वे वा सर्वेषां न विद्यते काप्युपपत्तिः
 २५ (३. १०) । देहेऽस्मिन्सुप्तोत्तरं पञ्च कोशा विद्यन्ते (३. ११ ; तै. उ. २. १. ६ ; द्र. पृ. ५३-५४) । एवामन्नमयाद्यानामानन्दमयान्तानां यः परः सर्वान्तरतमः स परो जीवो मन्यते । प्रकटितश्चैव तथास्माकं शास्त्रे (३. ११) मधुविद्यायां च घृहृदा रण्यके (२. ५) ।^८ अयं च

जीवात्मनोरभेदसिद्धान्तः स्तूयते । भेदश्च निन्द्यते । इदमेव च युक्त-
मित्युच्यते (३. १३) । तदेतन्मूल एव द्रष्टव्यम् (पृ. ५७) ।

सन्त्यनेकानि दर्शनान्या चार्यं स्य गौ ढ पा द स्य यान्यवध्या-
गस्तन्यानि । तेषु पुनर्महिष्टं च श्रेष्ठं च ब्रह्मविषयकमेव । तथाविधं-
चेदमपूर्वमिव । अद्भुतमिवेदम् । अनौपनिषदमिव चेदं प्रतिभाति । नूनं ५
चित्रीयत इवेदं चित्तमेतद्येतयमानस्य ।

उक्तं वा चार्यं णासकृन्मनसोऽभनीभावोऽमनस्ता वेति (३. ३१, ३.
३२) । अथ स एवाहा चार्यं इमाममनस्तामापन्नं मन एव ब्रह्म ।
नान्यत्तत्किञ्चनेति । उक्तं हि कण्ठत एव तेन (३. ३५)—

“लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

१०

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥” इति

तत्र चित्तम् । सुषुप्तावस्थायां मनो लीयते लयं प्राप्नोति मुह्यतीत्यर्थः ।
जयो नामेह निद्रावस्था । इयमेव च मृदावस्था योगशास्त्रे (द्र. पृ. ७०) ।
निगृहीतं निरुद्धं वा मनो न लीयते । न मुह्यतीत्यर्थः । तदेव च
निगृहीतं मनः समन्ततो ज्ञानप्रकाशोऽज्वलं सकृद्विभातं (३. ३६) १५
“प्रभातं” (४. ५१) सकृज्जोतिश्च (३. ३७) । सर्वथा निरुद्धं चित्तमेव
ब्रह्मेति स पुनरपि सुस्पष्टमेवाह (३. ४६)—

“यदा न लीयते चित्तं न च चित्तिप्यते पुनः ।

अनिङ्गमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥” इति । १०

लयधित्तेपावग्यत्र विद्वती (१. १३. १४ ; ३. ३५) । यदा चित्तं न २०
लीयते मुह्यति तमःसमुद्रेकात् न च पुनर्ध्यानालम्बनाद्वित्तिप्यते-
ऽपकृष्यते । भवति चैव “मनिद्रमस्वप्नम् (१. १६ ; ३. ३६) तत-
श्चानिङ्गमचलं स्थिरं निवातनिष्कम्पप्रदीपकल्पम् (४. ५०) । अत एव
चानाभासम् । आभास आकृतिरिति भावः । कस्मिंश्चिद्ब्रह्मस्तुनि
चित्तेन गृहीते या तत्र तस्याकृतिः प्रतिभासते स आभासो दर्पण इव २५
मुखप्रतिबिम्बम् । सोऽयमोदृशः कश्चिदपि वस्तुवाभासो यस्य यत्र वा

नास्ति तदनाभासम् । तदा तदीदृशं चित्तं ब्रह्म निष्पन्नं भवति ।^{११}

एतद्वानैव प्रथम मा ग म शा ख्रेऽधिगतं यच्चित्तमेवेदं यस्मिरोधादनिद्रं
(१. १६ ; ३. ३६ ; ४ ८१ = अलीनम् = अमूढम् =) अस्वप्नम् (१ १६, ३
५ ३६, ४ ८१ =) अविक्षिप्तम्^{१२} अनिद्रानम् (३. ६ =) अक्षिप्तम् । अनाभासम्
(३ ४६ =) अनिराभासमनिराकारमरूपकम् (३ ३६) भवति ।
इदमेव च चित्तं सनिर्वाण^{१३}मित्यप्युच्यते (३ ३७) । इदमेव च
निर्विकल्पम् (३ ३३) । ततश्चासङ्गम् (४ ७२, १६) = नि सङ्गम्
(४ ७२ १६) = निर्विषयं च (४ ७२) ।^{१४} इदं चेदृशं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं
१० ब्रह्म (३ ३१) ।

अन्यश्चेदमुक्तमिहा चार्येणास्यामवस्थायाम् ज्ञानमिदं स्वस्थम्
(३ ४७) आत्मसंस्थं (३ ३४)^{१५} वक्ष्यते इति । स्वस्मिन्नेव तत्तदा
तिष्ठतीत्यर्थः । इदं च ब्रह्माचार्यं गौडपादस्य बोधयति योगिनां
कैषल्यम् । स्वरूपप्रतिष्ठां वा चिच्छक्तेः । यथोक्तं योगशास्त्रे
१५ (४ ३४) —

११ । प्रथमोऽर्थोऽस्याः कारिकाया सूचयति यदल्पदर्शयोगाधिगम्याया-
(३ ३९-४९ ; ४ २) मल्यां मनसोऽवस्थायां न तत्र योगशास्त्रप्रतिष्ठावस्था
भूया विक्षिप्ता च (योगसूत्रव्यासभाष्यम्, १ १) । अनिद्रास्वप्नशब्दा-
भ्यां च ते एवावल्ये (३ ३६, १. १६ ; ४ ८१) ।

१२ । वाचस्पतिमिश्र आह (यो सो १. १) “मूढं तु तम समुद्रे-
२० काग्निद्रावृत्तिमत् क्षिप्ताद्विशिष्ट”मिति ।

१३ । अत्र सनिर्वाणं मनो नाम अमनीभावः (३ ३१ ; मै उ ३४ ;
यो वा ३. ६७ ८ = अमनस्ता (३ ३२, सु उ २ २१) = उन्मनीभावः
(प्रज्ञाविन्दूप० ४) = मनक्षय (मै उ ६ २०) = मनोनाशः (सु उ २ १०,
२५ ३९, ३६, ३०) = मनोह्य (नादविन्दु उप ४७) = अचित्ता (सु उ
२ २०) = चित्तनाशः (सु उ. २ ३२, ३४, शाण्डिल्य उप अष्टोत्तरशतोप
३५ ३९८) ।

१४ । इच्छति, ४ ७२ ।

१५ । अत्रेदं स्मारयति (छा उ ७ २४ १-२) “यत्र नान्यत्पश्यति
३० नान्यच्छृणोति नान्यद्रिजानाति स भूमा० स भगव कस्मिन्प्रतिष्ठित इति रूपे
महिम्नि यत्रि वा न महिम्नीति ।”

“पुरुशार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिर्शक्तिः ।”

भवति च “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ।”^{१६} चिन्मात्रं हि विद्यते तदा । इयं चावस्था योगाचारविज्ञानवादिनां विज्ञप्तिमात्रता चाभिप्रा प्रतीयते । चित्तं मनो विज्ञानं विज्ञप्तिश्चानर्थान्तरम् ।^{१७} तस्माद्विज्ञप्ति- ५
मात्रता विज्ञानमात्रता च नान्योन्यं मनागपि भिद्येते । अस्यां चावस्थायां परमा विनिवृत्तिर्मनोवृत्तेः । अयं च मनसोऽमनीभाव इति भावः ।^{१८}
इयमेव च तन्मते मुक्तिः । तथा हि—

“विदित्वा नैरात्म्यं द्विविधमिह धीमान्भवगतं
समं तच्च ज्ञात्वा प्रविशति स तत्त्वं ग्रहणतः ।
ततस्तत्र स्थानान्मनस इह न ख्याति तदपि
तदख्यानं मुक्तिः परम उपलम्भस्य विगमः ॥” इति ।

१०

म. सू. अ. ११. ४७ ।

इदमेव च विष्णोः परमं पदम् ।^{१९} न केवलमौपनिषदा^{२०}
अपि तु वैष्णवा^{२१} अप्येवं मन्यन्ते ।

१५

इदमत्र विचार्यम् । वेदान्तिकानां गौ ड पा द स्य वा ब्रह्म नित्यम्
(३. ३३) । तद्येदेवमेव स्यात्कथमेतदुपन्यस्यते ब्रह्म च चित्तं च
विज्ञप्तिमात्रतायामेकमेवेति । नेदमुपपद्यते । तथा हि । योगाचाराणां

१६ । यो. सू. १. ३ ।

१७ । वि. पृ. ३ ; अ. को. २. ३४ ; म. वृ. ड ३०३ ; वि. म. १५. ८२ । २०

१८ । “परम उपलम्भस्य विगम” इति म. सू. अ. ११. ४७ ; “अचित्तो-
अुपलम्भोऽसा”विति, त्रि पृ २९ ; त्रि नि ३६ । पूर्वोक्ता अमनस्तादयः
शब्दा अस्यैव पर्यायाः ।

१९ । क. उ. १. ३ ९ ; मै. उ. ६-२६ ; श्र. स. १. २२. १० ; १५४. ५ २५
(स्तोत्रेण पाठभेदेन) ।

२० । “यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसमकर्मकृत् ।

तन्मनो विषयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥” इति ।

म. भा. उ. १२ ।

२१ । “सप्रैकावयवं ध्यायेद्बहुच्छिन्नेन चेतसा ।

मनो निर्विषयं युक्ता ततः किञ्चन न स्मरेत् ।

पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥” इति ।

३०

भा. पु. २. १. १९ ।

तच्चित्तं न कदाचिन्नित्यम् । अपि तु क्षणिकम् । न च तयोरैक्यं सम्भवतीति ।

इहेदमित्यं समाधीयेत । प्रामाणिकेषु सौगतग्रन्थेषु^{२२} एते शब्दा निर्वाणार्थका लभ्यन्ते यथा ध्रुवम् अमृतम् अच्युतम् अजर्जरम् अपलोकितं
५ (=अपरुणम्)^{२३} च ।

नूनमेते शब्दा न कथञ्चिदपि क्षणिकत्वं बोधयन्ति । अपि तु यथा वा तथा वा भवतु किमपि कथञ्चित्स्थिरत्वं द्योतयन्ति । विज्ञप्तिमात्रतायां चित्तं दर्शनमार्गमारभ्य बहुरूपतया बहुधा वर्णयते^{२४} । तत्र चातिस्फुटेन वचसा ध्रुवत्वमप्यस्य कीर्तितम् ।^{२५} कः पुनरत्र ध्रुवशब्दस्यार्थः । सन्ति
१० निर्वाणस्य त्रयस्त्रिंशत्पर्यायाः ।^{२६} तेषु मुख्यतया प्रायेण वा ध्रुवशब्द एव दृश्यते, क्वचिदेव तु नित्यशब्दः ।^{२७} अचित्तमिदं कदाचिन्नित्य-ध्रुवशाब्धतशब्दाः पर्यायत्वेन पठ्यन्त इति ।^{२८} बुद्धो यस्तेषामर्थमेवं

२२ । यथा वि. म, पृ २२४ ; छ. निपा. ४. ३६९ इत्यादि । पो प ण स्य नि वा ण म्, पृ १५३-४ ।

१५ २३ । प्रपूर्वकाहं दजेरिदं पदम् । न पुनर्लुकेः । यथा स्पष्टं पाणि-
स त्त नि पा ते बु द्धो पे ण कृतायामर्थक्यायाम् (४ ३७०) । उक्तं तेन
“अपलुञ्जसाय अपलोकितं”मिति । य शो मि त्र स्य वाचापि (अ. को. व्या^२
पृ. २३) शक्यमेतदुक्तं दज्जिरिहं गृहीतो न लुकिरिति ।

२४ । यथा व छ ब न्धु ना (त्रि. २९—३०)—

२० “अचित्तोऽनुपलम्भोऽसौ ज्ञानं लोकोत्तरं च तत् ।

आश्रयस्य परावृत्तिर्द्विधा दीष्टुल्यशानितः ।

स एवानाश्रयो धातुरचिन्त्यः कुशलो ध्रुवः ।

सखो विमुक्तिकायोऽसौ धर्माख्योऽयं महामुनेः ॥” इति ।

२५ । “स एवानाश्रयो धातुरचिन्त्यः कुशलो ध्रुवः ।” इति पूर्वशेष ।

२५ २६ । छ निपा. ४ ३६८-३७३ ; अ. प ६-९ ।

२७ । यथाह बुद्धो यः (छ निपा. १. १४२) ।

२८ । यथा व छ ब न्धु नि सि का या म् (पृ ४४) माह “ध्रुवो नित्यत्वात् । अश्रयतया सखो नित्यत्वादेव । यदनित्यं तद्दुःखम् । अयं च नित्य इति । अस्मात्सखः ।” इहोपेयु च स्यान्तेषु नित्यशब्दो ध्रुवार्थको
३० पहीतभ्यः । एतयोर्ध्रुवोर्भेदस्तु द्रष्टव्य उपरिष्टात् ।

दृश्यतामयं श्लोको धृतो ज य ती र्थे ना भि न व गु ष्ट कृतस्य
त न्ना लो क स्य (काश्मीरप्रन्थमालायास्तृतीये खण्डे, पृ. ३५)
स्वटीकायां धृतः—

“प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृत्यागन्तवो मलाः ।

५ तेषामपाये सर्वार्थं तज्ज्योतिरविनश्वरम् ॥ इति ।

इह चित्तं “मविनश्वरं ज्योतिरित्युच्यते ।”

इह “चित्तमविनश्वरं ज्योतिरुच्यते इति चिन्त्यम् ।” एवं
चेदं शक्यं वक्तुं गौ ड पा द स्य ब्रह्मेति चित्तमिति च विज्ञप्तिमात्रतायां
यो गा चा रा णां वस्तुतो नात्यन्तं मिथते । अपि तु स भेदो
१० इत्यल्य क एव । स च भ्रुवत्वरूपनित्यत्वकृतः । ध्रुवत्वं नित्यत्वं च
पूर्वं चिन्तितम् ।

अजातिवादं प्रतिपिपादयिषताचार्येण गौ ड पा दे ना ग म शा स्त्रे
पूर्वमेव प्रदर्शितो विज्ञानवादः । अयं च कश्चिन्महार्थो गौ ड पा द-
दर्शनस्य । कोऽयमिति प्रथमं तृतीये प्रकरणे (३. २) ततश्च चतुर्थे
१५ प्रकरणे (४. ५) स्वयं स प्रख्यापयति समुपन्यस्वति च (४. ७१)—

“एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ।”

इति । विस्तरः पूर्वमेव प्रदर्शितः । इह तु द्वित्राणि गुरुणि
वचांस्युच्यन्ते ।

चिन्तितोऽयमर्थ आ घा र्थे ण वेदान्तिकबुद्ध्या द्वयोः स्थानयोः ।
२० यथोक्तं प्राग् द्वितीये चतुर्थे च प्रकरणे । तत्रादौ विशुद्धया वेदान्तदृष्ट्या

३४ । द्रष्टव्यामीहेतानि वचांसि—

(क) “तत्रोत्पन्नप्रबंधंसि विज्ञानम् अदुत्पन्नप्रबंधंसि ज्ञानम्”, ल. सू
पृ. २५७ ।

(ख) “अनादिनिधना शास्ता सर्वधर्मेश्वरी च सा ।

विभ्रती सर्वरूपाणि सत्यरूपसमाधिता ॥”

३० ज्ञानसिद्धिः १९. ५० (गो. ओ. सी.), पृ. ८९.

अत्र चित्तधारा पराप्स्यते ।

(ग) तत्रैव । पृ. ७९, “अनादिनिबन्धनं शान्तं बोधिवित्तम्” ।

(घ) तत्रैव । पृ. ८६, “ज्ञानममरणम् अनभिडप्यम् ।”

३५ (ङ) उ तु कि ना स्वकीये न हा या न नौ द्द धर्मं सारं (भाउड
काइनस् अरु म हा या न सु द्वि त्रि म्), पृ. ३४८ ।

समर्थ्यते तेन स्वमतं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च तत्प्रतिष्ठिताभिस्तदनु-
 कूजाभिर्वा । एतासु च युक्तिषु काश्चित्स्फुटं सौगतानां तत्सद्ग्रह्यो
 वा । अत्र सदसदुभयं वा किञ्चिन्न जायते । अतोऽजातिरेव तत्त्व-
 मित्यद्वयवादिनो (= बौद्धाः) । एतदेव चानुमोदतेऽस्माकं मा चा र्यः
 (४. ४, ५) । पश्यति च स नात्र किमपि कारणं विवादस्य । प्रदर्शयति ५
 च युक्तिपरम्परामाप्ररुणसमाप्तेः (४. १००) । अत्रमिह तत्कथनेन ।
 इमाश्च युक्तयो बौद्धानाम् । गृहीताश्च तास्तेषां प्रामाणिकेभ्यो
 ग्रन्थेभ्यः । तदेतत्स्पष्टमस्यां वृत्तौ । अथ प्रसरति स आचार्यः समग्रे
 चतुर्थे प्रकरणे प्रदर्शयितुं युक्तीर्बौद्धानामेव । किं बहुना । स तेषां
 स्वकीयानि वचांस्यप्युद्धरति । तदेतद्ब्रूतावेव द्रष्टव्यम् । १०

अयं तु काश्चिदर्थो निर्देष्टव्योऽत्र । आचार्येण चतुर्थे प्रकरणे
 न किञ्चिद्वेदान्तगतं साक्षाच्छिन्तितम् ११ ।

न खलु तत्र किञ्चिदुपलभ्यते तादृशम् । सोऽस्माकमाचार्यः स्वमतेन
 तत्र किञ्चिद्वेदान्तसदृशं विवृण्वंस्तृतीये प्रकरणेऽजातिवादं प्रतिष्ठापयति ।
 यथेदं दृष्टमस्माभिः प्राक् । ततश्चतुर्थे प्रकरणे स आचार्यो बौद्धान्परामृष्य १५
 तमेवाजातिवादं समर्थयते । नात्र वैदान्तिकानां किमप्यस्ति गौडपाद-
 श्च ब्रवीति (४. ५)—

“खाप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विषदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥” इति ।

स्पष्टमिदमेतस्मात्प्रतीयेत अद्वयमतमिति यद्विहोक्तं गौडपादेन २०
 चतुर्थे प्रकरणे तत्तेन गृहीतमनुमोदितं वा । इदं तु रुश्चित्पृच्छेत् ।
 अपि नामेदं सर्वथापि तथा । सौगताः खलु मध्यमकवादिनो मध्यमं
 पन्थानमनुसरन्ति परिहृत्य द्वावप्यन्तौ । यथा शाश्वतवादमुच्छेद्वादां च ।
 तदेतद्वतिस्पष्टं मूले (४. ५७-६०) । कथं पुनर्वैदान्तिको गौडपाद
 इदमभ्युपगच्छेत् यदा स स्वेन वचसा ब्रह्म नित्यमित्याह (३. ३३) । २५
 अथाचार्यो मध्यमकमतमनुसरन्निव प्रतीयते । स्यादेतत् । गौडपा-
 देनेह बौद्धमतमात्रं प्रकाशितम् । यथा कृतमन्यत्र (४. १०) ।

अन्यच्चेदं विस्मयमावहति । सन्ति कानिचिन्मतानि यान्याचार्येण
 विमृष्टानि प्रतिष्ठापितानि च । न त्वेतानि श्रेष्ठेषु प्रसिद्धेषु च वेदान्तग्रन्थेषु

एष्यन्ते । किं बहुना । अद्वैतमतपोषकेष्वपि तेषु नोपलभ्यन्ते तानि । यथावस्थाविशेषापक्षस्य चित्तस्य ब्रह्मत्वम् । अजातिवादः । सर्वज्ञत्ववादः (४. ८५, ८६) । विज्ञानवादश्च । किञ्चानुमोदते गौ ड पा दो ऽद्वयवादिनां (बौद्धानां) मतम् । श ङ्क रो ऽप्येतानि मतान्यभ्युपगच्छन् प्रतीयते । आ ग म शा स्त्र स्याद्यैत्रिभिः प्रकरणैर्मायावादः परं प्रकर्षमवाप्त इति कृतं कथनेन । तस्याध्यासवादस्तु यथा विवृतस्तेन शा रो र फ भा ष्ये ऽन्यत्र च न तथा द्रश्यत आ ग म शा स्त्रे यद्यपि ज्ञायेत कश्चिद्विप्रकृष्टस्तत्संसर्गः ।

बौद्धविज्ञानवादः कियत्प्राभवदाचार्यस्य गौ ड पा द स्येति त्रिस्वभावं
१० विदूष्वानः स्वयमेव स (४. ७४) स्फुटं प्रकटयति ।

सन्त्याचार्यस्य परारायपि दर्शनान्यनेकानि यानि स्वातन्त्र्येण विमर्शनीयानि । भूयस्त्वभिया तु न तानि तथा क्रियन्ते । स्वयमेव तु सन्तस्तान्यवलोकयन्तु मूलाद्विशेषेण तु चतुर्थात्प्रकरणाद् वृत्तेश्चाभिनवायाः । वृत्तिफारोऽत्र बहूनस्पष्टानर्थान्स्पष्टयितुमयत्तत । पूर्णा तु सिद्धिरासादिता तेनेति न सोऽपि मन्तुमर्हति । एतत्तु सन्तोऽवगमिष्यन्ति कियन्नाम सौगताः प्राभवशाचार्यस्य गौ ड पा द स्य कियच्च स तेषां सिद्धान्तः संन्यकृष्यत वेदान्तस्येति ।^{११}

३६ । पश्यतु कश्चिद् भा ष प्र का शं तत्त्वमुक्ताकलापस्य द्वितीयखण्डे,
पृ. ४१५, भा. शा. ४. ११-१६) —

“ननु माण्डूक्यकारिकायु गौ ड पा दा चा यो माभ्यमिकोक्तपुक्तिभिः
२० कार्यकारण(“कार्याकारण” मित्यशुद्धं मुद्रितम्) भाष्यस्य सांबन्धतत्त्वं स्थापित”मिति ।

“योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां
 सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
 अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्
 प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥”^१

५ नम ऋषिभ्यः । नम आचार्येभ्यः ।

॥ इति वृत्तिकृतो मङ्गलाचरणम् ॥

गौडपादीयम्
आगमशास्त्रम्
 प्रथमं प्रकरणम्
 आगमः

भगवद् गौडपादाचार्यस्य कृते रागमशास्त्रस्य मयेयं समासतः काचिदभिनवा वृत्तिः क्रियते ।

बह्वत्र चिन्तनीयं चिन्तितमवतरणिकायाम् । तत्तत्रैवावगन्तव्यम् ।
 अथ परमपुरुषार्थप्राप्तये प्रतिपत्तव्य आत्मेत्यागमे प्रथमे प्रकरणे स आत्मा तत्प्रतिपर्युपाय ओङ्कारस्तदुपासनं च निरूप्यते । सोऽयमात्मात्यन्तं ५
 दुर्खगमः पुरुषेणासंस्कृतचित्तेनेत्याचार्य उपनिषदम् (ज्ञा. उ. ८ ७ ३-४)
 अनुसृत्याकन्धतीदर्शनं न्यायात्क्रमेण स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमानां
 वस्तूनां दर्शनं सुकरं भविष्यतीति तथैव तत्प्रतिपादनायोपक्रमते । तत्र
 सन्ति पुरुषस्य प्रसिद्धास्तिस्रोऽवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तरूपाः । अस्ति
 चैतद्विन्नतयातीता तुरीयावस्था । यद्यप्यात्मा वस्तुत एक एव तथाप्येव १०
 तास्तिस्रोऽवस्था अपेक्ष्य शरीरेऽस्मिन्निधा प्रतीयते यथैक एवाकाशो
 घटाद्युपाभ्यपेक्षया घटाकाशादिरूपेणावभासते । त एते त्रय आत्मान
 आदौ क्रमेण प्रदर्शयन्ते—

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव लिधा स्थितः ॥१॥^२ १५

१ । अयं न्याय आचार्य शङ्करेणेत्यं प्रदर्शितः स्वभाष्ये (ज्ञा. उ. ८.
 १२. १) “छायाद्यात्मनां चोपदेशे प्रयोजनमात्रक्षते । आदावेवोच्यमाने
 किल दुर्विश्लेषत्वात्परस्यात्मनोऽस्त्यन्तब्राह्मविषयासक्तचेतसोऽस्त्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे
 व्याप्तोद्दोषा भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिवर्शयिषुर्वृक्षं
 कञ्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति पश्यामुमेव चन्द्र इति । ततोऽन्यं ततोऽन्यं २०
 गिरिमूर्धानं च चन्द्रसमीपस्थमेव चन्द्र इति । ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति ।
 पृथमेतद्य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैरिति ।”

सर्वा अपि प्रागुक्ता अवस्था व्याप्नोतीति व्यापको विभुः
 स आत्मा यदा जाग्रदवस्थायां बाह्यान्विषयानुपलभत इति बहिष्प्रज्ञ-
 स्तदा विश्वेषां पिण्डात्मना गोचरत्वाद् विश्व इत्युच्यते । एष एव
 चान्यत्र (मा. उ ३) वैश्वानर इत्युक्तः । अस्यापि स एवार्थोऽभिप्रेतः ।
 ५ आ ग म शा ख मूले (वृ ह दा र ण्य के ४. २ २) पुनः स एव
 आत्मा इन्द्र इति वक्तव्ये परोक्षेणैव इत्युच्यते ।^१ अत्रायं शारीर
 एवात्मावगन्तव्यः । यदा त्वात्मा स्वप्रावस्थायामान्तरानेव विषयानु-
 पलभत इत्यन्तःप्रज्ञस्तदा तैजसो नाम । जागरिते हि विषय-
 प्रतिभासाय सूर्यादिरूपं यत्किमपि बाह्यं तेजोऽपेक्ष्यते । स्वप्ने तु न
 १० तथा । अत्र ह्यात्मनः स्वेनेव तेजसा ज्योतिषा विषयाः प्रतिभासन्ते ।^२
 अथ सुषुप्तावस्थायामात्मानमाह घनेति । यदा सुषुप्ते प्रज्ञा प्रज्ञानमिदं
 तदन्यदित्यादिरूपं सर्वं ज्ञानं घनीभूतमिवाविविक्तं “यथा रात्रौ नैशेन
 तमसाविभज्यमानं सर्वं घनमिव” । तदा तदवस्थ आत्मा प्राज्ञ-
 स्तादृशज्ञानत्वात् । एवमेक एवात्मा त्रिधा स्थितः ॥^३

१५ ३ । “विश्वब्राह्मणो नरश्चेति विश्वानरः । विश्वानर एव वैश्वानरः ।
 पिण्डात्मानन्यत्वादिति” श ङ्ख रः (मा उ ३) ।

४ । “इन्द्रो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्द्रं
 सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैवेति । परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विप” इति
 छप्रसिद्धमुपनिषत्सु (वृ. उ ४ २. २) । अत्राह छरेश्वरः (वृ भा.
 २० वा ४. २ ३७, पृ १३६४)—

“प्रत्यक्षनामग्रहण प्रद्विपन्ति जगत्पि ।

श्रेयांसोऽमुकमिवास्त इत्युक्तं कामयन्ति च ॥”

वद्वेषु स्त्रियः पत्युर्नाम न गृह्णन्ति । प्रायेण हि तास्तदर्थम् अमुक इति
 शब्द प्रयुज्यते । अत्र इन्धनादिन्धः । इन्धनं प्रकाशः । यतोऽयमात्मा
 २५ स्रूलविषयान्प्रकाशयति बहिष्प्रज्ञत्वाद् इन्धः । तदुक्तं तत्रैष छरे श रे ण—
 “इध्यतेऽइन्द्रिंशं पस्मादिन्धनात्मा ततः पुमान् ॥” इति ।

आविष्कृतश्राव्यायमर्थ आ न न्द गि रि णा तत्र “स्रूलार्थभोक्तृत्वेन सदा जागरे
 स्रूतेरिति ।”

६ । “म यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वापतो मात्रामुपाशय स्वयं विदस्य
 ३० स्वय निर्मांथ स्येन भासा स्येन ज्योतिषा प्रस्वपित्यप्राय पुष्यः स्वयंज्योति-
 भं वति ।” वृ उ २ ३ १-९ । पुनस्तत्रैव (४ ३ २३) “यद्वै तत्र पश्यति
 पश्यन्वै तत्र पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टैर्विपरिच्छोपो विद्यतेऽविनानिस्त्वात् ।”

अथैतेषामात्मनां स्पष्टप्रतिपत्तये स्थानान्युच्यन्ते । तत्र प्रथमं शरीरस्यात्मनः स्थानम्—

दक्षिणाक्षिमुखेः विश्वा मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥२॥^२

यः स जाग्रदवस्थः शरीर आत्मा विश्वो नाम स दक्षिणाक्षिमुखे
 दक्षिणचक्षुर्गोलकाग्रभागे प्रतिबिम्बित इति भावः । क नु खलु विश्वो
 नामात्मेत्यात्मानं दिदृक्षुः पुरुष आह्वयोच्यते । एहि । इदं मे
 दक्षिणं चक्षुः । पश्यैनत् । किमिह पश्यसीति । नूनं स तत्रात्मानमेव
 प्रतिबिम्बितं पश्येद् द्रूयाच्च तथा । स खलु प्रदर्शयिता चक्षुषि
 प्रतिबिम्बितं पुरुषमुद्दिश्य पुनस्तं वदेदयं स आत्मा यं त्वं दिदृक्षस इति ।
 तेदत्तदुपायकौशल्यमृषीणाम्^१ । धिबृत्तं चैत च्छा न्दो ग्ये (८. ७—१२)
 प्रजापतीन्द्रविरोचनसंवादे । प्रतिबिम्बरूपेण शरीरस्यात्मनः प्रदर्शनं
 न केवलं दक्षिण एवाक्षण्यभप्रेतमपि तु वामेऽपि (बृ. उ. ४. २. ३) ।
 दक्षिणोक्तिस्तु पुरुषस्य दक्षिणाद्भ्रस्योत्कर्षविशेषविवक्षया (बृ. भा.
 वा. ५. २. ३७-३८ ; पृ. १३८५) । न चैतदस्ति केवलमक्षण्येवायं
 पुरुषो दृश्यत इति । किन्तु बिम्बग्रहणसमर्थेषु येषु केषुचिदपि
 पदार्थेषु । यथादर्शेऽप्युदशरावेऽपि (ब्रह्म. उ. ८. ७. १२) खड्गादिष्वपि
 (ब्रह्म. उ. ८. ७. ४ श.) । सोऽयं शरीर आत्मा ज्ञायारूपेणाक्षणि
 दृश्यत इति शङ्करेण क्वचित् (ब्रह्म. उ. ८. ७. ४) अक्षिपुरुष
 इति कच्छिआयात्मेति कच्छिआयापुरुष इति (८. १.) क्वचित्पुनः^२
 शरीरात्मेत्युच्यते (बृ. उ. ४. २. ३, पृ. ५१५ ; ४. ३. १, पृ. ५१८) ।
 स एवाचार्योऽन्यत्र (ब्रह्म. उ. ८. २. १-२) तैजसं स्वमात्मेति प्राज्ञं च
 सुषुप्तस्थ इत्याह (८. ११. १-२) । तुर्यः पुनरुपनिषदि (ब्रह्म. उ. ८. १२. ३)

१ । कौ. उ. ४. १७ ; मै. उ. ७. २ ; छा. उ. ४. १९. १, ७. ७. ४ ; बृ. उ. २.
 ३. ४, ४. २. २, ९. ९. २, ४ ।

२ । १. १ ।

३ । ऋः टिप्पणी १ ।

उत्तमः पुरुष इति युक्तमुच्यते ।^१ अवोत्तमशब्दा नैकान्तेनोत्कृष्टवाची
किन्तु चरमवाची । यस्मात्परं नापरं किञ्चिदस्ति तदुत्तमम् ।
तुरीयादात्मनो नापर आत्मेति स उत्तमः ॥

अथ त्रयाणामात्मनां त्रिविधं विषयानुभवं दर्शयति—

विश्वो हि स्थूलभुङ् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक्^२
आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥३॥

स्थूलान्बाह्यान्विषयान्भुङ्क्ते इति स्थूलभुग् विश्वः । प्रविविक्तं
सूक्ष्मम् । स्वप्ने स्थूलविषयाभावात् । तत्र ह्यसन्त एव रथादयः कल्पन्ते ।
ते च मनोमयत्वात्सूक्ष्माः । सुषुप्ते तु मनोमयानामपि विषयाणामसद्भावाद्
आनन्दस्वरूपस्य स्फूर्तेः प्राज्ञ आनन्दभुक् । इत्थं भोगस्त्रिविधः ॥
स एवार्थोऽन्यथा वर्ण्यते—

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥४॥

यः पुमानेतत्तत्त्वं वेद स विषयोपभोगेन न बध्यत इत्याह—

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥५॥^३

त्रिषु धामसु जाप्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्थानेषु ॥

इहान्तरा पञ्चमीं पृष्ठीं च कारिकामैकानेका वा कारिका कुतोऽपि
श्रुतितेति प्रतिभाति । अनयोर्मिथोऽसम्बन्धात् ।

अथ प्रत्यक्षं प्रतीयमाना सृष्टिर्वक्तव्येति तत्र विदुषां साधारणं
सिद्धान्तं दर्शयित्वा कमपि विशेषमाह—

१ । उक्तं च श्री भ ग ष द्वी ता यां (१५ १७-१८)—

“उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके पदे च प्रतीतः पुरुषोत्तमः ॥”

नात्र काचिदुदाहृता भ्रुतिः श ड् रे ण । श्री ध रे णोदाहृतापि न सा माधीयसी ।

२ । इ उ. ४. २. ३ ।

३ । सि वि., पृ २७ ।

प्रभवः सर्वभूतानां सतामिति विनिश्चयः ।
सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽणुपुरुषः पृथक् ॥६॥

अस्ति सर्वेषां भूतानां प्रभव उत्पत्तिरिति सतां विनिश्चयः ।
तत्र केचिदाहुः प्राणः पुरुषः प्रज्ञात्मा (कौ. उ. ३. १-८; ब्र. सू. ३.
१. २३, २८) सर्वं जनयति । तज्जनितं च सर्वं पृथक्पृथक्चस्तु १
चेतोऽंशवः । चेतश्चित्तं मनो विज्ञानमिति ३ पर्यायाः ।
अतश्चेतसो विज्ञानस्यांशवः किरणा आभासाः । चित्तमेव हि
तत्तदाकारेण पृथक्प्रकाशत इति भावः । “चित्तस्पन्दितमेवेद”मित्युत्तरत्र
(४. ७२) वक्ष्यते व्याख्यास्यते च । स एवार्थोऽत्र भङ्गचन्तरेणोक्तः ।
यथा सूर्यकिरणाः शक्रधनुरात्मना विचित्रैर्वर्णैः प्रकाशन्ते तथा १०
चित्तस्पन्दितानि विविधवस्त्वाकारेण । इदमेव स्वमतमाचार्यस्य ।
तद्योपरिष्ठात्स्पष्टीभविष्यति ॥

अथ सृष्टावन्येषां मतान्याह—

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः

स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥७॥ १५

विभूतिर्विभूतिभाव आत्मनः (तै. उ. २. ६. १.) । प्रसव उत्पत्तिः ।
अन्यैः कैश्चित्स्वप्नैः सौगतीश्च मायमिकैर्योगाचारैश्च ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥८॥

प्रभोः सत्यसङ्कल्पत्वात् (ब्रा. उ. ३. ३४. २) इच्छामात्रमित्यौ- २०
पनिपदानां मतमित्याह रा मा नु जा नुगः कू र ना रा य णः ।
कालादिति ज्योतिर्विदः । श्वे. उ. १. १ ; मी. उ. ७ ; म. भा. ११.
२२४. २२७ ; प. स. १०-११ ; अ. स. १६. ५३-५४ (कालसूक्तम्) ॥

अथ सृष्टेः प्रयोजनमुच्यते—

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥६॥

भोगार्थमित्युच्यते यथा “आत्मैवेदमग्र आसीदेक पद्म । सोऽकामयत
 ५ जाया मे स्यादथ प्रजायेथ । अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति” (श्रु. उ.
 १. ४. १७) । “अविद्योपाधेर्जीवस्य भोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादि करोतीति”
 श्री ध र स्वा मी (भा. पु. ३. ७. ४) । “हरेरनुसस्यैव भोगार्थं सृष्टि”रिति
 कृ र ना रा, य णः । रामानुजीयं मतमिदमिति म ध्वा चा र्यां नुगः
 श्री नि वा स ती र्थः (मा. उ.) । क्रीडार्थमितीह “विश्वक्रीडारतिर्देव”
 १० इति (मै. उ. ६. १) “लोकवत्सु लीलाकैवल्य” मिति च (ब्र. सू. २. १. ३३)
 द्रष्टव्यम् । आप्तकामस्येतीह द्रष्टव्यम् नृ. उ. ४. ४. ६ ॥

अत्रापि पूर्वोत्तरयोः कारिकयोः स्वारसिकसम्पर्कादर्शनादेकानेका वा
 कारिका त्रुष्टितेति प्रतिभाति ॥

जाग्रदादिस्थाना विश्वाद्यस्त्रय आत्मान उक्ताः । अथ
 १५ तत्तत्स्थानातीतस्तुरीय आत्मोच्यते । तुर्यस्तुरीयश्चतुर्थ इत्यनर्थांतरम् ॥

निवृत्तेः सर्वदुःखानामोशानः प्रभुरव्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥१०॥

स एतल्ल चोतनाद्देवस्तुर्यश्चतुर्थ आत्मा सर्वभ्यापनाद्विभुर्व्यापी
 २० स्मृतः । स च सर्वदुःखानां निवृत्तेरीशानः सगर्भः । अत एव
 प्रभुः । न मनागपि स्वरूपाद्द्रव्येति व्यपगच्छतीत्यव्ययः । अद्वैतश्च
 सर्वभावानां मध्ये । सर्वभाष्येष्वयमेवैको विद्यते इति भावः ॥

अथोक्ता विश्वाद्यश्चत्वारोऽपि सविशेषं विधियन्ते—

कार्यकारणवद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणवद्धस्तु द्वे तु^१ तुर्ये न सिध्यतः ॥११॥

कार्यमन्यथाग्रहणम् । कारणं तत्त्वाग्रहणम् । जागरिते स्वप्ने चात्मा न केवलं तत्त्वमेव ग्रहीतुं नेष्टे अपि तु तत्त्वमप्यन्यथा गृह्णाति । ५
अतस्तयोर्द्वयोरवस्थयोरारत्मानौ विश्वतैजसौ कार्यकारणवद्धौ । सुषुप्ते तु तत्त्वाग्रहणमात्रं नान्यथाग्रहणमपि । “यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्त”मिति हि सुषुप्तं (वृ. उ. ४. ३. १६ ; मा. उ. ५) वर्णयन्ति । अतः प्राज्ञः कारणवद्धः । तुर्ये तु द्वे अपि ते कार्यकारणे न सिध्यतः सिद्धिं प्राप्नुतः । तदुक्तमुपरिष्ठात् १०
(१. १५) । द्रः प. सा (क). ३१ ; प. सा (ख). ३४, ३५ ; नै. सि. ४. ४१, ४२ ॥

अथ प्राज्ञाद्भेदं दर्शयित्वा तुर्यस्य स्वरूपमाह—

नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।

प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुरीयः सर्वदृक्सदा ॥१२॥ १५

नात्मानं^० संवेत्तीति । तदुक्तम् (वृ. उ. ४. ३. २१) “तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं वेद नान्तर”मिति । तुरीयः पुनः सर्वदृक् (४. ५४) सर्वज्ञ इति भावः । एतच्च सर्वदृक्त्वं सर्वज्ञत्वं वा तच्छक्तिमत्त्वेनैव । तदुक्तं शङ्करेण (ब्र. सू. १. १-४) “सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्य”मिति । “सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया २० नियतमवियोगा”दिति च (ब्र. सू. १. ३. ४२) ॥^१

१ । द्वौ तावित्यन्यत्र पाठः ।

२ । अयमर्थः सौगतैरेवं वर्णितो मिलिन्दनागसेनलंघादे (मि. प, पृ. १०२)—

“मन्ते नागसेन बुद्धः सर्वज्ञ इति ।”

२५

“आं महाराज भगवान्सर्वज्ञः । न च भगवतः सततं समित्तं ज्ञानदर्शनं प्रत्युपस्थितम् । भावजनप्रतिबद्धं भगवतः सर्वज्ञत्वज्ञानम् । भावज्यं प्रदिच्छकं जानासीति ।”—छाया ।

अथ प्राज्ञतुर्ययोर्मिथो भेदो दर्शयते—

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥१३॥

उभयोः प्राज्ञतुर्ययोर्द्वैतस्याग्रहणं तुल्यं समानम् । तथाप्यस्ति
५ तयोर्मिथः कश्चिद्भेदः । तथाहि । प्राज्ञो बीजनिद्रायुतो भवति ।
विद्यते प्राज्ञे बीजभूता निद्रा । सा च तुर्ये न विद्यते । न खलु तुर्यो
बीजनिद्रायुतो भवति । अत्र निद्रा नाम तत्त्वाप्रतिबोधो “निद्रा तत्त्व-
मजानत” इत्युक्तेः (१. १५) । सा च स्वप्ने जागरे च विशेषप्रतिबोधस्य
कारणमिति बीजम् । तदुक्तम् (उ. सा. १७. २६ ; नै. सि. ४. ४३)—

१० “सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।

आत्मबोधाम्निदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाभवम् ॥”

इति । सेयं बीजनिद्रा नास्ति तुर्ये तस्य सर्वदा सर्वद्वक्स्वरूपत्वात् ॥

स एवार्थः पुनर्विब्रियते—

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।

१५ न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥१४॥

आद्यौ विश्वतैजसौ । स्वप्नोऽन्यथाग्रहणम् (१. १५) ।

विज्ञेपवृत्तिरिति भावः । इदमेवान्यत्रा चा ये ण “विज्ञित”मिति
(३. ४२, ४३) “विज्ञिष्यत” इति (३. ४६) चोपरिष्ठादुक्तम् । निद्रा
तत्त्वाप्रतिबोधः । सा चा“भावप्रत्ययालम्बना वृत्तिः” (यो. सू. १. १०) ।
२० व्याख्यातं चैतद्विद्यं तत्र भो ज दे वे न “अभावप्रत्यय आलम्बनं यस्या
वृत्तेः सा तयोक्ता ।” या सन्ततमुद्रिक्तत्वात्तमसः समस्तविषयपरित्यागेन
प्रवर्तते वृत्तिः सा निद्रेति ।” इयमेव निद्राऽलयावस्था (३. ३५, ४६) । मूढा-
वस्थेति च प्रसिद्धा (यो. सू. १. १, भाष्यम्) । ताभ्यां युतौ तावाद्यौ

१ । उक्तं चा चा ये ण “लीयते हि षुप्ते तन्निगृहीतं न लीयत” इति

२५ (३. ३६), “यदा न लीयते वित्तं न च विज्ञिष्यते पुन”रिति च (३. ४६) ।

विश्वतैजसौ । उभयोरपि वृत्त्योस्तयोः सद्भावः । निश्चिताः
जातनिश्चयास्तत्त्वविदः पुनस्तुर्ये न निद्रां नैव च स्वप्नं पश्यन्ति ॥

अथाचार्यः स्वयमेव स्वप्ननिद्रास्वरूपमुक्त्वा तादृशविपर्यासापगमे
तुरीयावस्थाधिगममाह—

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥१५॥

तत्त्वमन्यथा गृह्यतः पुरुषस्य स्वप्नो भवति । न वस्तुतः
स्वप्नोऽपि तु स्वप्नवत्स्वप्नः । तत्र हि यद्वस्तु यथा न तत्तथा गृह्यतेऽपि
त्वन्यथा । एवं तत्त्वमजानतः पुरुषस्य निद्रेव निद्रा । सा च योगे
“अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिः” (यो. सू. १. १०) यथा दर्शिताधस्तात् १०
(१. १४) । इयमेवान्यत्र (३. ३४, ४६) योगशास्त्रोक्ता (यो. सू. १. २ व्यास.)
लयावस्था मूढावस्था^१ च । स्वप्नशब्देन तु विक्षेपावस्था ज्ञेया । तयोः
स्वप्ननिद्रयोर्विपर्यासे तत्त्वाप्रतिबोधान्यथाग्रहणरूपे क्षीणे सति
तुरीयं पदमश्नुते तुरीयावस्थामधिगच्छति^२ । यद्यपि स्वप्नो
विपर्यासोऽन्यथाग्रहणरूपत्वात् पुनर्निद्रापि तथा तथाप्युपचाराग्निद्रापीह १५
विपर्यास इत्युक्तम् ॥

पुनरपि तुरीयावस्थामेव विवृणोति—

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥१६॥

अनादिमायया अनादिकालप्रवृत्तया तत्त्वाप्रतिबोधान्यथाग्रहण- २०
लक्षणया । निद्रास्वप्नशब्दौ पूर्वं (१. १४, १५) व्याख्यातौ व्याख्यास्येते
चोपरिष्ठात् (३. ३६ ; ४. ३१) ॥

उक्तो बोधोऽद्वैतस्य परमार्थस्य । अथ द्वैतं न वस्तुसत् । माया-
मात्रं हि सत् । अतो न तस्य प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा । न हि वन्ध्यापुत्रो
वस्तुतः प्रवर्तते निवर्तते चेत्याह—

१ । “मूढं तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमदिति” वा च स्प तिः (यो. द १ १) ।

२ । नै सि. ४ ४२ ; उ सा. १७ २६ ।

३ । ३. ३६, ४ ८१ ।

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

मायामालमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥१७॥

प्रपञ्चशब्द एवं व्याकृतश्च न्द्र कीर्त्ति ना (म. वृ., पृ. ३५०)—

“ते च विकल्पा अनादिमत्संसारभ्यस्ताज्ज्ञानज्ञेयवाच्यवाचककर्तृकर्मक्रिया-
५ घटपटमुकुटरथरूपवेदनास्त्रीपुरुषलाभालाभसुखदुःखयशोनिन्दाप्रशंसाविल-
क्षणान् विचित्रात्प्रपञ्चादुपजायन्ते” इति । पुनः स्तत्रैव (पृ. ३७३) “प्रपञ्चो
हि वाक् प्रपञ्चयत्यर्थानिति कृत्वा ।” अन्यत्स्पष्टम् ॥

स एवार्थोऽन्यथा विविच्यते—

विकल्पो विनिवर्तेत? कल्पितो यदि केनचित् ।

१० उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥१८॥

एष द्वैतप्रपञ्चरूपो विकल्पो मिथ्याप्रत्ययो विनितर्तेत

स्याद्यदि स केनचित्कल्पितः । न पुनर्वस्तुतः केनचित्कल्पितः ।

यतो घटपटादिरूपो गुरुशिष्यादिरूपो वा वादः केवलमुपदेशायाज्ञानाम् ।

तदेतत्स्पष्टं यो न वा सि ष्टे (३. ५४. १६-२७) यत्र (२५, २७) अर्थतः

१५ शब्दतश्च समुद्धृतमस्याः कारिकाया अन्तिममर्थम् । यथा—

“उपदेशाय शास्त्रेषु जातः शब्दोऽथवार्थजः ।

प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यालक्षणपक्षान् ॥१६॥

भेदो दृश्यत एवायं व्यवहारान्न वास्तवः ।

वेतालो बालरुस्येव कार्यार्थं परिकल्पितः ॥२०॥

२० एवमादिमयो मिथ्यासङ्कल्पकल्पना मता ।

अज्ञानामवबोधार्थं न तु भेदोऽस्ति वस्तुनि ॥२४॥

अविवोधादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ।

ज्ञाते संशान्तफलनं मौनमेवावशिष्यते ॥२५॥

विचदन्ते ह्यसम्पुद्धाः स्वधिकल्पविजृम्भितैः ।

२५ उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥२७॥”

निर्णीत आत्मा । अथ तत्प्रतिपत्त्युपाय इति प्रणवापरनामक ओङ्कारो निर्णेतव्यः (१६-२४) । निर्णीते च तस्मिन्स्तदुपासनं विधेयम् (२५-२६) । अत्रेदमवधेयम् । सुप्रसिद्धं प्रणवोपासनमुपनिषत्सु (छा. उ. १. १. १. ; प्र. उ. ५. १. २ ; तै. उ. १. ८. १ ; मु. उ. २. २. ६ ; मै. उ. ४. ४. ३७) । इहोपासनशब्देन ध्यानविशेषोऽभिप्रेयते । यदुक्तं शङ्करेण (छा. उ. १. ५. १. १) “उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसन्तानकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरित”मिति । “उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरण”मिति (ब्र. सू. ४. १. ७) च । स्पष्टमिदमन्यत्रापि तदीये भाष्ये (प्र. उ. ५ ; ब्र. सू. १. १. ११) । तदेतदुपासनं प्रागुक्तरूपं किमप्यालम्बनमुपादाय भवति । श्रेष्ठं १० त्वालम्बनमोङ्कार एव । तदुक्तम् (फ. उ. १. २. १७) —

“एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥” इति ।

अत्राह सा य णः (तै. आ. ७. ३, पृ. ५००) । “द्विविधान्युपासनानि । अहंप्रहयुक्तानि प्रतीकविषयाणि चेति । येषु परमात्मा सगुणः सन्नुपास्यते १५ तान्यहंप्रहयुक्तानि । तद्यथा ‘स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्यमय’ इति (तै. आ. ७. ६.) । अत्र हृदयाकाशमभ्यवर्ती परमात्माख्यः पुरुषो मनोमयत्वादिगुणयुक्त उपासितव्यः परमात्माहमिति ।” परमात्मव्यतिरिक्तानि लौकिकानि वस्तून्पुत्रकृष्ट-देवतादृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या वा संस्कृत्य यत्रोपास्यन्ते तानि प्रतीकविषयाणि । २० तद्यथा । ‘पृथिवी पूर्वरूपम्’ (तै. आ. ७. ३) इत्यत्र भूदेवदृष्ट्या संस्कृतं पूर्वरूपस्वरूपमुपास्यम् । ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ (छा. उ. ३. १८. १) इत्यादौ ब्रह्मदृष्ट्या संस्कृतं मनःप्रभृतिकमुपास्यम् । तच्च प्रतीकमुपासकेन न स्वार्थतया ग्रहीतव्यम् । प्रतीकस्य ब्रह्मकार्यत्वेनोद्कृष्टदृष्टिप्रत्यालम्बनत्वात्प्रतीकमित्युच्यते” इति (तै. आ. ७. ३, पृ. ५००) । २५

१ । उपासनफलं तु शङ्करेण स्वभाष्ये समासादेवमुक्तं “कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यन्युद्यकानि कानिचित्कर्ममुत्तयथानि कानिचित्कर्मसमृद्धयथानीति” (छा. उ. १. १. १ ; प्र. सू. १. १. ११) ।

यथा “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” (ब्रा. उ. ३. १८. १) इत्यत्र मनो ब्रह्मतयोपास्यते तथा प्रकृतेऽपि प्रणव आत्मतयोपासितव्य इत्युच्यते (१. २५) । इयं च प्रणवस्यात्मता तयोः सामान्यधर्मयोगात् । यथा शौर्यादिगुणयोगादसिंहोऽपि माणवकः सिंह इति मन्यते ।^१ के ते सामान्यधर्मा इत्युच्यते विश्वस्यात्यादिभिः कारिकाभिः । तत्राक्षर- रूपस्य प्रणवस्य तिल्लो मात्रा अकारोकारमकारा विश्वतैजसप्राज्ञरूपास्त्रय आत्मानो भवन्तीति क्रमेण प्रतिपादयंस्तत्र युक्तिमुपन्यस्यति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादासिसामान्यमेव च ॥१६॥

- १० मात्रासम्प्रतिपत्तौ । मात्रा अक्षरावयवा अकारोकार- मकाररूपाः^२ । तासां सम्प्रतिपत्तौ विश्वादीनामन्यतमेनैकभावेनावगतौ विषये यदा वक्तुमिष्यते विश्वोऽकारो भवतीति तदा तयोस्तादृश पैक्ये द्वौ सामान्यधर्मौ प्रकटौ । आदिमत्वमाप्तिश्च । यथा विश्वतैजसप्राज्ञानामादौ विश्वस्तथाकारोकारमकाराणामादावकार इत्यादिमत्वमुभयोः समानम् ।
- १५ किञ्च यथा विदिते विश्वस्याकारत्वे सर्वे कामा आप्यन्ते व्याप्पन्ते वेत्यस्ति तेन सम्बन्धेन विश्वस्यासिर्वातिर्वा तथाकारेण सर्वा वागाप्यते व्याप्पते वेत्यकारस्यासिर्वातिर्वा । तदुक्तं सा य णे न स्वभाष्ये (पै. भा. ७. ४) “एतदप्यैतरेयके (पै. भा. २. ३. ६) समाप्नातम् ‘अकारो वै सर्वा वाक् सैवा स्पर्शोऽभिमिर्व्यज्यमाना बह्वी नाना भवती’त्यस्त्यस्याप्तिरकारस्य ।
- २० एवं चोक्ताभ्यां सामान्यधर्माभ्यां विश्वाकारयथोरैक्यम् ॥

१ । अयमेव भक्तिवादो गुणवादो बोध्यते । “बहुभक्तिवादीनि ब्राह्मणानि भवन्तीति” नि ष क् म् (७. २४) । अत्राह दु गां वा यैः “भक्तिनाम गुणकल्पना । तेन केचिद्गुणेन ब्राह्मणं सर्वं सर्वथा वर्णयति । तत्र तस्यमन्येष्वम् ।”

अथ तैजसस्योकारत्वम्—

तैजसस्योत्रविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥२०॥

अत्र द्वौ सामान्यधर्मावुत्कर्ष उभयत्वं च । तत्राकारादुकारस्योत्कर्षस्तावद् गौ ड पा द कृतत्वेनोक्ते नृ सि हो च र ता प न्यु प नि प इ वि व र ण एवं व्याख्यातः । “अकारादुत्कर्ष ऊर्ध्वमाकृष्ट इव ह्यकारः प्रणवे दृश्यते । तैजसश्च विश्वतः । अकारस्थानं कण्ठं व्याप्यातिक्रम्य ओष्ठस्थाने हि तस्याभिव्यक्तिः । तेनाकाराधिकव्याप्तिमत्त्वेनोक्त उकारो विराज इव हिरण्यगर्भः । बलातिशयत्वं च खरप्रयत्नव्यङ्ग्यत्वात्प्राणावस्थोक्तारस्य मन्दप्रयत्नव्यङ्ग्यमकारमपेक्ष्येति ।” अयमस्याभिप्रायः । १०
तिल्लो मात्राः प्रणवस्याकारोकारमकाराः । तत्राकारः कण्ठ्य उकारश्चौष्ठ्यः । अकारो मुखस्याधस्तात् कण्ठे व्यज्यते । उकारस्तूर्ध्वम् ओष्ठे । अस्मादुकारोऽकारादूर्ध्वमाकृष्ट इव । एवं स्फुट एवोत्कर्ष उकारस्य । अथवाकारस्थानं कण्ठमतिक्रम्यौष्ठेऽभिव्यङ्ग्यत्वादुकारस्य ततोऽधिकव्याप्तिमत्त्वेनाकारादुत्कर्षः । बलवत्तरप्रयत्नव्यङ्ग्यत्वाद्भोकरस्याकारादुत्कर्ष इति । विश्वतस्तैजसस्योत्कर्षस्त्वेवं यदेष सन्निकृष्टतरस्तुरीयस्य विश्वात् । उभयत्वं नामैह मध्यस्थत्वमभिप्रेतम् । यथा विश्वतैजसप्राज्ञानां मध्यस्थस्तैजसस्तथाकारोकारमकाराणां मध्यस्थ उकार इति ॥ १५

प्राज्ञस्य मकारत्वमाह—

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् । २०

मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥२१॥

अत्रापि द्वौ सामान्यधर्मो मानं लयश्च । तदर्थं विवक्षुर्भाष्यकार आह (मा. उ. ११) “मीयेते इव हि विश्वतैजसो प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव यथाः । तथोङ्कारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकार” इति । जाप्रत्स्वप्नयोस्तत्तादृशसृष्टि- २५
सद्भावादुत्पत्तिशब्देन तदवस्थाद्वयमभिप्रेयते । प्रलयशब्देन तु सुषुप्तम् । अत्र जाप्रत्स्वप्नसृष्टेरभावात् । प्रलये विश्वतैजसो प्राज्ञे प्रविशतः । उत्पत्तौ पुनस्तौ तस्मान्निर्गच्छतः । तयोरवस्थयोः पुनस्तयोः प्रादुर्भावात् ।

आभ्यां च प्रवेशनिर्गमाभ्यां विश्वतैजसौ प्राज्ञेन मीयेते परिमीयेते इव ।
 यथा प्रस्थेन यवाः । प्रस्थेन यवानां माने यवा भावौ प्रस्थं प्रविशन्ति
 पश्चात्पुनस्तस्मान्निर्गच्छन्ति । प्रकृतेऽपि विश्वतैजसौ सुपुत्रे प्राज्ञं
 प्रविशतः । जाप्रत्स्वप्नयोस्तु पुनस्तौ तस्मान्निर्गच्छतः । अथाकारो-
 ५ कारमकाररूपस्योङ्कारस्य निरन्तरमुच्चारणेऽकारोकारौ मकारं प्रविशत
 इव निर्गच्छत इव च । एवं च मकारेणाकारोकारौ मीयेते इव ।
 ततश्चैवं मानरूपेण सामान्यधर्मेण प्राज्ञो मकारो भवति । यथा
 विश्वतैजसौ सुपुत्रे प्राज्ञे एवमकारोकारावपि तादृशोच्चारणे मकारे लीयेते
 इवेतीदृशेन लयरूपेण सामान्यधर्मेण मकारः प्राज्ञो भवति ॥

१० अथैतासु तिसृष्वप्यवस्थासु यत्सदृशं साधारणं चात्मरूपं तस्य वेत्ता
 प्रशस्यते—

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥२२॥

अथोङ्कारस्य तिसृणां मात्राणामेकैकस्या उपासनेन यत्फलं लभ्यते

१५ तदाह—

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामाले विद्यते गतिः ॥२३॥

अमात्रे तुरीय इति भावः । न हि तत्र कापि मात्रेति ।

तत्रात्मनः स्वरूपेणावस्थानादुपशमाद्य ङैतस्य (१ २६) न गतिरिति ॥

२० ओङ्कारोपासनमेव पुनः प्रपञ्चयति—

ओङ्कारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।

ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२४॥

चतुर्धाविभक्तस्य वस्तुन एकेनो भागः पाद इत्युच्यते । “पशुपाद्

प्रकृतित्वाद्” (नि २ ७) इति ह्याहुः । एक एव ह्यात्मा विश्वतैजसप्रारुतुर्य-

२५ रूपेण चतुर्धा व्याख्यातः । त एव चत्वारः पादा इत्युच्यन्ते । तुर्ये तु न

किञ्चिच्चिन्तयित्वाप्रमस्तौत्युच्यते न किञ्चिदिति । एतदेवोक्तमन्यत्रापि

(म गो ६ २५) “आत्मसंस्थं मन कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति ।”

एवं श्री म ज्ञा ग ष ते ऽ पि (२. १. ११) ॥

निर्णीतः प्रणवः । अथ तदुपासनं विधत्ते—
 युञ्जीत प्रणवे चैतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥२५॥

प्रणवे चेतो युञ्जीतेति प्रणवं ध्यायेदित्यर्थः ॥

स एव प्रणवः स्तूयते शिष्याभिः कारिकाभिः—
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।
 अपूर्वोऽनन्तरोऽवाह्योऽनपरः परमोऽव्ययः ॥२६॥ ५

न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्य किञ्चिदन्तरमभ्यन्तरं
 बाह्यं वेत्यनन्तरोऽवाह्यः^१ । अपरमस्मात्किञ्चन न विद्यत
 इत्यनपरः । न चायं व्येति विनश्यतीत्यव्ययः । १०

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।
 एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥२७॥

तदि ति पदेन पूर्वकारिकागतं ब्रह्म परामृश्यते ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम्^२ ।
 सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति^३ ॥२८॥ १५

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः^४ शिवः ।
 ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥२९॥

१ । “अनन्तरोऽवाह्यः”, वृ उ. ४ १ १३ । द्रः २. १ १९; ३ ८. ८ ।

२ । “हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्”, भ गी. १३. १७; “सदा जनानां हृदये
 सन्निविष्टः”, क उ. २ ३ १७ । २०

३ । क उ १. २ २२; २ १ ४, ३. ६ ।

४ । २. ३१ ।

स एव मुनिर्नेतरो जनो घेनोङ्कारो विदितो यः
खल्वोङ्कारोऽमात्रो मात्राहीनस्तुरीयोऽनन्तमात्रश्च तस्य परिच्छेत्तुम-
शक्तत्वात् । स एव द्वैतस्योपशमोऽत एव च शिवः ॥

॥ इति गौडपादीयभागमशाखभागमाख्यं
प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

द्वितीयं प्रकरणम्

वैतथ्यम्

सिद्धे वैतथ्ये प्रपञ्चस्य वक्ष्यमाणस्तदुपशमः (२. ३५) सिध्येदित्य-
स्मिन्द्वितीये प्रकरणे प्राधान्याद्युक्तिबलेन तस्य वैतथ्यं साध्यते ।

यथा स्वप्नदृश्या भावा वितथा जाग्रदृश्या अपि तथैव वितथा इत्य-
नुपपत्तमेव (२. ४) प्रदर्शयिष्यते । तदर्थमादौ सुप्रसिद्धेऽपि वैतथ्ये
स्वप्नदृश्यानां भावानां युक्तिप्रमाणाभ्यां पुनस्तत्प्रदर्शयते—

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः १ ।

अन्तःस्थानात्तु भावानां^२ संवृतत्वेन हेतुना ३ ॥१॥

हस्तिनो वा पर्वतादयो वा ये ये भावाः स्वप्ने दृश्यन्ते ते सर्वेऽपि
मिथ्याभूता इत्याहुर्मनीषिणः । यथा बृहदारण्यके (४. ३.
८-१०) “न तत्र रथा न रथयोगा न पत्न्यानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्
पथः सृजत” इति । तेषां वैतथ्ये हेतुः संवृतत्वेन हेतुनेति । यतस्ते
स्वप्नदृश्या भावाः हस्तिपर्वतादयः संवृता आच्छादिताः । संवृतत्वे
हेतुरन्तःस्थानात् (२. ४) । स्थानादवस्थानात् । यस्मात्ते हस्ति-
पर्वतादयो भावा देहाभ्यन्तरे चित्तेऽवतिष्ठन्ते न तु देहाद्बहिस्तस्मात्ते
संवृताः । तादृशाश्च सन्तो वितथा मिथ्याभूताः । न ह्यतिमहान्तो हस्ति-
पर्वतादयस्तावत्यतिलुद्रे चित्ते मातुमर्हन्ति । अत्र तुकारोऽवधारणार्थः ।
अयमेवार्थोऽन्यत्राप्युक्त आचार्येण “सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्त-
निर्देशनादिति” (४. ३३) । अयं तु विशेषो यदत्र भावानां संवृतत्वं
तत्र तु प्रदेशस्य । स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्ये हेतुद्वयमन्तःस्थानं
संवृतत्वं चेति केषाञ्चिद्भिप्रायः ॥

१ । अत्र मनीषिण ऋषयोऽभिप्रेताः । “आहुर्मनीषिण” इत्युक्तिः प्रसिद्धा
अत्र (२. ६ ; ४. ९४) चान्यत्र च (क. उ ३. ४ ; म. गी. १८. ३) ।

२ । २. ४ ।

३ । “अन्तःस्थानसंवृतत्वादिहेतुनेति” (श.) ।

स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्येऽपरां युक्तिमुपन्यस्यति—
 अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।
 प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देसे न विद्यते ॥२॥

५ स्वप्नद्रष्टा कदाचित् स्वस्थानादतिद्विष्टेषु देशेषु स्वप्नान्पश्यति । न
 चैतद् भवति स खलु तान् देशान् गत्वा तत्रत्यान् भावान्पश्यतीति । यतो-
 ऽदीर्घः स कालः । न खलु तावतातिस्वलपेन कालेन तावानतिमहान्भावा
 शक्यतेऽतिकमितुम् । किञ्च । न सर्वोऽपि स्वप्नदृक् स्वप्ने यस्मिन्देश
 १० आत्मानं पश्यति प्रतिबुद्धः संस्तस्मिन्नेवात्मानं पश्यति । नहि मथुरायां
 स्वप्ने माहिष्मतीं गतः प्रबोधे माहिष्मत्यां दृश्यते । तस्मात्स्वप्ने
 सर्वभावानां वैतथ्यम् ॥

अथात्र श्रुतिमाधिस्योच्यते—

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥३॥

१५ अतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथा यतः स्वप्नदृश्यानां रथादीनामभावो
 न्यायपूर्वकं युक्त्या श्रूयते । तथाहि । “न तत्र रथा न रथयोगा न
 पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः सृजत” इति (वृ उ. ४. ३. १०) ।
 तेन च स्वप्नदृश्यानां भावानां प्राप्तं वैतथ्यं प्रकाशितमाहु-
 र्मनीषिणः । अयमेवात्र विवक्षितो न्यायो यद् यत्र यद्वस्तुत एव
 न सम्भवति तत्र चेत्तत् प्रतिभासते श्रुक्तिकायामिव रजतं तत्र तेनाद्यथ्यं
 २० वितथेन भवितव्यमिति ।^१

१ । अपिच—

“स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।

उत्तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुत्तेवापि भयानि पश्यन् ॥”

इति । तत्रैव (४. ३. १३) ।

२५ २ । पु रु पो त्त म स्वप्नाह “स्वप्नान्त उच्चावचमीयमान” (वृ० उ० ४. ३. १३)
 इति मन्त्रेणानेकरूपकरणमुक्त्वा “तन्नायतं बोधयेद् दुर्मिपज्यं इत्स्मै भवति
 (४. ३. १४)” इत्यनेन एतस्य निर्बन्धेन जागरणे कष्टमाह यद्यन्यत्र गतो
 भवेत्तत्करणं न भवेद्दुर्मिपज्यं (व ?) । यत्र एतस्तत्रैव स्त्रिया स्वप्ने रममाणः
 स्वल्पिते जाग्रतां बहिः पश्येत् । यतो न पश्यति ततः करोति ततो रथाद्यभावः ।
 ३० एवं च स्वप्ने रथाद्यभावः पश्चात्तत्करणादित्यादिन्यायपूर्वकमित्यर्थः । अगुद्
 इह पाठः । “योग्यदेशाद्यभावो युक्तिरिति” आ न न्द गि रिः ।

तयैवैकया युक्त्या स्वप्नदृश्या इव जाग्रदृश्या अपि भावा वितथा
इत्युच्यते—

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तथा जागरिते स्मृतम् ।

यथा तल तथा स्वप्ने संवृतत्वं न भिद्यते ॥४॥^१

अयमर्थः । जागरिते जाग्रदवस्थायां भेदानां भावानाम् । इह ५
भाव- (२. १३, १६, १७, १६, ३३)- भेद- (३. ४, ५, ११, १२)- भूत-
(४. ३३) शब्दाः पदार्थवाचका इत्यर्थतो न भिद्यन्ते । तथा वैतथ्यं
स्मृतम् । तत्र हेतुरन्तःस्थानात् । यतस्तेऽपि जाग्रदृश्यभावा देहमध्य
एव चित्तेऽवतिष्ठन्ते । कथं तदित्यनुपदमेवोच्यते (२. ५, ६, १०) ।
तेषामन्तःस्थानाच्च यथा स्वप्ने तथा तत्र जागरिते संवृतत्वं न भिद्यते । १०
संवृतत्वेन च तेषां जाग्रदृश्यानां भावानां वैतथ्यं यथा प्राग्बर्णितम् ॥^१

१ । २. १; ४. ३३ ।

इह परीक्षितेषु सर्वेष्वपि मुद्रितेष्वमुद्रितेषु वा पुस्तकेषु चतुर्थे पादे
संवृतत्वेन भिद्यत इत्येव पाठः । न पुनरेष युक्तः प्रतिभाति । न ह्यस्मात्क- १५
श्चित्साधुरर्थोऽधिगम्यते । न च संवृतत्वेनेति पदेन भिद्यत इति पदं तथा
उपु सङ्गमयितुं शक्यते । किं नु खल्वत्र कर्तृपदम् । अथ वैतथ्यमिति पूर्वकारि-
कातोऽनुवर्तते । तदा कथञ्चिदेवं व्याख्यायेत । यथा स्वप्ने तथा जागरिते भावानां
संवृतत्वे सिद्धे वैतथ्यं न भिद्यते । उभयोरप्यवस्थयोः समानं वैतथ्यमिति
भावः । न पुनरेतदपि व्याख्यानं तथा श्लिष्यते । न चात्र किञ्चित्स्पष्टीकृतं २०
भाष्यकारेण । इयं चात्र भाष्यपङ्क्तिः “अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन च
स्वप्नदृश्यानां भावानां जाग्रदृश्येभ्यो भेद” इति । अत्र भेद इत्येव पाठो
गृहीतो व्याख्यातश्चानन्दगिरिणा । यस्तुतस्त्वभेद इत्येव पठनीयम् । इह
हि स्वप्नदृश्येभ्यो भावेभ्यो जाग्रदृश्यानां भावानामभेद एव प्रतिषिपादयिषितो
न पुनर्भेदः ॥

२५

२ । अयमेवार्थः (२. १-४) समासेनोक्तो न ह्यसूत्रभाष्ये (३. २. ३)
न ह्येतेन “नहि संवृते देहदेशे रथादयोऽथकाशं लभेरन्निति ।”

अथ स्वप्नजागरितावस्थयोर्न मिथो भेदोऽपि त्वभेद एव । तेन च स्वप्नदृश्यानामिव जाग्रदृश्यानामपि भावानां वैतथ्यमित्याह—

स्वप्नजागरिते स्थाने ह्यकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥५॥

स्वप्नस्थानं जागरितस्थानं च वस्तुत एकमेव न भिन्नमित्याहु-
र्मनीषिणः । यथा “अथो खत्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैव इति यानि
ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इति” (वृ. उ. ४. ३. १४) । अस्यां
श्रुतावेव इति पदेन स्वप्नः परामृश्यत इति शङ्करः । इयं चापरात्र
श्रुतिः (वृ. उ. ४. ३. १) “तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत”
इति । तयोर्द्वयोः स्थानयोर्द्वैक्ये हेतुमाह भेदानामिति । यत
उभयोरप्यवस्थयोर्दृश्यानां भेदानां भावानां समत्वं साम्यमैक्यमिति
भावः । समाना हि ते भावा वैतथ्यरूपेण । ‘प्रसिद्धश्चात्र हेतुरन्तः-
स्थानात्संवृतत्वरूपो यथा प्राक् प्रदर्शितः । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन
स्वप्नजागरितस्थानयोर्दृश्यानां भावानां साम्यमैक्यम् । तेन च तयोः
स्थानयोरेक्यमिति भावः । अत्रोक्तं मा न सो ह्या से (१. ५-११) —

“अन्तरस्मिन्निमे लोका अन्तर्विश्वमिदं जगत् ।

बहिर्वन्मायया भ्राति दर्पणे प्रतिविम्बितम् ॥

स्वप्ने स्वान्तर्गतं विश्वं यथा पृथगवेश्यते ।

तथैव जाग्रत्कालेऽपि प्रपञ्चोऽयं विविच्यताम् ॥

स्वप्ने स्वसत्त्वैवार्थानां सत्ता नान्येति निश्चिता ।

को जाग्रति विशेषोऽस्ति जडानामाशुनाशिनाम् ॥

स्वप्ने प्रकाशो भावानां स्वप्रकाशाप्रहीतरः ।

जाग्रत्यपि तथैवेति निश्चिन्वन्ति विपश्चितः” ॥ इति ।

जाग्रदृश्य्या भावा अवितथत्वेन प्रतीयमाना अपि वस्तुतो नावितथाः ।
कथं नु खल्वेतद् भवतीत्युच्यते—

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः॥६॥^१

यदादौ नास्ति न चान्ते वर्तमाने मध्येऽपि तत्तथा
नास्ति । अतो जागरिते भावा वस्तुतो वितथैरस्त्यैः सदृशाः
सन्तोऽप्यवितथा इव लक्षिताः । न पुनर्वस्तुत एवावितथाः ॥

स्वप्नजागरितयोर्भावानां मिथो भेदात् स्वप्नभावा इव जागरितभावा
वितथा इत्याशङ्क्य स दोषः परिह्रियते—

सप्रयोजनता तेषां स्वप्नेऽपि प्रतिपद्यते^२ ।

१०

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः॥७॥^३

अस्ति जागरिते भावानां सप्रयोजनता । दृश्यन्ते ह्यक्षपानादयः
क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तः । एवं स्वप्नदृश्यानामपि भावानां सप्रयोजन-
त्वमस्त्येव । न हि स्वप्ने सलिलं पिवतोऽन्नं वा भुञ्जानस्य तत्र पिपासायाः
क्षुधो वा निवृत्तिर्भवतीति । तस्मान्न वक्तव्यं जाग्रदृश्यानामेव भावानां
सप्रयोजनत्वं न पुनः स्वप्नदृश्यानामपीति । तस्माद् द्वयोरप्यवस्थयो-
र्भावानां पूर्वोक्तं (२. ५) साम्यं सुस्थितम् । ततश्च स्वप्नदृश्या इव
जाग्रदृश्या अपि भावा मिथ्याभूताः । किञ्च तेषाम् आद्यन्तवत्त्वेनापि ते
खलु मिथ्यैव स्मृताः । यथाद्यन्तवन्तो मरुमरीचिकादयो
मिथ्या । यथा वाद्यन्तवन्तः स्वप्नदृश्यभावा मिथ्या ॥

२०

१ । उपरिष्ठात्पुनरपीयं कारिका वक्ष्यते (४. ३१) ।

२ । परीक्षितेषु मुद्रितामुद्रितेषु पुस्तकेषु द्वितीये पादे स्वप्ने विप्रतिपद्यते
इत्येव पाठो दृश्यते । अपेक्षितस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि प्रतिपद्यते इत्येव पाठं
समर्थयते । उपलभ्यते चायं वस्तुतोऽप्येकस्मिन् हस्तलेखे (D^३)ऽन्यत्र (४. ३२) ।
इहापि कश्चिद्वस्तुलेखः (Vn) स्वप्ने च प्रति^० इति पठति । समर्थितश्रायं
पाठः कथञ्चिदेकेन हस्तलेखेन (आनन्दाध्रमसंस्कृतस्य भाष्यस्य छ-संज्ञकेन)
स्वप्ने प्रतिपद्यते इति पठता ।

२५

पुनरप्याह जाग्रदस्थानां भावानां वैतथ्यमिति—

अपूर्वाः१ स्थानिधर्मा हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।
तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

स्थानिधर्माः स्थानिनः स्वप्नस्थानवतः स्वप्नदृशो धर्मा भावाः

- ५ पदार्थाः (४. १) । यान् खलु पदार्थान्स्वप्नदृक्पश्यति त इति भावः । ते धर्माः कदाचिदपूर्वाः अद्भुता भवन्ति यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्रनयनत्वादिरूपा धर्माः । स चायं स्वप्नदृक् तांस्तान्देशान् गत्वा (२. २) तान्धर्मान्प्रेक्षते । यथा खल्विह कश्चित्सुशिक्षितो देशविशेषान् गत्वा कांश्चिदद्भुतान्भावान्प्रेक्षते । एवं च १० तादृशाः स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । तत्साम्याच्च जाग्रदृश्या अपि भावा वितथा इति प्राक्प्रदर्शितमपि पुनर्दृढीकृतम् ॥*

स्वप्नावस्थायां जाग्रदवस्थायां वा चेतसा यदन्तर्गृह्यते तदसदिति । यत्पुनर्बहिर्गृह्यते तत्सदिति मन्यते । वस्तुतस्तु द्वयमप्येतदसद्विधितम् । अन्तर्बहिश्च चेतःकल्पितत्वाविशेषाद् इत्युत्तरकारिकयोराह—

- १५ स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
वहिश्चेतोऽगृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥६॥
जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
वहिश्चेतोऽगृहीतं सदुक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥१०॥

- २० स्वप्नवृत्तिः स्वप्नावस्था । जाग्रद्वृत्तिर्जाग्रदवस्था । स्वप्ने वा जाग्रति वा चित्तमेव केवलं वर्तते न पुनस्तयोरवस्थयोर्दृश्यास्तं ते भावाः ।

१ । अत्र पाठभेद आङ्गुलसंस्करणदर्शिते पाठविभेके द्रष्टव्यः । तृतीये पादे तानिति दर्शनात्तदनुगमाय अपूर्वा इत्येव पाठो मे युक्तः प्रतिभाति । स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः । “तानेधप्रकारानपूर्वांस्त्वचित्तचिकल्पानयं स्थानी स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते” इति च भाष्यपदकिरिहेमं पाठमुपोद्धृत्यति ॥

- २५ २ । वस्तुतस्तु कारिविषयं मे तिरोहितायां प्रतीयते । तथापि कथञ्चिद् व्याख्याता । न पुनरियं व्याख्या ममापि प्रीत्ये ।

यथा दर्शयति (२. ५) प्राक्प्रदर्शितो मा न सो ह्या सः (१. ७, ८) ।
दर्शयिष्यति चोपरिष्ठात् (४. ६३-६४) कारिकाद्वयार्थः ॥

अत्राह । नैतद्युक्तं यत् स्वप्नजागरितयोः सर्वेऽपि भावा वितथा
इति । एकेनापि तावत्केनचिद्व्यभ्यमवितथेन भवितव्यम् । अन्येषां
भावानां बोद्धा वा विकल्पको वा कश्चिन्नोपपद्येतेरिति—

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्द्यदि ।

क एतान्बुध्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥११॥

एतानन्तर्बहिश्चेतःकल्पितान् भेदान् (२. ४) । तेषां भेदानाम् ॥

अत्रेवं प्रतिपचनम्—

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया । १०

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥१२॥

देवो द्योतमानः (वृ. उ. ४. ३. १३ श.) प्रकाशमान आत्मा
आत्मना स्वयमात्मानं स्वं स्वमायया वक्ष्यमाणया विविधाकारया
(२. ११-३०) कल्पयति । स एव च तान्भेदान्बुध्यते इति
वेदान्तनिश्चयः । आत्मशब्दस्यायमर्थः सुप्रसिद्धः । यथा श्री भ ग व
व द्वी ता विष्णु (२. ५५ ; ४. १७ ; ६. ५. ६) । ईदृशेषु स्थानेषु देवो १५
नाम न कश्चित्सुरामरादिशब्दाव्यो जीवः । दीव्यतीति देवः । ततश्च
केनचिद्वसाधारणेन तेजसा वा प्रभावेण बोधेतेो यः कश्चन भावस्तेन
शब्देनोच्यते । तथा ह्युपनिषत्सु (प्र. उ. २. १, २) आकाशो वायुः
पृथिवी वाक्चक्षुः श्रोत्रं प्राणो (८) मनो (४ १, २, ५, ६) ऽग्न्या- २०
दयश्च (११) देवशब्देनोक्ताः ।

इदं चेह शक्यं यत् प्रसङ्गान् । प्रभु- (१. ८, १०)-विभु- (१. १, १०)
-शब्दावपि न प्रागुक्तेश्च शब्दवदमरव्यञ्जकी । अपि तु केवलं यं कमपि
विलक्षणप्रभावं भावं द्योतयतः । यथा श्री भ ग व द्दु गी ता या म्
(५. १४, १५) अन्यत्र चास्य शाल्लस्य (२ १६, ४ ८२, ८४) । २५
भगवच्छब्दार्थोऽप्येवमवगन्तव्यः ॥

कथं नु खल्यात्मा तथात्मानं कल्पयतीत्याह—

विकरोत्यपरान्भावानन्तश्चित्तेऽव्यवस्थितान् ।^१

नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥१३॥

एष आत्मा अन्तर्देहमध्ये चित्ते कांश्चिदपरान् स्वतोऽन्यान्

५ अव्यवस्थितान् अस्थिरान् अनियतानिति भावः । भावान् विकरोति नानारूपेण निर्मिणोति कल्पयतीति भावः ।^२ स्वप्नकल्पिता

भाषाः कदाचित्परस्मिन्नेव क्षणे रूपान्तरेण परिवर्तन्ते तिरोभवन्ति वा ।

गजोऽप्यश्वो भवति । द्रष्टश्च गजः क्षणादन्तर्धत्त इति । अतः स्वप्नद्रष्टा

भावा न व्यवस्थिता इत्यव्यवस्थिताः । तानेष - आत्मा विकरोति ।

१० यथैषोऽन्तश्चित्तेऽव्यवस्थितान् भावान्विकरोति तथा बहिर्देहाच्चित्ते

नियतान् व्यवस्थितान् भावान्विकरोति । बहिःकल्पिता घटपटादय-

स्तत्तद्द्वेषेणैव कञ्चित्कालं वर्तन्त इति नियता इत्यभिप्रायः । द्विविधा

भावाः स्वप्नद्रष्ट्या जाग्रदद्रष्ट्याश्च । उभयेऽप्येते चित्त एव कल्पिताः ।

इयांस्तु विशेषो यत्प्रथमेऽन्तःकल्पिताः । द्वितीयास्तु बहिःकल्पिताः ।^३

१५ किञ्च प्रथमेऽव्यवस्थिताः । द्वितीयास्तु कञ्चित्कालं व्यवस्थितास्तेन चास्माकमर्थक्रियाकारिण इति ॥

१। इह द्वितीये पादे बहूनि संस्करणानि पुस्तकानि चानेकानि इस्त-
ल्लिखितानि अव्यवस्थितान् इत्यत्र व्यवस्थितानिति पठन्ति । सम्मतमैष पाठो

भाष्यकारस्य । न पुनरेष युक्तः प्रतीयते । तृतीये पादे नियतांश्चेति नियत-

२० दाशब्दप्रयोगात् इह द्वितीये पादे तद्विपरीतार्थक एष कश्चिच्छब्दोऽपेक्षितः ।

स य न व्यवस्थितशब्दः । उभयोस्तुल्यार्थकत्वात् । अतोऽत्र तादृशोऽव्य-

वस्थितशब्दपाठ एव साधीयान् । पुनरप्येते पठति ।

किञ्च यथा द्वितीये पादे अन्तश्चित्ते इति सप्तम्यन्तः पाठस्तथा तृतीयेऽपि पादे

बहिश्चित्ते इति सप्तम्यन्त एव पाठो व्याख्येयो न पुनर्बहिश्चित्तः इति प्रथमान्तो

२५ यथा व्याख्यातो भाष्यकारेण ।

२। विकरोति नाम कल्पयति (१. १२), कल्पयते (२. १३, १४) ।

किन्त्योऽत्र कल्पितशब्दार्थः (१. १८, २. ८, १४, १५, ३०, ३३) ।

उभयेषामप्येषां चित्तकल्पितत्वेन न कश्चिन्नेद इत्याह—

चित्तकालाश्च येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये वहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥१४॥

ये खलु भावा अन्तरेषु स्थिता विद्यन्ते च तावन्तं कालं यावद्विद्यते तत्तच्चित्तम् । तत्तच्चित्तनाशे तु न ते भावा विद्यन्त इति भावः ।
ये च भावा वहिः स्थिता विद्यन्ते च यावद्विद्यते द्वयं प्राह्यप्राहकरूपम् । प्राह्यं विषयो प्राहको विषयी । ते सर्वे कल्पिता एव । नात्र कश्चिद्धेतुरस्ति येन तेषामन्योन्यं भेदः स्यात् ।

इह शास्त्रे द्वयशब्दोऽसकृत्प्रयुक्तः (२. १४ ; ३. २६, ३० ; ४. २४, ६१, ७२, ७५, ८७) । स चेद्वेषु स्यानेषु प्राह्यं प्राहकञ्च सूचयति । १०
तदाहाचार्यः (४. ७२) कण्ठेनैव “प्राह्यप्राहकवद्वय”मिति । अतिसुप्रसिद्धं चैतत्सौगततन्त्रेषु । तथाहि (म. सू. अ. १४. २८, पृ. १४)

“द्वयप्राहविसंयुक्तं लोकोत्तरमनुत्तरं

निर्विकल्पं मलापेतं ज्ञानं स लभते पुनः ॥” इति ।

“द्वयप्राहविसंयुक्तं प्राह्यप्राहकप्राहविसंयोगादिति” तत्रैव १५
तद्व्याख्या ।

“स्वधातुतो द्वयाभासाः साविद्याक्लेशवृत्तयः ।

विकल्पाः सम्प्रवर्तन्ते द्वयद्रव्यविवर्जिताः ॥”

“द्वयाभासा इति प्राह्यप्राहकाभासाः । द्वयद्रव्यविवर्जिता इति प्राह्यद्रव्येण प्राहकद्रव्येण चेति” तत्रैव । म. सू. अ. ११. ३२ (पृ. ६३) । २०
आ र्य दृ दा श य प रि पृ च्छा या म् (म. वृ., ४६३ पृ.)—

“न हि कुलपुत्र द्वयप्रभाविता तथागतधर्मता । तत्र ये द्वये चरन्ति न ते सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्ते यत्कन्याः । कतमच्च कुलपुत्र द्वयं । अहं रागं प्रहास्यामीति द्वयमेतत् । अहं द्वेषं प्रहास्यामीति द्वयमेतत् । अहं मोहं प्रहास्यामीति द्वयमेतदिति ॥”

त त्व सं प्र हे (३५३८) च—

“प्रकृत्या भास्वरे चित्ते द्वयाकाराकलङ्किते ।

द्वयाकाराविमूढात्मा कः कुर्यादन्यथामतिः (? मतिम्) ॥”

“द्वयाकाराविमूढात्मेति प्रहीणग्राह्यप्राहृकाभिनिवेश” इति पञ्चिका ।
स्वप्नजाग्रद्भावानां समानेऽपि चित्तकल्पितत्वे विद्यते तेषां व्यक्ताव्यक्तत्वेन
कश्चिद्विशेषः । विद्यते च विशेषस्तेषां ग्रहणेऽपि कश्चिद्वित्याह—

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥१५॥

ये खलु भावा अन्तश्चित्ते अव्यक्ता अस्फुटा एव प्रतिभासन्ते ।

ये च भावा बहिर्हित्वात्स्फुटाः प्रतीयन्ते ते सर्वे कल्पिता एव ।
तेषामुभयेषामपि मनःस्पन्दनमात्रत्वात् । अतः स्फुटास्फुटत्वेन
विद्यमानेऽपि कस्मिंश्चिद्विशेषे कल्पितत्वेन न कश्चित्तत्र विशेषः । केवलं
स्वामिकभावानां मनोमात्रसम्बन्धाज्जाग्रद्भावानां तु बहिरिन्द्रियैरपि
सम्बन्धादेकेषामस्फुटत्वमन्येषां तु स्फुटत्वमिति विवेकः । सत्यन्येवं
विद्यते कोऽपि विशेषः । स च विभिन्नेन्द्रियकृतः । तथाहि स्वामि-
कभावा अन्तरिन्द्रियेण जाग्रद्भावास्तु बहिरिन्द्रियेण गृह्यन्त इत्येव
विशेषः ।

अत्राहा न न्द गि रि र्ये “मनस्यन्तर्भावानारूपत्वाद्स्फुटा ये च मनसो
बहिरुपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनःस्पन्दनमात्रत्वेन कल्पिता”
इति । स्वयं ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति (४. ७२) “चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्य-
प्राहृकयद्द्वय”मिति । अस्मिञ्छात्रे वेदान्तविज्ञानवादः प्रतिपिपादयिषितः ।
तदेतदुत्तरत्र क्रमेणाधिकाधिकं स्फुटीभविष्यति (३. २६ । ४. २८, ३६,
४७, ५१, ५४, ७७) ॥

बाह्याध्यात्मिकाश्च भावाः कल्पिता एवेत्युक्तम् । अथ तेषां
कल्पनायाः क्रमं प्रकारं चाह—

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भेदान्पृथग्विधान्

बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥१६॥

पूर्वं प्रथमम् आत्मेत्यभ्याहार्यः पूर्वकारिकातः (१ १२, १३) । यथा जानाति तथा स्मरन् जीवमात्मानं कल्पयते । ततः पृथग्विधान् विविधान् बाह्यान् घटपटादीन् आध्यात्मिकान् वैदिकान्मानसिकांश्च^१ वक्ष्यमाणान् प्राणादीन् (२. १६-२५) भावान् पदार्थान् कल्पयते ॥

अत्राह भाष्यकारः । “जीवकल्पना सर्वकल्पनामूल”मिति । कल्पिते हि जीवे पश्चादन्यत्सर्वं कल्पयते । येयं जीवकल्पना सैव सौमत्तशास्त्रे सत्कायदृष्टिः (पालौ सक्कायदिदृष्टि) स्वकायदृष्टिरिति वा प्रसिद्धा^१ । इयमेवात्मदृष्टिरात्मवाद इति (पालौ अत्तवादो) वीच्यते । इयं च सत्कायदृष्टिश्चतुर्धा । यथा रूपम् आत्मा । रूपवानात्मा । रूप आत्मा । आत्मनि च रूपमिति ।^२ एवं वेदानां संज्ञां संस्कारं विज्ञानं चाधिकृत्य वक्तव्यम् ।

१ । आत्मसत्त्वजीवजन्तुपुरुषपुद्गलादिशब्दाः पर्यायाः । म. व्यु. २०७ ; १५ अ. प. १७ ; सि. स, पृ. १७२, २३६ ; न्या सू भाष्यं, १. १२ ।

२ । “तत्र प्राद्वकभूतं कायादिकमाध्यात्मिकं प्राद्वकभूतं बाह्यम् ।” म. सू अ. २१. ५ (पृ. ५५), ता. त. कौ. १ ।

३ । म. का. २३. ५ ।

४ । स्तोत्रमुदाह्रियते । यथा ध. स. १८२-१८६ (प्र), ११०३ ; म. नि. २०. १. ३०० ; स. नि. ३. १६ ; ४२, ४४, ४६, ५६, १०२ इत्यादि ; म. व्यु. (२) २०८ “रूपमात्मा स्वामिबत् । रूपवानात्मा लङ्कारवत् । आत्मीयं रूपं भृत्यवत् । रूप आत्मा भाजनवत् ।” एतत्पुनस्तन्मतं निरस्यति

“रूपं नात्मा रूपवान्नैव चात्मा ।

रूपे नात्मा, रूपमात्मन्यसञ्च ॥” इति ।

ध. स. पृ. २० ; म. व्यु., पृ. ३३५ ।

इयं च जीवकल्पना सत्कायदृष्टिर्वा सर्वानर्थमूलमिति तत्परिहार
 आवश्यकः म का. १८ २ ; म वृ. ३४६, ३६१ पृ. ; शि. स
 २४७ पृ. ।

कथं नु खल्वियं जीवकल्पना सत्कायदृष्टिर्वा सर्वानर्थमूलमित्युक्तं
 ५ बो धि च र्यां व ता र प जि का याम् (४६१—४६३ पृ) । “तथा
 ह्यात्मानं पश्यतः संस्कृतेषु स्फन्धधात्वायतनेष्वहमिति दृढतरमुत्पद्यते
 स्नेहः । ततस्तदुदुःखप्रतिकारेच्छया सुखाभिलाषाद्वेपं प्रच्छाद्य
 तदर्थितया , गुणाभ्यारोपात्तत्साधनेषु प्रवर्तते । स्वोपकारिणि
 धयमिति बुद्धिर्जायते । अहं ममेति च दर्शनात् । परिपन्थिनि विद्वेषः ।
 १० ततः समस्तदुःखनिदानं सर्वं एव क्लेशोपक्लेशा लब्धप्रसराः प्रवर्तन्ते ।
 इत्यात्ममोहप्रवर्तितो दुःखहेतुरहङ्कारो भवति । तदुक्तमा चार्य पादैः

“यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतस्नेहः ।
 स्नेहात्सुखेषु तृष्यति तृष्णा दोषांस्तिरस्कृते ॥
 गुणदर्शी परितृष्यन्ममेति तत्साधनान्युपादत्ते ।
 १५ तेनात्माभिनिवेशो यावत्तावत्तु संसारः ॥
 आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ।
 अनयोः सम्प्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥” इति ।

१। प्र वा २ २१७-२१९। सन्तीह केषन स्तोकाः पाठभेदाः
 (बो च प ४९१-४९२) । तथाहि । प्रथमश्लोके प्रथमार्धे तत्रास्याहम् इत्यत्र
 २० बो च प सत्याप्राहम् इति । द्वितीयश्लोके प्रथमार्धे परितृष्यन् इत्यत्र
 बो च प परितृष्यन् इति । द्वितीयार्धे च स इत्यत्र बो च प तु इति ।
 अग्रान्तम. श्लोकोऽन्यप्राप्युदाहृतः (अ अ. आ. ६७ पृ ; न्या क २७९ पृ.) ।
 उपमीयतामिह कापिलानां दृष्टिः दृश्यतां वा निरुद्धवृत्तिः (सा सू. ९
 ७, ९) ; अ को ९ २३०

२५ “साहङ्कारे मनसि न शमं याति जन्मप्रबन्धो
 नाहङ्कारश्चलति हृदयादात्मदृष्टौ तु सत्याम् ।
 अन्यः शास्ता जगति च यतो नास्ति भैरात्म्यवादी
 नाम्यस्तस्मानुपगतविधेस्त्वन्मतादस्ति मार्गः ॥” इति

स्तोत्रकारस्य मा तु चे द स्ये यं कृतिरिति वदन्ति ।

जीवो घात्मा वा भाषाश्च विविधाः कल्पन्त इत्युक्तं प्राक् । कथं नु
सा कल्पना भवतीतीदानीमुच्यते—

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥१७॥

यथा रज्जुरन्धकारे स्वरूपेणानिश्चितानवधारिता सर्पधारा- ५
दिभिर्भावैः सर्पोऽयमुदकधारेयमित्यादिभिर्विविधैः पदार्थैर्विक-
ल्पिता भवति तद्वद् आत्मा वक्ष्यमाणैः प्राणादिभिरन्तर्भावै-
(२. १६-३०)र्विकल्पितो भवति ॥^१

अथ कथं सा कल्पना निवर्तत इत्याह—

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।

रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥१८॥

रज्ज्वां स्वरूपेण निश्चितायां सत्यां यथा सर्पधारादिरूपो
विकल्पो विनिवर्तते । भवति च तत्र रज्जुरेव केवलमित्यद्वैतं
तद्वदात्मविनिश्चयो भवति । आत्मनि विनिश्चिते प्राणादिविकल्पो
विनिवर्तते भवति च तत्रात्मैवेत्यद्वैतबोधः ॥^२

१५

१ । अस्ति शान्ति रश्चि त कृता मध्यम का लङ्कारिका तद्वृत्तिश्च ।
साम्प्रतं केवलमित्यं भोटभाषायामेव लभ्यते । इह (१३तस्कारिकायां वृत्तौ)
शान्ति रश्चि तो ऽस्या गम शा स्त्रस्य द्वितीयातृतीयाच प्रकरणात् काश्चित्कारिका
उद्भरति । तास्वन्यतमेयमनिश्चितेत्यादिः । भोटपाठे प्रथमपादे अन्धकार
इत्यत्र अन्धकारविल इति लभ्यते । नूनमिदं स्तोत्रमधिकं संयुक्तं छन्दो- २०
ज्जुरोधात् । द्वितीये तु सर्पधारेति सर्पस्य धारेति व्याख्यातम् ।

२ । इह कारिकायां तृतीये पादे रज्जुरेवेत्यत्र रज्जुरेकैवेति, चतुर्थे च
पादे आत्मविनिश्चय इत्यत्र आत्मा विनिश्चित इति तत्रैव भोटभाषासम्मतः
पाठः ।

यद्यात्मैवैक इति निश्चयः कथमेवोऽनुपदमेव वक्ष्यमाणैः प्राणादिभिरनन्तैर्भावेर्विकल्पितो भवतीत्याह—

प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य ययायं मोहितः स्वयम् ॥१६॥^१

५ स आत्मा प्राणादिभिरनन्तैर्भावैर्विकल्पितो भवतीत्येषा तस्य पूर्वोक्तस्य देवस्य द्योतमानस्यात्मनो माया । यया मायघायं देव^२ आत्मा स्वयं मोहितो भवति ॥^३

भिद्यते द्रष्टिः पुंसाम् । एकमेव हि वस्तु बहुभिर्बहुधा द्रश्यते । इहात्मात्मकल्पना पुरुषभेदाद्भिद्यते । अतो येः पुरुषैर्वैभ्र भावैरात्मा विकल्पितस्तान्काञ्चिद्वाह—

प्राणा इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥२०॥^४

प्राणशब्दो वायुविकारवचनो ब्रह्मवचनो वा । अत्र तु ब्रह्मवचन इति शन्यते व्याख्यातुम् । तथा च श्रुतिः । प्राणो ह्येषः यः सर्वभूतैर्विभाति^५ (मु उ. ३.४) । “प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्” (प्र उ २४) । “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते” (छा उ. १.११.४५) । इत्यादिरनेका । वृ उ. ४.४.१५ । इत्यर्था प्र सू १.१.२३ ।^६

१ । २ १२ ।

२ । २. २०-३० ।

३ । धृताषप्यात्मा देव इत्युच्यते (वृ. उ ४. ४. १५) यथा “ यदेतमनुपदमन्त्यात्मानं देवमज्जुते”ति । इत्यतमत्र द्वितीये प्रकरणे द्वादशकारिकावृत्तिः ।

४ । अस्या अपि कारिकाया भोटपाठो लभ्यते । तत्र तु पदुपपादे अस्ति किञ्चित्स्वच्छिन्नम् ।

५ । इयमपि कारिका भोटभाषायासुक्ते स्थाने गृहीता ।

६ । भा न न्व गि रि स्त्वाह “प्राणो हिरण्यगर्भस्त्वटल्पेश्वरो वा । स जगतो हेतुरिति प्राणविदो हे रण्य ग भं घा पे शे पि का घा प्र कल्पयन्तीति ।”

भूतानीति पृथिव्यादीनि पञ्च सुप्रसिद्धानि । मा ध्य मि का नां
सौ वा न्ति का नां चाकाशं विना चत्वार्येव भूतानि (च. ग. ६. ३, ५) ।
वै भा पि का स्त्वाकाशमप्यभ्युपगच्छन्ति (अ. को. १. ८) । भू त वि दो
नाम लौ का य ति काः । ते हि पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि जगतः
कारणानीत्याहुः ।

गुणाः सन्त्यरजस्तमोरूपाः । साम्येनावस्थितास्त एव प्रकृति-
रूपेण जगतः कारणमिति गुणविदः सा ह्युच्यन्ते ।

तत्त्वानि त्रीणि भात्मा विद्या शिवश्चेति तत्त्वविदः शै वाः
(आ) ।

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः । १०
लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥२१॥

पादश्चतुर्थो भागः । “पादोऽस्य विधा भूतानि त्रिपादस्यामृतं
विधि” (ऋ. स. १०. ६०. ३) । “पादोऽस्य सर्वा भूतानि” (छा. उ.
३. १२. ६) । “वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादोऽग्निः पादो वायुः पादः”
(छा. उ. ३. १८. २ ; ४. ६. ८) इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यो ज्ञेयः पादः । ११
भा न न्द गि रि स्त्वाह पादशब्देनात्र विभ्वतैजसादय आत्मनश्चत्वारः
पादा इति । विषया नाम शब्दादय इन्द्रियविषयाः । “शब्दादयो विषया
भूयो भूयो भुज्यमानास्तत्त्वमिति वा तस्या य न प्रभृतीनां मत”मिति
(आ) । अत्र प्रभृतिशब्देन लौ का य ति काः केचिद्वैजा ब्राह्मणिकाश्च
तान्त्रि काः स्युः । ते हि विषयोपभोगं प्रशंसन्ति । लोकविदः १ २०

१ । इयमपि कारिका भोटभाषावामुक्ते स्थाने गृहीता ।

२ । छ स ३७ पृ ; चि प्र, पृ २ । अत्रेदमुक्तम्—

“स्वाधिदैवतयोगात्मा जगदर्थकृतोद्यमः ।

भुञ्जानो विषयान्भोगी मुच्यते न तु लिप्यते ॥ १७ ॥

यथैव विपतरवज्ञो विषनाडोऽस्य भक्षयन् ।

२५

केवलं मुच्यते नासौ रोगमुक्तस्तु जायते ॥ १८ ॥” इति ।

३ । अन्येऽपि केचन लो क वि द उपरिष्ठाद् (२. २७) वक्ष्यन्ते ।

पौ रा णि काः । ते हि भूर्मुवः स्वरिति त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीत्याहुः
(आ) । देव-विदो नाम ते ये देवताकाण्ड-(नि घ ण्टु-नि ष क, ७)
मनुसरन्तो दे व ता का ण्डो या इत्युच्यन्ते । अग्नीन्द्रादयो देवास्तत्त-
फलदातारो नेश्वर इति दे व ता क ण्डो या इति (आ) ॥

५ वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।

भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥२२॥

वेदविदो वेदपाठकाः (आ) । तद्विदो यज्ञविदो या ङि का
बौ धा य न प्रभृतयः (आ) । भोक्तृविदः सा ङ्ग्याः (आ) ।

तन्मत आत्मा भोक्ता न तु कर्ता । अन्यथापि शक्यमिदं व्याख्यातुम् ।

१ यथा “भोक्तारं यज्ञतपसामिति” (भ गी ५ २६) । “भोक्ता
च प्रभुरेव चेति” (६. २४) । “भर्ता भोक्ता महेश्वर इति” च

(१३ २२) । दृश्यतां च मदीया वृत्तिः (१ ६) । भोज्य-विदो

नाम सूपकाराः । तेषां मते भोज्यमेव वस्तु (आ) । अत्रेयं ध्रुतिः

“अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादिति” (तै उ ३ २) । “अन्ने हीदं सर्वं

१५ स्थितमिति” (छा. उ १ ३ ६) च ॥

सूक्ष्मा इति सूक्ष्मविदः स्थूला इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥२३॥

सूक्ष्मविदो नाम ते ये खन्वात्मानं सूक्ष्ममणुपरिमाणमातिष्ठन्ते
(प्र सू शाङ्करभाष्यम्, २. ३. १६-३२) । यथा निम्ना कं-

२० रा मा नु ज-म ध्व- व लु भा स्तदनुगामिनश्च । अत्राह ध्रुतिः ।

“सूक्ष्माश्च तत्सूक्ष्मतरं विभातीति” (मु. उ ३. १ ६) । “एषोऽणुरात्मा

चेतसा वेदितव्य” इति (मु उ ३ १ ६) । “स या एष सूक्ष्मोऽप्राह्य”

इति (मै. उ २- ५) च ॥ स्थूल विदो नाम केचि लो का य ति काः ।

ते हि स्थूल देहमेवात्मैत्यभ्युपगच्छन्ति । मूर्तविद आ ग मि काः

२५ शै वा वं षण वा वा । ‘मूर्तस्त्रिशूलधारी महेश्वरश्चकादिधारी वा परमार्थो

भवती त्या ग मि का” इति (आ) । इय च ध्रुतिरत्र स्मरणीया

“द्वे बाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेति” (वृ. उ. २ ३ १) ।

“अमूर्तः सर्वाकारः शून्यो निःस्यभायः परमार्थ इति शून्यवादिन”
इति (आ) । उदाहृता पृहदा रण्यक धृतिरपीह स्मर्तव्या ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥२४॥

कालविदो नाम ये कालं जगत्कारणं मन्यन्ते । ते च ५
ज्योतिर्विदः (आ) । पपां मते कालः परमार्थः । अ स १६. ५३, ५४ ।
श्वे. उ. १. २ ; प. स. गुणरत्नटीका (पृ १०) । तद्विदो दिग्विदः ।
पते च स्वरोदयविदो ये विहङ्गादीनां स्वरेण शुभाशुभं निमित्तं
जानन्ति (आ) । तेषां मते दिशः परमार्थाः । वा दं विदो नाम
धातुवादमन्त्रवादादिवादिनः (आ) । नै या यि का नां वादो (न्या. सू १०
१. १. १, २-१) ऽप्यत्र गृहीतः । भुवनविदो नाम ये चतुर्वश
भुवनानि घस्तूनीति मन्यन्ते । ते च भुवनकोशविदः (वि पु. ३३-६०
भुवनविन्यासो ज्योतिष्प्रचारश्च) ॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।

चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥२५॥ १५

मनोविदो बुद्धि-विदश्चित्तविद इति त्रयोऽप्येते विज्ञान-
वादिनो बौद्धाः । बुद्धिशब्देनेह विज्ञानं लक्षितम् । “चित्तं मनोऽथ
विज्ञानमेकार्थं”मिति व सु ब न्युः (अ को २ ३४ ; की नि १ २१ ।
सं. नि. ६४) । एकमेव चित्तं क्रियामेदाद्बहुधोच्यते । धर्माधर्म-विदो
नाम मो मां स काः ॥

पञ्चविंशक इत्येके पडिंश इति चापरे ।

एकलिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥२६॥

पञ्चविंशतिसंख्यकः प्रपञ्चो वस्त्विति सा ह्युच्यते । ते च पञ्चविंशतिः
पदार्थाः । यथा प्रधानं मूलप्रकृतिः । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणीति ।

सप्त प्रकृतिविकृतयः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च विषयाः मनश्चैकमिति षोडश विकाराः । न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषश्चेति साकल्येन पञ्चविंशतिः । षड्विंश इति चापरे । अत्र

अपरे पा त अ ला । ते किलेश्वरमधिकं पश्यन्तस्तेन सार्धमुक्तान्यञ्च-

५ विंशतिं पदार्थानभ्युपगच्छन्तीति षड्विंशतिपदार्थवादिनः । एकत्रिंशत्क इत्याहुः पा शु प ता । तेषां नये होकत्रिंशत्तत्त्वानि । यथा

१ । शिवः । २ । शक्तिः । ३ । सदाशिवः । ४ । ईश्वरः । ५ । विद्या ।

६ । पुरुषः । ७ । माया । ८ । कालः । ९ । नियतिः ।

१० । कला । ११ । अविद्या । १२ । रागः । १३ ।

१० प्रकृतिरव्यक्तं वा । १४ । महत् । १५ । अहङ्कारः । १६ । मनः ।

१७—२१ । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । २२—२६ । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि ।

२७—३१ । पञ्च तन्मात्राणि । ३२—३६ । पञ्च च भूतानीति

साकल्येन षट्त्रिंशत् । तथापि यथोक्तं महार्थमज्जरी (पृ. ५०)

टीकाकारेण अष्टमादीनि (८—१२) पञ्च तत्त्वानि केवलं मायाया

१५ विभूतिरूपाणीति शक्यानीहागणयितुमिति कृष्यत् इहापेक्षितै-

कत्रिंशत्संख्या ॥

इदमन्यच्चिन्त्यम् । तत्त्वैः प्रकाशे (४ २) भाग्यक्तमहतोर्मध्ये गुण

इत्यपरं तावत् दृश्यते । न पुनस्तम्म महार्थमज्जरीम् । सर्वं दर्शनं

संमहसद्बुद्धिर्नेशैवदर्शने (पृ. २७) त्वपरं कश्चिद्धेवो द्रष्टव्यः ॥

२० न यस्तूनामियत्तास्तीति मध्यमानाः केचिद्दन्तः पदार्थमेव इत्याहुः

(भा) ।

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१ । एतत्पञ्चकं पतिरित्युच्यते ।

२ । यथा महार्थमज्जरीम् (पृ. ५०) । अथत्र (त. प्र. १, ४) उ

त्पद्यमेव विधेति पश्यते विनियते च टीकाकृता बुद्धविधेति ।

२५ ३ । ६-१२ तत्त्वानि पञ्चुरिति कथ्यते ।

४ । १३-३६ तत्त्वानि पाषाणाद्वा प्रसिद्धानि । म. म. १३-२९ ; त. प्र.

२९-११ ; ३४, १२ ।

लोकाल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।

स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गा परापरमथापरे ॥२७॥

लो क वि दो' लौकिका । ते खलु लोकानुरजनमेव तत्त्वमिति मन्यन्ते (आ) । आश्रमविदो' दत्त प्रभृतयो धर्मशास्त्रकारा । लैङ्गा लिङ्गविदो' वैयाकरण । ते किल स्त्रीपुनपुंसकं शब्दजात तत्त्वमिति वदन्ति (आ) । अथ अपरे ब्रह्मादिनो' पर चापर चेति परापरं ब्रह्म प्राहुः । तदुक्त (मै उ दं २२) 'द्वि ब्रह्मणो वेदितव्ये पर चेवापर चेति ॥'

सृष्टिरिति सृष्टिविदो' लय इति च तद्विदः ।

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वं^३ चेह तु सर्वदा ॥२८॥ १०

सृष्टि-स्थिति-लय-विदः पौ रा णि का (आ) ।

पूर्वोक्तमेतत्सर्वं च फल्यनाजातमिह आत्मनि सर्वदा वतत ॥

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वासौ तद्गृहः समुपैति तम् ॥२९॥

यस्य पुरुषस्य सम्बन्धे कश्चिदाचार्योऽन्यो वा यं भावं^३ प्राणादिरूप दर्शयेद् अयमात्मा] प्राण इत्यादिना स पुरुष आत्मानं तं तद्गृहरूप पश्यति । असौ च आत्मा तस्य पुरुषस्य सम्बन्धे स तत्तत्प्राणादिरूपो भूत्वा तं पुरुषमवति प्रीणयति । ततश्च तद्गृहः तस्मिन् दर्शिते भावे प्रहो निर्बन्धोऽभिनेवेशो यस्य स तद्योक्त सन् तं भावं समुपैति समुपगच्छति । तस्य पुरुषस्य तस्मिन्दर्शिते भावे अयं प्राणादिरूप एवेत्यभिनेवेशो जायत इति भाव ॥

१ । एते पूर्वोक्तभ्यो (२ २१) भिद्यन्त

२ । सृष्टिचिन्तका , १ ७ ।

३ । सर्वं इति पाठे सर्वं कल्पिता भावा इति व्याख्येयम् ।

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥३०॥

एष आत्मा वस्तुतोऽपृथग्भिन्नोऽपि पूर्वोक्तैः प्राणादिभिर्भावैः पृथग् भिन्न एव लक्षितो दृष्टो विकल्पितो भवति । रज्जुरिव सर्पादिभिर्भावैः । उक्तं हि प्राक् (२-१६) “प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पित” इति । यः पुरुष एवं तत्त्वेन वेद वेत्ति सोऽविशङ्कितो दोषाशङ्कारहितः कल्पयेत् कल्पयितुमर्हतीति भावः । स आत्मानं प्राणादिरूपेण कल्पयन्नपि तत्तत्कल्पनादौषेण न स्पृश्यते । रज्जुसर्पस्थले केवलं रज्जुरेव वर्तते न पुनः सर्पोऽपि । अतो न तत्र कश्चिद्वस्तुतो भेदः । यः सर्पः सा रज्जुरेवेति । य एष वेत्ति न स तत्र सर्पदर्शनाद्विभेति । प्रकृतेऽप्येवं केवलमात्मैव विद्यते न पुनः प्राणादिरपि । अतः प्राणादिकल्पनां कुर्वन्नपि पुरुषो न दोषभाग्भवतीति द्वितीयार्थाभिप्रायः ॥

उक्तकल्पनागत एव विशेषश्चिन्त्यते—

१५ भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥३१॥(३३)१

यथासद्भिरेव सर्पधारादिभिर्भावैरद्वयेन च रज्ज्वादिद्वयेन सर्पोऽयं धारियमिति कल्प्यते एवमसद्भिरेव प्राणादिभिरनन्तैर्भावैरद्वयेन प्राणाप्राहृकरहितेन विकल्प्यास्पदभूतेनात्मना चायमात्मा कल्प्यते । उक्तं हि पूर्व (२-१२) “कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायये”ति । कल्पयन्ते चाद्वयेनैवात्मना भावाः अप्यतन्ताः । नास्ति निरास्पदा

१ । यद्यपीयं कारिका परीक्षितेषु पुस्तकेषु संस्करणेषु चास्मिन्प्रकरणे प्रयच्छिञ्चो (३३) तथाप्यत्रैकत्रितीति(३१) पठितुं पुच्छेति प्रतिभाति । तथैव हि संसृष्ट-कारिकासम्बन्धः दिङ्ग्यते । न चाल्या “न निरोध” इत्यादिकया द्वात्रिंश(३२)कारिकया वर्तते कश्चित्सम्बन्धः । अत उत्तरकारिकागामपि सख्या यथोचितं परिवर्तनीयेति मया तथैव कृतम् ।

कापि कल्पना । कल्पनायां हि कल्प्यमानायां यत्कल्प्यते यत्र च कल्प्यते तद्द्रव्यमपेक्ष्यते । प्रकृते कल्पनास्पदभूतेनाद्येनात्मना प्राणादिभिश्चासद्भिर्भावैरात्मा कल्प्यते । भावा अपि च तादृशा भव्येनात्मना कल्प्यन्ते । अत उभयकल्पनायामप्यद्वयस्याव्यभिचारा-
द्व्यपता शिवा ॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३२(३१)

यथा स्वप्नमाये दृष्टे यथा वा गन्धर्वनगरं' दृष्ट वेदान्तेषु विचक्षणैरिदं विश्वमपि तथा दृष्टम् । मिथ्या कल्पितमिति भावः ।

गन्धर्वनगरोपमा दुर्लभा प्राग् बौद्धे भ्यः । एतत्कारिकार्थोऽपि बहुशस्तदुग्रन्थेषूपलभ्यते । विद्मामत्रमुदाह्रियते—

“यथैव गन्धर्वपुर मरीचिका
यथैव माया सुपिनं यथैव ।

स्वभावशून्या तु निमित्तभावना

तथोपमाज्ञानथ सर्वभावान् ॥” स. सू ६ (पृ २६) ।

एवं म वृ, पृ. १७८ ; चि प्र १६ ; म का १७-३३—

“गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसन्निभा ।”

ल सू १० १४४ (पृ २८३) —

“गन्धर्वनगरस्वप्नमायानिर्माणसादृशाः ।”

तत्रैव च १० १७५ (पृ ३७४) —

“मायास्वप्ननिभा भावा गन्धर्वनगरोपमा ।

मरीच्युदकचन्द्रामा स्वयिकल्पं विभाषयेत् ॥”

१ । को वेत्ति कीदृशं नाम गन्धर्वनगरं भवतीति । न पुनरेतत्सर्वथैव न भवति । असत्स्वपि सोधादिषु न खलु न तानि दृश्यन्ते । युरोपयोधितेषु विपर्यस्ताः पोतप्रतिमूर्तयो नासाधारणदर्शनाः । सोधाद्वाहाय भूनागा-
श्रोर्धरास्तत्र च चरन्त्यो गावः परे चैतादृशा भावाः प्रायस्तत्र तत्र दृश्यन्ते पश्यन्ते न वस्तुसन्तः । मयाहुर्विचक्षणाः । दि प्यादेशेन अक् क्रमारी मरणाना, पृ ६४९ ।

अन्यदपि तत्रैव (१० २७६, २६१, पृ ३०१, ३०३) । उक्तं च भगवता शङ्करेण स्वकीये ब्रह्मसूत्रभाष्ये (२ २ २८) प्रदर्शयता बौद्धमतम्—“स्वप्नमायामरीच्युक्कगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन प्राह्यप्राहकाकारा भवन्तीति ।”

५ उक्तमाचार्येण मतमिदं वेदान्तेषु विचक्षणानामिति । एतेन स्वमतमेव तेन प्रशंसितम् । सन्ति पुनरन्ये वेदान्तिका ये नेदमनुवर्तन्ते ॥

वर्शित समासेन वेदान्तसिद्धान्तः । अथ परमार्थतया तद्विशेषो ब्रह्म्यते—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

१० न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३३(३२)

यदेदं विश्वं स्वप्नमायादिसङ्काशं तदा वक्तव्यं न कस्यापि निरोधो भङ्गो नाशः । न चास्ति कस्याप्युत्पत्तिर्जातिः । न कश्चिज्जायते भावो न च निवृत्त्यते । अत्रोत्पत्तिशब्दात्प्राग् निरोधशब्दप्रयोगादुत्पत्तेरत्यन्तमसद्भावो व्यज्यते । यथोक्तं चन्द्रकीर्त्तिसिंहाचार्येण मध्यमकवृत्तौ (पृ ३) । एष न कश्चिद्बद्धो जीवो न च कश्चित् साधको बन्धनतो मुक्तः । एव न कश्चिन्मुमुक्षुर्न वै कश्चिन्मुक्तः ।

निष्कर्षोऽयं बौद्धमहायानसिद्धान्तस्य । “न निरोधो न चोत्पत्तिः” इत्युक्तिस्तु वस्तुतो नागाजं नस्य मध्यमककारिकाया (पृ ३) प्रथमकारिकाया । “न निरोधमनुत्पादः” इति सुप्रसिद्धं तत्र तद्वचनम् । उक्तं च बोधिचर्यावतारे (६ १५०) —

‘एव च न निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति सर्वदा ।

अनातगनिरुद्धं तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥’ इति ।

शङ्करवतारे (पृ १६१) च “निरुद्धा अनुत्पन्नाश्च भगवता सर्वधर्मा देश्यन्तः” इति ।

२५ पुनरपि तत्रैव (२ १ १० १) —

“उत्पादभङ्गरहितो लोकः स्रुप्पसन्निभः ॥” इति ।
प्रागुक्तयोर्वन्धमोक्षयोरप्येवमेव बौद्धसिद्धान्तः । यथोक्तं च तु-
शतके (१७६)

“कस्यचित्केनचित्सार्धं बन्धो नाम न विद्यते ।

परेण सह बन्धस्य विप्रयोगो न युज्यते ॥” इति ।

लङ्कावतारेऽपि “नात्र कश्चिन्महामते बध्यते न च मुच्यते ।”
इति । पुनरपि तत्रैव (१०. १७५) “न मोक्षो न च बन्धनम्” इति ।
द्रष्टव्यं च भार्यरत्नकूटसूत्रं यथोद्धृतं मध्यमकवृत्तौ (पृ. ४६,
३३६) । बन्धमोक्षपरीक्षापरिच्छेदश्च (१६) मध्यमकारिकाया-
रिकाया तद्वत्तिश्च तत्रत्या । इदमिह स्तोकमुद्धियते वृत्तितः (पृ. २१०)—

“यद्यपि त्यया संसारनिर्वाणे प्रतिविद्धे तथापि बन्धमोक्षौ विद्येते ।
न चाविद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षौ सम्भवतः । तस्माद्बन्ध-
मोक्षसद्भावाद्धिद्यत एव भावानां स्वभाव इति । उच्यते ।” स्याद्भावानां
स्वभावो यदि बन्धमोक्षायेव स्याताम् । न तु स्त इत्याह (म. का.
१६. ५)—

‘न बध्यन्ते न मुच्यन्त उदयव्ययधर्मिणः ।’

भार्यरत्नकूटे (म. वृ. ४६ पृ.) च—

“अथायुष्मान्सुभूतिस्ताम्बिचूनेतदवोचत् । कुत्रायुष्मन्तो गताः ।
कुतो वागताः । तेऽवोचन् । न क्वचिद्गमनाय न कुतश्चिदागमनाय भदन्त
सुभूते भगवता धर्मो देशितः । आह । को नामायुष्मतां शास्ता । आहुः ।
यो नोत्पन्नो न परिनिर्वास्यति । आह । कथं युष्माभिर्धर्मः धृतः ।
आहुः । न बन्धनाय न मोक्षाय ।” इति ।

उक्तं च महायानसूत्रालङ्कारे (६. २, पृ. २२)—

“न सन्न चासन्न तथा न चान्यथा

न जायते व्येति न चावहीयते ।

न वर्धते नापि विशुध्यते पुन-

र्विशुध्यते तत्परमार्थलक्षणम् ॥” इति

इयं तु कारिकास्मदाचार्यस्य बह्वीश्वर्वाचीनासूपनिषत्सु धर्मग्रन्थेषु
दशानुप्रस्थेषु च क्वचित्क्वचित्पाठभेदेनोद्धृता । यथा अबधुतोपनिषदि (८)

आत्मोपनिषदि (३१) त्रिपुरातापन्युपनिषदि (५. १०)
ब्रह्मविन्दूपनिषदि (१०) च ॥

उक्तद्वयता(२. ३१—३३) । अयोत्तरकारिकायां तद्विशेष उच्यते—

नान्यभावेन? नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

४ न पृथङ्नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥३४॥

इदं किल श्रूयते “नेह नानास्ति किञ्चने”ति (वृ. उ. ४. ४. १६ ;
फ. उ. ४. ११) । तदेवेह व्याख्यायते । इदं दृश्यमानं विश्व-
मन्यभावेन परभावेन कथञ्चन केनापि प्रकारेण न नाना पृथक् ।
स्वेन स्वभावेनापि कथञ्चन न नाना । सर्वमभिन्नमद्वयमित्यर्थः ।

- १० जपाकुसुमादिसन्निधानात्स्वच्छोऽपि स्फटिकोऽस्वच्छः प्रतिभाति । न
पुनस्तावता स स्वभावेन परभावेन वा वस्तुतोऽस्वच्छो भवति । न
खल्वस्य स्वाभाविकं स्वच्छत्वं कथमप्यपगच्छति । तदुक्तं शा. री. र. क-
मा. ध्य. का. रे. ण. श. ङ्क. रे. ण. (ब्र. सू. ३. २. ११) “नहि स्वच्छः संस्फ-
टिकोऽलककाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति । भ्रममात्रत्वाद्भिनिवेशस्य ।
१५ उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति ।” एवमिहापि न किञ्चिदिदं
कथञ्चन स्वभावेन परभावेन वा नानास्ति । “विद्यते नहि नानात्वं तेषां
कचन किञ्चनेति” निराकृतमाचार्येण नानात्वमन्यत्रापि (४. ६१) ।
किञ्चित्खलु भवत्स्वभावेन वा भवेत्परभावेन वा । नान्यथा । प्रकारा-
न्तरमाधात् । न पुनस्तदुभयथापि सम्भवति । स्यादेतद्यदि स्वभावः
२० परभावो वा नाम कश्चित्स्यात् । न त्वस्ति । किञ्च । सति स्वभावे
परभावः स्यात् । यदा तु स्वभाव एव नास्ति कुतस्तदा परभावः ।
तदेतन्मीमांसितं विस्तरेण नागार्जुने न मध्यमकारिकायां

१ । परीक्षितेषु सर्वेषु पुस्तकेषु संस्करणेषु च नात्मभावेन इत्येव पाठ
उपलभ्यते न पुनर्नान्यभावेनेति । तथाप्यर्थपर्यालोचनयैव एव पाठः साधीया-
२५ निति प्रतिभाति । तथा हि । आत्मभावो नाम स्वभावः । पर्यायशब्दावेतौ ।
कारिकायां स्वेनेति स्वशब्देन स्वभाव एव लक्ष्यते । तथा च यदि आत्म
भावेनेत्येव पाठो गृह्यते स्वेन (स्वभावेन) इत्युक्तिः पुनरुक्ता भवेत् । न
चायं पाठो विषक्षितमर्थं बोधयेत् । अन्यग्रेह (४. ५३) प्रयुक्त आचार्येणा-
न्यभाषणशब्दः ।

३० २ । “नेह नानास्ति चान्नानादित” नानात्वनिषेधः पुनर्बोध्यते (३. २४) ।

स्व भा व प री त्ता भिधाने पञ्चदशे (१५) परिच्छेदे व्याख्यातं च तद्वृत्तौ चन्द्रकीर्तिना। एवमाचार्यः पूर्वार्धेन श्रुतिमूलकं मतं प्रदर्श्यापराधेन ऋषाञ्चित्तत्वविदां मतमनुमन्यते न पृथङ्ङिति। तत्त्वविदो विदुः किञ्चिदपि न पृथङ् न वापृथग् भवतीति। त एते तत्त्वविदो मा भ्यमि का एवेति सुस्पष्टम्। यथा ना गा जुं न स्य “अनिरोधमनुत्पाद” ५ मित्यादि प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुद्धृतमिहोत्तरकारिकावृत्तौ (२. ३५) व्याख्यातं च चन्द्रकीर्तिना (म. वृ., पृ. ३, ११)। “अनेकार्थमनानार्थ”मिति ना गा जुं न स्य पदद्वयम्। विवृतं चेदमित्थं चन्द्रकीर्तिना “एकश्चासावर्थश्चैकार्थोऽभिन्नार्थः। न पृथगित्यर्थः। नानार्थो भिन्नार्थः। पृथगित्यर्थ” इति। इदं चोक्तं ना गा जुं ने न (म. का. १०. १६) १५

“आत्मनश्च सतत्त्वं ये भावानां च पृथक् पृथक्।

निर्विशन्ति न तान्मन्ये शासनस्यार्थकोविदान् ॥”

एवं च स्फुटमिह यदा चार्येणादौ कारिकायाः प्रथमार्धेनोपनिषत्मतं प्रदर्शितम्। तत्राप्यनुसृता युक्ति मां भ्यमि का नाम्। ततो द्वितीयार्धे तत्त्वविदां मा भ्यमि का नां “न पृथङ् नापृथगिति मतमनुमोदितं यथो- १५ स्तरत्रापि (४५) करिष्यते। इदं पुनर्दृष्टव्यं यदस्मदाचार्यस्य म भ्यम क नयव्यञ्जकं “न पृथङ् नापृथगिति वचनं ना गा जुं न स्य च “अनेकार्थमनानार्थ”मिति कथनमर्थत एकमेव। नानयोर्मनागप्यर्थतो भेदः। द्र : ४. ३१, वृत्तिश्च तत्रत्या ॥

सेयमद्वयतैव प्रपञ्चोपशमो नाम चरमः पुमर्थ इत्याह—

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः २।

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥३५॥

सांऽयं प्रागुक्तं निर्विकल्पः प्राणादिरूपसर्वविकल्पशून्योऽद्वयो प्राह्यप्राहकभूतरूपद्वयविरहितः प्रपञ्चोपशमोऽनुपदमेव व्याख्यायमानस्य प्रपञ्चस्योपशमोऽप्रवृत्तिर्वीतरागभयक्रोधैर्वेदपारगैर्मुनिभिर्दृष्टः। २५

१। “वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते” इति भ. गी २. ९६।

२। क्रिमेप वेदपारगशब्दो वेदपार-ग इति वेद-पारग इति वा व्याख्येयः।

भाषे “वेदान्तेषु विचक्षणै”रिति (२. ३१) यत्प्रागुक्तं तेनैव संबदेत्।

प्रपञ्चोपशमशब्दो बौद्ध पूर्ववर्तिषु ग्रन्थेष्वतिमात्रं दुर्लभः । दृश्यते त्वर्वाचीनासूपनिपत्सु^१ ग्रन्थेषु वा ।

अयं प्रपञ्चशब्दो व्यक्तीकरणार्थाद्वा विस्तारकरणार्थाद्वा प्रपूर्वकात्पञ्चतेर्धातोः । अस्यैवापरं रूपं पञ्जतिर्यतः पञ्जिकेति । राजशेखर-
 ५ स्त्राह (का. मी., पृ. ५) “विषमपदभञ्जिका पञ्जिके”ति । हेमचन्द्रोऽप्येवमैवाभिप्रैति (अ. चि. २. १६५, १७०) “निरुक्तं पदभञ्जनं पञ्जिका पदभञ्जिकेति” ब्रुवन् । इतः प्रतीयते पञ्जिकेति पदं भञ्जेर्धातोरिति ।^२ तथा च भञ्जिरैव पञ्जिकाकारेण परिणता । यथा वास्त्वस्य प्रपञ्चशब्दस्य व्युत्पत्तिः । भूयानस्य प्रयोगोऽर्वाचीनेषु वेदान्तिकेष्वन्येषु च ग्रन्थेषु ।
 १० तत्सम्मतोऽस्यार्थो जगत्तद्विस्तारो वा । समासेनेदं दृश्यं जगदेव वा प्रपञ्चयत इति कृत्वा प्रपञ्चः । बौद्धनये त्वस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो वाक् । प्रपञ्चयतेनेन प्रपञ्चयतीति वा प्रपञ्चः । ततश्च यत्किमपि वाचा प्रकाशयते स प्रपञ्चः । यथा विस्पष्टं व्याचष्टे च न्द्र कीर्त्तिः (म. वृ., पृ. ३७३)—
 १५ “प्रपञ्चो हि वाक्प्रपञ्चयत्यर्थानिति कृत्वा । ‘प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम्’ (म. का. १५. १.) वाग्भिरभ्याकृतमित्यर्थः ।” द्रष्टव्यः प्रागेव (१. १७) प्रदर्शितो विस्तरोऽस्य आख्यानस्य (म. वृ., पृ. ३५०) ।

प्रपञ्चोपशमः प्रपञ्चोपरमः (म. वृ., पृ. ११) प्रपञ्चविलयश्चाभिप्रायार्थाः । अयं च शिवः प्रपञ्चोपशमो गौडपादा नुगामिनां वैदान्तिकानामोक्तो^३ बौद्धानां तु निर्वाणं वा शून्यं वा । इदमेव च प्रयोजनं समप्रस्य
 २० मध्यमकशास्त्रस्य । तदुक्तं च न्द्रकीर्त्तिना (म. वृ., पृ. ४)—

१ । मृ. पू. उ. ४. १ ; मृ. उ. उ. १ ; रा. उ. उ. २ ; मा. उ. ७ (इयमुप-
 निषच्छा री र क भा प्य फलुर्भंगव ऋ ऋ रा चा यां त्प्राचीनेत्यतिमहात्संशयः ।
 प्रपञ्चशब्दः पुनः द्वे ता श त रे (६. ६) कै व ल्ये (१०) च दृश्यते ।

२ । अतएव संस्कृते पाठो च संगतग्रन्थेषु विदादभ्याख्यानादर्थस्य विमङ्ग-
 १५ शब्दस्य तावान्तिप्रचुरः प्रयोगः ।

३ । चिन्तितोऽपमर्थो वेदान्तोक्तदिता स्वकीये ता री र क भा प्ये (१. २. २१) च ऋ रे न ।

“सर्वप्रपञ्चोपशमशिवलक्षणं निर्वाणं शास्त्रस्य प्रयोजनं निर्दिष्ट”मिति ।
स्वयं चाह ना गा जुं नः (म. वृ., पृ. ११)—

“भनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाभ्यतं ।

भनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं ।

देशयामास सम्बुद्धस्तं बन्दे वदतां वरं ॥” इति ।

भस्य शिवस्य प्रपञ्चोपशमस्य (मा. उ. ७) बौद्ध नयेन व्याख्यानमाह
ना गा जुं नश्च न्द्र कीर्त्तिश्च (म. का. २५. २४)—

“सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ॥”

इह हि सर्वेषां प्रपञ्चानां निमित्तानां य उपशमोऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणम् । स १०
एव चोपशमः प्रकृत्यैवोपशान्तत्वाच्छिवः । वाचामप्रवृत्तेर्वा प्रपञ्चो-
पशमश्चित्तस्याप्रवृत्तेः शिवः । क्लेशानामप्रवृत्त्या वा प्रपञ्चोपशमो
जन्म[नो]ऽप्रवृत्त्या शिवः । क्लेशप्रहाणेन वा प्रपञ्चोपशमो निरवशेष-
यासनाप्रहाणेन शिवः । क्षेयानुपलब्ध्या वा प्रपञ्चोपशमो ज्ञानानुपलब्ध्या
शिवः ॥” इति । १५

इदं चोक्तं लब्ध्वा व ता रे (१०. १३०, पृ. २१५)—

“सर्वप्रपञ्चोपशमाद्भ्रान्तो नाभिप्रवर्तते ।

प्रज्ञा यावद्विकल्प्यन्ते भ्रान्तिस्तावत्प्रवर्तते ॥” इति ।

निर्विकल्पशब्दस्त्वेवं व्याख्यायते (म. वृ., पृ. ३७४) च न्द्र-
कीर्त्ति ना— २०

“निर्विकल्पं तत् (तदिति तत्त्वं, म. का. १८. ६) । विकल्पश्चित्त-
प्रचारः । तद्रहितत्वात्तत्त्वं निर्विकल्पम् । यथोक्तं सूत्रे । परमार्थसत्यं
कतमत् । यत्र ज्ञानस्याप्रचारः । कः पुनर्वाचोऽक्षराणामिति । एवं
निर्विकल्पम् ॥” इति ।

एवं प्रपञ्चोपशममुक्त्वा कर्तव्यमुपदिशति—

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥३६॥

यस्मादद्वयः प्रपञ्चोपशमः शिवः तस्मादेनं प्रपञ्चोपशमेवं
 ५ विदित्वा स्मृतिमद्वैते योजयेत् भ्यायेदिति भावः । तथा च
 स्मृत्याद्वैतं समनुप्राप्य समधिगम्य जडवज्जड इव अप्रख्यापय-
 नात्मन महिमानमहमेवंविधं इति भावः । लोकमाचरेद् भवहरेत् ।

अत्र स्मृतिर्नाम नानुभूतविषयासम्भ्रमोपः संस्कारजन्यं ज्ञानमेव वा ।
 अपितु ध्यानम् । सौगततन्त्रे स्मृतिः पञ्चसु बलेषु सप्तसु च बाध्यङ्गेषु
 १० पठ्यते (ध. स. ६३, ६६ ; म. व्यु. ३५, ३६) । इदं चोक्तं छान्दोग्ये
 (७. २६ ७) “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति” इति ।
 अत्र ध्रुवा स्मृतिर्नामा “विच्छिन्नमविस्मरण”मिति तद्भाष्ये शङ्करः ।
 तदेतद्विज्ञानमेव । यथाह विस्वयं रामानुजो ब्रह्मसूत्र भाष्ये
 (१. १. १., पृ. ६) । वाचस्पतिमिश्रोऽप्याह कण्ठतस्तस्व-
 १५ वैशाखां (यो. सू. १. २०) “स्मृतिर्भ्यानमनाकुलमवित्ति”मिति ॥

जडवल्लोकमाचरेदिति विस्तरेण व्याख्यातं शङ्करेण ब्रह्म-
 सूत्र भाष्ये (३. ४. ५०) । अत्र च तेन धृतेयं वसिष्ठ(१)स्मृतिः—

“गूढधर्माश्रिता विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ।

अन्धवज्जडवद्यापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥” इति ।

२० इयं चापरा स्मृतिस्तेनैव दर्शिता—

“यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स प्राज्ञणः ॥” इति ।

सर्वाह बह्व्य ईश्वर्य उक्तयः । यथा जा. उ. ६ । भा. उ. ४ ।

अथ तस्यैवापरान्कांश्चिदाचारानाह—

निस्तुतिर्निर्मस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥३७॥

स न कस्यापि स्तुतिं नमस्कारं च कुर्याद् गृहीयाद्वा । न च पितृभ्यः स्वधाकारं कुर्यात् । स चलाचलनिकेतो भवेत् । चलाचल-^१श्च च लो ऽस्थिरो निकेतो निकेतनं वासस्थानं यस्य सः । नैकस्मिन्स्थाने चिरं वसेदिति भावः । अयमेवार्थो भ ग व ही ता या म् (१२६) “अनिकेत” इति । बो धि च र्या व ता रे (८. २६, ८८) “अनिलय” इति । “अपूर्व इव सर्वत्रे”ति (बो. अ. ८. १६) चोक्तः । तत्र तत्र च सौ गतेषु आ र्हे णेषु च प्रत्येषु (औ. सू. २७, ५७) प्रयुक्तोऽनगारशब्दोऽपि^{१०} तमेवार्थं परिदीपयति । यादृच्छिको नाम यदृच्छालम्बप्रासा-च्छादनादिमात्रदेहस्थितिर्न पुनर्यथेच्छाचारः । न खल्वीदृशस्य पुरुषस्य यथेच्छाचरणं सम्भवति । यथा व्याख्यातं श ङ्क रे ण (ब्र सू ३. ४ २४—३१, ४७—५०) । एव च यतिः सर्वेषामिन्द्रियाणां यमनात् । उक्तं चेदमन्यत्रापि (नृ. पू. उ, पृ. १४७, १५३)—^{१५}

“निर्बन्धो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।” इति ।

“कस्यापि वन्दनमकृत्वा न-नमस्कारो न-स्वधाकारो न-निन्दास्तुतिर्या-दृच्छिको भवेदि”ति च तत्रैव ॥

१ । चलाचलशब्दोऽत्र न खलु चलाचलशब्दयोः समासात् । यथा भाष्यकारो मन्यते प्रयतते च व्याख्यातुम् । वस्तुतस्तु पदमिदमसमस्तम् ।^{२०} यथाहुर्वैयाकरणाः (पा सू ६ ? १२, महाभाष्ये वार्त्तिकम् ६) । प्रयुज्जते किल कवयः “चलाचलैरनुपदमाहताः खुरै”रिति (शि च १७. ५३) ; “जन्मि-नोऽस्य स्थितिं विद्याल्लभमीमिव चलाचला”मिति (कि अ ११. ३०) ; ‘चलाघटे च संसारे.धर्म एको हि निश्चल’ (वा नी ९ ५०) इत्यादि ।

अथ चरमं-कर्तव्यं निर्दिदित्तु रा चार्यः प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह—

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

॥ इतिःगौ ड पा दी ये आ ग म् शा स्त्रे वै त्थ्या ख्यं
द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अत्र तत्त्वं नाम प्रदर्शितः (२. ३५) प्रपञ्चोपशमः । स च
वस्तुतो वेदान्तिनां मोक्षोद्भवः वा । बौद्धानां तु निर्वाणं शून्यं
चेत्ययमपि पूर्वम् (२. ३५, वृत्तौ) । तत्तत्त्वमाध्यात्मिकं
यथा स्यात्तथा अन्तरिति भावः । तद्य तत्त्वं बाह्यतश्च दृष्ट्वा
३० तत्त्वीभूतः तत्स्वरूपीभूतः तदारामश्च स्याद् यथा तस्मात् तत्त्वात्
प्रच्यवेत् ।

अत्रेदं मूलभूतं बुद्धवचनम् (म. वृ., पृ. ३४८)—

“शून्यमाध्यात्मिकं पश्य पश्य शून्यं बहिर्गतम् ॥” इति ।

१ । इदं पुनरस्योत्तरार्धम्—

१५ “ न विषते सोऽपि कश्चिद्यो भावयति शून्यताम् ।” इति ।
पूर्वाधे पश्य पश्य इत्यत्र पश्यन्पश्येति चीनभाषासम्मतः पाठः । अ. को
९. २५० ।

तृतीयं प्रकरणम्

अद्वैतम्

वै त थ्ये बह्वीभिर्युक्तिभिः (२. १-३०) स्वप्नमायागन्धर्वनगरद्रुष्टान्तीक्ष्ण
(२. ३१) विध्वस्य वैतथ्यं दर्शितम् । दर्शितश्च तेन प्रपञ्चोत्पत्तयः ।
तं च 'विदित्वाद्वैते योजयेत्स्मृतिम्' (२. ३६) इत्यद्वैतस्मरणं
धिहितम् । अथास्मिन्तृतीये प्रकरणे ऽद्वैते प्रधानतया जातिवदेन
तदद्वैत पुनश्चिन्त्यते—

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥१॥

यो नाम धर्म उपासना^१ ध्यानलक्षणाभाश्रितः प्रवर्तते कश्चित्कि- १०
मप्युपासीतेत्यादिप्रकारः स ब्रह्मणि जाते सति वर्तते । न तु
पूर्वं ब्रह्मण्यजाते । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" (तै. उ. २, ६)
"तद्वैत्तत बहु स्यां प्रजायेयेति" (छा. उ ६ २ १-३) "स्येयं देवतीक्ष्ण
हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणी"त्यादिभिः (छा. उ ६. ३-३३) ध्रुतिभिर्ब्रह्मणो जातिः १५
प्रजातिर्वहुभाषो वा (प्र सू १. १. २, ५) प्रसिद्धः । जातायेष च
द्वैतभावः । तत्रैव च भवेत्किञ्चिदुपास्यं कश्चिद्वोपासको नाम्यथा । अत
एवाह प्रागुत्पत्तेरजं सर्वमिति । उत्पत्तेर्जातेः प्राक् पूर्वं तु सर्वं
यदिदं किञ्चित्दजमनुत्पन्नमेव । अतो नास्त्युपास्योपासकमेव । तेन
हेतुनासौ धर्मो द्वैताश्रयेण प्रवृत्तत्वाद् द्वैतस्य च वाचारम्भणमात्रत्वेना- २०

१ । प्रागुत्पत्तेरितिदमन्यूनमदृष्टत्वः प्रयुक्तं शङ्करेण छा न्यो ग्य भा प्ये
(६ २ १) ।

२ । उपासना घोपासनं च नायांस्तम् । "उपासनं तु यथाशास्त्रमर्थितं
किञ्चिदालम्ब्यनुपादाय तस्मिन्समानचित्तवृत्तिसन्तानकरणं तद्विलक्षणप्रत्यया-
नन्तरितम्" इति छा न्यो ग्य भा प्ये (१ १. १) शङ्करः । द्रष्टव्यं धान्यप्र २५
(प्र. ३. ९ ; प्र सू १. १ ११) तदीयं ना

तात्त्विकत्वात्कृपणः करुणाहो दीनोऽत्यल्पकः क्षुद्र इति भावः । धर्मस्य
कार्पण्याद्यस्तं धर्मं वरति तस्यापि कार्पण्यमित्यनुक्तमपि स्पष्टम् ॥

जातिसम्पकादेव कार्पण्यमित्युक्तम् । वक्तव्यं त्विष्टमकार्पण्यम् ।
तच्च निसर्गतो जात्यभावादेव भवेदित्याह—

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।

यथा न जायते? किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥२॥

यस्मात्तत्तादृशमतोऽहं तदकार्पण्यं वक्ष्यामि यदजाति नास्ति जाति
र्यस्य तत् । यत्र जातेः सम्बन्धोऽपि नास्तीति भावः । जातिरुत्पत्तिरुत्पाद
इति पर्यायाः । यस्मात्तदजाति तस्मात्समतां गतं समं समानमेव
१० सर्वदेति भावः । समतां गतमित्युक्तम् । एतच्च सर्वस्याजातिलक्षण
सामान्यधर्मेण । तदुक्तं मार्यं स त्वं द्वया व ता रे (म वृ, पृ ३७४)
“परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादसमतया परमार्थतः सर्वधर्मात्यन्ताजाति-
समतया परमार्थतः समाः सर्वधर्माः । तत्कस्माद्धेतोः । परमार्थतो
निर्वाणा[नाना]करणा हि देवपुत्र सर्वधर्मा अत्यन्तनिरुत्पादतामुपादाय ।
१५ तद्यथापि नाम देवपुत्र यच्च मृद्गाजनस्याभ्यन्तरमाकाशं यच्च रत्नभाजन-
स्याभ्यन्तरमाकाशं आकाशधातुरेवैवः । तत्परमार्थतो न किञ्चिन्नाना-
करणम् । एवमेव देवपुत्र यः [सं]क्लेश[ः] स परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादता ।
यदपि व्यवदानं तदपि परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादता । संसारोऽपि परमार्थ-
तोऽत्यन्तानुत्पादता । यावन्निर्वाणमपि परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादता । नात्र
२० परमार्थतो नानाकरणं । तत्कस्माद्धेतोः । परमार्थतोऽत्यन्तानुत्पादत्वा-
त्सर्वधर्माणामिति ।” सद्धर्मपुण्डरी (४. ८३, पृ १४३) :

“सर्वधर्मान्समाऽशून्याग्निर्नानाकरणात्मकान् ।

न चैतान्प्रेक्षते नापि किञ्चिद्धर्मान्विष्यति ॥

सर्वधर्माः समाः सर्वे समाः सर्वसमाः सदा ।

एवं ज्ञात्वा विजानन्ति निर्वाणममृतं शिवं ॥” इति ।

२५

परमार्थतो न किञ्चिज्जायत इति माध्यमिकानामिवास्या चायं-
स्यापि मतमिति स्फुटमिह । उक्तं (३. ४८) च तेन स्वयमेव फण्डतोऽस्य
प्रकरणस्यान्ते (३. ४८)ऽन्यत्र च (४. ७१)—

“न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥” इति ।

इयमेवाजातिरनुत्पादो वा प्राधान्येन प्रतिपिपादयिपितध्विन्तित-
श्वा चार्येण महतायासेनः शिष्टे ग्रन्थे । दृश्यताम् २. ३२ ; ३. १०,
३८, ४८ ; ४. ५, ७१ । तत्रसङ्गेन चाजातिशब्दो नवकृत्वोऽत्र (३. २, ५
३८ ; ४. ५. , ५, १६, २१, २६, ४२, ४३) प्रयुक्तः ॥

अस्मिन्प्रकरणे प्रथमायां कारिकायां ब्रह्मणो जातिवद्दिष्टा । द्वितीयायां
त्वविशेषेणैव सा प्रतिपिद्धा । प्रतिज्ञातं चाजातिकथनम् । अत्र तावद्
‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्त’ इत्यादि (तै. उ. ३. १. १) पठन्त
औपनिषदाः स्पष्टमेव जातिवादिनः ।^{१०} तत्र जीवात्मनां परस्मादात्मनो
जातिर्वेदान्तेषु श्रूयते (ब्र. सू. २. ३. १७ श. भा, रा. भा. ; घृ. उ. २. २.
२० ; मु. उ. २. १. १) ।^९ का पुनरियं जातिर्वस्तुत इतीहोच्यते—

१ । “तस्माद्विराड्जायत विराजो अधिपूष्यः ।”
‘तस्माद्यज्ञात्सर्वंहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।”
“तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥”

१५

इत्यादिभ्य (ऋ. १०. १०. ९, ८, १०) भा मन्त्रवर्णभ्य भा च

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं मनो ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥” इति ।

“अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्वन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।^{२०}

अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च येनैव भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥”

इत्यादिभ्य (मु. उ. २. १. ३. ९) उपनिषद्ब्रह्मण्यः सर्वत्रैव ह्यप्रसिद्धो जातिवाद
एव । न पुनः काप्यजातिवाद इति ध्येयम् ।

२ । आचार्यो व द्वा द त्त स्तु समुच्चयवादी न केवलं ब्रह्मण उत्पत्तिमपि तु
तस्य लक्ष्यमपि मन्यते । द्रष्टव्यमिह म. सू. १. ४. २ रा. भा ; म. ना. उ. १. ४ ; २५
वि. पु ६ ४०. ३९ । प्रसोदिस एण्ड ट्रान्स्याकगनस अफ दि फोर्य अल
इण्डिया ओरिण्टाल कम्पारेन्स, प्र. १८८-९ ।

आत्मा ह्याकाशवजीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदशनम् ॥३॥

यथाकाशो घटाकाशरूपेणोदेति तथात्मापि जीवरूपेणोदेति ।
घटाकाशोदये यथा घटा एव जीवात्मन उदये देहेन्द्रियादिसङ्घाता हेतवो
५ भवन्ति । एतदेव जातावुत्पत्तौ निदर्शनं दृशन्तः । यथा महाकाशो
घटैः सम्बन्धाद् घटाकाशरूपेणोत्पद्यते आत्मापि तथा देहेन्द्रियादिसङ्घात-
सम्बन्धाज्जीवरूपेणोत्पद्यते । वस्तुतस्तु नेह जातिः । व्यवहारमात्रं
खल्विदम् ।

तदुक्तमन्यत्र (मान. उ ३. ६)—

१०

“घटाकाशो महाकाशो घटोपाधिकृतो यथा ।

देहोपाधिकृतो भेदो जीवात्मपरमात्मनोः ॥” इति ।

अन्यदपि तत्रैव (३. २५. २६)—

“देहेन्द्रियमनोयुद्धिप्रागाहङ्कारसंहतम् ॥

आत्मसङ्कुलनावधैरात्मत्वं प्रतिपाद्यते ।

१५

बद्धिधीः काष्ठलोहादौ बहिसङ्कुलनादिव ॥” इति ।

एवं त ज्ञा. ८ १० ; उप. त्रि. ता उ. ५. १३

घटसंबृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नयेत नाकाशं तथा जीवो नभोपमः ॥” इति ।

उक्त पदार्थो भूयः परिष्कृत्यते—

२०

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्गजीवा इहात्मनि ॥४॥^१

१ । कारिकायां. नास्ति रक्षिते न मध्यमकालद्वाराकारिका-
व्याख्याने (१७) घटा । तत्र च भोटपाठे प्रपद्यो द्वितीयः पादो पठेत्पदेण
विद्युषा पुनस्तृता ।

नेह किञ्चित्तिरोहितार्थम् । तदेतदुक्तमन्यत्र (भा. पु. १२. ५. ५)—

“घटे मिश्रे घटाकाश आकाशः स्याद्यथा पुरा ।

एवं देहे मृतो जीवो ब्रह्म सम्पद्यते पुनः ॥” इति ।

यद्येक पचात्माकाशयद्बहुघटाकाशैर्बहुभिर्जीवैर्भवेति तर्ह्येकस्य जीवस्य सुखे दुःखे वा किं न सर्वे जीवाः सुखं दुःखं धानुभवेयुः । अत्रोत्तरमाह— ५

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥५॥^१

संक्षेपार्थः ।

घटकरकापवरकप्रभृतिषु पात्रेषु मिद्यमानेष्वप्याकारेण फर्मणा नाम्ना च न तद्वच्छिन्न आकाशो भिद्यते । एवं मिश्रेष्वपि जीवेष्व्वात्मा न १० भिद्यत इत्याह—

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥६॥

घटकरकापवरकादीनां मन्थानां भाजनानां रूपाणि कार्याणि

समाख्याश्च नामानि भिद्यन्ते । घटस्य द्रव्यं तदेव करकन्यापवर- १५

करक वा । न च घटेन यत्कृत्यं जलाहरणादि क्रियते तदेव सर्वं कर-

केनापवरकेण वा । जात्येषां नामान्येकान्येवेति रूपादीन्येषां तत्र तत्र

भिद्यन्ते । १ मिश्रेष्वप्येतेषु तद्वच्छिन्न आकाशः पुनर्न भिद्यते ।

सर्वत्रैव स एवैक आकाशः । जीवेष्वपि तथैव निर्णयो ज्ञेयः ।

तत्तद्रूपादिना जीवा भिद्यन्ते । न पुनस्तेष्व्वात्मा । इयमत्रानुरूपा २०

कारिका तर्कज्वालायाम् (५. ११)—

१ । घृतेयं कारिका भव्ये न (म. इ. का. ८. १३) । विज्ञानमिच्छुणा

तु (सा. द. १. १९२) तृतीये पादे न च सर्वे प्रयुज्यन्ते इति पाठेन विष्णु-

पुराणस्येति कृत्वा पठिता । न पुनरत्रेयं उच्यते । द्रष्टव्यं वि. स. ना. पृ. १६ ।

भव्यघृतभोदराठ्ठायास्त्वेषम्—

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमैः [समा]युते ।

न भवन्ति तथा सर्वे न घृतादि तथात्मनि ॥

“भिन्नेष्वपि घटाद्येषु मृदि भेदो न कश्चन ।

तथा देहेषु भिन्नेषु न कश्चिद्भेद आत्मनि ॥”^१

अवितथमिदमात्मा जीवरूपेण जायत इति । न पुनस्तावता जीव
आत्मनो विकारोऽवयवो वेति युज्यते । यथा घटाकाशो महाकाशस्य न
५ विकारो न वायवव इत्याह—

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥७॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

१० किञ्च नित्यशुद्धस्वभावोऽयमात्मा । अतो वस्तुतोऽस्तत्यन्यस्मिन्क्लेश-
कर्मादिमलसम्पर्के मूढानामयं मलिनः प्रतिभातीत्याह—

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः^२ ।

तथा भवत्यवुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ॥८॥^३

निःसङ्गतया नित्यनिर्मलस्वभावतया च न कदाचित् कथञ्चिद्गगनस्य
मालिन्यं सम्भवति । एवमपि तु केचन बाला मन्यन्ते गगनं रजो-
१५ धूमादिभिर्मलैः (३ ५) मलिनमिति । न च तावता गगनं वस्तुतस्तथा
भवति । एवमेव केचनावुद्धा अज्ञा मन्यन्त आत्मा क्लेशादिभिर्मलैः
मलिन इति । न चैतावतात्मनो वस्तुतो मालिन्यं जायते ॥

सर्वास्ववस्थास्वेष आत्मा सर्वशरीरेष्वकाशवद्विकार एवेत्याह—

मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

२० स्थितः सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥९॥

यथा घटानामुत्पत्तौ वा विनाशे वा तेषामानयनेऽपनयने वा तदुपहित
आकाशो न मनागपि विक्रियते एवमात्मापि मरणादिषु तासु तास्ववस्थासु
सर्वशरीरेषु स्थितः । नात्मोत्पद्यते म्रियते वा । गच्छत्यागच्छति
वा । शरीराणामेवेते धर्माः । तदुक्तं (छा. उ ६. २. ३) “जीवापेतं
२५ किलेदं वाच म्रियते न जीवो म्रियत” इति ॥

१ । इयं वृत्तिहरकृता भोटपाठस्य संस्कृतच्छाया

२ । “आकाशे बालस्यजमलिनतादभ्यन्यमञ्जीति” छा. भा. (अ सू. १. १. १) ।

३ । इवमपि कारिका पृष्ठा शा मित्र र क्षि ते न (म अ का. बीडा. ९३) ।

किञ्च । अद्वैतसम्बन्धाद्यथाकाशो घटाकाश एव सङ्घातसम्बन्धादात्मा जीव इत्युक्तम् (३. ३) । यथा च सङ्घाता अपि न वस्तुसङ्गतस्तथोच्यते—
सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्व आत्ममायाविसर्जिताः ।

आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥१०॥

सर्वे देहेन्द्रियादिसङ्घाताः स्वप्नवदात्मनो मायया विसर्जिताः ५
प्रत्युपस्थापिताः । न पुनरेते परमार्थतः सन्ति । यदा चैते सङ्घाता एव परमार्थतो न सन्ति तदा तेषु कस्यचिदाधिक्ये श्रेष्ठत्वे सर्वेषां वा साम्ये समत्वे न काप्युपपत्तिर्युक्तिर्विद्यते ॥

पुनरपि जीवं निर्णिनीपुरुषनिपद्वाक्येनाह—

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके । १०

तेषामात्मा परो जीवः स-यथा? सम्प्रकाशितः ॥११॥

भवति कस्यचिदसेः काशः । स च कोशोऽसिमपेक्ष्य बाह्यः । कोशं त्वपेक्ष्यासिरान्तरः । एवमस्मिन्देह उत्तरोत्तरं यच्च कोशाः सन्तीति मन्यते । एकस्यान्तरन्यः । तस्यान्तरपरः । तस्याप्यन्तरितर इति क्रमेण यावत्पञ्च । एते हि परतुतो न कोशा । अपि तु कोशा इव । तत्तन्तरसेरिय १५
पुरुषस्यावस्थानात् । ते च कोशा भयं । तदुपचितो देह इति भावः । प्राणो मनो विज्ञानमानन्दश्चेति । प्रायेण च ते यथाक्रममक्षयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय आनन्दमयश्चेत्यपि ख्याताः । ते च कोशा लोकेऽनुभवसिद्धाः । यथा अहमस्मि स्थूलः कृशो घेत्यक्षयः । एवमहं

१ । तद्यथेत्यर्थं सद्येति पाठः उपसिद्ध ब्राह्मणेऽपनिपत्तौ च काञ्चित् २०
(प्र. उ. ४. ७, ६, ९ ; मु. उ. ३. २. ८ ; श. भा. १. २. ९. २४, ७. ३. २ ; बृ. उ. २. १. २०) । अयमेव चात्र पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु । एतत्स्व-
जानानाः केचिद्दयाह्वानवैशङ्कलीमापन्नाः । सद्यया शब्दः पाठौ सेष्यथाकारमा-
पन्नः । किञ्च तद्यदीत्यर्थं स-यदि शब्दोऽपि छिन्यते (प्र. उ. ९. १) । पाठौ च
स चेद् इत्यर्थं सचे शब्दश्चिन्त्यः । शुद्धसंस्कृते त्विदं तद्येदिति भवेत् । २५
स-यथेत्यत्र हं यथेतिपाठो षड्बु पुस्तकेषु । अयं च हं यथेति पाठो
ऽन्यवहितोत्तरकारिकायां (३. १२) यथाकाशः प्रकाशित इत्यनेन मंत्रश्रीत्यस्य
साधीयस्त्वं सूच्यत इति कश्चिद् ददात् ।

जीवामि प्राणिमीति वा प्राणमयः । अहं मन्ये सन्दिहं वेति मनोमयः ।
अहमनुभवामि विजानामीति वा विज्ञानमयः । अहं मोदे नन्दामोति
वेत्यानन्दमयः । तदुक्तं मा न सो ह्या से (३. २७-३१) सु रे श्व रे ण—

‘देहमन्नमयं कोशमाविश्यात्मा प्रजाशक्ते ।

स्थूलो बालः कृशः कृष्णो वर्णाश्रमविकल्पज्ञान् ॥

“प्राणकोशेऽपि जीवामि लुधितोऽस्मि विपासितः ।

संशितो(?) निश्चिः मन्द एति कोशे मनोमये ॥

विज्ञानमयकोशस्थो विजानामीति तिष्ठति ।

आनन्दमयकोशाख्ये लहङ्कारे पुराकृतैः ॥

पुण्यैरुपास्यमानिश्च लुधितोऽस्मीति मोक्षे ।

एवं कञ्चकितः कोशैः कञ्चकैरिव यञ्चनिः ॥

परिच्छिन्न इवाभासि व्यालेऽपि एतेश्वरः ।” इति ।

तत्तत्कोशस्थः पुद्गलोऽपि तत्तत्तन्मोक्षते । यथाऽन्यः पुद्गलः प्राणमयः
पुद्गल इत्यादि । अक्षरसमय इति वक्तव्येऽन्वय इति संक्षेपोक्तिः ।

पद्ममक्षरसमयादीति वक्तव्ये रसादिति संक्षेपोक्तिः । एतच्च सर्वं
तै त्ति री यो प नि ष दि (२. १-६) विवृणुम् । तत्र तै त्ति री य के
(२. १-६) रसादयो ये कोशा इत्याख्यातास्तेषामन्नमयाद्या-

नानानन्दमयान्तानां यः एतः सन्तरोऽन्तरेण आत्मा स जीवः ।

सयथा तयथा तत्र तै त्ति री य के सप्रकाशितः प्रकटीकृतः ।

“आत्मा ह्याकाशवज्जीवैः” इत्यादिश्लोके (३. ३) यदुक्तं तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इदं त्विह प्रसङ्गादवगन्तव्यम् । आनन्दमयाधिकरणे (प्र. सू. १. १.
१२-१६) शङ्करेण आनन्दमय एव परमात्मैति प्रथमं वृ त्ति का र मत्तं
प्रदर्शितम् । तत्र “इदं त्विह उक्तम्” इत्यादिना तत्प्रतिपिष्यानन्दमया-
दप्यन्योऽन्तरो य आत्मा स एव परमात्मैति स्वर्यापितं स्वमतम् । तदेव

सम्मतमस्मद्वा चार्थस्येति स्पष्टमस्यां कारिकायामिति ॥

तै त्ति री य धृति धृत्यन्तरेण सङ्गमयति—

द्वयोर्द्वयोर्धुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

ध्यायव्यामुदरे चैव यथाकाशः प्रकाशितः ॥१२॥

अस्ति मधुविद्या । सा च तन्नाम्ना बृहदारण्यके (२. ५)
 प्रसिद्धा काचिद्विद्या । असकृन्मधुशब्दप्रयोगेणोपदिष्टत्वात्स्या विद्याया
 मधुविद्येति नाम । तत्र मधुरूपेण विवक्षिते द्वे द्वे वस्तुनी उपादाय
 विविधैः पर्यायैः परं ब्रह्म प्रकाशितम् । यथा “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां
 मधु । अस्य पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ इमा आपः
 सर्वेषां भूतानां मध्वासामपां सर्वाणि भूतानि मधु ।” एवम् “अग्निश्च
 भूतानि च । वायुश्च भूतानि च । आदित्यश्च भूतानि च” इत्यनेके
 पर्यायाः । एतदेवाधिकृत्योच्यते द्वयोर्द्वयोः स्थानयोर्यथा पृथिव्यां १०
 बाह्यायामिति भावः । उदरे चैवेति उदरमभ्यन्तरं तत्र देहेऽध्यात्म-
 मिति भावः । परं ब्रह्म प्रकाशितं यथोक्तमुदाहृतश्रुतौ । तत्रोपमामाह ।
 यथाकाशः प्रकाशित इति । यथा घटाकाशमहाकाशयोराकाशस्यैक्यं
 तथा तयोस्तयोर्द्वयोर्वस्तुनोः पुरुषस्यैक्यमिति भावः ॥ द्रष्टव्यम् ब्र. सू.
 १. १-२२, ३. ४१(श. भा.) ॥ १५

उक्त एव सिद्धान्तः श्रुतिपर्यालोचनया समर्थते—

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥१३॥

यत्खलु “तत्त्वमसि” (द्वा. उ. ६. ८. ७) “अहं ब्रह्मस्मि” (बृ. उ.
 १. ४. १०) “अयमात्मा ब्रह्म” (२. ५. १६) “स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म २०
 वेद ब्रह्मैव भवति” (सु. उ. ३. २. ६) इत्यादिभिः श्रुतिभिरभेदेन
 जीवात्मनोरनन्यत्वमैक्यं प्रशस्यते । यच्च “द्वितीयाद्वै भयं
 भवति” (बृ. उ. १. ४. २) “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
 पश्यति” (बृ. उ. ४. ४. २६ ; क. उ. २. ४. १०-११) “यदा ह्येवैप
 एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुक्तेऽथ तस्य भयं भवति” (तै. उ. २. ७. ७) इत्यादिभिः २५
 श्रुतिभिस्तयोर्नानात्वं भेदो निन्द्यत इति । तदेतदुभयमेवं हि
 महाकाशो घटाकाशेनेवात्मैव जीवरूपेण जायत इत्यभ्युपगमेन

सुसमञ्जसं स्फुटं सुगमं न्याय्यं वा भवति अन्यथा दुर्निवारो विरोधः
श्रुतीनाम् ॥

यदि जीवात्मनोरपृथक्त्वमेव तत्त्वं विवक्षितं किमित्युत्पत्तेः प्राक्तयोः
पृथक्त्वमुक्तमित्याशङ्क्याह—

५ जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।
भविष्यद्वृत्तया गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥१४॥

इदं श्रूयते (ऋ. वे. १. १६४. २० ; श्वे. उ. ४. ६ ;
मु. उ. ३. १. १)—

१० द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृत्तं परिपस्वजाते
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्वि-
नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥” इति

इदं च (श्वे. उ. ४. ७ ; मु. उ. ३. १. २)—

१५ “समाने वृत्ते पुरुषो निमग्नो-
ऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति धीतशोकः ॥” इति ।

एतादृशेन वचनेन जीवात्मनोरुत्पत्तेः प्राग्यत्पृथक्त्वं
प्रकीर्तितं तद्भविष्यद्वृत्तया भविष्यन्तीं वृत्तिमवस्थामभिसन्धायेति
भावः । यथोद्गमं पचतीति वाक्ये भविष्यन्तमोद्गमभायमभिसन्धाय
२० प्रयुज्यते इति गौणः स ओद्गमभावो न तु मुख्यः । यथावाह

१ । अथ कथमिदं गम्यते यद्भवन्नद्वयमिदमुत्पत्तेः प्रागवस्थाया न पुनरुत्तराया
इति । यतो नात्र छेदतोऽपि सृष्टिसम्बन्धः । न चास्ति किञ्चिद्येन सृष्टेस्त्वं-
मिदमिति प्रतीयेत । अथवा मृगयतामनुरूपमपरं तत्किञ्चिद्भवनं येनावर्त्य
भविष्यन्तम् । आ चा र्यं वचनात् । आ चा र्यं वचनं च नः प्रमाणम् ।
२५ मवीति चा चा र्यं “जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितं”मिति ॥

म हा भा प्ये (३. १. १०२) भगवान् प त अ लि “कश्चित्कश्चित्तन्तु-
चार्यमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न
वातव्योऽथ वातव्यो न शाटकः । शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम् ।
भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेतेति ॥” एवं पृथक्त्वमपि जीवात्मनोर्गौणमेव
न तु मुख्यम् । अयमात्मायं जीव इत्युत्पत्तेरूर्ध्वं यत्पृथक्त्वं भविष्यति ५
तदेव सन्धाय प्रागुत्पत्तेस्तयोः पृथक्त्वमुक्तम् । तच्च गौणं न पुनस्तस्य
मुख्यत्वं युज्यते ॥

अस्तु तावत्प्रागुत्पत्तेर्जीवात्मनोर्भेदाभावः । ऊर्द्धं तूत्पत्तेः सम्भाव्य-
मानः सर्वोऽपि भेदः स्पष्ट एवेत्याशङ्क्याह—

मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा । १०

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥१५॥

या च सृष्टिर्वक्ष्यमाणी मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैर्दृष्टान्तेरन्यथा
प्रकारान्तरेण उदिता कथिता श्रुतिषु । तथापि न भेदोऽभिप्रेयते ।
अपि तु स तत्त्वेऽवतारायावगमाय । तत्त्वावगमार्थमुपायः साधनम् ।
अत्रावतारो नाम वस्तुतो बौद्धानां तत्त्वावतारणाभिसन्धिरेव (४. ४२, १५
वृत्तिः) । तादृशसृष्टिरुत्थनेन तत्त्वावगमः सुफरो भवतीति तत्रैव
सृष्टेस्तात्पर्यं न पुनः केनापि प्रकारेण भेद इत्युच्यते नास्ति भेदः
कथञ्चनेति ।

इमे च ते मृल्लोहादिदृष्टान्ताः । “यथा सोम्यैकन मृत्पिण्डेन सर्वं
मृन्मयं विज्ञातं स्या”दिति (द्वा. उ. ६. १. ४) । “यथा सोम्यैकेन २०
लोहमणिना सर्वं लोहमय”मिति (द्वा. उ. ६. १. ५) ; “यथाग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा व्युच्चरन्ती”ति
(बृ. उ. २. १. २०) । एवम् (मु. उ. २. १. २)

“यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाक्षराद्विधाः सोम्य भावाः

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति” ॥ इति ।

अत्र सृष्टिशब्देन सृष्टिः क्रिया भावप्रधाननिर्देशात् । कर्मप्रधान-
निर्देशात् सृष्टं वस्त्विति च द्वयमपि भवेत् ॥

कथं नुःखलु सा सृष्टिभेदो वा तत्कृतोऽस्त्योऽपि तत्त्वावताराय
भवतीत्याह—

५ आश्रयाःस्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥१६॥

उपासनाधर्माश्रयादाश्रया उपासका अधिकृता इति यावत् । ते
त्रिविधा भवन्ति । केचिद्धीनदृष्टयः केचिन्मध्यमदृष्टयः केचिच्चोत्तमदृष्टयः ।
तदर्थं तेषामाश्रयाणां कृते अनुकम्पया कृपया सृष्टिश्रुत्या

१० इयमुपासनोपदिष्टा । यद्यप्युपास्योपासकयोर्जीवात्मनोर्वा न
मनागपि भेदस्तथापि परमार्थभूततदभेदोपलब्धिसामर्थ्यं दुर्लभं
विनोपासनयेति भेदाभ्युपगमेन विहितोपासना । तथा चानुकम्पिता
अधिकृताः ॥

अथाहास्मदा चार्यः । यद्यपि स्वसिद्धान्तग्रहिलाः सांख्यवैशेषिकादयो
१५ द्वैतिनो वादिनोऽन्योन्यं विवदमाना विरुध्यन्ते तथाप्यद्वैतरूपोऽस्मदीयः
सिद्धान्तस्तदीयैः सिद्धान्तैर्न विरुध्यत इति—

१ । सर्वेष्ववादार्शुस्तकेष्वत्र आश्रमा इत्येव पाठो न तु आश्रया इति ।
“आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृता इति” (१) । वस्तुतस्तु म हा या न सू प्रा-
ख द्वा र संवादेन (१६. ६९) आश्रया इत्येव साधीयान्पाठः । तदुक्तं तत्र

२० “निकृष्टमज्योत्तमवीर्यमन्यद्
यानश्रये युक्तजनाश्रयेण ।” इति ।

इयं च तद्वाक्यान्तररूपा तत्रत्या गद्यपद्युक्तिः—“अत्राश्रयभेदेन वीर्यभेदो
निर्दिष्टः” इति । साधनाधर्माश्रयादाश्रयाः पुरुषा अधिकृताः । वीर्यादिभेदाच्चे
त्रिविधाः । केचिन्निःकृष्टाः । केचिन्मध्यमाः । केचिच्चोत्तमा इति ।

२५ २ । यथा “उपासनाश्रितो धर्मो जाते ऋषिणि घर्तत” (३ १) इत्यादिना
प्राणुक्तम् ।

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।
परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥१७॥

अयमस्मदीयः सिद्धान्तः । अन्यत्स्पष्टम् ।

कथं न विरुध्यत इत्युच्यते—

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेदं उच्यते ।

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥१८॥

हि यस्मादद्वैतं परमार्थः । तत्तच्छ्रुतेरुपपत्तेश्च । “स्वचित्त-
स्पन्दनाभावे समाधौ मूर्द्धायां सुषुप्तौ चाभावात्” द्वैतस्य (श) ।
द्वैतं तु तद्भेदः तस्याद्वैतस्य भेदो विशेषोऽवस्थाविशेष इति भावः ।
यथा शुक्तिरजते रजतं शुक्तेर्याविद्याकृतोऽवस्थाविशेषस्तथा द्वैत- १०
मद्वैतस्य । न वयं सवथैव द्वैतं नाभ्युपगच्छामः । अभ्युपगच्छाम एव
न पुनस्त इव परमार्थतया । तेनायमस्मदीयः सिद्धान्तस्तेषां सिद्धान्तेन
न विरुध्यते । अयं तु विशेषो यत्तेषां सिद्धान्त उभयथा
“परमार्थतश्चापरमार्थतश्च द्वैतमेव” (श) । अस्माकं त्वपरमार्थत एव ।
ततश्चास्मत्पक्षोऽंशतो न विरुध्यते ॥ १५

अद्वैतमेव परमार्थः । द्वैतं पुनरद्वैतस्यैव भेद इत्युक्तम् । अयं च
भेदो मायिको न तु तात्त्विक इति युक्त्या प्रतिपादयन्नाह—

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथञ्चन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥१९॥

एतत्परमार्थसदृजमद्वैतं मायया भिद्यते नान्यथा कथञ्चन २०
अन्येन केनापि प्रकारेण न भिद्यते । तथा च मायिकोऽयं भेदो न
तात्त्विकः । अत्र युक्तिमाह । हि यस्मादद्वैते तत्त्वतो भिद्यमाने
भेदं गच्छति सति यवमृतं नित्यं तन्मर्त्यतामनित्यतां व्रजेद्गच्छेत् ।
नित्यमनित्यं भवेत् । न च तद्युज्यते । न खलु कचित्किञ्चित् कदाचित्
कथञ्चिद्भेदकं दहनो भवेत् । किञ्चाद्वैतं चेद्वस्तुतो द्वैतं भवेन्ननु २५
यक्तव्यं प्रकृतिः परिवर्तत इति । न च तत्संगच्छते । वक्ष्यति ह्येवार्थः
(३. ३१, ४. ७) स्वयमेव “प्रकृतेरन्यथाभावो न कदाचिद्भविष्यतीति ।”
विस्तर उपरिष्ठाद् वक्ष्यते (४. ६) ॥

अद्वैतं परमार्थः । तच्चाजं नास्य जातिरस्तीति कृत्वा । यथैतन्मायया
 मिद्यते (३. १६) तथा माययैव जायते (३. २४) । न तत्त्वतः । वक्ष्यति
 हि (३. २७) “तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायत” इति ।
 न च जातिनाम कस्यापि कापि विद्यते । तथापि लोके यदि नाम
 क्वचित्किञ्चित्कदाचिज्जायेत तदजातमेव जायेत । न पुनर्जातम् । न च
 तदपि सङ्गच्छत इत्याह—

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥२०॥^१

लोकः किल मन्यते यदजातं वस्तु जायत इति । सर्व एवाजातस्यैव
 पुत्रस्य जातिमिच्छन्ति । न ह्यस्ति जातस्य पुनर्जातौ किमपि
 प्रयोजनम् । तदुच्यते वादिनः पुरुषा अजातस्यैव भावस्य
 पदार्थस्य जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति । इच्छन्तु नाम । किं तेन ।
 नैतद्युज्यते । कुतः । यद्येतदेव स्यान्ननु वक्तव्यमजातस्तत एव
 चामृतो नित्यो भावो मर्त्यतामनित्यतामेष्यति गमिष्यति ।
 जनिष्यत इत्यभिप्रायः । नित्योऽनित्यो भविष्यतीति भावः । कथं नु
 खलु पुनरेतद्भवेत् । न कथञ्चिदजं नित्यमद्वैतमनित्यं जातं वा भवेत् ॥

अयमेवार्थः पुनरुत्तराभ्यां कारिकाभ्यां विवियते—

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कदाचिद्भविष्यति ॥२१॥^२

अतिरोहितोऽर्थः । यद्यमृतं मर्त्यं भवेन्मर्त्यं चामृतं भवेत्तदा
 प्रकृतिः स्वभावो वा नाम न कश्चिद्भवेत् । न च तत्सङ्गच्छते ॥

१ । अत्र विस्तर उपरिष्ठाद् (४ ६) वक्ष्यते ।

२ । इत्यताम् ४ ६ । एतदाद्याश्चित्तस्य कारिकाः (३ २० २१ २२) इत
 एवाकृत्य पुन र ला त शा न्तौ पठिताः (४ ६ ७ ८) । अस्ति त्वत्र स्तोकः
 पाठभेदः । तथा हि तत्र पठाष्टमयोः पूर्वार्धे भावशब्दस्थाने धर्मशब्दो
 विन्यस्तः । अत्र यन्मन्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् (४ १) इति सत्त एव ज्ञेयम् ।

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥२२॥^१

यस्य पुनर्वादिनो मते स्वभावेन प्रकृत्यामृतो नित्यो भावो मर्त्यतां गच्छत्यनित्यो भवति परमार्थतो जायमानः सन् । तस्य मतेऽमृतो नित्यो भावः कथं केन प्रकारेण निश्चलः स्थिरो ५ निष्परिवर्तनो नित्य इति भावः । स्थास्यति । न स्थास्यति । कुतः । कृतकेन कृतकत्वेनेति भावः (४. ८ वृत्तिः) । कृतकश्च नित्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् ॥

न जातिरस्तीत्युक्तम् । वक्ष्यते चासकृद् (३ ४३, ४. ७२) “वत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायत” इत्यादिना । निराकर्तव्यो हि १० सर्वथा जातिवादः । अत्र कश्चिन्मन्वीत । यदा स्पष्टमेव सृष्टिप्रतिपादिका धृतिरधिगम्यते तदा कथं नु खलु जातिर्नाङ्गीक्रियेतेति । अत्राह—

भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥२३॥

सृष्टिरूपसिर्जातिश्चेति नार्थान्तरम् । तत्र सृष्टिर्नाम भवन्ती सतो १५ वा पदार्थादसतो वा पदार्थाद्भवेन्नान्यथा । प्रकारान्तराभावात् । तत्र नोमयथाप्येवा सङ्गच्छत इत्युच्यते । तथा हि सृज्यमाने यस्तुनि विषये भूततः^२ सतः पदार्थादपि वाभूततोऽसतः पदार्थाच्छ्रुतिः समा तुल्या । यथा सतः पदार्थात्सृष्टिः श्रूयते तथैवासतोऽपि पदार्थात् ।^३ तथाहि । “सदेव सोम्येदमग्र आसी” इत्यादिना (छा. उ. ६. २ १) २० सतः सृष्टिः प्रतिपाद्यते । अन्यत्र तु “असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत” इत्यादिना (तै. उ. २ ७ १) असतः सृष्टिरुच्यते । किमत्र तर्हि प्रतिपत्तव्यमित्याह निश्चितमिति । यद् युक्तियुक्तं युक्त्युपेतं निश्चितं निर्णतं च भवति तद् भवत्व्युपादेयमिति भावः । न पुनरितरदयुक्तियुक्तम् । यथायस्ताद्युक्तिर्दर्शिता दर्शयिष्यते चोपरिष्ठादपि २५ तथा परमार्थतः सृष्टिरेव नास्तीति निश्चयः । का तर्हि गतिः सृष्टिभ्रुतेः ।

१ । ४ ८ ।

२ । “भूततः परमार्थतः । अभूततो मायये”ति भाष्यकारः । अन्यत्र (४ ३) तु “भूतस्य विद्यमानस्य” । “अभूतस्याविद्यमानस्ये”ति स पृ. ।

३ । ४. ३ ।

भस्त्यस्या भारोऽभिप्रायः । "उपायः सोऽयताराय" (३. १५) इति
 प्रागेवापोचदान्चार्याः । यक्ष्यति चानन्तरकारिकायाम् । धृतैर्युक्तिर्गरीय-
 सांत्यभिप्रेतोहा- चार्यः ।^१ स्मरन्ते च (यो. वा. २. १८. २-४) य सि ष्टे न—

"अपि पौष्ट्यमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधरूपम् ।

अन्यत्थार्थमपि त्याज्यं भाष्यं न्यायेकमेविना ॥

युक्तियुक्तमुपादेयं पचनं बालकावपि ।

अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पत्रयोनिना ॥

योऽस्मत्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिबत्यपः ।

त्यनया गाङ्गं पुरस्थं तं को न शास्त्यतिगर्हितम् ॥" इति ।

१० निश्चितं युक्तियुक्तं यत्तद्व्यति नेतरवृ इत्युक्तम् (३. २३) । किं
 पुनस्तन्निश्चितं युक्तियुक्तं चेत्याह—

नेह नानेति चाग्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥२४॥

इह नाना पृथक् किञ्चन न भस्तीति आग्नायाच्छ्रुतेः (५ उ.

१५ ४. ४. १६ । क. उ. ४. ११) ।^२ इन्द्रो मायाभिः (पुरुषो बहुरूप
 ईयते गच्छति) इति अपि चाग्नायात् (श्र. स. ६. ४७. १८ । वृ. उ.

२. ५. १६)^३ स प्रजापतिर्यस्तुतोऽजायमानो मायया बहुधा
 जायते ।^४ ततः ध मायिकीयं जातिर्न पुनः पारमार्थिकी । इदमेव निश्चितं
 युक्तियुक्तं च ।

१ । ३. १५ ।

२० २ । युक्तिसद्वृत्तायुक्तिसद्वृत्तयोः धृतयोः प्रथममेव बलीयसीति सिद्धान्तः ।
 धृतिवृत्तिसलाखले यदाह स इ र स्तदन्यत्र (म मू० २ १. ४, ११) द्रष्टव्यम् ।

३ । "नेह नानास्ति किञ्चन ।"

४ । "रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव

तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

२५ इन्द्रो मायाभिः पुरुष इयते

युक्ता ह्यस्य हयः शता दत्ता ॥"^५

५ । कारिकायाम् "अजायमानो बहुधा मायया जायते" इत्यस्येदं मूलम्
 (वा. स ३१. १९)—

"प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।

३० तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भवनानि विश्वा ॥" इति ।

किञ्च जातिनाम ध्रुतावतिस्पष्टं प्रतिपिध्यत इत्याह—

सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिपिध्यते ।

को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिपिध्यते ॥२५॥

वाजसनेयिन आमनन्ति (ई. उ. १२)—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥

अत्र द्वितीयार्थे सम्भूत्यां सम्भवे जातावित्यर्थः । ये रमन्ते तेषामधिकतरतमः प्रवेगकथनात्सम्भूतेः सम्भवस्यापवादो निन्दा भवति । तस्मादपवादात्सम्भवः प्रतिपिध्यते । किञ्च “जात एव न जायते को न्वेन जनयेत्पुन” इत्याम्नायाच्च (वृ. उ. ३. ३. २८) १० सम्भवस्य कारणं जनयितृरूपं प्रतिपिध्यते । ततश्च जनयितु-र्जननस्य चोभयोः प्रतिषेधः ॥

१ । अत्रा चा यं मते सम्भूतिसम्भवशब्दाबुत्पत्त्यर्थाविति स्पष्टम् (३. ९, ४८ ; ४. १६, ३८) । अन्ये तु व्याख्यातारो बहुधा व्याचक्षते । तदेतद्गमणीयमिति समासत् इहोदाह्रियते—

“अन्धं तमः” इत्यादिर्मन्त्रो वा ज स ने यि सं हि तो प नि प दिति प्रसिद्धाया मी शा वा स्यो प नि प दि (१२) । वस्तुतस्तु समग्रेय मी शा- वा स्यो प नि प द् वा ज स ने यि सं हि ता याः (शु क्त य जु चें दापरनाम्ना प्रसिद्धायाः) घरमोऽव्यायः । संहितोपनिषदोर्मन्त्रपाठक्रमो समाभिद्यते । अत्रादाबुपनिषत्पाठसंख्या । ततश्च संहितापाठसंख्या () ईदृशे कोष्ठे प्रदर्शिता । २० ततश्च सम्भूत्यसम्भूतिसम्भवासम्भवशब्दानां तत्प्रसङ्गागतविनाशशब्दस्य चार्थाः संगृहीताः । यथा—

शब्दः

मन्त्रसंख्या	शब्दः	अर्थः	
१२	असम्भूतिः	प्रकृतिः	कारणमविद्याव्याकृताख्या । २५
	सम्भूतिः	कार्यब्रह्म ।	द्विग्यगर्भः ।
१३	सम्भवः	सम्भूतिः	कार्यब्रह्म ।
	असम्भवः	असम्भूतिः	अव्याकृतम् ।
१४	विनाशः	विनाशवत्	कार्यम् ।
	सम्भूतिः	अव्याकृतम्	अव्याकृतोपासना । ३०
	(सकृत्तु असम्भूतिरिति पाठो गृहीतः)		

श्रुत्यन्तरेणाऽपि जातिः प्रतिषिध्यत इत्याह—

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहृते यतः ।
सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाजं प्रकाशते ॥२६॥

एवं किल श्रूयते (वृ. उ. २. ३. १—६) “द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च ।” अथात आदेशो नेति नेति न होतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति ।” परामृष्टश्चायमर्थ उपरिष्ठादसकृन् (३. ६. २६ ; ४२४, ४. २२, ५. १५) । “स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यत” इति इमामेव श्रुतिमाश्रित्य प्रवृत्तेयं कारिका । अयमन्याः श्रुतेरर्थः ।

१०

उ व टः

मन्त्रसंख्या	शब्दः	अर्थः
१२ (९)	असम्भूतिः	मृतस्य मृत. पुनः सम्भवो नास्ति । मृत आत्मनोऽभावः ।
	सम्भूतिः	आत्मास्तित्वम् ।
१३ (१०)	सम्भवः	सम्भवपरिज्ञानम् (=सम्भूतिः) ।
	असम्भवः	असम्भवपरिज्ञानम् ।
१४ (११)	सम्भूतिः	जगतः सम्भवेकहेतुः परं ब्रह्म ।
	विनाशः	विनाशि शरीरम् ।

म ही ध रः

१२ (९)	असम्भूतिः	असम्भवं । मृतस्य पुनः सम्भवो नास्ति ।
	सम्भूतिः	आत्मा ।
१३ (१०)	सम्भवः	सम्भूतिः । कार्यब्रह्म ।
	असम्भवः	अव्याकृतम् ।
१४ (११)	सम्भूतिः	परं ब्रह्म ।
	विनाशः	विनाशधर्मकं शरीरम् ।

म ध्वा चा र्थं र ङ्ग रा मा नु ज यो व्याख्यानं तद्वन्धत एव ज्ञेयम् ।
रा मा नु ज भाष्यम् आनन्दाश्रमग्रन्थमालायाम् । म ध्वा चा र्थं भाष्यं तु
हिन्दुधर्मग्रन्थमालायाम् । प्रकृते तु सम्भूतिसम्भवशब्दयोर्व्याख्यानं प्रथम-
मस्मदा चा ये णैव कृतम् । तच्चावाचीनेभ्यो व्याख्यानेभ्यः क्रियन्निघत इति
ध्वेयम् ।

१ । इह “सत्यस्य सत्यमिति” एष सत्य”मिति प्राक्पठितमपि पुनरिह
पठ्यत इति द्रष्टव्यम् ।

यतो यस्मात् "स एष नेति नेतीति" श्रुतिः "हे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते चे"त्यादिना (वृ. उ. २. ३. १) व्याख्यातं विवृतं सर्वं मूर्तामूर्तभूतं रूपद्वयं प्रपञ्चमग्राह्यभावेन अग्राह्यत्वेन तस्य सर्वस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावेनेति भावः । निहृतेऽपलपति । तत इत्यध्याहार्यम् । अजं तत्त्वं प्रकाशते स्पष्टं भवति । असति ह्यपह्नवं मूर्तामूर्तरूपां जातिमान्प्रपञ्च एव भवेत् । तेन च श्रुत्यभिप्रायो व्याहन्येत ॥

यदिह अजं प्रकाशत इति तदेवान्यत्र (३. ३३) अजं विबुध्यत इत्युक्त-
मा चार्येण ॥

जातिर्न युज्यत इत्यपरां युक्तिमाह । तत्र तावदेव जातिवादी पृष्टो व्याचष्टाम् । किं जातिर्विद्यमानस्य भावस्येभ्यतेऽविद्यमानस्य वा । उभयथापि नोपपद्यत इति क्रमेण दर्शयति—

१ । "अथात आदेशो एष सत्यम्" इत्यत्र "नेति नेतीति" नकारद्वयं वीप्सार्थमिति वृहदा रण्यकभाष्ये शङ्करभगवत्पादा बहुबचश्च तदनुगामिनः । मनीषी सत्या नन्दस्त्वेवं मन्यते । प्रथमं तावत्स श्रुतेरस्या वाक्याभ्यर्थं छिनत्ति । अथात आदेशो नेति नेति । न ह्येतस्मादिति नेति । अन्यत्परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेव सत्यमिति । अथ व्याचष्टे । अथात आदेशो निर्देशः । कस्य । ब्रह्मणः । कः । न इति न इति । नात्र वीप्सा । अपि त्वयभर्थः । ब्रह्म (आत्मा वा) न विद्यत इति न इति । अपि तु विद्यत एव । अत्र प्रथम इतिशब्दो वाक्यार्थस्योत्तरः । द्वितीयस्तु समाप्तिव्योक्तकः । उत्तरप्राण्येवमेव वेदितव्यम् । एतदेव चिद्वृण्वती श्रुतिः स्वयं प्रवीति "न ह्येतस्मादिति नेति" । हि यस्मादेतस्मात्पूर्वोक्तान्मूर्तामूर्तरूपादन्यन् न विद्यत इति न । अपि तु विद्यत एव । ततः किमित्याह । यदि विद्यते किं तस्य नामधेयमित्याह "सत्यस्य सत्यमिति" कोऽस्यार्थ इति । स्वयं श्रुतिरेव प्रत्युत्तरयति "प्राणा वै सत्यमिति" । सत्यशब्देनेह प्राणा विवक्षिताः । ततश्च तेषां प्राणानामेव आत्मा सत्यं भवति । अत उच्यते "सत्यस्य सत्यमिति" ।

। अस्मदाचार्यस्तु "स एष नेति नेत्यात्मे"त्यत्र (वृ. उ. ३. ३. ९. २६) नकारद्वयस्य वीप्सार्थत्वमेव स्पष्टमिह कारिकायां विवक्षति । तथैव हि सम्भवति निहृवो व्याख्यातस्य । अतः स्वस्पष्टं प्रतीयते वृहदा रण्यके प्रागुक्तं शाङ्करभाष्यमाचार्यस्यै तत्कारिकामेवानुसृत्य प्रवृत्तमिति ।

२ । "अग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निहृत इत्यर्थ" इति (श) । "उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावा"विति (आ.) ।

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।
तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

सतो विद्यमानस्य जन्म मायया हि एव युज्यत उप-
पद्यते, न तु तत्त्वतः सत्यतः । कुतः । पश्यामः खलु वयं लोके
५ किलाजातं जायते (४. २६) । अजातस्तत एव चासन्नेव घटादिर्जायते ।
यदि पुनः स घट आदितः सन्नेव स्यात्कथं स पुनर्जायते । किमस्य
पुनर्जन्मना । न हि सन्घटः पुनर्जायते । अतो न सतो भावस्य तत्त्वतो
जन्म युज्यते । मायया तु स जायमानो जायते । युज्येत चैतत् ।
इतोऽपि सतस्तत्त्वतो जन्म न युज्यते । अथ यस्य मते सन्भावस्तत्त्वतो
१० जायते तस्य मते पूर्वं यज्जातं तदेव हि पुनर्जायत इति वक्तव्यम् ।
न तु तदुपपद्यते । यथोक्त मा र्यं दे वे न (च. श. २६०=११. १०) —

“सम्भवः क्रियते यस्य प्राक् सोऽस्तीति न युज्यते ।

सतो यदि भवेज्जन्म जातस्यापि भवेद्भवः ॥” इति ।

किञ्च

१५ असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।
वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥२८॥

असतो भावस्य जन्म मायया तत्त्वतो बोभयथापि
नैव युज्यते । यथा वन्ध्यापुत्रस्तत्त्वेन अपि वा मायया
न जायते ॥

२० “सतो हि मायया जन्म युज्यत” इत्युक्तम् (३ २७) ।
कथं पुनस्तद्भवतीति वक्तुमुपक्रमते—

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥२९॥

यथा स्वप्ने वस्तुतोऽसत्यपि द्वये प्राह्यप्राहकरूपे मनो
मायया द्वयाभासं द्वयस्य प्राह्यप्राहकरूपस्याभासः प्रतिभासां (३. ४६
वृत्तिः) यत्र तत्तयोक्तं सत्स्पन्दते स्फुरति । यथा चालातचक्रस्थले
सर्वथाभावेऽपि चक्रस्य केवलमलातस्यातिद्रुतस्पन्दनात्तत्र मायया चक्रं
प्रतिभासते । तथा जाग्रज्जागरितेऽपि मनो मायया द्वयाभासं
सत्स्पन्दते स्फुरति । एवं च मनःस्पन्दनमात्रमेवेदं प्राह्यं प्राहकं च
यथोत्तरत्र (४. ७२) कण्ठत एव वक्ष्यते “चित्तस्पन्दितमेवेदं
प्राह्यप्राहकवद्वय”मिति ॥

अयमेवार्थोऽन्यथोच्यते—

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

१०

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥३०॥^२

यथा स्वप्ने मनोऽद्वयं प्राह्यप्राहकरहितं च अपि द्वयाभासं
प्राह्यप्राहकाभासं भवतीति न संशयः । तथा जाग्रज् जागरितेऽपि
मनोऽद्वयं च अपि द्वयाभासं भवति । नात्र संशयः ॥

एवं न फिञ्चिद्वैतं वस्तुतोऽस्ति । केवलं तु मनसैवेदं दृश्यते । १५
मनसस्तु पुनरमनस्त्वे नेदमपि दृश्यत इत्याह—

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥३१॥

इदं यत्किञ्चित्सचराचरं स्थावरजङ्गमसहितं द्वैतं तन्मनो-
दृश्यं मनसैव केवलं द्रष्टुं शक्यं न पुनर्वस्तुसत् । कस्मात् । हि २०
यस्मात् मनसोऽमनीभावेऽमनस्त्वे सति । यदा मनो मनो न भवति ।
अमननाश्च तस्यामनीभावः । तस्मिंश्चामनीभावे सति द्वैतं
नैवोपलभ्यते । सति तु मनने विकल्परूपे द्वैतमुपलभ्यते । अतः

१ । सप्तम्यन्ततयेर्दं व्याख्येयम् । यथा वृद्धा रण्यके (४. ३. १४)
“जाग्रज्जागरितदेश” इति शब्दः । अन्यत्राप्येवम् (३. २९ ; ४. ३९, २५
६१, ६२) ।

२ । कारिकेयं पूर्वकार्यां तर्कज्वालायां प्रस्ता ।

३ । ३. २९ दीप्पणो २ ।

सति मनने द्वैतस्य भावादसति त्वभावाज्ज्ञायते द्वैतमिदं मनोदृश्यमेव ।
न वस्तुसदिति ॥

अस्त्येतन्मनसोऽमनीभावे नैवोपलभ्यते द्वैतमिति । अथ कथं
न्वमनीभावो भवतीत्याह—

५ आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥३२॥

यदा मन आत्मसत्यानुबोधेन आत्मनो यत्सत्यं तत्त्वं
तस्यानुबोधेनानुभवेन^१ हेतुना न किञ्चन सङ्कल्पयते मनुते तदा
अमनस्ताममनस्त्वं प्रागुक्तममनीभावं याति लभते । मननाद्वि^२
१० मनसो मनस्त्वम् । यदा पुनरं मनुते कथं तन्मनो भवेत् । जहाति हि
तत्तदा स्वधर्मं मनस्त्वम् । कस्मात् । यस्मात्तदा ग्राह्याभावे ग्राह्यस्य
कस्यचित्पदार्थस्याभावे तन्मनोऽग्रहमप्राहकं भवति । न किञ्चिदेतत्तदा
गृह्णाति । सति हि ग्राह्ये ग्रहणं भवेत् । न पुनरसति । न खलु
दाह्याभावे दहनो भवति । आत्मसत्यप्रकाशे सर्वस्यापि द्वैतस्य तिरों
१५ भावान्न किञ्चिद्विद्यते यन्मनो मन्वीत । तदाह श्रुतिः (बृ. उ. ४. ५. १५)
“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं मनुते ।”
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् न केन किं पश्येत्” केन किं मन्वीत ।
विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ।” सेयं च मनसाऽमनस्ताऽमनीभावो
वा तस्यात्यन्तनिग्रहात् (३. ३४) । अत्र “ग्रहो न तत्रे^३त्यादि
२० (३. ३५) कारिकाया वृत्तिरनुसन्धेया ॥”

यदिदमसङ्कल्पकमत एव चामनस्तां यातं मनस्तदेव ब्रह्मेत्याहोसरेण
ग्रन्थेन—

१ । “उपचारो च विहारो घानुबद्धो होति ।” सं. नि ४. १८९ ।

२ । प्रकृतकारिकायाश्चतुर्थपादे “ग्राह्याभावे तदग्रह”मिति पठ्यते । प ए व न्यु

३५ रप्यन्यत्र (जि. २८) पठति “ग्राह्याभावे तदग्रहा”दिति । वि सि., पृ ५८४ ;

छ. सू., पृ. ११९ । ४. ७२, ७९, ९९ ।

अकल्पकमज ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥३३॥

यत्खलु ज्ञानमसङ्कल्पकं सर्वकल्पनापोढं निर्विकल्पकमिति भावः ।
वक्ष्यति हि (३. ३५) “आत्मसंस्थं तदा ज्ञानं” भवतीति । अत एव
अजं जन्मरहितम् । सविकल्पकस्य ज्ञानस्योत्पादो भवन्भवेन
निर्विकल्पकस्य । तज्ज्ञानं तत्त्वविदो ज्ञेयाभिन्नं (४. १) ज्ञेयादभिन्न-
मपृथगेकं प्रचक्षते वदन्ति । नेह ज्ञानक्षेपयोर्भेदोऽपि त्वभेदः । किं
पुनस्तज्ज्ञेयम् । ब्रह्म । तच्च ब्रह्म अजं नित्यं च । एवं च
अजेन प्रागुक्तेन प्रागेन अजं प्रागुक्तं ज्ञेयं ब्रह्म विबुध्यते प्रकाशते
अवबुध्यते वा । आत्मसंस्थमत एव चासङ्कल्पकत्वं चाजं ज्ञानम् । ज्ञेयं
चाजं ब्रह्माभिन्नमेव । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै. उ. २. १. १)
इत्यादिष्विव यदिह ज्ञानं तदेवान्यत्र “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
(वृ. उ. ३. ६. १३) इत्यादिष्विव विज्ञानम् । सैव च ज्ञप्तिर्विज्ञप्तिः ।
एतदेव च चित्तं मनश्च ।* “चित्तं मनो विज्ञानं विज्ञप्रश्नोति पर्यायाः”
(वि., पृ. ३) । “चित्तं मनोऽयं विज्ञानमित्यप्यनर्थान्तरम्” (म. वृ., पृ.
३०५) । अ. को. २. ३४ ; स. नि. २. ६४ । द्रः ३. ३५ ; ४. ६६ ॥

या सा मनसोऽत्यन्तं निप्रहादसङ्कल्पकत्वेनामनस्ता (३. ३२) कीदृशी
नाम सेत्याह—

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुपुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥३४॥ २०

धीमतः^१ पुरुषस्य निगृहीतस्य निरुद्धस्यात एव निर्वि-
कल्पस्य मनसो यः पूर्वोक्तः (३. ३२) अमनस्तारूपः प्रचारो
विहारो^२ गतिर्भूमित्वस्येति भावः । स तु विज्ञेयः । कीदृशः सः ।

१ । अकल्पकं नाम निर्विकल्पम् (३. ३४) असङ्गम् (४. ३२) ।
“असङ्गलक्षणं ज्ञानम्” इति ल सू पृ १९७ । ४ १ टोप्पणी । २५

२ । ४. १ ।

३ । “ज्ञानं ज्ञप्तिमात्र”मित्यस्या एव कारिकाया भाष्ये वा इ रः ।

४ । ३. ३१-३२, ४६ ।

५ । बौद्धागमे धीमच्छब्दो बोधिसत्त्ववाची (म सू. अ १९ उ३) ।

६ । यथा प्रसिद्धो ब्रह्मविहारविशु शब्देषु ।

किं सुषुप्ते यः प्रचारः सोऽपि तत्सदृशः । नेत्याह । सुषुप्तेऽन्य एव स कश्चित्प्रचारः । न खलु स तत्समः तेनामनस्त्वारूपेण प्रचारेण समः सदृशो भवति । महद्ब्रह्मन्तरमेतयोर्यथा सुषुप्तमनन्तरकारिकायाम् ॥

किं पुनः । सुषुप्तेऽन्य एव प्रचारोऽन्यश्च निगृहीतस्य मनस इत्याह—

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥३५॥

हि यस्मात्सुषुप्ते सुषुप्त्यवस्थायां तन्मनो लीयते लयं प्राप्नोति मुह्यति । लयो नामेह निद्रावस्था^१ । इयमेव च मूढावस्था योगशास्त्रे । मूढत्वं हि तथा मनसो जायते । निगृहीतं निरुद्धं तु मनो न लीयते । तदेव निगृहीतं मनो भयनिमित्ताभावा-
न्निर्भयं समन्ततः समन्तात्सर्वतो ज्ञानालोकं ज्ञानं स्वरूप-
मालोकः प्रकाशो यस्य तन् “सकृद्विभातं” (३. ३६) “प्रभातं” (४. ८१) “सकृज्ज्योतिः”^२ (३. ३७) ब्रह्म भवति । सर्वथा निरुद्धं चित्तमेव ब्रह्म नान्यत्किमपीत्यनुपपद्यमेव कथयिष्यत्या चा र्यः कण्ठतः ॥

यत्तन्निर्भयं ब्रह्मोक्तं तदेव विशिष्यते—

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ॥३६॥

यद्ब्रह्मेत्युच्यते तत्खलु निगृहीतं मनः अजम् अनुत्पन्नम्^१ । अनिद्रम् न तमःसमुद्रेकाग्निद्रावृत्तिकम् । निद्रावस्थारहितममृदमिति भावः । अस्वप्नम् स्वप्नावस्थारहितम् अक्षिप्तमविक्षिप्तं चेति भावः^२ ।

१ । अत्र निद्रावस्था सुषुप्त्यवस्था च नान्योन्यं भिद्येते । द्रः ३. ४२, ४४, ४६ । वृत्तिश्च तत्रत्या द्रष्टव्या ।

२ । इदमुक्तं विज्ञानवादिमतमुपन्यस्यता जय सी र्थे न (त. भा ३० = ३, पृ. २३)—

२५ “प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृत्यागन्तव्यो मलाः ।

तेषामवाये सर्वार्थं तज्ज्योतिरापिनस्वरम् ॥”

३ । इहा चा र्योऽजशब्दं पञ्चविंशतिकृत्वः प्रयुनक्ति (१. १६ ; ३. १, १९, २६, ३३, ३६, ४३, ४७ ; ४. ११, १२, १३, ३८, ४६, ४८, ५७, ६०, ४४, ८०, ८१, ९३, ९६, ९६) ।

३० ४ । यो. द. १. १, व्यास भा प्यं, त एव ये दा र दी च । “अजम-निद्रमस्वप्न”मित्यसकृत्प्रयुक्तमिहा चा र्येण (१. १६, ३. ३६, ४. ८१) ।

“अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः” इत्यनेन (१. १५) स्वप्ननिद्रयोः स्वरूपं स्वयमेवोक्तं मा चा यं णा धस्तात् । द्रष्टव्योऽत्र स ग्रन्थः (१. १३-१६) । [किञ्च तत् सकृद्विभातं? सकृदेव यत् विभातं चिराय न पुनः पुनर्विभाति । नित्यप्रभास्वरमिति भावः । इदमिदं चेति विशिष्य नाम्ना रूपेण वा निर्वेष्टुं न शक्यत इति तदनामकरूपकं च । भवन्ति चात्र श्रुतयो “यतो वाचो निवर्तन्ते” (तै. उ. १. ४. १, ६. १) “अरूपमस्पर्शम्” (क. उ. ३. १५) इत्यादयः । किञ्च तत् सर्वज्ञं सर्वदृक् । सर्वज्ञसर्वदृक्द्रव्यावभिन्नार्थो । अयमेवार्थोऽधस्तात् (१. १२) तुरीयस्य सर्वदृक्त्वकथनेनोक्तः । तच्चेदं सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव । यथोक्तमधस्तादेव (१. १२) । “न हि द्रष्टुं धेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वा” इत्यप्यनुसन्धेयात् श्रुतिः (बृ. उ. ४. ३. २३) ।

किञ्च । “लीयते हि सुषुप्ते तद्” (३. ३५) इत्यारभ्य “सकृद्विभातं सर्वज्ञम्” (३. ३६) इत्यन्तेन ग्रन्थेन व्याख्यातं ब्रह्म नाम स्फुटमेव कश्चित् समाधिरेव । नान्यत्किञ्चित् । यथानन्तरकारिकायामेव (३. ३७) “समाधिरचल” इत्यनेनातिस्पष्टमुक्तम् । को वा पुनः स समाधिरिति तं तावन्निषेधमुखेनाह नोपचार इति । अत्र कथञ्चन उपचारस्तन्नामकः समाधिर्न भवति । कः पुनरेव उपचारसमाधिः । उच्यते । सौगताः किल समाधिं द्विविधमाहुः । उपचारसमाधिरर्पणासमाधिश्चेति । तत्रोपचारसमाधौ चित्तं क्षणं विषयमालम्बते क्षणं च नालम्बते । अर्पणासमाधौ पुनश्चित्तं निमित्तमालम्ब्य चिरं तत्र तिष्ठति । आलम्बन-मुपगम्यानेन चरतीत्युपचारसमाधिः । एकैकप्रयं चित्तमालम्बते । चित्तमनेनालम्बनेऽर्पयतीत्यर्पणासमाधिः । अत्रोभयोः समाधयोर्भेदमाह

१ । “सकृद्विभातो ह्येव ब्रह्मलोकः ।” छा. उ. ८. ४. १-२ ।

२ । यद्योत्तरत्रापि (३. ४३, ४. ८५) ।

३ । ४. ८४ ।

४ । तदुक्तं बुद्धघोषेण (अ. सा., पृ. १४२) “एकगं चित्तं भारम्मणे अण्वेतीति अप्पणा ।” “उपगन्त्वा विचरणवसेन उपविचारो” (पृ. १४३) । विचारशब्दोऽप्यत्र चिन्तयितव्यो यथा वि भा व नी टीकायां (अ. स. १. १७) “सन्तवुत्ति विचारो चित्तस्स नातिष्फन्दभूतो भाकासे उप्पतितस्स सकुणस्स पक्खपसारणं विष । पदुमस्स उपरिभागे परिभमणं विष च पदुमाभिमुखपतितस्स भमरस्स ।”

बुद्धयोः । सोऽन्यत्र^१ (वि. म., पृ. १२६) द्रष्टव्यः । अयमीदृश
 उपचारसमाधिरत्र कथमपि न सम्भवति महतो दोषस्य प्रसङ्गान् ।
 यथोक्तं बो धि स च्च भू मौ (पृ. ४४) “स पुनः पारमार्थिकः
 स्वभावः सर्वधर्माणां निर्विकल्पस्यैव ज्ञानस्य गोचरो वेदितव्यः । स
 १. च्चेत्पुनर्यथैवाभिलापो येषु धर्मेषु यस्मिन्वस्तुनि प्रवर्तते तदात्मकास्ते
 धर्मास्तद्वस्तु स्यात् । एवं सति बहुविधा बहवः स्वभावा एकैकस्य
 वस्तुनो भवेयुः । तत्कस्य हेतोः । तथा ह्येकस्मिन्वस्तुनि बहुविधा
 बहवो बहुभिरभिलापैः प्रज्ञप्तय उपचाराः क्रियन्ते” इति ।”

अन्यो वा व्याख्यामार्गः । यः परमार्थाऽनारोपितरूपो न स
 १० शक्योऽभिलापितुं व्यवहर्तुं वा कथञ्चिद् घटोऽयं पटोऽयमिति । कस्मात् ।
 तस्यावाङ्मनसविषयत्वात्त्रिर्विकल्पज्ञानगोचराच्च । वदन्ति हि तत्त्वविदः
 परमार्थस्तु तूष्णीम्भाव इति । सुप्रसिद्धं चेदं वेदान्तसिद्धान्तेऽपि । कः
 पुनर्वाचो माध्यमिकशास्त्रस्य । अतः “अजमनिद्रमस्वप्नप्रनामकरूपकम्”
 (३ ३६) इति प्रतिषेधमुखेन प्राक्प्रकटितेऽपि परमार्थे “सकृद्विभातं
 १५ सर्वज्ञम्” इति पुनःफलेखात्स एव दोष आपततीति तदपनिनीपुराह
 नोपचार इति । अत्रोपचारो व्यवहारोऽभिलापो नाम प्रज्ञप्त्यादयश्च
 शब्दा अभिन्नार्थाः ॥

यत्तत्प्राक्प्रदर्शितं ब्रह्म वस्तुतस्तत्समाधिस्वरूपमेवेत्युच्यते उत्तराभ्यां
 कारिकाभ्याम्—

२० सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥

एव समाधिर्भवति । समाधेः स्वरूपमाह ए त अ लिः (यो सू.
 ३. ३) “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि”रिति । व्याचष्टे

१ । “दुविधो हि समाधि उपचारसमाधि च अप्पनासमाधि च । द्वीहाकारे हि
 २५ चित्तं समाधीयति उपचारभूमियं (“उपचारावस्थायं”—टीका) वा पटिलाभ-
 भूमियं (“ज्ञानस्य अधिगमावस्थायं”—टीका) । द्विधं एव समाधीर्न हृदं नाना-
 करणं । यथा नाम दहरो कुमारको उक्त्विषित्वा ठपियमानो पुनप्युनं भूमियं
 पतति एवमेव उपचार उपपन्ने चित्तं कालेन निमित्तं आरम्भणं कालेन भवद्गं
 ३० भोत्तरति । यथा नाम बलवा पुरिसो आसने बुद्धाय दिवसमपि तिष्ठेप्य एवमेव
 अप्पनासमाधिं हि उपपन्ने चित्ते सक्तिं भवद्गद्वारं चिन्दिता कवत्तमपि रतिं
 कवत्तमपि दिवसं तिष्ठति ।”

चेदं तत्र व्यासः “ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन
स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभाववेशात्तदा समाधि
रित्युच्यते” इति । कीदृशः स इत्याह सर्वाभिलाषेत्यादीनि
विशेषणानि । सर्वाभिलाषविगतो नामानभिलष्योऽकथ्य इत्यर्थः
(अ. को. २. २४३) । सर्वचिन्तासमुत्थितः सर्वाभ्यो ५
निरवशेषाभ्यश्चिन्ताभ्यश्चिन्तनेभ्यो मननेभ्यः सङ्कल्पेभ्यः समुत्थितः
समुद्गतः । प्रागुक्तममनीभावम् (३. ३१ ; मै. उ. ६. ३४) अमनस्ताम्
(३. ३२) वा यात इति भावः । यदिह सर्वचिन्तासमुत्थित
इति तदेवोत्तरत्र (३. ३८) “चिन्ता यत्र न विद्यते” इत्युक्तम् ।
नास्यामवस्थायां शक्यं किञ्चिदपि चिन्तयितुम् । निरुद्धा हि तदा १०
चित्तवृत्तिः । अत्र हेत्वन्तरमुत्तरकारिकायां (३. ३८) प्रदर्शितम्
“आत्मसंस्थं तदा ज्ञानम्” इत्यनेन । अत्यन्तं निरोधाच्चित्तवृत्तीनां
सर्वधाप्यप्रवृत्तेः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्योतिः सकृद्विभातः (३. ३६)
नित्यप्रभास्वरः । अचलः स्थितो दृढः । सौगतशास्त्रे (म. व्यु. ५८०)
त्वचलां नाम कश्चिद्विलक्षण एव समाधिः । विशेषः पुनर्मृग्यः । १५
स च सर्वभयातीतत्वाद्भयः ॥

ब्रह्मो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥३८॥

यत्र चिन्ता न विद्यते इति व्याख्यातम् । न तत्र कस्यापि
विषयस्य ब्रह्मो ग्रहणम् । अत एवेदं चित्तं मा चा येन “अग्रह”मिति २०
(३. ३२) “असङ्ग”मिति (४. ७२) “निःसङ्ग”मिति (४. ७६)
चोक्तम् । व्याख्यातश्चैषोऽर्थस्तत्र तत्र स्वशास्त्रे । न च तत्रोत्सर्ग
स्यागः । न तत्र तदा कश्चिद्विषय उपादीयते हीयते वा । यतस्तदा
ज्ञानं चित्तं मनो विज्ञानमात्मसंस्थम् आत्मनि स्वस्मिन्स्वरूपे
संस्था संस्थितिरैक्येनावस्थितिर्यस्य तत् । एतदेवोपरिधात् (३. ४७) २५
“स्वस्थ”मिति वक्ष्यते । स्वप्रतिष्ठितमिति भावः ।

१ । “आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्” इत्यत्र (अ. गी
६. २९) “आत्मनि स्वरूपे संस्था स्थितिर्यस्येति” नो छ क षः ।

अत्रेदमात्मसंस्थं ज्ञानं बौद्धविज्ञानवादिनां विज्ञानमात्रं च विज्ञप्तिमात्रं वा वस्तुतो न मिथो भिद्येते । विज्ञानमेव विज्ञानमात्रं तस्य भावो विज्ञानमात्रता । यदा विज्ञानं न किञ्चिदालम्बते ततश्च स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं भवति तदा सैवावस्था विज्ञानमात्रतावस्था ५ विज्ञप्तिमात्रतावस्था वा । तदवस्थापक्षं च चित्तं विज्ञप्तिमात्रप्रतिष्ठितमुच्यते । तदुक्तं व सु व न्धु ना (त्रि. २८ ; वि. सि., पृ. ५८४)—

“यदा त्वालम्बनं ज्ञानं नैवोपलभते तदा ।

स्थितं विज्ञानमात्रत्वे ग्राह्याभावे तदग्रहात् ॥” इति ।

लङ्का व ता रे (पृ. १६६) च “यदा त्वालम्ब्यमर्थं नोपलभते ज्ञानं १० तदा विज्ञप्तिमात्रव्यवस्थानं भवति । विज्ञप्तेरपि ग्राह्याभावाद्ग्राहकस्याभावः । तदग्रहणान्न प्रवर्तते ज्ञान”मिति ।

अथमेवार्थः श्रुतः कठ श्रुतौ (क. उ. २. ३. १०)—

“यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥” इति ।

१५ सुप्रसिद्धं च श्रुतिशिरोवाक्येषु ग्रह्यं ज्ञानं (तै. उ. २. ११) विज्ञानं (चृ. उ. ३. ६. २८ ; तै. उ. २. ५. १ ; ३. ५. १)^१ चोभयम् । इदं च ज्ञानं विज्ञानं वात्मसंस्थं ज्ञानं विज्ञानमात्रं वा । आत्मसंस्थं ज्ञानं त्वित्यं व्यज्यते क्वा न्दो ग्ये (७. २४. १-२) “स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि । यदि वा न महिम्नोति । गोश्रवमिह महिमेत्याचक्षते । २० हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राप्यायतनानीति । नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥”

स एव निर्विकल्पः समाधिः पुनर्विचिन्त्यतेऽतिदुरवगमत्वात्तस्य—

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिनो विभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥३६॥

२५ एष समाधिरूपो योगः अस्पर्शयोगो नाम प्रसिद्धः । व्याख्यास्यत एष उत्तरत्रा ला त शा न्तौ (४. २) । तत्तत्रैवावगन्तव्यः । अनधिगतोत्कर्षैः सर्वैर्योगिभिर्भक्तोऽयं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिति दुर्दर्शः । तत्र च निरोधायस्थायामुच्छिद्यत इवात्मेति मन्यमाना भनिपुणा

१ । इह विज्ञानं विज्ञानमर्थं च वस्तुतोऽभिप्रेतम् ।

योगिनोऽस्माद्योगाद् विभ्यति भयमनुभवन्ति । यस्मात्ते
वस्तुतोऽभयेऽविद्यमानेऽपि भये भयदर्शिनो भवन्ति । पञ्चदश्यां
(२. २८) विद्यारण्ये नेमामेव कारिकां मनसिकृत्योक्तम्—

“गौडाचार्या निर्विकल्पे समाधावन्ययोगिनाम् ।

साकारब्रह्मनिष्ठानामत्यन्तं भयमूचिरे ॥” इति ॥

इयं च परमश्रेयस्करी समाध्यवस्था मनोनिग्रहादधिगम्यत इत्याह—

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥४०॥

सर्वयोगिनामभयं भयामत्यः । दुःखक्षयः । प्रबोधो

जागरणमविद्यास्वापात् । तदुक्तं प्राक् (१. १६) “अनादिमायया सुप्तो १०

यदा जीवः प्रबुध्यत” इति । शान्तिरेव चाक्षया । इत्येतत्सर्वं

मनसो निग्रहायत्तम् । निग्रहीते मनसि सर्वमिदं सिध्यति ॥

अधितथमिदं मनो नाम दुर्निग्रहमिति । तथाप्यनवसादेनाभ्यस्यता
पुरुषेण शक्यमिदं निग्रहीतुमिति सम्प्रदायलब्धेन केनाप्युपाख्यानेन
बोधयन्नाह—

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥४१॥१

यद्वद् यथा कस्मिंश्चित्किल टिट्ठिमोपाख्याने कुशाग्रेणोद्धृतेन
एकविन्दुना एकैकेन जलविन्दुनेति भावः उदधेः समुद्रस्य शोषणाय
उत्सेक उदसेचनमुत्क्षेपणमिति भावः । निर्वृत्तः । तद्वत्तथा मनसो २०
निग्रहोऽपरिखेदतोऽनवसादतोऽनिर्वेदतो भवेत् ।

इदं तदुद्दिष्टमुपाख्यानं यथा संगृहीतं स्वकृतायां
गोताटीकायां (६. २३) मधुसूदनेन । “कस्यचित्किल
पत्तिणोऽण्डानि तीरस्थानि तरङ्गवेगेन समुद्रोऽपजहार । स च
समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः स्वमुखाग्रेणैकैकं जलविन्दुमुपरि २५
प्रचिक्षेप । तदा च बहुभिः पत्तिभिर्बन्धुवर्गवार्त्त्यमाणोऽपि नैवोपरराम ।

यदृच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोऽप्यस्मिन्नमनि जन्मान्तरे
वा येन केनाप्युपायेन समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रतिजज्ञे ।
ततश्च दैवानुकृत्यात्कृपालुनारदो गरुडं तत्साहाय्याय प्रेषयामास
समुद्रस्त्वज्जातिद्रोहेण त्वामवमन्यत इति वचनेन । ततो गरुडपत्नवातेन
५ शुभ्यन्समुद्रो भीतस्तान्यण्डानि तस्मै पत्तिणे प्रददाविति ।”

यथा तेनानिर्विण्णचेतसा टिट्ठिभेन तादृशोऽतिदुष्करोऽपि समुद्रोत्-
सेकः कृतः पवमनिर्विण्णेन चेतसा शक्यः कर्तुं निप्रहो मनसः ।
तदुक्तं भगवता (भ. गी. ६. ३५)—

“असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

१० “अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥” इति ।

अपरिखेदपुरोगमो मनोनिग्रह इत्युक्तम् । अथ प्रदर्शनीयस्तदुपाय
इत्याह—

उपायेन निगृह्णीयाद्विद्वितं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥४२॥

१५ उपायेन वक्ष्यमाणेन “दुःखं सर्वमनुस्मृत्ये”त्यादिना “एकी-
कुर्यात्प्रयत्नत” इत्यन्तेन ग्रन्थेन (३. ४३-४५) वर्णितेन कामभोगयो-
र्विद्वितं मनो निगृह्णीयात् । अत्र कामशब्देन विषयस्य काम-
मानावस्था चिन्त्यमानावस्था वा । भोगशब्देन तु भुज्यमानावस्था ।
पतयोर्द्वयोरप्यवस्ययोरद्विकेन रजसा मनो विक्षिप्यते । विक्षिपे च
२० मनसि न स समाधिः । अतस्तादृशं मनो निगृह्णीयात् । किञ्च लये
सुपुते । कदाचिन्निद्रापि लय उच्यते । सुप्रसन्नमायासवजितं
मनो निगृह्णीयात् । सुप्रसन्नं चेत्कथं निगृह्येतेत्याह यथा काम-
स्तथा लय इति । यथा पूर्वोक्ता कामावस्था विलेपहेतुरिति हेया तथा

२५ । । अन्यत्र (हि. उ., १. ४८-७९) तृपास्यानमिदमस्तिमेऽभं मनाम्
निघते । एतत्कारिकाया पुनः स्पष्टं प्रतीयते मूर्खोपाकरणे दिष्टिभः किञ्च
पञ्चपुटगृहीतेभेकेन कुसपत्रेणैकैकत्र उच्यते नारदसमुद्रोत्सेकाय प्रवृत्त इति ।
तमेव चेद्विद्वि प्रतीतव्यम् । अथवा “कुसापत्रेणैकैकत्र उच्यते” विर्यवैवापत्रेण

लयो निद्रारूपः सुषुप्तरूपो वा मूढायस्था (३. ३५) मोहहेतुरिति
द्वयः ॥'

अथोच्यते स उपायः—

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामयोगान्निवर्तयेत्।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥४३॥ ५

सुप्रसिद्धमिदं यन्मनसो निग्रहोऽभ्यासवैराग्याभ्यां भवतीति ।
स्मर्यते हि भ ग व द्रु गी ता सु (१. ३५)—

“असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥” इति ।

उक्तं च प त ज्ज लि ना (यो. सू १ १२) “अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध” १०
इति । तयोर्लक्षणमपि स एवाह “तत्र स्थितो यत्नोऽभ्यासः” (१. १३)

इति । “दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्”
(१. १५) इति च । एतदेवानुसन्दधानो वैराग्यरूपमुपायमुपदिशति

दुःखं सर्वमित्यादि । “जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्”
(भ. गी. १३. ८) इत्याद्युक्तनयेन “यो वै भूमा तत्सुखं नात्पे १५

सुखमस्ती”त्यादि (ज्ञा. उ. ७. १३. १) यच्छतं तदनुस्मृत्य पुनः पुनः
कामभोगान्निवर्तयेत् । अत्र कामश्च भोगश्च कामभोगं तस्मान्मनो

१ । स दा न न्दे न वे दा न्त सारे (११ ३२—३३) अग्रत्ये द्वे कारिके
(३. ४४—४५ क-ख) म धु सू द ने न तु भ ग व द्रु गी ता टी का यो (६. २६)
अत्रत्याः पञ्च कारिकाः (३. ४२-४६) उद्धृत्य व्याख्याताः । भ ग व. द्रु गी तास्वप्युप- २०
(६. १९-२०) दिष्टो मनोनिग्रहो मुख्यतया शब्दत एव भिद्यते न त्वर्थतः ।

उक्तं चात्र शा का य न्ये न (मै. उ. ४. १-११)—

“यथा निरिन्धनो घृष्टिः स्वयोनावुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥”

ल्यविक्षेपरहितं मनः कृत्वा उनिश्चलम् । २५

यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥०

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥”

प द ११ १०१-११३ । विशेषः पुन र व त र णि का या म् ।

२ । अयं बान्धवासः प्राक् (३ ४१) टिड्ढिभोपाल्यानदृष्टान्तेन सूचित एव । ३०

नियर्तयेत् । अथवा कामांश्चिन्त्यमानावस्थान् । विषयान् भोगान्
 भुज्यमानावस्थांश्च विषयान् मनसः सकाशाद्विवर्तयेत् । द्वाभ्यां खलु
 कारणाभ्यां वैराग्यं जायते । विषयाणां दुःखदोषदर्शनेन । द्वैतत्वेन
 ५ तेषां वस्तुतोऽसद्भावेन च । तत्र प्रथमं कारणं दर्शितम् ।
 द्वितीयं दर्शयति अजमित्यादिना । महता प्रबन्धेन प्राग्प्रदर्शितं
 सर्वमजमनुभृत्य स खलु मनोनिजिघृक्षुः किञ्चिदपि जातं वस्तुतो
 न पश्यति । अपश्यंश्च क नाम स रज्यताम् । रागविषयस्यैवाभावात् ॥

अथ समाधेरन्तरायापनयनायाह—

लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

१० सकषायं विजानीयाच्छमप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥

चत्वारोऽन्तरायाः । लयो विक्षेपः कषायः सुखास्वादश्च । कचित्पुनः
 सुखास्वादो रसास्वाद इत्युच्यते (वे. सा. § ३३) । तेषामाद्याह्वयोऽत्र
 चिन्त्यन्ते । अन्तिमस्तृत्तरकारिकायाम् । लयश्चित्तस्य निद्रावस्था
 मूढावस्था वा । यत्र तमः समुद्रिच्यते । तेन च न प्रतिपद्यते किमपि
 १५ तत्त्वम् (१. १५ ; ३. ३५, ४६) । तस्मिंल्लये सति लयकारणनिरोधेन
 चित्तं सम्बोधयेत् प्रबोधयेदुत्थानप्रयत्नेन । लयकारणानि तु निद्रा-
 शेषाजीर्णबह्वशनश्रमरूपाणि । यदा पुनरेवं सम्बोध्यमानं चित्तं योगा-
 द्विक्षिप्तं व्याकृष्टमपनीतं स्यात्तदा तच्चित्तं शमयेच्छान्तं कुर्यात् ।
 यथा तद्योगादन्यत्र न प्रवर्तेत तथा कुर्यादिति भावः । सन्ति खलु केचन
 २० चित्तस्य विक्षेपास्तत्सहभुवश्च (यो. सू. १. ३०-३१) । एते हि चित्तं
 योगाद्विचिपन्त्यपनयन्तीति विक्षेपा इत्युच्यन्ते । सकषायं चित्तं
 विजानीयात् । कषाय इह रागद्वेषमोहरूपो दोषः । यथोक्तं
 शङ्करेण क्वा न्दो ग्य भाष्ये (७ २६. २) “वात्तादिरिव कषायो
 रागद्वेषादिदोष” इति । स दा न न्द (वे. सा §§ ३२-३३) म धु सू द नौ
 २५ (भ. गी. ६. १६) पुनर्मन्येते कषायशब्देनेह स्तग्धीभाव इति । ततश्च
 सकषायं स्तग्धीभूतमित्यर्थः । स्तग्धीभूतं च चित्तं विजानीयात्
 समाहिताग्निर्वाग्भवेकेन जानीयात् । एवं लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु

शमप्राप्तः शान्तं चित्तं न चालयेद् विषयाभिमुखं न कुर्यादिति भावः ॥

अयमेवार्थ उक्तो मै त्रे य ना धे नापि म हा या न सू त्रा ल ङ्का रे (१४. ६ ख-घ, १० क-ख)—

“लीनं चित्तस्य गृह्णीयादुद्धतं शमयेत्पुनः ॥

शमप्राप्तमुपेक्षेत तस्मिन्नालम्बने पुनः ।” इति

द्रः १४. ११-१४ ॥

शिष्टोऽन्तरायो वक्तव्यः । उपदेष्टव्यं च करणीयान्तरमित्युत्तर-कारिका—

नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

निश्चलं निश्चरचित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥४५॥

समाधिमधिज्ञिगमिषुः पुष्पस्तत्र समाधौ व्यज्यमानं सुखं नास्वादयेत् । एतावन्तं कालमहो अहं सुखीति सुखानुभवरूपां वृत्तिं न कुर्यात् । समाधिभङ्गप्रसङ्गात् । अपि तु प्रज्ञया विवेकेन निःसङ्गो निःस्पृहो भवेत् । सुखरागाच्चित्तं निगृह्णीयादिति भावः । अथ यदि तथा कृतमपि निश्चलं चित्तं निश्चरद् भालम्बनाश्रिर्गच्छद् भवति तदा तच्चित्तं प्रयत्नतः निरोधप्रयत्नेन एकीकुर्यात् निरोधेन सर्ववृत्तिसमुच्छेदात्केवलं तन्मात्रतयापादयेत् यथा तदेवैकं स्यान्प्रान्यत्किञ्चिन् । एतदेवोक्तं भाष्यकारेण “चित्स्वरूपसत्तामात्रमेवापादयेदित्यर्थ” इति । (द्रष्टव्यम् “एकीभवति” (वृ. उ. ४. ४. २) ; “एकीभवन्ति” (मु उ. ३. २. ७) ; “एकीभूतः” (मा. उ. ५) इति च ॥)

१ । शमप्राप्तमित्यत्र समप्राप्तमिति प्रागुक्त भगवद्गीता टीकायां मधुसूदनः । एवमेव च बहुषु संस्करणेषु पुस्तकेषु च । प्रथमस्तु पाठः साधीयान् । सम्मतश्च वेदान्तसारे (१३३) सदानन्दस्य विद्वन्मनोरञ्जनी टीकाकृतश्च । उपोद्बलितश्च प्रागुद्धृतेन मैत्रेयनाथ-वचनेन शमयेत्पुनरित्यनेनाचार्यवचनेन च । समप्राप्तमिति पाठे समशब्दो ब्रह्मपर इति मधुसूदनः ।

२ । अयमेवार्थः स्मर्यते भगवद्गीतायाम् (६. २६)—

“यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततो ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥” इति ।

यदुपनिषत्सु ब्रह्मेति प्रसिद्धं तदेतामवस्थामापन्नं चित्तमेव
नान्यत्किञ्चनेत्याह—

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥४६॥

- १ यत्राक् (३. ३५) “लीयते हि सुपुते तद्” इत्याद्युक्तं तस्यैवायं
प्रपञ्चः । लयविक्षेपो पूर्वमसकृद्विदुतौ (१. १३, १४ ; ३. ३५) ।
यदा चित्तं न लीयते मुह्यति तमःसमुद्रेकात् न च पुनर्विक्षिप्यते
ध्यानालम्बनादपकृष्यते । भवति चैव “मनिद्रमस्वप्नम्” (१. १६ ; ३. ३६ ;
४. ५१) । ततश्चानिङ्गनमचलं स्थिरं निवातनिष्कम्पप्रदीपकल्पम् ।
१० अत एवानाभासम् । आभास आकृतिरिति भावः । कस्मिंश्चिद्वस्तुनि
चित्तेन गृह्णीते या तत्र तस्याकृतिः प्रतिभासते स आभासो दर्पण इव
मुखप्रतिबिम्बम् । सोऽत्रमीदृशः कश्चिदपि वस्त्वाभासो यस्य यत्र वा
नास्ति तदनाभासम् । तदा तदीदृशं चित्तं ब्रह्म निष्पन्नं
भवति । तदा तद्ब्रह्मस्वरूपं भवतीत्यभिप्रायः ।
१५

- या सा भगवतः प त ज्ञ ले रुक्तिः (यो. सू. १. २) “योगश्चित्तवृत्ति
निरोध” इति समासेनेयं कारिका तमेवार्थं ब्रवीति केवलं त्वन्तरेणास्य
ब्रह्मत्वकथनम् ।

अर्थतदर्थोद्भासकानि कानिचिद्वचनानि—

“मानसे च विलीने तु यत्सुखं चात्मसात्तिकम् ।

तद्ब्रह्म घामृतं शुक्रं सा गतिर्लोक एव च ॥”

मै. उ. ६. २४ (पृ. १४३) ।

“निराभासं पदं तत् तत्प्राप्य विनिवर्तते ।”

शि. सू. वि, पृ. ६६ ।

- १ । “निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थिति” रिति स्वयमेवान्यत्राहा-
२५ वा यः (४. ८०) ।

- २ । “अप्रवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य निश्चला चञ्चनवर्जिता ब्रह्मस्वरूपैव
तदा स्थिति” रित्यन्यत्र (४. ८०) भा प्य का रः । “चित्तस्य ब्रह्मतादिकम्”
इति बो धि घ र्यां व ता र पङ्क्तिस्त्वित्यं व्याख्याता प स्त्रि का यां (४. १५)
“चित्तस्य फलं ब्रह्मभूयादिक” मिति । “श्रजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव ज्ञायते” इति
३० भा प्य प ङ् क्तिः (४. २९) ।

अथैतानि वचनानि लङ्कावतारसूत्रे —

चित्तमात्रं निराभासं विहारो बुद्धभूमि च ।

एतद्वि भाषितं बुद्धैर्भाषन्ति भाषयन्ति च ॥”

१०. १०५ (पृ. २७८) ।

“चित्तमात्रमतिक्रम्य निराभासे स्थितं फलम् ।”

१०. ११० (पृ. २७६) ।

“चित्तमात्रमतिक्रम्य निराभासमतिक्रमेत् ।

निराभासस्थितो योगी महायानं न पश्यते ॥”

१०. ११७ (पृ. २६६) ।

“तदा योगी ह्यनाभासे प्रज्ञया पश्यते जगत् ।

निमित्तं वस्तु विज्ञप्तिर्मनोविस्पन्दितं च यत् ।

अतिक्रम्य तु पुत्रा मे निर्विकल्याधरन्ति ते ॥”

१०. ६४ (पृ. २७७) ।

“आलम्बालम्ब्यविगतं यदा पश्यति संसृतम् ।

निश्चितं चित्तमात्रं हि चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥”

“मात्रास्वभावसंस्थानप्रत्ययैर्भाववर्जितम् ।

निष्ठाभावः परं ब्रह्म एतां मात्रां वदाम्यहम् ॥”

३. २५, २६ ।

इदं चोक्तं तत्रैव (पृ. १२६) “मत्प्रयत्ने पुनर्महामते विकल्पकस्य

मनोविज्ञानस्य व्यावृत्तिर्निर्वाणमिति ।” आचार्यः शङ्करोऽप्याह २०

बौद्धमतं दिदर्शयिषु वृंहदारण्यकभाष्ये (४. ३. ७, पृ. १८७)

“विज्ञानस्य निर्वाणं पुरुषार्थं” इति । दृश्यतां चैयं वृत्तिः (३. ३५ ;

४. २६ ; ४८, ७७, ८०) ॥

तद्यच्चित्तं तथा ब्रह्म निष्पद्यते कथं तत्तत्त्वविद्ः परिकीर्त्तयन्तीत्याह—

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥४७॥

तत्त्वतु चित्तं तदा स्वस्थमात्मसंस्थं यथा पुरस्ताद् (३. ३८)

उक्तं च व्याख्यातं च । गीतं चेदं भगवद्गीतास्य पि (६. २५) ।

शान्तमुपरतं सर्वथाप्रवृत्तं निरुद्धत्वात् । सनिर्वाणं निर्वाणं

शान्तिरूपशमो लयो विनाशः । इदमेवामिसन्ध्यायां क “प्रदीपस्येव ३०

यदुपनिषत्सु ब्रह्मेति प्रसिद्धं तदेतामवस्थामापन्नं चित्तमेव
नान्यत्किञ्चनेत्याह—

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥४६॥

- ५ यत्राक् (३. ३५) “लीयते हि सुषुप्ते तद्” इत्याद्युक्तं तस्यैवायं
प्रपञ्चः । लयविक्षेपौ पूर्वमसकृद्विबुधौ (१. १३, १४ ; ३. ३५) ।
यदा चित्तं न लीयते मुह्यति तमःसमुद्रेकात्तत्र च पुनर्विक्षिप्यते
ध्यानालम्बनादपकृष्यते । भवति चैव “मनिद्रमस्वप्नम्” (१. १६ ; ३. ३६ ;
४ ५१) । ततश्चानिङ्गनमचलं स्थिरं निवातनिष्कम्पप्रदीपकल्पम् ।
१० अत एवानाभासम् । आभास आकृतिरिति भावः । कस्मिंश्चिद्वस्तुनि
चित्तेन गृहीते या तत्र तस्याकृतिः प्रतिभासते स आभासो दर्पण इव
मुखप्रतिबिम्बम् । साऽऽश्चमीदृशः कश्चिदपि वस्त्वाभासो यस्य यत्र वा
नास्ति तदनाभासम् । तदा तदीदृशं चित्तं ब्रह्म निष्पन्नं
भवति । तदा तद्ब्रह्मस्वरूपं भवतीत्यभिप्रायः ।
१५ या सा भगवतः प त अ ले रुक्तिः (यो सू १. २) “योगश्चित्तवृत्ति
निरोध” इति समासेनेयं कारिका तमेवार्थं ब्रवीति केवलं त्वन्तरेणास्य
ब्रह्मत्वकथनम् ।

अर्थतदर्थोद्भासकानि कानिचिद्वचनानि—

“मानसे च विलीने तु यत्सुखं चात्मसात्तिकम् ।

तद्ब्रह्म चामृतं शुक्रं सा गतिर्लोक एव च ॥”

मै उ. ६. २४ (पृ १४३) ।

“निराभासं पदं तत्तत्प्राप्य चिनिवर्तते ।”

शि. सू. वि, पृ. ६६ ।

- १ । “नियुत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थिति” रिति स्वयमेवान्यत्राहा-
२५ चा यैः (४. ८०) ।

२ । “अप्रवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य निश्चला चलनवर्जिता ब्रह्मस्वरूपैव
तदा स्थिति” रित्यन्यत्र (४ ८०) भाष्ये का २ः । “चित्तस्य ब्रह्मतादिकम्”
इति बो धि च यां व ता र पङ्क्तिस्त्वित्थं व्याख्याता पञ्चि का यां (४. १९)
“चित्तस्य फलं ब्रह्मभूयादिक” मिति । “अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायते” इति
३० भाष्ये पङ्क्तिः (४ २९) ।

अर्थैतानि वचनानि लङ्का व ता र सू त्रे -
चित्तमात्रं निराभासं विहारो बुद्धभूमि च ।
एतद्वि भाषितं बुद्धैर्भाषन्ति भाषयन्ति च ॥”

१० १०५ (पृ. २७८) ।

“चित्तमात्रमतिक्रम्य निराभासे स्थितं फलम् ।”

१०. ११० (पृ. २७६) ।

“चित्तमात्रमतिक्रम्य निराभासमतिक्रमेत् ।

निराभासस्थितो योगी महायानं न पश्यते ॥”

१०. १५७ (पृ. २६६) ।

“तदा योगी ह्यनाभासं प्रज्ञया पश्यते जगत् ।

निमित्तं वस्तु विश्वसिर्मनोविस्पन्दितं च यत् ।

अतिक्रम्य तु पुत्रा मे निर्विकल्प्याश्चरन्ति ते ॥”

१० ६४ (पृ. २७७) ।

“आलम्बालम्ब्यविगतं यदा पश्यति संसृष्टम् ।

निश्चितं चित्तमात्रं हि चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥”

“मात्रास्वभावसंस्थानप्रत्ययेर्भाववर्जितम् ।

निष्ठाभायः परं ब्रह्म एतां मात्रां वदाम्यहम् ॥”

३ २१, २६ ।

इदं चोक्तं तत्रैव (पृ १२६) “मत्प्रवचने पुनर्महामते विकल्पकस्य
मनोविज्ञानस्य व्यावृत्तिर्निर्वाणमिति ।” आचार्यः शङ्करो ऽप्याह २०

बौद्धमतं दिदर्शयिषु बृहदारण्यकभाष्ये (४ ३ ७, पृ १८७)

“विज्ञानस्य निर्वाण पुरुषार्थ” इति । दृश्यतां चेत्यं वृत्तिः (३ ३५ ;

४. २६ ; ४८, ७७, ८०) ॥

तद्यच्चित्तं तथा ब्रह्म निष्पद्यते कथं तत्तत्त्वविदः परिकीर्तयन्तीत्याह—

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥४७॥

तत्खलु चित्तं तदा स्वस्थमात्मसंस्थं यथा पुरस्ताद् (३ ३८)
उक्तं च व्याख्यातं च । गीतं चेदं भगवद्गीता स्वपि (६ २५) ।

शान्तमुपरत सर्वथाप्रवृत्तं निरुद्धत्वात् । सनिर्वाणं निर्वाण

शान्तिरूपशमो लयो विनाशः । इदमेवामिसंवादात्क “प्रदीपस्येव ३०

निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतस" इति ।^१ अयमेवान्यत्र (घ. वि. उ. ४) मनस उन्मनीभावः । चेतसो वृत्तिक्षयः (मै. उ. ६. ३४) । विज्ञानस्य च निरोधः^२ (दी. नि. १. २२३) । प्रागुक्तोऽमनीभावो (३. ३१)ऽमनस्ता (३. ३२) वा ।^३ किञ्चेदमेवाभिसन्धायोक्तं (यो. वा. ३. ६७. ८) —

५ "स्पन्दाद्भवति चित्सर्गो निस्पन्दाद्ब्रह्म शाश्वतम् ।" इति
श्रुतिश्चाह (मै. उ. ६. २४, पृ. १४३) —

"मानसे तु विलोने तु यत्सुखमात्मसाक्षिकम् ।

तद्ब्रह्म चामृतं शुक्रं सा गतिर्लोक एव च ॥" इति

तदिदं निर्वाणम् । तेन निर्वाणेन सहितं सनिर्वाणम् । तच्च

० अकथ्यं कथयितुमशक्यमनभिलष्यं सर्वाभिलाषविगतं (३. ३७)

योगिप्रत्यक्षं स्वानुभववेद्यम् । उत्तमं सर्वोत्कृष्टं सुखम् । किञ्चेद-

मजमजेन ज्ञेयेन ब्रह्मणाव्यतिरिक्तम् । व्याख्यातमिदं सर्वमधस्ताद्

(३. ३३) । व्याख्यास्यते च स्तोकमुपरिष्ठादपि (४. १) । तच्चैवं

तत्त्वविदः सर्वज्ञं परिवक्षते परिकीर्तयन्ति । अत्र परिवर्तितं

५ गार्हार्थः । सर्वज्ञशब्दोऽपि प्राक् (३. ३६) कृतव्याख्यानः ।^४

प्रतिज्ञातमजातिकथनं प्रकरणारम्भे (३. २) । कृतञ्च तदाप्रकरण-

समाप्तेः । चिन्तितं चान्यत्किञ्चित्प्रसङ्गागतम् । अथोपसंहियते

प्रतिपिपादयिषितो मुख्यो विषयः —

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

२० एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥४८॥

॥ इति गो ङ पा दी य आ ग म शा स्त्रे ऽद्वै ता ख्यं

तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

अतिरोहितोऽर्थः । कारिकेयं पुन र ला त शा न्ती (४. ७१) पठिष्यते ॥^५

१ । वा च स्प ति ना त त्व यै शा र थ्यं ना गो जी भ ई न च

२५ स्ववृत्तौ (यो. सू. २. १९) धृतं वचनम् ।

२ । "विज्ञानस्य निरोधो ।"

३ । चिन्तितश्चायमर्थो ऽ व त र णि का या म् ।

४ । १. १२, ४. ८४ ।

५ । ३: तद्गोपनी ।

चतुर्थं प्रकरणम्

अलातशान्तिः

न किञ्चिज्जायत इतीदं प्राक् प्रतिज्ञातं (३ २) विमृष्टं (३ ३) सिद्धान्तितं प्रतिष्ठापितं च चरमकारिकायामतिक्रान्तस्य प्रकरणस्य (३ ७८) । द्रव्यप्यते च पुनरप्येतदुत्तरत्र (४. ७२) युक्तिभिरनेकामिः । उद्धोषितं चैतदेवोत्तमं सत्यमिति । अथेतस्येवार्थस्य भूयसे वैशद्याय । निबोधनाय चाधिवादस्य (४. ५) । अद्वयवादिभिः सौगतैः खाप्यमाने वात्मना वानुमोद्यमानेऽजातितत्ये इयमिदानीं मा चा यै णा ला त शा न्ति- राभ्यते । तत्रादीं द्वाभ्यां कारिकाभ्यां मङ्गलाचरणम् । इयं च तयोराद्या—

ज्ञानेनाकाशकल्पेन^१ धर्मान्यो गगनोपमान^२ ।

ज्ञेयाभिन्नेन^३ सम्बुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥१॥ १०

य आकाशकल्पेन आकाशसदृशेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञेयाद्विषया-
दभिन्नेनानन्धेन ज्ञानेन गगनोपमानाकाशसदृशान् धर्मान् पदार्थान्
सम्बुद्धः सम्बुद्धवान् तं द्विपदां मानवानां वरं श्रेष्ठमहं वन्दे ।

बहव विमर्शनीयम् । तत्र को नामाय द्विपदां वरो य मा चा यो
वन्दते । द्विपच्छब्दं ईदृशेषु स्थानेषु मनुष्यवचनः । द्विपदां वरो १५

१ । ४. ९६ (शा) ।

२ । ४ ९१ ।

३ । ३. ३३ ; ४. ८८ ।

४ । “गान्धो अस्तु द्विपदे वा चतुष्पदे” (ऋ वे. १०. १५५ १) इत्यादि-
प्राचेदात्प्रसिद्धोऽयं शब्दः । महाभारतेऽपि वनपर्वणि (५४ ४५) २०
“मैषधो द्विपदां वर” इति । आदिपर्वणि च (२२० ३६) घृतताष्ट्रं पराष्टय
“अभिज्ञोषि च यत्कृतुः समीपं द्विपदां वरो”ति । पृथमन्येष्वपि पर्वण्ड ।

द्विपदानामुत्तमोऽऽयो द्विपदोत्तमः (पालौ द्विपदुत्तमो) इत्यादयः पर्यायाः ।
 एषां च शब्दानां केचित् क्वचित् समस्ताः क्वचिद्वा व्यस्ताः विशेष्य-
 विशेषणोभयरूपेण तत्र तत्र प्रयुज्यन्ते । सौमत्तशास्त्रे पुनरयं द्विपदां
 वरोऽपरं वेदशः शब्दः सर्वत्र सुगतवचन^१ एव । नरोत्तमपुरुषोत्तम (पालौ
 ५ नदत्तमपुरिसुत्तम-) शब्दावपि बुद्धवचनावेव ।^२ भाष्यकारस्तु
 मन्यते द्विपदां वरोऽत्र पुरुषोत्तमः ।^३ स चेश्वरो नारायण एवेति ।

तत्र ज्ञानमाकाशकल्पमित्युच्यते । किं नु खल्वेतेन प्रतिपत्तव्यम् ।
 केन नाम सामान्यधर्मेण ज्ञानमाकाशकल्पं स्यात् । असङ्गत्वेनेति
 श्रूमः । यथाकाशमसङ्गम् । न होतत्कैरपि रजोधूमादिभिः सज्यते ।
 १० ज्ञानमपि तथा न केनचिज्ज्ञेयेन विषयेण सज्यत इत्यसङ्गम् । नास्य
 केनापि विषयेण सङ्गः । नेदं कमपि विषयं गृह्णातीति (४. २६, २७,
 ७२, ८६, ६६) तदभिप्रायः । बहिर्विषयस्यैव स्वतन्त्रस्थाभावः ।
 अत एव ज्ञान “मसङ्ग”मिति (४. ७२, ६६, “असङ्गता” ४. ६७)
 “निःसङ्ग”मिति (३. ४५, ४. ७६) “अग्रह”मिति (३. ३२) उच्यते
 १५ आचार्येण । प्रतिपाद्यते चायमर्थस्तेन तत्र तत्र ।^४

१ । अ. प. १ ; म. नी., पृ. ६०, १. २६ ; छ. नि. ८३, ९९९, ९९८ ;
 म. व्यु. २. १ २६७ ; शि. स., पृ. ८, ९७ (इहान्तिमे स्थाने त्रयोदशकृत्वः) ।

२ । घ. प. ७१ ; छ. नि. ५४४, १०२१ ; म. व्यु. १. ४० ; म. घ.
 २, पृ. १९४, १९९, २३२, २६६ ।

२० ३ । इह द्विपदशब्देन द्विपदशब्देन वा समस्तमसमस्तमेव बोधमादिपदं
 नारायणवचनमित्यतिदुर्लभम् । सायुवादास्तु तस्मै मे मित्राय भी विद्वा-
 न्दस्वा मि ने येनैकोऽपि तावत्प्रदर्शितः प्रयोगो महाभारते शान्तिपर्वणि
 (३४३. १) । यत्र नारायणपरामर्शको द्विपदां वरिष्ठ इति शब्दः प्रयुक्तः ।
 अवित्तथमिदं तेन शब्देनेह नारायणोऽभिप्रेत इति । स स्वयं नारायणो नारायणाव-
 २५ तारोऽपि कश्चिद्विपरितोऽग्र नर एव न पुनरोऽग्रो यथा मन्यते भाष्यकारः ।
 अतो बुध्यते स प्रयोगस्तत्र ।

४ । असङ्गत्वेनाकाशोपमा यथा बौद्धानां बोधि चर्या यतारपञ्चियापां
 (पृ. ३६९) “पर्यं निष्प्रपञ्चत्वादाकाशवत्सङ्गमनाल्पदमधेयं विधमुत्पन्नमाम”
 इति । अत्र “असङ्गमनाल्प”मित्येव युक्तः पाठो यथा समर्थयते भोदपाठः ।

ब्रुवन्ति वासङ्गत्वं ज्ञानस्य बौद्धाचार्या अपि । यथोक्तं
लङ्कावतारसूत्रे (पृ. १४७) “असङ्गलक्षणं ज्ञानं विषयवैचित्र्यसङ्गलक्षणं
च विज्ञानं । असङ्गस्वभावलक्षणं ज्ञानं । अप्राप्तिलक्षणं ज्ञानमिति ।”
मूलं पुनरीदृशीनामुक्तीनां श्रुतिरेव । यथा “असङ्गो न हि सज्यते”
(श्रु. उ. ३. ६. २६ ; ४. २. ४) इति । “असङ्गो ह्ययं पुण्यः”
(श्रु. उ. ४. ३. १५, १६) इति च ।

अतोऽसङ्गत्वलक्षणेन सामान्यधर्मेण ज्ञानमाकाशकल्पम् ।

इह ज्ञानं ज्ञेयाभिधमित्युच्यते । सुविश्रुतं चेदं मतं विज्ञानयादिनां
सौगतानाम् । तत्र न कश्चिज्ज्ञेयो विषयो बहिर्विच्यते । न खलु ज्ञेयं
नाम किञ्चिदन्यऽज्ञानात् । ज्ञानमेव तु ज्ञेयाकारेणावभासते । तदुक्तं १०
विज्ञानागेनालम्बनपरीक्षाम् (२) —

“यदन्तर्ज्ञेयरूपं तद्विर्विद्वभासते ।

सोऽर्थो विज्ञानरूपत्वात्तत्प्रत्ययतयापि च ॥” इति ।

धृतं चेदं धवनं तस्य सङ्ग्रहपञ्जिकायाम् (पृ. ५५०) —

“नीलपीतादि यज्ज्ञाने बहिर्विद्वभासते ।

तत्र सत्यमतो नास्ति विज्ञेयं तत्वतो बहिः ॥” इति । १५

धर्मकोर्षि आह स्वकीये प्रमाणविनिश्चये (पृ. २७४क,
प. ७) यत्सुप्रसिद्धं समुद्धृतं च तेषु तेषु निबन्धेषु तत्तत्कर्तृभिः —

“सद्वोपलम्भनिपमाद्भेदो नीलतद्वियोः ।” इति ।

१ । अस्य संस्कृतमूलं नाद्याप्यधिगतम् । भोद्याठस्तु लभ्यते । २०

२ । भासती, २. २. २८ ; आनन्दगिरिटीकाव, तात्पर्य-
टीका, पृ ४६७ ; मीमांसाश्लोकावलिटीका, पृ. २. ९० ;
न्यायकन्दली, पृ १२६ ; अद्वैतमहासिद्धिः, पृ. ९८ ; विषय-
प्रमेयसंग्रहः, पृ. ७५ ।

३ । साधारणोऽयं विचारविषयो भारतीयानां दर्शनरसिकानाम् । यथा
मीमांसादर्शने (१. १. ९) शाबरभाष्यम् ; मीमांसाश्लोकावलिटीका २५
(पृ. २१७—२४५) ; प्रज्ञसूत्रे (२. २. २८) शाङ्करभाष्यम् । २५

यदालम्ब्य पुनरुद्भूतमिदं मतं तदीदृशम् । यथा “चित्तमात्रं भो
जिनपुत्रा यदुत त्रैधातुक”मिति (वि १) । “विज्ञप्तिमात्रं त्रिभयम्”
(ल. सू. १०-७७) इत्यादि च ।^१ ततश्च शनैः शनैर्लब्धपदः प्रससारायं
सिद्धान्तो न कश्चिद्बाह्यो विषयो यथा लोको मन्यते ।^२ विज्ञानमेव तु
५ केवलं वासनावशात्तथा परिणमत इति ।

किं कारणं धर्मा गगनोपमा इति । स्यादेतद्रूपनासमतिका-
क्रान्तत्वाद्धर्मा गगनोपमा इति । यथोक्त म प्र सा ह स्त्रि का प्र ज्ञा पा-
र मि ता या म् (२७४ २७६)—“सर्वधर्मा अपि सुभूतेऽचिन्त्या अनुख्या
अप्रमेया असंख्येया असमसमाः ।” सर्वधर्मा अपि सुभूतेऽसंख्येया
१० गणनासमतिक्रान्तत्वात् । रूपमपि सुभूतेऽसमसमम् । एव वेदना
संज्ञा संस्कारा विज्ञानमपि सुभूतेऽसमसमम् एवं सर्वधर्मा अपि
सुभूते ऽसमसमा . आकाशसमत्वात्सुभूते सर्वधर्माणाम् ।”
बो धि च यां व ता रे ऽपि (५ १२) “दुर्जनान् गगनोपमा”निति ।
न्याचष्टे चेदं प्र ज्ञा क र म तिः “शत्रवो हि गगनसमत्वाद्पर्यन्ता” इति ।

१५ इदं चोक्तमत्र धर्म कीर्तिना (प्र. वा. २. ३८८-३९१)—

“सकृत्सवेद्यमानस्य नियमेन धिया सह ।
विषयस्य ततोऽन्यत्वं केनाकारेण सिध्यति ॥
भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविषाद्वये ।
संवित्तिनियमो नास्ति भिन्नयोर्नीलपीतयोः ॥
नार्थोऽसवेदन. कश्चिदनर्थं वापि वेदनम् ।
२० इष्टं सवेद्यमानं तत्तयोर्नास्ति धिवेकिता ॥
तस्मादर्थस्य दुर्वारं ज्ञानकालावभासिनः ।
ज्ञानादव्यतिरिक्तत्वम् ॥०”

१ । द भू, पृ ४९ ; छ स, पृ १९, स आ, पृ १८ ।

२ । “बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बालैर्विकल्प्यते ।
२५ वासनैर्लुङ्घितं चित्तमर्थाभासं प्रवर्तते ॥ ल सू, पृ २८५ ।

३ । आह च प छ ब न्यु. (वि १) “विज्ञप्तिमाप्रमेवैतदिति” ।

“आत्मधर्मोपचारो द्वि विविधो यः प्रवर्तते ।

विज्ञानपरिणामोऽसौ ॥” त्रि १ ।

अत्राह स्थि र म तिः । “धर्माणामारमनश्च विज्ञानपरिणामाद्द्विरभावा”इति ।

अथवा य एते बाह्या भावा न ते परमार्थतः स्येन रूपेण । अपि-
त्वारोपितेनेव । निःस्वभावत्वादेतेषाम् । न हास्ति स्वभावो नाम-
कश्चित् । अत एव ते गगनोपमाः । तदाह शान्ति देवः" (बो. अ.
६. १४५)—

"सर्वमाकाशसङ्काशं परिगृह्णन्ते मन्त्रिधाः ।" इति ।

किं पुनस्ते गगनोपमाः । प्रत्ययोच्चत्रैव प्रज्ञां क र म तिः "समारोपि-
ततस्वशून्यत्वा"विति । अत एवोक्तम् अ ए सा ह स्ति का .यां
प्र ज्ञा पा र मि ता या म् (पृ. २६७)—"एवमेव सुभूते सर्वधर्मा
आकाशगतिका अनागतिका अगतिका आकाशसमाः । यथाकाशमनागत-
मगतमकृतमविकृतमनभिसंस्कृतमस्थितमव्यवस्थितमनुत्पन्नामनिहन्त्रमेवमेव १०
सुभूते सर्वधर्मा अनागता अगता अकृता अविकृता अनभिसंस्कृता
अस्थिता असंस्थिता अव्यवस्थिता अनुत्पन्ना अनिरुद्धा आकाशकल्पत्वाव-
विकल्पा" इति ॥ १

वस्तुतस्तु यथासङ्गमिति ज्ञानं गगनोपममेवं धर्मा अप्यसङ्गा इति
गगनोपमाः । न हि धर्माः क्वचित्सज्यन्ते (४. ६६) । निःस्वभाष- १४
त्वादेव । निःस्वभाषाश्चाकाशस्वरूपाः शून्यस्वरूपाः ॥ १

अनुत्पन्नानिरुद्धत्वाद्वा धर्मा गगनोपमाः । यथोक्तं ल ङ्का य ता र सू त्रे
(१०. १७२)—

"अनिरुद्धा अनुत्पन्नाः प्रकृत्या गगनोपमाः ।" इति ।

किं कारणं ज्ञानमाकाशकल्पं धर्माश्च गगनोपमा इति न व्याकृतं २७
भा ष्य का रे णे ति चिन्त्यम् ।

इह ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नमुक्तम् । एतच्च प्रागेव (३. ३३) विवृतम् ।
अथ व्याख्येयो धर्मशब्दो य एवो ऽला त शा न्तौ द्वाविंशतिकृत्यः
पठितः । अस्त्यस्य प्रयोगोऽपरधोरपि प्रकरणयो र्वे त ध्ये (२. २४)

१ । ४ ९३ ; बो अ प, पृ. ३९९ ।

२५

२ । "अतोऽभिनिष्कृष्यमाणो निःस्वभावतयाकाशं शून्यमेवे"ति (बो.
अ प, पृ ९०३) । "तत्कोऽत्र कायः । तस्य प्रत्यवेक्षणस्य भवति ।
आकाशसमोऽयं कायः ।० सर्वमेतदाकाशमिति पश्यति ।०५ इति च तत्रैव
(पृ. ९०४-९०९) ।

३ । ४ १ ६ ८ १०. २१. ३३. ४१. ४६ ६३. ६४ ६८. ६९. ८१ ३०
८२. ९१. ९२. ९३. ९६ ९८ ९९ ।

चा द्वै ते च (३.१) । तत्रायं विधिवचनः । अत्र तु सामान्येनार्थस्य पदार्थस्य वा वाचकः । यथा “सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः” (अ. प्र. पा., पृ. ३६) । अत्र सर्वधर्माः सर्वपदार्था इत्यर्थः । वस्तुतस्त्विन्द्रियस्य मनसो वा विषय एव धर्मः । प्रमेयमात्रं वा धर्मः । तथा हि । धरतेर्धातोः रयमुत्पन्न इत्येतदनुसृत्य निर्वक्तारो भवन्ति यथा अ भि ध र्म को प भा ष्ये (पृ. ६) च तु ब न्धुः “स्वलक्षण-धारणाद्धर्म” इति । बुद्धघोषोऽपि व्याचष्टे (अ. सा., पृ. ३६, § ६४) “आत्मनः पुनः स्वभावं धारयन्तीति धर्माः । धार्यन्ते वा प्रत्ययैः । धार्यन्ते वा यथास्वभावत इति धर्मा इति ।” सौगतसिद्धान्ते केवलं रसस्पर्शादयो धर्मा एव सन्ति । न पुनर्धर्मिणोऽपि । यथा नैयायिका वैशेषिका वा मन्यन्ते । इमे किल श्रुवन्ति घटपृथिव्यादयो धर्मिणः काठिन्यादयस्तु धर्माः । ते चान्योन्यं भिद्यन्ते । बौद्धास्त्वाहुः काठिन्यस्पर्शमन्तरेण पृथिवी नाम न काचिद्वस्तुतोऽस्ति । अतः कश्चिद्द्रव्याद् गन्धः पृथिवीत्येव युक्तं वक्तुं । न पुनः पृथिव्या गन्ध इति । न खलु पृथिवीति परमार्थतः किमपि वर्तते यत्र स शब्दः प्रयुज्येत । अत एवाह आ र्य दे वः स्वकीये च तुः श त के (३०६) —

“कठिना दृश्यते भूमिः सा च कायेन गृह्यते ।
तेन हि केवलं स्पर्शो भूमिरेपेति कथ्यते ॥”^१

१ । लुप्तः संस्कृतपाठः । इयं वृत्ति कृत्कृता भोटपाठस्य छाया । एवमेवाह चन्द्रकीर्त्तिरपि (म. वृ., पृ. ४०३, ४५७) । अस्मादेव क्रमेण प्रकृतिर्वा स्वभावो वेत्यपि धर्मदाब्दस्यार्थ उद्भूतः ।

२ । इयमपि संस्कृतच्छाया । मूलं पुनरेषा पालिः “अत्तनो पन सभाधं धारेन्तीति धम्ममा । धारियन्ति वा पब्बयेहि धारियन्ति वा मयासभावतोति धम्ममा ।” अ-सा § ९४, पृ. ३९ ।

३ । इयमपि भोटपाठस्य वृत्ति कृत्कृता छाया । संस्कृतं तु मूलमपि नाधिगतम् । “पृथिवीधातुः कतमः । कञ्जट्ठवमिति विस्तरः ।” अ. को., अ. को व्या (१), १. ३९ (पृ. ६९) । “इह तु काठिन्यादिभ्यतिरिक्तपृथिव्याद्यसम्भवे सति न युक्तो विशेष्यविशेषणभावः । एवं पृथिव्यादीनां यद्यपि काठिन्यादिभ्यतिरिक्तं विचार्यमाणं लक्ष्यं नास्ति । लक्ष्यव्यतिरेकेण च लक्षणं निराश्रयम् । तथापि संवृत्तिरेपे”ति० म. वृ., पृ. ६६-६७ । “कञ्जट्ठत्वं कतमम् । पृथिवी”ति यो. भू. १६६। ग भो प नि प वपि (१) पठति “तत्र पन् कठिनं सा पृथिवीति ।”

उक्तं च य शो मि त्रे ण (अ. फौ. व्या(२), ६ ; पृ. ७१७) “पृथ्वी गन्धवतोत्पुक्ते रूपगन्धस्पर्शभ्यो नान्यदर्शयितुं शक्यत” इति । इदं च मनसि कर्तव्यम् अन्येषामिव बौद्धानां नये परमार्थतो नावयवी नाम कश्चिदस्तीति । अत एवोक्तं भगवता—

“नास्तीह सत्त्व आत्मा वा धर्मास्त्वेते सहेतुकाः ।”

इदं चेह चिन्तयितव्यम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तथा च तत्त्वं नाम कश्चित्कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विद्यमानो भावो गुणो वा । एवमपि साङ्ख्यानं पञ्चविंशतेः पदार्थानामेकैकोऽपि तत्त्वमित्येवोच्यते न पुनस्तत्त्ववानिति । प्रकृतिनाम साम्यावस्थामापन्नानि सत्त्वरजस्तमांसि । सा च प्रकृतिः स्वयमेव किमपि तत्त्वम् । न पुनरस्या अन्यत्किञ्चित् तत्त्वम् । गुणत्रयस्वरूपा हीयम् । नास्याः पृथग्गुणा वर्तन्ते । एवमपि प्रकृतेर्गुणा इति तत्त्वविद्यो व्यवहेरन्ति । प्रसिद्धञ्चार्थं व्यवहारस्तेषां नये । तत्र च पुनर्गुणगुणिनोर्गुणद्रव्ययोर्धर्मधर्मिणोर्वा वस्तुतोऽभेदेऽपि भेद-उपचर्यते । अथ घो षो ऽपि (बु. च. १२. ७६) गुण-गुणिनोरभेदमेवं दर्शयति—

१ । न. धृ. पृ ३५५ ।

२ । व उ ब न्धु वैशेषिकसम्मतं द्रव्यलक्षणमनादृत्य स्वसम्मतं लक्षणमाह “विद्यमानं द्रव्यम्” (अ. फौ. ९, पृ २९०) इति । विवृतं चेदं तत्रैव य शो मि त्रे ण “यत्स्वलक्षणतो विद्यमानं तद्द्रव्य”मिति । न बौद्धानां वैशेषिका-णामिव गुणद्रव्यविभागः । न वा तत्रये स्मृतिसंस्कारेच्छाद्वेषादय आत्मनो गुणाः । अत एव नैवामाश्रयत्वेनाप्यात्मा सिध्यतीत्यास्तां विस्तरः ।

३ । वि ज्ञा न सि क्षु स्तु न्यायवैशेषिकसिद्धान्ताभिभूतचित्तपृच्छिरिव मन्यते (सा. द. १. ६१) “अयं च पञ्चविंशको गणो द्रव्यरूप एव । धर्मधर्म्यभेदात्तु गुणकर्मसामान्यादीनामद्वैषाभिभाव” इति । इदं चोक्तं तत्रैव (१. ६२) “धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृते”ति । अतं चेदं द्रव्यमाणं वचनं तेनान्यत्र (सा. द. २. ९)—

“शक्तिशक्तिमतोभेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपपद्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥” इति ।

“गुणिनो हि गुणानां च व्यतिरेको न विद्यते ।

रूपोष्णाभ्यां चिरहितो न ह्यश्लिष्यलभ्यते ॥” इति ।

अर्हतानामपि सम्भतोऽयं गुणगुणिनोरभेदो यथा पश्चा स्ति-
का य स म य सा रे (३)

“द्वयेण विना ण गुणा गुणेहि द्वयं विना ण संभवति ।

अन्वदिरित्तो भावो द्वयगुणाणं हवदि तम्हा ॥” इति ।

इयमस्य च्छाया

द्रव्येण विना न गुणा गुणैर्द्रव्यं विना न सम्भवति ।

अव्यतिरिक्तो भावो द्रव्यगुणानां भवति तस्मात् ॥

१० अन्यदपि तत्रैव (४४)

“जदि हवदि द्रव्यमणं गुणदो य गुणा य द्रव्यदो अणो ।

द्रव्याणंतिमधवा द्रव्याभावं प्रकुर्वन्ति ॥” इति ।

इयं छाया

यदि भवति द्रव्यमन्यद्रुणतश्च गुणाश्च द्रव्यतोऽन्ये ।

द्रव्यानन्त्यमधवा द्रव्याभावं प्रकुर्वन्ति ॥

१५

नूनं स्मरणीयमिदमवगच्छतां यद्द वि ज्ञा न मा त्र सि द्धौ साङ्ख्यानानां

तत्त्वमवगमयितुं च सु ब न्धु ना धर्मशब्द एव प्रयुक्तो न पुनस्तत्त्वशब्द

इति । अत्र तत्त्वधर्मशब्दयोरिव पदार्थवाचकस्य भावशब्दस्य द्रव्यजीव-
वाचकस्य सत्त्वशब्दस्य च प्रयोगः स्मरणीयः ।

२०

विशुद्धः प्रयोगः पदार्थवाचकस्य धर्मशब्दस्य ताथागतेषु ग्रन्थेषु । न

पुनस्तावता मन्येत नायं ब्राह्मणानां ग्रन्थेषु प्रयुज्यत इति । बहुषु खल्वेषु

सं दृश्यते । यथा “अणुरेव धर्मः” (क. उ. १. १. २१) इति । “द्वं

धर्मान्पृथक्पृथक्” इति च तत्रैव (२. १. १४) ; या स्को ऽप्याह (नि.

१. २०) “साक्षात्कृतधर्माण ऋपयो बभूवु” इति । धर्म इति धर्मश्रिति

च । द्वावपि शब्दौ प्रत्ययमात्रभिन्नावभिधायौ । व्याचष्टे चैवं

२५

“एतच्च द्रष्टव्यम् “सर्वानीति तान्त्रिकी संज्ञा ।” धर्मधर्म्यभेदात्

व्यक्तयोऽपि सर्वानोत्युच्यन्ते” इति स एव या था धर्म्यो व नी (साङ्ख्य-

सं सू ६-सङ्ख्येति) ७२—९२ ।

इदमप्यवगन्तव्यम् । प्रक्रियाभेदेऽपि सौगतानां धर्मः साङ्ख्यानानां च तस्यैव

३० परमार्थतो नान्योन्यं भिद्यते ।

वा व स्प ति स्ता त्प र्य टी का यां वा तस्या य न प्रयुक्तं साक्षात्कृतधर्म-
शब्दं (न्या. सू. १. १ ७) “सुद्रुढेन प्रमाणेनावधारिता अर्था येन स
साक्षात्कृतधर्म”ति । स्फुटमिह धर्मशब्दोऽर्थावचन इति । ध्या सोऽपि
(यो. सू. २. १७) द्रुश्यशब्दं व्यावज्ञाणस्तथैव व्याचष्टे “बुद्धिसत्त्वोपाख्यः
सर्वे धर्मा” इति । एतावांस्त्वत्र भेदो यदर्थवचनस्य धर्मशब्दस्य प्रचुरः
प्रयोगः सौगतानां शास्त्रेषु ब्राह्मणानां त्वल्पक एवेति ।

इदं चान्यद्वगन्तव्यम् । सुस्फुटमिदं स्ववचनत एवा चार्थस्य
धर्मशब्द इव भावशब्दोऽपि पदार्थावचन इति । सत्यप्येवं यत्र द्वे ते प्रकरणे
भावशब्दोऽला त शा स्तो तु तत्र नियमेन धर्मशब्द एव प्रयुक्तः । यथा—

अ द्वे ते

१०

(१) “अज्ञातस्यैव भावस्य” (३. २०) ।

(२) “अज्ञातो ह्यमृतो भाव” (३. २०) ।

(३) “स्वभावेनामृतो यस्य भावः” (३. २२) ।

१ । इहा ला त दा न्ती भा प्य का र प्तत्वां कारिकायामन्याड चानेकाड
धर्मशब्द आत्मानं बोधयतीति मन्यते । अन्येषां प्रयाणां प्रकरणानां यत्र १५
वस्तुत आत्मैव विवक्षितस्तत्र तेन स एवात्मशब्दो जीवशब्दो वा प्रयुज्यते ।
उपसिद्धश्चायमात्मशब्दः प्रयुक्तश्च तथा । (आत्मशब्दो यथा १. १२ ; २.
१२. १७ ; ३. ३. ४ ७. ११ १३. १४ । जीवशब्दो यथा १. १६ ;
३. ३. ४ ५. ६ ७. ११. १३ १४. ४८ ; ४. ६३ ६८ ६९ ७० ।) तत्किं
तु खलु स सपथ ला त दा न्ता वेव धर्मशब्दमात्मवचनं मन्वीत । किञ्च २०
प्राक्प्रदर्शितेषु द्वाविंशतिस्थानेषु धर्मशब्दः स्वारस्येन पदार्थावचक एव प्रतीयते ।
किमित्येषोऽकाण्ड एवात्मबोधको भवेत् । अन्यच्च । केषुचित्स्थानेषु स भा प्य-
का र स्तं शब्दमात्मवचनं व्याचक्षाणोऽपि न सर्वत्र तथा करोति प्रभवति वा तथा
कर्तुम् । यथा “सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने” (४. ३३) इत्यत्र धर्मशब्दो
न जात्वात्मानं बोधयितुमीष्टे । “हस्त्यादीन्धर्मान्” (४. ४१) इति २५
“बाह्यधर्माः” (४. ५४) इति च तदुक्तिर्धर्मशब्दस्यार्थावचनत्व एवोपपद्यते ।
सकृत्स आह (४. ५) “आत्मनोऽन्ये च धर्मा” इति । युक्तमेवैतत् ।
कचित्तु (४. ८२) स स्फुटमेव वस्तिवति तदर्थमाह । (“यस्य कस्य
च धर्मस्ये”ति मूलम् । “यस्य कस्यचिद्वस्तुन” इति च तद्व्याप्यम् । अयं
चानन्दाश्रमस्य च-पुस्तकपाठः । अन्यत्र “इयवस्तुन” इति ह्यप्यते ।) ३०
यद्यपि धर्मशब्दः सामान्येन सर्वमप्यर्थमवगमयन्नात्मानमप्यवगमयेत् ।
तथाप्यत्र विशेषेण तदवगमने न किमपि कारणमुपलभ्यते ।-

अ ला त शा न्तौ

“अजातस्यैव धर्मस्य” (४. ६) ।

“अजातो ह्यमृतो धर्मः” (४. ६) ।

“स्वभावेनामृतो यस्य धर्मः” (४. ६) ।

४ सौगतभावभावितमिह चित्तम् आ चार्यं स्या ला त शा न्तौ ।

अन्यश्चेदं किञ्चिच्चिन्तयितव्यम् । य इहा चार्येण वन्दितः स धर्मान्
संबुबुध इत्युक्तम् । कः पुनः सः । ननूक्तमीश्वरो नारायणः । स
चेदीश्वरो नारायणो भवेत् केचन प्रष्टारो भवेयुः । अस्ति भवतोऽत्र
किमपि प्रमाणम् । कुत्र तु खलु लब्धं भवता ईश्वरेण नारायणेना-

१० काशकल्पेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेन गगनोपमा धर्मा समुभ्या इति ।
बुद्धेन तु तथा कृतमिति सुप्रसिद्धं बौद्धागमेषु । प्रदर्शयिष्यते चानेक-
मुपरिष्ठात् । ततश्च यद्विह पूर्वं किञ्चिच्चिन्तितं चिन्तयितव्यं च
पश्चात्तेन निर्विचिकित्सं प्रतीयेत द्विपदां वरोऽत्र बुद्ध एव
विवक्षितो न जात्वीश्वरो नारायणः ॥

१५ इयं पुनर्द्वितीया कारिका मङ्गलाचरणस्य यत्रा चार्यं स्तं नमस्करोति
येनोपदिष्टोऽस्पर्शयोगः—

अस्पर्शयोगो वै नाम? सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥२॥

अहं तं नमामि येन स वै प्रसिद्धोऽस्पर्शयोगो नाम

२० नान्ना अस्पर्शयोगः समाधिर्देशित उपदिष्टः । यः खलु सर्वेषां
सत्त्वानां पुरुषाणां सुखः सुखकर इति सर्वसत्त्वसुखो हित-
करश्चेति हितः । यश्च न विद्यते, विवादोऽनेत्यविवादः ३ ।
नास्मन्मतेन विरुध्यत इत्यविरुद्धश्च ।

अथ कोऽयमस्पर्शयोगः । केन वायं देशितः । कुत्र वा । तत्र तावन्नैव

२५ शब्दः प्रसिद्धासूपनिषत्सु । योगः पुनरयम् (३ ३७-३८) अन्यो वा
कश्चिदीदृशो दृश्यत एव तास्विति प्रतीयेत । यथा (क. उ. २. ३. १०)—

१ । ३. ३९ ।

२ । “प्रसिद्ध उपनिषत्सु” इति ना प्य का १ । ” “प्रसिद्धमुपनिषत्सु”ति
मुद्रितपुस्तकपाठस्तु प्रामादिकः ।

३० ३ । यथा विवृतमन्यत्र (४ ५) “विवृतमो न सैः सार्धमविवादं निबोधत ।”

“यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥”

इति । अन्यत्राप्युपलभ्यत उकिरोदशी । न पुनरस्पर्शयोगशब्दः ।

स चायं योगो योगशास्त्रे (यो. सू. १. २, १८, ५१) असम्प्रज्ञात-

समाधिरिति अन्यत्र तु (प. द. २. १८) निर्विकल्पसमाधिरिति ५

स्पष्टम् । न पुनरुपनिषत्स्वयं तत्राप्यस्पर्शयोगशब्दो दृश्यते । अतो

निसर्गादेवैव प्रश्न उत्पद्यते किं मा चा र्ये णा यं शब्दः प्रयुक्त इति ।*

इदं मे प्रतिवचनं प्रतिभाति । अयमस्पर्शयोगो बौद्धागमेषु

सुप्रसिद्धानामनुपूर्वविहाराभिधानानां नवानां ध्यानानामन्तिमम् । तानि

च ध्यानानि बुद्धेन देशितानि सुलभानि च तत्र तत्र । तानि चैतानि— १०

चत्वारि रूपध्यानानि । तद्यथा । प्रथमं ध्यानम् । द्वितीयं

ध्यानम् । तृतीयं ध्यानम् । चतुर्थं ध्यानं च ।

चत्वार्यरूपध्यानानि । यथा । आकाशावन्त्यायतनम् । विज्ञाना-

वन्त्यायतनम् । आकिञ्चन्यायतनम् । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं च ।

नवमं तु संज्ञावेदितनिरोधम् ।*

१५

१ । यथा प. उ. ४—६ ; मै. उ. ३. ३८ ।

२ । इदमाह व्यासः (यो. सू. १. २) “न तत्र किञ्चित्सम्प्रज्ञायत इत्य-
सम्प्रज्ञात” इति ।

३ । अस्त्यीयं पङ्क्तिः स्वरूपलाभध्यानप्रसङ्गे धी वा तु ल सू त्र प द्वा तौ

(पृ. ४२) “स्वरूपलाभः समस्तकल्पनोत्तीर्णत्वाद्वृत्तकनिरवकाशनिवृत्तरविस्तरज्ञ- २०

निरवधिनिर्विकेतास्पृशसंविदप्राप्तिर्भवतीति ।” सेयं निवेदिता मे कल्याणा लक्ष्णौ

विश्वविद्यालये दर्शनशास्त्राध्यापकेन साम्प्रतं स्वर्गतेन से न गु ष्टे न न रे न्द्र

ना ये न । अत्रास्पर्शसंविदप्राप्तिश्चिन्तनीया । किञ्च तत्रैव (पृ. ४) महाशून्यताप्रवेश-

ध्यानप्रसङ्गे दृश्यते—“कुलाकुलविकल्पदोषोऽजितोऽभ्यपदेश्यनदानिरावरण-

निरत्यवशेषैकनिर्मुक्तो वर्गावर्गनिर्वर्गातीर्णः स्वर्शास्पर्शप्रयापरिवर्जितउपचारात् २५

परमाकाशाद्यभिधानैरभिधीयत” इति ॥

४ । अ नि., पृ ४ ४१०-४४८ । यथा “नव विमे भिक्खवे अनुपुञ्ज-

विहारा ।० नव विमा भिक्खवे अनुपुञ्जविहारसमापत्तियो देसिस्सामि ।”

नवेमे भिक्खवोऽनुपूर्वविहारा० इति च्छाया ।

५ । चीनपाठेन तु “संज्ञावेदित”स्थाने “सम्यग्वेदित” इति (पाठौ ३०

“सम्मा”) पाठः स्यात् ।

अस्मिन्नन्वये संज्ञावेदितनिरोधनामधेये ध्याने न केवलं संज्ञा-
वेदनावयः । अपि तु स्पर्शप्रमुखाः^१ सर्वेऽपि चैतसिका धर्माः सह चित्तेन
निरुध्यन्ते । एषां च चैतसिकानां धर्माणामादिमः स्पर्शः । निरोधा-
वस्थायां च स्पर्शं निरुद्धे सर्वेऽपि चैतसिका धर्मा निरुध्यन्ते । सति
५ स्पर्शं सन्त्यन्त्ये चैतसिका धर्मा निरुद्धे च तस्मिन्नन्वयेऽपि ते निरुध्यन्त
इति नियमः । तदेतद्ग्याख्यातं (स नि. ४ २२० ङाया) 'स्पर्श-
समुदयाद्वेदनासमुदयः स्पर्शनरोधाद्वेदनानिरोध' इति । वेदनायाः कारणं
स्पर्श इति सति स्पर्शं वेदना भवति । स्पर्शनरोधाच्च वेदनानिरोधो
भवतीति भावः । यथास्मिन्ध्याने चित्तं चैतसिकाश्च धर्माः सर्वथा
१० निरुध्यन्ते तथा स्फुटतरं व्याख्यातं बुद्धो वेण (वि मा , पृ. ५५२) ।^२

अथ कोऽयं स्पर्शः ।^३ तत्र नायं तावत्कायेण घटादीनां ससर्ग इव
रूपधर्मः । अपि तु चित्तधर्मः । यद्योक्तं सौगते "स्पृश्यत इति
स्पर्श" इति (म वृ, पृ. ४५७ । "त्रयाणां सन्निपातः सङ्गतिः स्पर्श"
इति च (म वृ, पृ. २५५) । "विकसन्निपातलक्षणः स्पर्श" इति
१५ (ने. प) च । त्रयाणां सन्निपात इत्युक्तम् । केषां त्रयाणां को वा
सन्निपातः । आह ना गा जुं नः (म का २६ ५)—
"सन्निपातस्त्रयाणां यो रूपविज्ञानश्छुपां ।
स्पर्शः सः" ॥ इति ।

१ । "फल्सो वेदना सन्ना चेतना एकगता जीवितेन्द्रियं मनसिकारो
२० चेति सत्तिमे चेतसिका सत्त्वचित्तसाधारणा नाम ।" स्पर्शां वेदना संज्ञा चेतना
एकप्रता जीवितेन्द्रियं मनस्कारश्चेति सत्तेमे चैतसिकाः सर्वचित्तसाधारणा
नामेति छाया । अ स २ १ ।

२ । "क्वा निरोधसमापत्ति । या अनुपुञ्जनिरोधवसेन चित्तचेतसिकानं
धम्मान अप्पवत्ति ।" इदं च द्रष्टव्यं "सञ्ज्ञावेदितनिरोधं समापन्नस्स सञ्ज्ञा च
२५ वेदना च निरुद्धा होन्ति ।" स नि ४ ११७ ।

३ । त्रि, पृ २०, प. १ २, ७, ९, १० ; पृ २८, प १८ ।

४ । तत्त्वल्लु रूप सौगतानां यच्छीतोष्णादिभिर्विक्रियते । चित्तं चैतसिकाश्च
धर्मा न रूपतया गृह्यन्ते ।

५ । तिकसन्निपातलक्षणो फल्सो इति मूलम् ।

चन्द्र कीर्त्तिश्च (म. वृ., पृ. ५५४) व्याचष्टे “इन्द्रियविषयविज्ञानानां प्रदानां यः संनिपातः सहोत्पादोऽन्योन्योपकारेण तुल्यं या प्रवृत्तिः सा स्पृष्टिलक्षणः स्पर्श” इति ।^१

एवमस्मिन्संज्ञावेदितनिरोधे स्पर्शस्य सर्वथैवाभावात्स निरोधोऽस्पर्श-योग उच्यते । आचार्येण चास्माकं प्राक् (३. ३७—३९, ४६) ५ सोऽयमेव समाधिरभिप्रेत इति दृढं प्रतीयते ।

अपरो वा व्याख्यामार्गः । उक्तमधस्ताद् (३. ३९) अयमस्पर्शयोगो नाम सर्वयोगिभिर्दुर्ज्ञः । विभ्रति चास्माद्योगिनोऽभये भयं पश्यन्तः । अतो भृशदुःखाधिगम्यत्वादेव निरोधोऽस्पर्शयोग इत्युक्तः । तथा हि । सौगतेषु शास्त्रेष्वेते शब्दा असंरुद्धस्यन्ते । यथा । स्पर्शविहारः (त्रि., पृ. १० २५, प. १५) । अस्पर्शविहारः (म. व्यु. ५३४६, ५३५१ ; त्रि., पृ. २५, प. १५. अ. अ. आ., पृ. ३२६) । स्पर्शविहारता (म. व्यु. ६२५५) च । स्थिरमतिरस्पर्शविहारमेवं विवृणाति (त्रि., पृ. २५, प. १५) “स्पर्शः सुखं तेन सहितो विहारः स्पर्शविहारः । न स्पर्शविहारोऽस्पर्शविहारो दुःखसहित इत्यर्थः ।^{१०} सदुःखसविघातोऽस्पर्शविहारो भवतीति ।” १५ भोदभाषायामपि स्पर्शविहारशब्दस्य स एवार्थोऽधिगम्यते ।^१ इत्थं चिन्तयतो निसर्गणैव प्रतिभाति भृशदुःखाधिगम्यत्वात्स निरोधो-ऽस्पर्शयोग इति ।

अथाप्यन्यो व्याख्यामार्गः । उक्तमसङ्गे न स्वकीयायां यो गा चारभूमौ— २०

१ । एवमन्यत्र । यथा “या इमेसं तिष्णं भ्रमामं संगति सन्निपातो समवाये अर्थं वृत्ति चक्रुत्सम्पत्सो ।” म. नि. १. १११ ; छ. नि. ४. १८ । द्रः अ. को. २. १९४ ; ३. ९७ । एवमनेकम् ।

२ । छत्रविहार इति छाया । पालौ तु तस्मिन्नेवार्थे स्पर्शविहारस्थाने क्वाडविहारो पश्यते न पुनः फलविहारो । स्पर्शः पालौ फलसो । अत्रैव २५ तु काष्ठ ।

३ । नार्थं प्रत्योऽद्यापि प्रकाशितः । महापण्डितेन राहुलसाङ्गुत्या य-नेन तु भोदविषये लब्धमस्या मूलम् । कृता च तेन तत्प्रतिलिपिः । सा च साम्प्रतं ममान्तिके । संस्क्रियते मयैव प्रकाश्यते च कलिकातापिभविद्यालयेन ।

“[७८-ख]” कथं निरोधं समापद्यमानस्य नैवं भवति अहं निरोधं-समापद्ये वा व्युत्तिष्ठे वा । समापत्तिकाले निरभिसंस्कारेण चित्तनिरोधात् ।^१

- कथं निरोधाद् व्युत्थितद्वीन्स्पर्शांस्पृशति आनिञ्ज्य^१माकिञ्चन्य-
 ५ मानिमित्तम् । यद्भूयसा तस्याः समापत्तेर्व्युत्तिष्ठमानस्यधिधेनालम्बनेन व्युत्तिष्ठते भायनालम्बनेन विषयालम्बनेन निरोधालम्बनेन च । तैश्च व्युत्तिष्ठमानो ययाक्रममेव त्रीन्स्पर्शांस्पृशति । [७९क] तत्र भावना-लम्बनेन व्युत्तिष्ठमानस्य न भवति चित्तस्य इज्जितत्वमस्मीति अयमस्मीति भविष्यामीति धिस्तरः । अत आनिञ्ज्यं स्पर्शं स्पृशतीत्युच्यते ।
 १० विषयालम्बनेन व्युत्तिष्ठमानस्य न रागकिञ्चनं भवति न द्वेषकिञ्चनं न मोहकिञ्चनं । तस्मादाकिञ्चन्यं स्पर्शं स्पृशतीत्युच्यते । निरोधालम्बनेन व्युत्तिष्ठमानः सर्वनिमित्तानाममनस्कारादानिमित्तं धातुमालम्बते । तस्मादानिमित्तं स्पर्शं स्पृशतीत्युच्यते ।^२

इदमस्मात्प्रतीयते निरोधसमापत्तौ चित्तस्य सर्वथैव निरोधान्न तत्र
 १५ कश्चिदपि स्पर्श इति । व्युत्थाने तु त्रयः स्पर्शा भवन्ति आनिञ्ज्या-किञ्चन्यानिमित्ताः । यस्मान्निरोधसमापत्तौ न कश्चन स्पर्शस्तस्मात्सैवा-
 २० स्पर्शयोगः । अत्र स्पर्शशब्दोऽनुभवार्थः ।^३

१ । इह यथोपलब्ध एव पाठ उपन्यस्तो न पुनः संलङ्घतः ।

२ । इदं शब्दरूपं कम्पनार्थस्य एज्जिघातोर्गमनार्थस्य इज्जिघातोर्वा निष्पन्न-
 २० मिति अ भि ध र्म को दा व्याख्यातारो मन्यन्ते । अस्य बहुषु स्थानेषु बहुपाठभेदो
 बुभुत्सुभिरेतेषु ग्रन्थेषु द्रष्टव्यो यथा अ. को. ४. १०७ (अनेकान्युपन्यस्तान्यत्र
 प्रमाणानि) ; म वृ. पृ ३३४-३३५ ; अ को. व्या^२. पृ ३८९ ।

३ । स्पृश्यत इति स्पृशो नावसाधनः कर्मसाधनो वा । स्पृशतेर्धातो-
 २५ रनुभवार्थं प्रयोग उपनिषद्यपि लभ्यते । यथा “ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुः”
 (के. उ. ४. २) इति । ते ह्येनत्प्रथमो विदांबकारेति पाठश्च्युतसंलङ्घितदुष्टः ।
 न चायमुपलभ्यते जै मि नी य प्रा ह्य जे (१०) । “स ह्येनं नेदिष्टं पस्पृश ।
 स ह्येनत्प्रथमो विदांबकार” (के उ. ४ ३) ।

दृष्टमिदं प्राग् (३. ३६) योगिभिरपि दुर्दशोऽयमस्पर्शयोग इति । किं बहुना तथायं गम्भोरो यथाऽविद्यमानेऽपि भये केचित्तत्र भयं पश्यन्तीति च । किं पुनः कारणं ते विभ्यति । युक्तमाह तत्र (३. ३६) भाष्यकार "आत्मनाशरूपमिदं योगं मन्यमाना" इति । किमित्येव योग आत्मनाश इव मन्यत इति दृश्यते सविस्तरं सौगतानामागमेषु । तथा हि । एष खलु यागो मरणात्स्तोकमेव भिद्यते । अत एव निर्वाणाधिगमादनतिपूर्वं भगवति तथागते संज्ञावेदितनिरोधमधिगतवति शिष्य आनन्दस्तं मृतमेवामंस्त । अपरस्तु शिष्योऽनुरुद्धो नाम तमवोचन्नायमधिगतो मृत्युम् । अपि तु संज्ञावेदितनिरोधं समापन्न इति । वस्तुतोऽपि तत्तथैवाभूत् । स खलु भगवान्पश्चात्प्रिरवासीत् । अतो नैसर्गिकमेवेदं केचन कुयोगिनो विभोयुरस्मादस्पर्शयोगादिति ।

योगोऽयं मनागेव भिद्यते मरणादित्युक्तमधस्तात् । विवृतं त्वेतद् बुद्धघोषेणात्मनो विशुद्धिमागं (विशुद्धिमग्ने, पृ. ५५५) केनचित्सूत्रपिटकस्य वचनेन । अयमस्य सारः । मरणे विलीयते तापस्तनोः । नश्यन्तीन्द्रियाणि । निर्गच्छति च प्राणवायुः । योगे पुनस्तस्मिन् सर्वमप्येतद्विद्यते ।

अवोचाम पूर्वमस्पर्शयोगाभिन्नः संज्ञावेदितनिरोधो देशितस्तथागतेनेति । तत्राष्टास्यनुपूर्वविहारेषु दर्शितपूर्वेषु प्रथमभ्यानादिषु नैवसंज्ञानासंज्ञायतनान्तेषु न किञ्चिद्बुद्धशास्त्रमूलकम् । तत्खल्वखिलमपि तेनात्मनो गुरुभ्यामेवाध्यगम्यत । तथा हि । आडारकालापः (पालौ अडारकालामो) तस्मा अनुपूर्वविहारेषु यावत् सतममाकिञ्चन्यायतनं रुद्रको रामपुत्रश्च (पालौ उद्दको रामपुत्रो) यावदष्टमं नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमुपदिदेश । स तु बुद्धस्तत्राप्यपरितुष्यंस्ततः परमपि संज्ञावेदितनिरोधं स्वयमेवावबुबुधे ।

स्यादेतत् । स चेदस्पर्शयोगो बुद्धेर्नैव देशितः किं कारणं न तत्तस्य वा तदीयानां चिन्तेयानां वा वचनेषु दृश्यते । ननु भो महान् विषयस्तेषां वचनानाम् । तं सर्वमनन्विभ्य नास्ति तत्तत्रेति न युक्तं वक्तुम् ।

१ । म प छ ४. ८. ९ (= क्षी नि. २ १५६) ।

२ । न. नि. १ ८ ९ (= अ रि य प रि ये स न छ च म्, १. ३ ६) ;

छ. वि, पृ २३८-२३९, २४३-२४४; उ. च. १२. ६३, ८३ ।

वस्तुतस्तु दृश्यते तत्सकृदपि तावत्तत्र । यथा बौद्धागमो बोद्धो हेति
ग्रन्थे (साहित्यपरिपद्मग्रन्थावली, ५४, १३२३, पृ. १६) ।

किञ्च । एष खल्वस्पर्शयोगोऽविवादोऽविरुद्धश्चेत्युच्यते ।
स्फुटमेतेन व्यज्यते नायं योग आचार्यस्य स्वकीय आम्नाये अपि
५ तूपादीयते परकीयादिति । अन्यथा शक्यतेदं पदद्वयं परिहर्तुम् ।

अस्य च योगस्योपादेयत्वे हेतुमाह सर्वसत्त्वसुखो हित इति ।
अस्ति लोके किमपि सुखं न पुनर्हितम् । अस्ति च हितं न पुनः सुखम् ।
अयं तु योगः सुखश्च हितश्च सर्वेषामपि पुरुषाणां ये तं कुर्वन्ति ।
यतश्चायमविवादोऽविरुद्धश्च ततोऽभ्युपादेयः । अत एव येनायं
१० देशितस्त्वं नमामि ।

१ । इह कासाञ्जिदपभ्रंशनिबद्धानां बौद्धागीतीनामस्त्वि काचित्संस्कृत-
टीका । सन्त्यत्र बहवो भ्रमाः प्रमादाश्च । नेयं संस्कर्त्री तथा संस्कृता
यथासीत्संस्कृतग्रन्था । अस्यां टीकायां प्रसङ्गादल्पशयोगत्वादिति पदं प्रयुक्तम् ।
स्पष्टमेव भ्रान्तोऽयं पाठः । अल्पशयोगत्वादिति पठितञ्च्ये अल्पशयोगत्वादिति हि
१५ पठितम् । भोटपाठादपि छलपटमिदम् । भोटसंस्कृतपाठयोरस्ति स्वत्यल्पको
भेदः । तथा हि भोटपाठे योगादिति । संस्कृते तु योगत्वादिति । एतच्च
शक्यमवज्ञातुम् । बहुषु स्थानेष्वेतादृशभेदस्यानादरात् ।

२ । अन्यत्राप्याचार्य एव बक्ष्यति (४. ५) “विवदामो न तैः सार्ध-
मविवादं निबोधते”ति ।

२० ३ । अस्मिन्श्च योगे यत्परमं सुखमनुभूयते तद्विद्वृतं विस्तरशो बौद्धागमेषु
(सं. नि. ५. २२८) । यथा । “इधानन्द भिक्खु सबसो नेवसञ्जाना-
सम्नायतनं समतिकम्म सन्नावेदयितनिरोधं उपसम्पज्ज विहरति । इदं खो आनन्द
एतन्हा सुखा अञ्जं सुखं अभिक्कन्ततरं च पणीततरं च ।” अत्र वेदनायाः सर्वथा
निरोधादेव सुखम् । यन्निर्वाणं सुखमित्युच्यते तत्रापि स एव हेतुर्धम्म तत्र
२५ वेदनेति । तदुक्तं बौद्धागमे (अ नि ४. ४१४-४१८) “किं पनेत्थ (निर्वाणे)
आवुसो सारिपुत्त सुखं यदेत्थ नत्थि वेदयितंति । एतदेव एवत्थ आवुसो सुखं
पदेत्थ नत्थि वेदयितं ॥”

अ ग व द्नी ता स्वपीयमेवावस्था वर्ण्यते (६. २०-२२) ।

अथेदं सर्वं पर्यालोच्य न दुरवगमं येनायमस्पर्शयोगो देशितो न स परः कश्चित्तयागतादिति । वक्ष्यमाणं चा चार्यं स्य वचनजातं मतमेतद् द्रढयिष्यति ॥

“यत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायत” (३. ४३) इत्यजातिवाद्ः प्रागुद्घोषितः पश्चात्प्युद्घोषयिष्यते (४ ७१) । चिन्तितर्क्षेपं पूर्वं म द्वै ते परमपि च चिन्तयिष्यते पुनः पुनर्बहुविधादास्पद्रत्वात्स्थूणानिखनन-न्यायेन प्रतिष्ठापनीयोऽयमर्थ इति । तत्र द्वया ह वादिनः प्राधान्येन सत्कार्यवादमसत्कार्यवादं चातिष्ठमानाः । तेषु साङ्ख्या वैदान्तिकाश्च सत्कार्यवादिनः । वैशेषिकास्तु सह नैयायिकैरसत्कार्यवादिनः । तत्रा चार्यं स्तावदुभयानप्येतान्वादिनः कीर्त्तयित्वा तेषां मिथो विवादमेवं समासेनोपक्षिपति—

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

परस्परं विवदन्तो विरुद्धं वादं कुर्वन्तः केचिदेव वादिनो न सर्वे भूतस्य विद्यमानस्य सतो वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति । सदेवोत्पद्यत इति मन्यन्त इति भावः । अपरे तदन्ये तु धीरा मतिमन्तो वादिनोऽभूतस्याविद्यमानस्यासतो वस्तुनो जातिमिच्छन्ति । सत्कार्य-वादिनो मन्यन्ते तिलेष्वतिसूक्ष्माव्यक्ताकारेण विद्यमानमेव तिलं पाडनेन व्यज्यते । इयमभिव्यक्तिरेव जातिः । न चेत्तिलं तिलेष्व-मविष्यन्न तत्तेभ्योऽभ्यगमिष्यत । तिलेभ्य इव सिकताभ्योऽपि च तत्प्रादुरभवित् । न तु प्रादुर्भवति । असत्कार्यवादिनस्त्वभि-प्रयन्ति मृद्यसन्नेव घट उत्पद्यते । उत्पत्त्या हि स सम्भवति । स चेत्प्रागप्युत्पत्तेः सन्न किमस्योत्पत्त्या । अनुत्पन्नदशायामपि चेत्स सन्नेव स्थान्न तर्हि कदाचिदनुत्पन्न इति न कश्चित्कदाचित्तदुत्पादने प्रवर्तते पूष्यः । दृश्यते तु सर्वस्तत्र प्रवर्तमान इत्यास्तां विस्तरः ॥

१। सा. का. ९; प्र सु २. १. १४-१८ (सा. भा.); घृ. उ. १ २. २ (सा. भा.); न्या. क., घृ. १४३ । बौद्धेषु पुन वै भा पि काः सत्कार्यवादं सौ वा-न्ति का स्तु सह यो गा वा रै रसत्कार्यवादमभ्युपगच्छन्ति । च. घा. (पृ. वि.), ९. १५ ।

सौगतास्तूभयमप्येतन्मतं प्रत्याचक्षाणाः सर्वथाजातिमेयातिष्ठन्ते ।
तद्विदमुक्तम्—

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।

विवदन्तोऽद्वयाः ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥४॥

५ किञ्चित्किमपि भूतं विद्यमानं सदित्यर्थः । न जायते ।

यत् सद्विद्यमानमेवास्ति किं पुनस्तस्य जात्या । न हि कस्यचिद्विद्यमान
एव पुत्रः पुनर्जायते । अभूतंमसदपि किञ्चिन्नैव जायते । न
हासच्छशविषाणादि जायमानं द्रष्टुं कदाचित् एवमनेन प्रकारेण हि
विवदन्तो विवादं कुर्वन्तस्ते प्रसिद्धा अद्वया अद्वयवादिनो बौद्धा

१० अजातिमनुत्पत्तिं ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ।

अत्राद्वयशब्दो व्याख्यातव्यः । नास्ति द्वयं येषां तेऽद्वयाः । किं
पुनरत्र द्वयम् । अस्तिनास्त्यात्मानात्मनित्यानित्यशून्याशून्यादि परस्पर-
विरुद्धं दर्शनं द्वयम् । बुद्धेन हि भगवता द्वावप्येतादृशावन्तौ विहाय
मध्यमया प्रतिपदा धर्मो देशित इति सुप्रसिद्धम् । तन्मते हि न
१५ किञ्चिदुत्पन्नं न वा किञ्चिन्निवृत्तम् । न किञ्चिदुच्छिन्नं न वा
किञ्चिच्छिद्यतम् । न किञ्चिदेकं न वा किञ्चिदनेकम् । न किञ्चिदागतं
न वा किञ्चिन्निर्गतम् ।^१

१ । केचिद्विद्वद्वा इति पठन्ति । स त्वपपाठ इत्यनुपदमेव द्रक्ष्यते ।

२ । म वृ, पृ ११ । उक्तं च तत्रैव ना गा जुं ने न—

२०

“अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं

देशयामास सम्बुद्धस्तं वन्दे षडतां वरं ॥”

इदं च सर्वमनुसन्धेयमत्र—

२५ “अस्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तो नास्तीत्यर्थं द्वितीयोऽन्तः । यदनयोर्द्वयो-
स्तयोर्मध्यमियमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेक्षा ।” का. प

१ ६० (पृ ९०) ।

“यद्भूयसा कात्यायनायं लोकोऽस्तितं वाभिनिविष्टो नास्तितां च तेन न
परिसुच्यते ।” म वृ., पृ. २६९ (उद्धृतोऽयं का त्य य ना व वा दा त्) ।

३० ना गा जुं च आह (म का. १९. ७. ८)—

अयमेवाद्द्वयवादी यः समग्रं तथागतं शास्त्रं दृश्यते। अत एव न तच्छास्ता
स भगवांस्तथागतोऽद्द्वयवादी त्य म र को श पाठकोऽप्यवगच्छति ।

“कात्यानाववादे चास्ती[ति]नास्तीति बोधय ।

प्रतिषिद्धं भगवता भावानावविरोधिना ॥

अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चास्पृशुद्वयः ।

भाषानां ते न पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवं ॥” इति ।

“सम्मा दिट्ठि सम्मा दिट्ठीति भन्ते वुचति । कित्तावता नु खो भन्ते सम्मुर
दिट्ठि होतीति । द्वयनिस्तित्तो छ्वायं कच्चायन लोको येभुच्च्येन अत्थितं चैवं
नत्थितं च ।० लोकसमुदयं खो कच्चायन यथाभूतं सम्मण्यञ्जाय पस्सतो या लोके
नत्थिता सा न होति । लोकनिरोधं खो कच्चायन यथाभूतं सम्मण्यञ्जाय पस्सतो १०
या लोके अत्थिता सा न होति ।० सच्चं अत्थीति खो कच्चायन अयं पृको
अन्तो । सच्चं नत्थीति अयं दुत्थियां अन्तो । एते ते कच्चायन उभो अन्ते
अनुपगम्म मज्जेन तथागतो धम्मं देसेति ।” स नि. २. १७ ।

“नित्यमिति काश्यप अयमेकोऽन्तः । अनित्यमिति काश्यप अयं द्वितीयो-
ऽन्तः । यदनयोर्द्वयोर्नित्यानित्ययोर्मध्यं तदरूपनिदर्शनं ।० आत्मेति काश्यप १५
अयमेकोऽन्तः । नैरात्म्यमिति द्वितीयोऽन्तः । यदात्मनैरात्म्ययोर्मध्यं तत् ।०
संक्षेप इति काश्यप अयमेकोऽन्तः । व्यवदानमित्ययं काश्यप द्वितीयोऽन्तः ।
योऽस्यान्तद्वयस्यानुपगमो (मूले त्वत्र अनुगम इति पाठः । न पुनरेव पाठो युक्तो
न च सम्मतो, भोटपाठस्य) ऽनुदाहारोऽप्रव्याहार इत्यमुच्यते काश्यप मध्यमा
प्रतिपद धर्माणां भूतप्रत्यक्षेण ।” का. प. पृ. ८६-९८ । २०

किञ्च

“अस्तीति नास्तीति विवाद एव

शुद्धी अनुद्धीति अयं विवादः ।

विवादप्राप्त्या न दुःखं प्रशाम्यते

अविवादप्राप्त्या च दुःखं निवृत्तते ॥”

२५

स रा. सू. यथा लभ्यते (म. वृ. पृ. १३९, १७०) ।

अन्यच्च

“भाषाभावदर्शनद्वयप्रसङ्गो यावतावत्संसार इत्येत्य मुमुक्षुभिरतर्हानद्वय-
निरासेन सद्भिर्मध्यमा प्रतिपन्नावनीया ।” म वृ., पृ. २७६ ।

द्रष्टव्यं चेह समग्रं पञ्चदशं प्रकरणं म ध्व म क वृ स्तेः ।

३०

१ । अमर को १. १. १४ ; म व्यु २३ ; वि. य, पृ. ९९ (“बुद्धानां
भगवतां मद्वाकारुणिकानामद्द्वयवादिनाम्”) ।

शिष्याश्च तदीयास्तत्सम्बन्धाद्द्वयवादिनः । समासेन पुनरस्मिन्प्रकरणे
(४. ४) अद्वया इत्युक्ताः ।

उद्दिष्टाः केचन वादिनो (४. ३) ये भूतस्याभूतस्य वा
जातिमिच्छन्ति । ते किल मन्यन्ते प्रपञ्चोऽयमुत्पद्यते । विद्यतेऽस्य कारणं
यस्यायं कार्य इति । एते (४. ४) त्वद्वयास्ताथागता एव ये
सर्वथोत्पत्तिमपलपन्ति । अन एव मूल मध्य म क का रि का या म्
(म वृ, पृ ३१) आचार्य ना गा जुं न स्य वागारम्भः

केचित्त्वद्वयवादीत्यप्राद्वयशब्दस्याद्वैतमर्थमाहुः । यथा तत्रैवा म र को शे
(१ १ १४) "अद्वयमद्वैतं वदन्त्यवश्य"मिति भा नु जि दी क्षि तः । "अद्वयं
१० पिज्ञानाद्वैतं वदत्यवश्य"मिति धी र स्या मी । तदेतन्न युक्तम् । न द्वयवादैत-
शब्दावभिन्नार्थौ । अद्वयशब्दो विद्यतो विस्तरदाः । अद्वैतशब्दस्त्वभेदं योचयति ।
यथा वेदान्तेऽद्वैतपदेन जीवब्रह्मणोरभेदः प्रतीयते । क्वचिच्चाद्वयवाद्यद्वैतवादिना-
पभिन्नाविति दृश्यते । एतदपि प्रामादिकम् । यथा दिव्या व दाने
(पृ ९९) शब्दसूचौ । अप्राद्वयवादी प्रमादादद्वैतवादीति पठितः । भोटपाठे
१५ चीनपाठे च अद्वयवादीत्येव बुद्धनाम उ ल्पष्टम् ।

१ । "तस्मादद्वयवादिनां मध्यमकानां कुतो मिथ्यादर्शनं"मिति म वृ, पृ.
३३१ । अन्यदपि तत्रैव (पृ ३२९) "उच्यते । न वयं नास्तिकाः ।
[अस्वित्त्व] नास्तित्वद्वयवादनिरासेन तु वयं निर्वाणपुराणामिनमद्वयपथं
विद्योतयाम" इति ।

२० २ । केचित्पुनरप्राद्वया इति पठितव्ये द्वया इति पठन्ति । तदर्थं द्वैतिन
इति प्रुषन्ति । असुमत्प्रवर्तितास्तु पाठस्त्रिषु संस्करणेषु दृश्यते यथा श्री म हे श-
च न्द्र पा ल स्य (कलिकाता, १८०६ श व) श्री तु गां च र ण सा ह्वय-
वे दान्त ती र्थ स्य (कलिकाता, १३३१ वृ ब) गीतायन्त्रस्य च (१९९३
वि सं) । एष च पाठो मूलभाष्ययोर्हभयोः । आनन्दाश्रमसंस्करणस्य (१८२२
२५ व व) क पुस्तकभाष्येऽप्ययं लभ्यते । युक्तिश्चैनमुपोद्बलयति । तथा हि ।
पूर्वकारिकायां (३) द्विविधा वादिन उद्दिष्टा ये जातिमिच्छन्ति । तेषु केचिन्नूत
स्यापरे त्प्रभूतस्य जाति वदन्तीत्यव्यान्तभेदः । जातौ तु न ते मनागपत्योन्य
भिद्यन्ते । उभयैरपि जातेरभ्युपगमात् । अस्या तु वतुर्थ्या कारिकायामन्य
एव केचन वादिनो निर्दिश्यन्ते । नैते भूतस्याभूतस्य वा जातिमिच्छन्ति ।
३० अपि तु सर्वथाप्यजातिमेव । न चामी द्वैतिनः । ते तु श ङ्क र नयेन तृतीय
कारिकायमेवोक्ताः । अतस्तृतीयवतुर्थकारिकयोश्च वादिनो मिथो भिन्नाः ।
पाश्चात्त्या एमेति ।

“अनिरोधमनुत्पाद”मित्यादि । अयं चानुत्पादः प्रतिपादितस्तेन परेण च तत्र वान्यन्न च विस्तरशः । उत्तरो ग्रन्थः सुगमो भविष्यतीति विज्ञात्रमिहोदाहिरते । आह च न्द्र कीर्त्तिः (म. वृ., पृ. १२) “उत्पादो हि परैः परिकल्प्यमानः स्वतो वा परिकल्प्येत परत उभयतोऽहेतुतो वा परिकल्प्येत । सर्वथा च नोपपद्यत इति ५ निश्चिन्नाह (म. का. १. १) —

“न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः कचन केचन ॥”

इति विस्तरः । निराकृतोऽयमुत्पादो ना गा जुं ने न पुनः पुनः ।

यथा

“न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥” इति ।

म. का. २१ १३ । द्रः २३. २० ।

वक्ष्यति चा चा र्योऽप्यस्माकम् (४. २२) —

“स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।” इति । १५

द्रः सह वृत्त्या म. का. १. १३ । च. श. १५ ।

उक्तं च बो धि च र्यो व ता रे (६. १०) —

“यद्यं च सर्वधर्माणामुत्पत्तिर्नावसीयते ।” इति ।

इयमस्मदा चार्यस्य चतुर्थी कारिका (४. ४) वक्ष्यमाणेनेदृशेन वचनेन ना गा जुं न स्य सम्पर्कं स्पष्टं प्रकटयति—

“नैवास्ततो नैव सतः प्रत्ययोऽर्थस्य युज्यते ।

असतः प्रत्ययः कस्य सतश्च प्रत्ययेन किम् ॥” इति ।^२

म. का. १. ६ ।

“अभूतं नैव जायत” इति प्रकृतकारिकायाम् । “नाभूतो नाम जायत” इति च चतुःशतके (१५. २.) । तदेतद्द्वयमन्योन्य-मुपमेयम् । किञ्च चिन्तनीयमत्र यदुक्तं चतुःशतकवृत्तौ

१ । अत्राह चन्द्रकीर्त्तिः (म. वृ., पृ. १२) “अथ च निरोधस्य पूर्वं प्रतिषेध इत्यादननिरोधयोः पौर्वापर्यावस्थायाः सिद्धयभावं द्योतयितुम्” इति । आचार्येणाप्यस्मदीयेन “न निरोधो न चोत्पत्ति”रित्यादावात्मनः उपसिद्धे श्लोके (३. ३२) स एव क्रमो दर्शितः ।

२ । द्रः म. भ. ६. ५८ ; म. वृ., पृ. ८२-८३ ।

(च. श. ३६६=१५. १६) "अत्राह । जातो न जायते । अजातोऽपि न जायते" इति ।^१

प्रकृतकारिकायाः पूर्वार्धः शङ्करेण व्याख्यातः—“भूतं विद्यमानं पस्तु न जायते विद्यमानत्वादेव ।” तथाभूतमविद्यमानमविद्यमानत्वात्तद्विद्यमानं जायते शशविषाणवत् ।” स्मरणीयमत्र बुद्धपालितवचनं (म. धृ. पृ १४) “न हि स्वात्मना विद्यमानानां पदार्थानां पुनस्तत्वादे प्रयोजनमस्ति । अथ मन्नपि जायेत न कदाचिन्न जायेत” इति ॥

अथाद्वयैः ख्याप्यमानामजातिमनुमोदमाना चाद्यः सह तैरविवाद-
मयगमयन्नाह—

१० ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।
विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥५॥

तैरख्यैरद्वयवादिभिस्ताथागतैः ख्याप्यमानां कीर्त्यमाना-
मजातिमनुत्पादं वयं वेदान्तिनोऽनुमोदामहे मुदानुमन्यामहे ।
न वयं तैः सार्धमत्र विवदामो विवादं कुर्मः । अविवादं
१५ विवादाभावं च यूयं भोः शिष्या निबोधतावगच्छत । साङ्ख्यवैशेषिका-
दिष्विव वेदान्तेऽप्यादौ जातिवाद एवाभ्युपगतः । “यतो वा इमानि
भूतानि जातानी”त्यादिश्रुतेः (तै. उ ३. १. १) । विवृतं चेदं प्राक् ।
यम्मूलकं च “जन्माद्यस्य यत” इत्युत्तरमीमांसायां (ग्र. सू. १. १) ।
पारमर्षं सूत्रम् । पश्चात्तु शास्त्रीरकभाष्यकर्तुः शङ्करभगवतो
२० नयेऽपद्रुतः पारमार्थिकसत्यापेक्षया ।

अथ सत्यपि श्रुतिशिरोवाक्ये ध्वतिस्पष्टे जातिवादे किं कारणं
भवन्तोऽद्वयानामजातिवादमनुमोदन्ते न च तैः सार्धं विवदन्त इति
स्वधिनियानामाशङ्कामपनिनीतुं चाद्यो श्रुतिपरम्पराप्रदर्शनायोपक्रमते—

१ । नास्य संस्कृतमूलं लभ्यते । छायेयं वृत्तिरुत्कृता भोटपाठस्य । यथा-
२५ च जायमानं नाम न जायते तथा प्रकाशितं मार्यदेवे न सप्रैव—

‘जायमानार्धजातत्वाज्जायमानो न जायते ।

अथवा जायमानत्वं सर्वस्यैव प्रसज्यते ॥” इति ।

इयं च कारिका मध्यमकद्वयौ घता चन्द्रकीर्तिना (पृ ८०) ।

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥६॥^१

कृतवृत्तिरियं कारिका गुरस्तात् (३. २०) । इहापि स्तोकं विव्रियते । तत्र तावदादौ (४. ३) द्विविधा वादिन उद्दिष्टाः । तेषामेके भूतस्यापरे त्वभूतस्य जातिमिच्छन्ति । तत्र स्तयप्यवान्तरभेदे-
ऽजातमेव जायत इत्यत्र न तेषामुभयेषां भेदः । यत्प्रागेव जातं न तत्पुनर्जायत इति प्रत्यक्षं नः सर्वेषाम् । श्रुतिरप्याह कण्ठतो (बृ. उ. ३. १. २५) “जात एव न जायत” इति । अतो जातस्य जातिर्न शक्या कल्पयितुम् । एतदेवोक्तम् - “अजातस्यैव धर्मस्य (भावस्य^२) जातिमिच्छन्ति वादिन” इति । किं तर्हि जातिर्नामाजातस्यैव धर्मस्येति । नेत्याह । किं कारणम् । यदजातं तदजातत्वादेवामृतं नित्यम् । यत्पुनर्जातं तन्मर्त्यमनित्यमिति हि स्थितिः । एवं चाजातस्य जातिमिच्छता भवता तस्यानित्यत्वमप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च सति कथं नामाजातो धर्मोऽनित्यो भविष्यति । स जनिष्यत इति भावः । अतो नाजातस्य जातियुज्यते ॥

भवान्तरयुक्तिमाह—

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं भवेत् ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥७॥^३

अमृतं नित्यं मर्त्यमनित्यं न भवति । तथा मर्त्यमनित्यमपि अमृतं नित्यं न भवति । कुतः । यतः प्रकृतेः स्वभावस्य अन्यथाभावः प्रकारान्तरेण भवनं परिवृत्तिः कथञ्चित् केनापि प्रकारेण न भविष्यति । न जातु प्रकृतिः परिवर्तते । अथ परिवर्तते प्रकृतिरेव, सा न भवति । एवं चाजातमेव चेज्जायते, न तदजातं ।

१ । एतदाद्यास्तिस्रः कारिकाः (४. ६-८) प्रकरणान्तराद् (३. २०-२२) आकृष्य पुनरिदं पठिताः (द्रः ३. २० वृत्तिः) । अतः परप्रकरणान्तर्गत-
त्वादिहेता यथानुच्छं कथञ्चिदप्याख्येयाः ।

२ । ३. २० ।

३ । अयं द्वितीयार्थोऽन्यथाप्यावृत्तः (३. २१ ; ४. २९) ।

प्रकृत्या । कथं च नाम यत्प्रकृत्यैवाजातं च नित्यं च पुनस्तजातं चानित्यं च भवेत् । अत्र प्रकृतकारिकाया उत्तरार्धांश्च गा जुं न-
स्येयं पङ्क्तिरर्थतश्च शब्दतश्च प्रायोऽभिन्नैव—

“प्रकृतेरन्यथाभावो न हि जानूपपद्यते ।” म का १५. ८ ।

५ न कश्चित्प्रकृतेरन्यथाभावो भवतीति स्थितम् । अथ कश्चिद्भावः प्रकृत्याजातः । स तत एव नित्यो भवति । स चेज्जायते तेनानित्यो भवति । तथा च तस्य प्रकृतेरन्यथाभावो भवति । यत्खलु प्रकृत्याजातं नित्यं वा नूनं तेन नियतं तथैव भवितव्यं नान्यथा । अथ ब्रवीषि अजातं जायते । नित्यं चानित्यं भवतीति । अत्रैकमत्र प्रकृतेरन्यथाभावः ।

१० न चायमुपपद्यत इत्याह—

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥८॥^३

यस्य वादिनो मते स्वभावेन प्रकृत्यामृतो नित्यो धर्मो भावो मर्त्यतामनित्यतां गच्छति अनित्यो भवति जायत इति भावः ।

१५ तस्य वादिनो मते कृतकेन कृतकत्वेन^३ हेतुना अमृतो नित्यो धर्मः

१ । इदं च शक्यमुदाहरत् तत एव (म. का.)—

“कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चेन्न विद्यते ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते ॥” १३ ४ ।

“प्रकृतौ कस्य चासत्यासन्यथात्वं भविष्यति ।

प्रकृतौ कस्य च सत्यासन्यथात्वं भविष्यति ॥” १५ १ ।

“कः स्वभावं प्रहास्यति ।” २३. २४ ।

बध्यति चास्माकं मा चा र्यः (४ ९) “स्वभावं न जहाति या ।” आह च

दीकाकृ च न्द्र को ति रा र्यं दे व स्य च तुः श त के (१७९=८ ४)

“स्वरूपस्यान्यथाभावासम्भवाद्” इति ।

२ । ३ २२ ।

२५

३ । अत्र कृतकशब्देन कृतकत्वमभिप्रेतं यथा “हेतोः फलस्य चानादि”-

तिस्यत्र (४. १४) अनादिशब्दोऽनादित्वं बोधयति । आ न न्द गि रि ष

(३ २२) “कृ त के ने ति । कृतकत्वस्य यत्कृतकं तदनित्यमिति विनाशित्वेन

व्याप्तत्वा”दिति चदंस्तत्समर्थयते । सा य जो ऽपि (तै. अ. ७. ६)

३०

ममसत्पतिशब्दं ममसत्पतित्वरूपेण व्याचष्टे ।

कथं निश्चलः स्थिरो नित्यः स्थास्यति भविष्यतीति भवः । न
स्थास्यति । यत्कृतकं तदनित्यमिति हि स्थितिः । नित्यश्चेद्भावो
जायते स तेन कृतकः कृत्विमो भवेत् । कृतकश्चानित्यः । अत्रोक्तं
ना गा र्जु ने न (म. का १५. १-२)—

“न सम्भवः स्वभावस्य युक्तः प्रत्ययहेतुभिः ।

हेतुप्रत्ययसम्भूतः स्वभावः कृतको भवेत् ॥

स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथं ।

अकृत्विमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ॥”^१ इति ।

“प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यती”त्युक्तम् (४. ७) । तत्र
केयं प्रकृतिनामेति विवियते—

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजाप्यकृता च या

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥६॥^२

सा प्रकृतिरिति विज्ञेया या सांसिद्धिकी संसिद्धिः
सहनिष्पत्तिः सहोत्पादस्तत्र भवा सांसिद्धिकी । यथा लौकिके
व्यवहारे बहेरुष्णता । इयं ह्युष्णता सहैव बहिना निष्पद्यते । न पूर्वं १५
न पश्चात् । तस्मादियं सांसिद्धिकी ।^३ स्वाभाविकी स्वभावाद्
उत्पन्ना । सहजा सह जायत इति कृत्वा । बहिश्चोष्णता च युग-
पदुत्पद्यते । अपि च अकृता न केनचित्कृता अकृत्विमा हेतु-
प्रत्ययनिरपेक्षेत्यर्थः ।^४ किञ्च या स्वभावं स्वस्य भावमात्मीयं रूपं

१ । अनयोः कारिकयोः प्रकृतायां च कारिकायां कृतकशब्दप्रयोगो द्रष्टव्यः । २०

२ । उपः “कः स्वभावं प्रहास्यति” इति । म. का २३ २४ ।

३ । सा. का ४३ । यथा व्याख्यातं वा च रूप त्यादिभिः । द्रष्टव्यौ
चात्र मा ठ र गौ इ पा दौ । “तत्र सांसिद्धिकी यथा भगवतः कपिलस्वादिसर्गो
उत्पद्यमानस्य चत्वारो भावाः सहोत्पन्नाः ।” भाष्ये का २ स्त्वाद् “सम्यक्-
सिद्धिः समिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी । यथा योगिनामभिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः प्रकृतिः २५
सा भूतभविष्यत्कालयोरपि योगिना न विपर्येति ॥”

४ । अव्यवहितोत्तरपत्रे प्रथमा टोष्णो द्रष्टव्या ।

न जहाति त्यजति सा प्रकृतिः । यथा लोके यावदुष्णता तावदग्नि-
र्यावदग्निस्तावदुष्णता । अस्त्यग्निर्नोष्णतेति न जातु सम्भवति ॥'

यथा धर्माणां न जातिरेवं तेषां न ज्ञयो नापिवा नाश इत्याह—

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥१०॥

सर्वे धर्माः पदार्थां जरामरणनिर्मुक्ता जय जीर्णता ज्ञय

इत्यर्थः । मरणं निवृत्तिर्नाश इत्यर्थः । ताभ्यां निर्मुक्ता वर्जिताः । यथा
भावा नोत्पद्यन्ते तथा ते न जीर्यन्ति न च नश्यन्ति । ये पुनस्तेषां
जरां च मरणं चेच्छन्ति । जीर्यन्ति नश्यन्ति च भावा इति
१० मग्न्यन्ते ते तन्मनीषया तच्चिन्तया जरामरणचिन्तया च्यवन्ते
संसरन्ति भ्रम्यन्ति वा तत्त्वतः । तदेतत्प्रतिपादितं सचिस्तरं ना गा जु-
ने न मध्यमककारिकाया मेकादशे प्रकरणे । विद्वानं त्विवह-
दभ्यन्ते—

१ । उष्णता नामाग्नेः स्वभाव इति प्रसिद्धिर्लोकैः । मध्यमकनये तु

१५ वा गा जुं न मनुसरंश्चन्द्रकीर्तिराह (म. वृ., पृ. २६२—९) "किमिदानीं तव-
स्वभावस्य लक्षणं कश्चासौ? स्वभाव इति वक्तव्यम् । उच्यते । 'अकृत्रिमः
स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च' (म. का. १५. २) इति । इह स्वो भावः
स्वभाव इति यस्य पदार्थस्य यदात्मीयं रूपं तत्तस्य स्वभाव इति
भ्यपदिश्यते । किं च कस्यात्मीयं । यद्यस्याकृत्रिमम् 'यत्तु कृत्रिमं न तत्त-
२० स्यात्मीयं । तद्यथापामौष्ण्य"मिति विस्तरः । किञ्च स एव स्वभावो यः पर-
निरपेक्षस्तत एव वाकृत्रिमः । अतो नायं पूर्वमभूत्वा भवति । तस्मादनुत्पाद्
एव बह्वेः स्वभावो न पुनरौष्ण्यं यत एतत्परापेक्षम् । हेतुं च प्रत्ययं चापेक्षेद्-
मुत्पद्यते । पूर्वमभूत्वा च भवति । तदुक्तं चन्द्रकीर्तिना (म. वृ., पृ.
२६३) "यतश्चैवं कृत्रिमस्य परसापेक्षस्य च स्वभावत्वं नेष्टमत एवौष्ण्यमग्नेर्हेतु-
२५ प्रत्ययप्रतिबद्धत्वात्पूर्वमभूत्वा पश्चादनुत्पादेन कृतकत्वाच्च न स्वभावः" इति ।
अन्यच्च (तत्रैव पृ. २६५)—"सर्वदानुत्पाद् एव ब्रह्मयादीनां परनिरपेक्षत्वा-
कृत्रिमत्वात् स्वभाव इत्युच्यते" इति ।

“पूर्वं जातिर्यदि भवेज्जरामरणमुत्तरं ।

निर्जरामरणा जातिर्भवेज्जायेत चामृतः ॥

पश्चाज्जातिर्यदि भवेज्जरामरणमादितः ।

अहेतुकमजातस्य स्याज्जरामरणं कथं ॥” म. का. ११. ३-४ ।

किञ्च (तत्रैव ११. ८)

“पूर्वा न विद्यते कोटिः संसारस्य न केवलं ।

सर्वेषामपि भावानां पूर्वा कोट्यो न विद्यते ॥” इति ।

“कोटिर्भागो देश इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वो देशः”
जातिरित्यभिप्रायः । विस्तरं बुभुत्सुभिः सह मध्यमकवृत्त्या
समग्रमेवेदं प्रकरणमवेक्षणायम् ॥’

१०

पुनरपि जातिवाद् आक्षिप्य निराक्रियते । उद्दिष्टाः पुरस्तात्
(४. ३) केचित्सत्कार्यवादिनः । तेषु वेदान्तिनामयमभ्युपगमः ।
आसीत्सदेवैकमद्वितीयम् । ततो वा इमानि भूतान्यजायन्त । न
पुनस्तत्कुतोऽप्यजायत इत्यजं तत् । अत एव नित्यम् । किञ्च सर्वाणि
भूतानि ततो जायन्त इति तत्कारणम् । भूतानि तु कार्याणि । १५
न चैतानि ततोऽन्यानि । एकस्यैव तस्य कारणस्य सद्भावात् ।
सोऽयमभ्युपगमो भवतां नोपपद्यत इत्याह—

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।

जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथं च तत् ॥११॥

यस्य वादिनो मते कारणं ब्रह्म वै एव कार्यं; जगद्भूयम् । २०
वादिनो मते तत्कारणं ब्रह्मैव जायत इति प्रसज्यते । किञ्च कारण-
मेव चेत्कार्यं ननु तर्हि यदिदं कार्यं जायत इत्युच्यते तत्कारणमेव
जायत इत्यापद्यते । अस्तु । को दोषः । अयं दोषः । यदि मन्यसे
कारणं जायमानं जातं भवतीति कथं तदजं भवेत् । अजं च जायते
चेति विप्रतिषिद्धम् । अयमपरो दोषः । अजं कारणं चेज्जायते ननु २५
यत्कथमजं कारणं जायमानात्कारणं भिन्नं भवति । कथं चेदं भवेत् ।

१ । इहास्मत्कारिकायां जरामरणेतिवाक्यप्रयोगः स्फुटमेव ना गार्जुन-
कारिकां स्मारयति ।

२ । शा री र क भा प्य म् (म. सू.) २ १. १४—२० ।

न खल्वजं जायेत । अयं चान्यो दोषः । यद्गवाञ्चित्यं मन्यते तद्यत्
 कारणं जायते कथं नु खलु तन्नित्यं भवेत् । जातं च नित्यं चेति
 विप्रतिषिद्धम् । अत एव च नैतदुपपद्यते । किञ्च नित्यमिह
 कूटस्थनित्यमभिप्रेतम् । कूटस्थनित्यं च भगवतः प त ज्ञ ले
 ५ र्वचनात् प स्प शा यां सिद्धशब्दार्थनिरूपण एवमवसीयते—
 “ध्रुवं कूटस्थमविचात्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्यवृद्धयभ्यययोगि
 यत्तन्नित्यमिति ।”

१ । “कूटमयोवनस्तद्वत्तिष्ठतीति कूटस्थम्” इति प स्प शा यां सिद्धशब्दार्थ-
 निरूपणे प्र दी पो इयो त का रः ।

१० या च स्प त्ति श्राह भा म त्या म् (म सू. २ १, १४) “कूटस्थनित्यता
 हि सदातनी स्वभावादप्रच्युति”रिति ।

२ । अस्यामुत्तरस्यां च कारिकायां साङ्ख्यपक्ष आक्षिप्य निराक्रियत इति
 मन्वानो भा प्य का र उत्तरार्धमेवं व्याचष्टे “महदाद्याकारेण चेज्जायमानं प्रधानं
 कथमजमुच्यते तैः । विप्रतिषिद्धं चेद् जायतेऽजं चेति । नित्यं च तैरुच्यते
 १५ प्रधानम् । भिन्नं विदीर्णं स्फुटितमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः । नहि
 साधयवं घटादि एकदेशस्फुटनधर्मि नित्यं दृष्टं लोके इत्यर्थः । विदीर्णं च
 स्यादेकदेशेनाजं नित्यं चेति । एतद्विप्रतिषिद्धं तैरभिधीयत इत्यभिप्राय” इति । न
 पुनरिह कश्चन साङ्ख्यपक्षविरोधः । साङ्ख्यमते हि प्रधानमजमपि महदाद्याकारेण
 परिणमते । सोऽयं परिणाम एव जातिः । धिकाररूपेऽपि परिणामे तत्प्रधानं

२० नित्यमेष । इदं तु नित्यत्वं न कूटस्थनित्यत्वमपि तु परिणामिनित्यत्वम् ।
 तदेतत्प्रथितं तत्तन्त्रे । एतदेवाभिप्रेत्य तत्रैवोक्तं प त ज्ञ लि ना “अथवा नेदमेव
 नित्यलक्षणं ध्रुव कूटस्थ नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते ।
 एवं हि दृश्यते लोके मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृच्य

२५ घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृच्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा एवर्ण
 कयाचिदाकृत्या युक्तः पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृच्य रुचकाः क्रियन्ते ।
 रुचकाकृतिमुपमृच्य कटकाः क्रियन्ते । कटकाकृतिमुपमृच्य स्वस्तिकाः
 क्रियन्ते । पुनरावृत्तः एवर्णपिण्डः । पुनरपरयाकृत्या युक्तः खदिरद्वारसवर्णं
 कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति । द्रव्यं पुनस्तदेव ।
 आकृत्युपमर्हेन द्रव्यमेवावशिष्यत” इति । एतद्वोक्तं मा ई तैः पर्याया भिद्यन्ते न
 द्रव्यमिति । “उत्पादव्ययप्रोव्ययुक्तं सद्वृ” इति (त सू. ५ २९) हि ते वदन्ति ।

३० इतोऽपि विस्तर उत्तरकारिकायाश्चतुर्थदीप्पण्यां (४. १२) द्रष्टव्यः ।

जायमानं चाजं चेतीह प्रवर्शितं दोषं परिजिहीषुराह ।
 अनन्यत्वं किल कार्यकारणयोरस्मन्मते । ततश्च कारणं चेदजं
 कार्येणाप्यवश्यमजेन भवितव्यमिति किमत्र वक्तव्यमिति । नेवमपि
 युक्तं वक्तुमिति प्रत्युत्तरयति—

कारणाद्यदःनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि ।

जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥१२॥

कारणात्कार्यस्य यद् यस्माद् अनन्यत्वमभेदः अतोऽस्माद्यदि
 कार्यमजं मन्यसे । नेदमुपपद्यते । कार्यं चाजं चेति विप्रतिषिद्धम् ।
 न हि कश्चिदनुमत्तो जातं पुत्रमजं ध्रुवात् । ध्रुवन्वोपादेय-
 वचनो भवेत् । अपरश्च दोषः । भवान्खलु कार्यकारणयोरनन्यत्व- १०
 मभ्युपैति । एवमेव चेज्जायमानात्कार्यादनन्येन कारणेनापि
 जायमानेन भवितव्यम् । तादृशं च ते कारणं ब्रह्म कथं ध्रुवं नित्यं
 कूटस्थनित्यमिति भावः । जायमानं च ध्रुवं चेति विप्रतिषिद्धम् ।

१ । अत्र यद्यपि प्रथमे पादे बहुषु पुस्तकेषु यदित्यत्र यदीति पाठो दृश्यते
 तथापि कस्मिंश्चिदस्मदीये पुस्तके (विद्वज्भारत्यां ग्रन्थाक्षरलिखिते) यदिति दर्शनाद् १५
 द्वितीये च पादे यदीति प्रयोगेण पुनरस्य प्रयोजनाभावाच्च यदित्येष युक्तं पठितुम् ।
 २ । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति नित्यपर्यायवचनो ध्रुवशब्दो यदयं पूर्वकारिकायां
 (४. ११) नित्यशब्दं प्रयुङ्क्ते । उपरिद्धं चैतद् ध्रुवनित्यशब्दौ पर्यायाविति ।
 यथा प स्प शा यां “ध्रुवं कूटस्थं० नित्य”मिति प्राक्प्रदर्शितम् (४. ११) ।
 तथाप्यस्त्यनयोः कश्चिद्विशेषः । नित्यं नाम कूटस्थनित्यम् । ध्रुवं तु स्थिरम् । २०
 यथाह बुद्धघोषः (स नि. ४ ३७०) “स्थिरार्थेन ध्रुव”मिति (“ध्रुवो न
 ध्रुव”मिति पालिः) । यथा सुवर्णं ततदाकारोपमर्देनोत्तरोत्तरं हृक्कम्पक-
 कुण्डलाद्याकृतिमापद्यमानमपि तदेव सुवर्णं विद्यत इति तत्स्थिरम् । मत्स्यपि
 विकारे यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते तत्स्थिरं तदेव च ध्रुवम् । आर्हता जल्पेयमेव
 मन्यन्त इत्युक्तमथस्ताव (४. ११) । द्रः—त. सू. १. २९ ; त. रा. घा. २५
 १. २९ (“ध्रुवं स्थिरम्”) ; त दी. (प्र), २. ३ (“ध्रौव्यमवस्थितिः”) ;
 त. दी. (पञ्च) १० (“पूर्वोत्तरभावोत्पादयोरपि स्वजातेरपरित्यागो ध्रौव्यम्”) ;
 स. त., १२, पृ. ४१० (“ध्रौव्यं स्थितिः”) । इदं धावगन्धर्व्यं प्राचीना-
 सूपनिषत्तु भात्मा नित्य इत्येव दृश्यते न पुनर्ध्रुव इति । चिन्तितभायमर्था-
 ञ्चरणिक्पायामपि । ३०

अथयौत्तरार्धस्यायमर्थः । कारणमेव चेतकार्याकारेण जायते कथं
 नु खलु तत्कारणं ध्रुवं भवेत् । जातं च ध्रुवं चेति नोपपद्यते ॥
 अपरां युक्तिमाह—

अजादौ जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य नव्यवस्था प्रसज्यते ॥१३॥

यस्य वादिनो मते अजादू वै एव जायते तस्य मते
 दृष्टान्तो नास्ति वै । न कश्चित्स दृष्टान्तो येन सोऽर्थः
 समर्प्यते । अघेतद्वोपपरिजिहीर्षया जाताज्जायत इत्यभ्युपगच्छसि ।
 न तदभ्युपपद्यते । यतो जाताच्च जायमानस्य वस्तुनो
 नव्यवस्था भववस्था प्रसज्यते । एकस्माज्जाताच्चजायते तस्मादन्यत्
 तस्मादन्यदित्यनवस्था । भववस्थया च न वस्तुसिद्धिः ।

एतच्च सर्वं स्पष्टं सौगतशास्त्रेषु । तथा द्वाह बुद्ध पा लि तः
 (म. वृ, पृ. १४) “न हि स्यात्मना विद्यमानानां पदार्थानां पुनरुत्पादे
 प्रयोजनमस्ति । अथ सन्नपि जायेत न कदाचिन्न जायेतेति ।”
 चन्द्र की र्ति श्व (म. वृ, पृ. १५) ‘न च विद्यमानस्य पुनरुत्पत्तौ
 प्रयोजनं पश्यामः । अनवस्थां च पश्यामः । न च त्वयोत्पन्नस्य
 पुनरुत्पाद् इष्यतेऽनवस्था] चाप्यनिष्टेति ।’ अ भि ध र्म को श-
 ज्या ख्या यां (म. वृ, पृ १४, टिप्पणी ३) “उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तौ
 कल्प्यमानायामनवस्थाप्रसङ्ग” इति । म ध्य म का व ता रे ऽ पि
 २०) (६. ८ ; म वृ, पृ. १३)—

१ । अजाहा न न्द गि रि. । “कार्यकारणयोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्यं
 किं वा कार्याभिन्नं कारण”मिति । इदमनुसृत्य कारिकेयमेव व्याख्यायेत् ।
 यथा । यदि विज्ञायेत कारणाभिन्नं कार्यम् । तर्हि कारणेऽने सति कार्येणाप्यनेन
 भवितव्यम् । ततश्च कार्यं वाजं चेति विप्रतिषिद्धम् । अन्यच्च । कार्यं चेज्जायते
 तनु कारणमपि जायेत । ततश्च न कारणं न जातम् । एवं सति जातं च नित्यं
 चेति विप्रतिषिद्धम् । अथ कार्याभिन्नं कारणम् । तर्हि कारणमेव जायते न
 कार्यम् । कार्यं च न जातं चेति विप्रतिषिद्धम् । किञ्च । कारणं चेज्जायमाना-
 त्कार्याभिन्नं तर्हि तत्कारणं जायत इति वक्तव्यम् । ततश्च तजातं च नित्यं चेति
 विप्रतिषिद्धमिति ।

“तस्माद्धि तस्य भवने न गुणोऽस्ति; कश्चि-

जातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तं ॥” इति ।

अ ए सा ह त्नि का प्र शा पा र मि ता या म् (शि. स., पृ. २६२)—

“किं पुनरायुष्मन्सुभूते उत्पन्नो धर्म उत्पत्स्यत उतानुत्पन्नः ।
सुभूतिराह । नाहमायुष्मन् सारिपुत्र उत्पन्नस्य धर्मस्योत्पत्तिमिच्छामि ।
न चानुत्पन्नस्येति ॥”

भा र्य दे व श्वाह च तुः ज त के (२६०=६. १०)—

“सम्भवः क्रियते यस्य प्राप्तोऽस्तीति न युज्यते ।

सतो यदि भवेज्जन्म जातस्यापि भवेद्भवः ॥” इति ।

उत्पादे हि परैरभ्युपगम्यमाने तत्र हेतुफलभावोऽप्यभ्युपगन्तव्यः । १०
यत्कर्म च कतरत्तयोरिति । किं फलस्य हेतुरादिराहोस्विद्धेतोरादिः
फलमिति । किमादौ हेतुस्ततस्तस्मात्फलमुतादौ फल ततस्तस्माद्धेतुरिति ।
नोभयमपि सम्भवति । ततश्च न हेतुफलभावसिद्धिः । तदभावाच्च
नोत्पाद् इत्याह—

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च । ११

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥१४॥

येषां यादिनां मते फलं कार्यं हेतोः कारणस्यादिः पूर्ववर्तति
भावः । फलस्य कार्यस्य चादिर्हेतुः । तेषांदिभिः हेतोः फलस्य
च अनादिरनादित्वं कथमुपवर्ण्यते व्याख्यायते । नेदं युज्यत इति
भावः । बीजाङ्कुरस्थले (४. २०) यादिभिस्तयोरनादित्वमुपवर्ण्यते । २०
तथाहि । किमादौ बीजं पश्चाद्ङ्कुरः । आहोस्विद्वादावङ्कुरः
पश्चाद्बीजम् । नोभयमपौदमुपपद्यते । तथा हि । बीजमाश्रित्याङ्कुरः
भङ्कुरं चाश्रित्य राजमिति “इतरेतराश्रयायां सिद्धौ स्थितायां
रुस्येदानां सिद्धौ मत्यां कस्य सिद्धिरस्तु” (म नृ., पृ. १४१) ।
बीजाद्ङ्कुरोऽङ्कुराद्बीजम् । पुनरपि बीजाद्ङ्कुरोऽङ्कुराद्बीजमित्यनयस्या २२
चेवं प्राप्नोति । तथाप्यनादिर्यं हेतुफलभावः । फलवत्त्वाच्च
प्रामाणिकीयमनवस्थेत्यभिप्रायो यादिनाम् । न पुनरयमुपपन्नः ।
तस्मादुत्पादवादिनो हेतुफलयोरनादित्वं वर्णयितुं नार्हन्ति ॥

१ । यथाह भाष्यकारः । द्रः ४८ (तृतीयः पादः) । अथवा-

१ । वित्तियादेरभाव इत्यर्थः ।

अयमेवायं: पुनर्विद्यते—

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥१५॥

येषां वादिनां मते हेतोरादिः फलं फलस्य चादिहेतु-

५ न्तु यत्कथं तेषां मते जन्मोत्पादस्तथा भवेद्यथा पुत्रात्पितु-
जन्म भवति । यदीदमभ्युपगम्यते फलाहेतुर्भवति हेतोश्च
फलमिति । तदेवमभ्युपगन्तव्यं यथा हेतुः फलमुत्पादयत्येवं फलमपि
हेतुमुत्पादयतीति । तदेव चेद्विष्यते नन्वेष्टव्यं यथा पितुः पुत्रो
जायते तथा पुत्रादपि पिता जायत इति । न चेदं कश्चिदनुस्मृतो
मग्येत । तदुक्तं वि प्र ह व्या ष र्त न्यां (५०) ना गा र्जु ने न—

“पित्रा चेदुत्पाद्यः पुत्रो यदि तेन चैव पुत्रेण ।

उत्पाद्यः स यदि पिता षट् ततोत्पादयति कः कम् ॥”^१

शान्ति दे ष ध्याह बो धि च र्या ष ता रे (६ ११४)—

“पिता चेन्न यिना पुत्रात्कुतः पुत्रस्य सम्भवः ।

पुत्राभाये पिता नास्ति तथा सत्त्वं तयोर्द्वयोः ॥” इति ।

हेतुफलसम्बन्धचिन्तायां चिन्तनीयं समग्रमपि विशं (२०) प्रकरणं
मध्यमकारिकायाः । इयं चेत्ता तत्रत्या कारिका (२० २०)—

“यत्कथं फलहेतव्योः स्यादैक्यं जनकजन्ययोः ।

पृथक्त्वे फलहेत्वोः स्यात्तुल्यो हेतुरहेतुना ॥” इति ।

इदोक्तं चन्द्रकीर्त्तिना (म वृ, पृ ४०४)—

२० “न चानयोरेकत्वं पितापुत्रयौश्चक्षुश्चक्षुर्विज्ञानयोर्बीजाङ्कुरयोश्चैक्यप्र-
सङ्गात् । अतो नोपपन्नो हेतुफलसम्बन्धः ॥”

इतश्च नोपपन्नो हेतुफलसम्बन्धः । तथा हि । हेतुफलयोरवस्थं
केनापि क्रमेण भवितव्यम् । स च क्रमो न कश्चनोपपद्यत
इत्याह—

१ । अत्रायं यदि शब्दो भोटपाठसम्मतोऽपि नापेक्ष्यत इति प्रतिभाति ।

२ । वृः न्या. सू. (घात्स्व्यायनभाष्यम्), २ १. ४१, ४. १. ३९ ।

सम्भवे हेतुफलयोरपितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ॥१६॥

सम्भवे उत्पत्तौ कस्यचिद्वस्तुनस्त्वया हेतुफलयोः कश्चित्कमः
पौर्वापर्यरूप एपितव्योऽभिलषणीयोऽभ्युपगन्तव्य इति भावः । स च
क्रमः कल्प्यमानस्त्रिधैव कल्प्येत पूर्वक्रमोऽपरक्रमः सहक्रमश्च । तत्र
पूर्वक्रमः पूर्वं हेतुः पश्चात्फलम् । अपरक्रमः पूर्वं फलं पश्चाद्धेतुः ।
सहक्रमः हेतुफलयोर्योगपद्यम् । नान्यतमोऽप्येषु सिध्यति । तत्रादाविह
सहक्रमो निराक्रियते युगपदिति । यस्माद्धेतुफलयोर्युगपत्सम्भवे
एकस्मिन्काले उत्पत्तौ विषाणवत् विषाणयोस्त्रि सव्येतरयोर्गोदावि-
श्टङ्गयोस्त्रि हेतुफलयोरसम्बन्धः सम्बन्धाभावः । हेतुफलसम्बन्धा-
भावाच्च नोत्पाद् कस्यचित् । तदेतदतिविस्पष्टं व्याख्यातं ना गा जुं ने न
विनेयेश्च तद्वीयेः (म. का. ११-१)—

“तस्मान्नाश्रोपपद्यन्ते पूर्वापरसहक्रमाः ।” इति ।

पुनरपि तत्रैव (म. का. ११. १)—

“यत्र न प्रभवन्त्येते पूर्वापरसहक्रमाः ।” इति ।

अन्यच्चोक्तं तेनैव (म. का. २०. ७)—

“फलं सहैव सामप्रचा यदि प्रादुर्भवेदिति ।

एककालौ प्रसज्येते जनको यश्च जायते ॥” इति ।

अत्राह च न्द्र कीर्त्तिः (म. वृ, पृ ३६४)—

“न चैककालयोः सव्येतरगोविषाणयोर्जन्मजनकत्वं दृष्ट
धामदक्षिणकरयोश्चरणयोर्वा ।” २०

१ । च न्द्र कीर्त्तिं श्रैतदेवमवतारयति (म. वृ, पृ २२१)—“एत एव
संसारस्यादिमध्यावसानानि न सन्ति अत एव संसाराभाषाज्जातिजरामरणादीनां
पूर्वापरसहक्रमा अपि नैव सन्तीत्याह ।”

एताश्च तिस्रः कारिकाः (म. का. ११ ३-५) द्रष्टव्याः—

“पूर्वं जातिर्यदि भजेजरामरणमुत्तरं ।

निर्जरामरणा जातिर्भवेज्जायेत घाशृतः ॥

पश्चाज्जातिर्यदि भजेजरामरणमादितः ।

अहेतुकमजातस्य स्याज्जरामरणं कथं ॥

न जरामरणेनैव जातिश्च सह युज्यते ।

त्रियेत जायमानश्च स्याच्चाहेतुकतोभयोः ॥” इति । ३०

अपरं च (पृ. २२४) —

“नहि सहभूतयोः सव्येतरविषाणयोरन्योन्यहेतुकता द्रष्टा ।” इति ।

निराकृतः सहकमः । पूर्वापरक्रमौ तूत्तरत्र निराकारिष्येते । इयमेव हेतुफलक्रमानुपपत्तिरिदोपरिष्ठात् (४. १६) क्रमकोपशब्देन ॥

२ अभिखिभिः क्रमैरुत्पादोऽपि त्रिविध एव परिकल्प्येत । भवेदेतद्धेतुः फलमुत्पादयेदिति । भवेदेतत्फलं हेतुमुत्पादयेदिति । भवेद्वैतद्धेतुफले परस्परमुत्पादयेतामिति । तत्र प्रथमः पक्षः प्राक् सामान्येन प्रत्याख्यातः प्रत्याख्यास्यते च पुनरिति नेह पृथक् परीक्ष्यते । अत आदौ द्वितीय एव परीक्ष्य निरस्यते—

१० फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥१७॥३

हेतुश्चेत्फलादुत्पद्यते स तर्हि तथोत्पद्यमानः संस्ते तव हेतुर्न प्रसिध्यति निष्पद्यते । हेतुष्व स न भवति । हेतोः खलु फलमुत्पद्यते न पुनः फलाद्धेतुः । एवं चाप्रसिद्धोऽनिष्पन्नोऽसन्निति भावः ।

१५ स हेतुः कथं फलमुत्पादयिष्यति । नात्पादयिष्यतीति भावः ।

अत्राह ना गा लु नः (म. का. १०. १०) —

“योऽपेक्ष्य सिध्यते भावस्तनेवापेक्ष्य सिध्यति ।

यदि योऽपेक्षितव्यः स सिध्यतां कामपेक्ष्य कः ॥” इति ।

च न्द्र कीर्त्तिं क्षैतदेवं व्याचष्टे (म. वृ., पृ. २०५) —

२० “तत्र योऽग्न्याख्यो भावो यमिन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति ।

इन्धनाख्यश्च भावो योऽग्नितात्मसिद्धयर्थमपेक्षितव्यः । स यदि तमेवा-

१ । इयमपि सत्यैवोक्तिः (म वृ, पृ ५४७) — “परस्परनिरपेक्षयोरेव स्वहेतुप्रत्ययसिद्धयोः सहभावो युज्यते सव्येतरगोविषाणयोर्बसितस्तनयोर्नर्कणयो-
रित्यादिष्वत् ।”

२५ २ । द्रः म का २० । विशेषेण तु २० ९-७ । अत्राह च न्द्र कीर्त्तिः (म वृ., पृ ३९६) “यद्येवं फलस्य हेतोस्त्वसौ दोष एव सति सद्दोत्पन्नैव सामग्री फलस्य जनिकास्तु तद्यथा प्रदीपप्रभावाः ।”

३ । यथैतेषु त्रिषु पक्षेषु द्वितीयस्तृतीयश्च परीक्षितौ (४ १७, १८) एवं प्र. १० ऽपि नूनं षोडशसप्तमयोः कारिकयो मध्ये कयापि पृथक्कारिकया स्यात् परीक्षित
३० आ चा र्यं ण । सा पुन साम्प्रतं कुवोऽपि पञ्चदंति कश्चिन्मन्वीत ।

प्रचाख्यं पदार्थमपेक्ष्य सिध्यति कथ्यतामिदं सिध्यतां कमपेक्ष्य क
इति । यदा चाग्न्यभावे सतीन्धनस्य सिद्धिरेय नास्ति तदा
कारणस्येन्धनस्याभावात्कुतस्तद्धेतुकोऽग्निः प्रसेत्स्यति ।”

इयं चोत्तरात्र कारिका (म. का. १०. ११) ना गा जुं न स्य—

“योऽपेक्ष्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेक्ष्यते कथं ।

अथाप्यपेक्ष्यते सिद्धस्त्वपेक्ष्यते न युज्यते ॥”

अथ पूर्वोक्तस्तृतीयः पक्षः परीक्ष्यते—

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।

कतरत्पूर्वमुत्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥१८॥

यदि मन्यसे हेतोः सिद्धिं नप्स्यति फलाद्भवति फलसिद्धिश्च १०
हेतुतो भवतीति तर्हि कथय हेतुफलयोः कतरत्पूर्वमुत्पन्नं यस्य
सिद्धिरपेक्षया भवति । कतरत्तद्धेतुफलयोः । हेतुर्वा फलं वा ।
यदपरमपेक्ष्य सिध्यति ।

इयं चोक्तिरत्र ना गा जुं न स्य (म. का. १०. ८) द्रष्टव्या—

“यदीन्धनमपेक्ष्याग्निरपेक्ष्याग्निं यदीन्धनम्

कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥” इति ।

उभयोः कारिकयोः साम्यमनुक्तमपि स्पष्टं प्रकाशते । किञ्च पुनरेतद्
व्यनक्तीत्युन्नेयम् । इमां च ना गा जुं न कारिकां च न्द्र की र्त्ति रेवं
व्याचष्टे—

“अस्येन्धनस्यायमग्निर्वाहकः कर्तव्येयं यदीन्धनमपेक्ष्याग्निर्व्यधस्थाप्यते । २०
अस्याग्नेरिदमिन्धनं कर्मत्येवमग्निमपेक्ष्य यदीन्धनं । तत्कतरदनयोः
पूर्वनिष्पन्नम् । किमिन्धनं यदपेक्ष्याग्निः स्यात् । उताग्निर्यमपेक्ष्येन्धनं
स्यात् । तत्र यदीन्धनं पूर्वनिष्पन्नमिति कल्प्यते । तद्युक्तमग्निरपेक्ष-
स्यानिध्यमानस्येन्धनत्वाभावात् । तृणादेः सर्वस्य चैवेन्धनत्वप्रसङ्गात् ।
अथ पूर्वमग्निः पश्चादिन्धनमिति । तदप्ययुक्तमिन्धनात्पूर्वसिद्धस्याग्रेर २५
सम्भवात् । निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । पश्चाच्चापेक्षया निष्पद्योजनत्वात् ।
तस्मान्नास्त्यत्र किञ्चित्पूर्वसिद्धं यदपेक्ष्येतरसिद्धिः स्यात् ।”

एवं चिन्तितो हेतुफलभावः । प्रसङ्गात्पुनरप्युपरिष्ठाच्चिन्तयिष्यते
(४ ५२—५६) ॥

१ । अस्मदा चा र्त्ते ण ना गा जुं ने न चात्र (सोपसर्गस्य निष्पसर्गस्यैव वा)
सिध्यतेर्धातोः प्रयोगो विमर्शनीयः ।

सुव्यक्तमेतावताजातिवादोऽयं सौगतैरास्थित इति । अथ तत्कण्ठत एवोच्यते । प्रदर्शयन्ते चान्या युक्तयः—

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथवा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥१६॥

५ न जातिर्युज्यते । यस्मादस्तीहाशक्तिरसामर्थ्यम् । अस्त्य-
परिज्ञानमसम्भवोऽधः । अस्त्यथवा पुनः क्रमकोपः प्रागुक्तस्य
क्रमस्य कोपो विरोध इति भावः । एवमनेन प्रकारेण हि बुद्धै-
स्तथागतैः सर्वथाजातिरनुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिता ।
अत्र जातिप्रतिकूलास्तिघ्नो युक्तय उपन्यस्ताः । अशक्तिरपरिज्ञानं
१० क्रमकोपश्च । आसु क्रमकोपः प्रागेव (४. १६) व्याख्यातः । का
पुनरशक्तिः किं वापरिज्ञानमिति सौगतशास्त्रेषु दृश्यते । तथा हि ।
आह ना गा र्जु नः (म. का. १. ६)—

“नैवास्ततो नैव सतः प्रत्ययोऽर्थस्य युज्यते ।

असतः प्रत्ययः कस्य सतश्च प्रत्ययेन किम् ॥” इति ।

१५ उत्पादे हि पदार्थस्य पदार्थेनावयव्यं शक्तिमता भवितव्यम् ।
शक्तस्यैव हि शम्भकरणाशक्तस्य । अन्यथा सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येत ।
न वा किञ्चित्कृतश्चिदुत्पद्येत । तत्र योऽयं प्रत्ययः इत्युच्यते
कस्यापमस्तु । किं सतोऽसतो वा । असतो हाविद्यमानस्यार्थस्य
कथं स्यात् प्रत्ययः । सतश्चार्थस्य किं प्रत्ययेन ।

१ । सा. का. ६ । *

२०

२ । अत्र हेतुश्च प्रत्ययश्चेति पर्यायौ । अ. को. ६. २४१ ; म. वृ. पृ. ७६,
टि ४ ; ने प ३. १५ । इदं वा भि ध र्मं को श व्याख्यायाम् (म. वृ. पृ. ७६)
दृश्यते “हेतूनां च प्रत्ययानां च कः प्रतिविशेषः । न कश्चिदित्याह । उक्तं हि
भगवता ।^० हेतुः प्रत्ययो निदानं कारणं निमित्तं लिङ्गमुपनिषदिवि पर्यायाः ।”

२५

अपि च (अ. को. ९. २४१) “हेतुसम्भनः प्रत्ययः । विप्रकृष्टस्तु प्रत्यय एव ।
जनको हेतुः प्रत्ययस्तुवाक्यम्भनमात्रमित्यपरं । पर्यायावेतावित्यपरं ।”

३ । अन्यत्राप्युक्तम् (स. द. स. पृ. २९. १६२)—

“न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते ।

कार्यस्यासम्भवी हेतुः खण्डुप्यादेरिवास्ततः ॥”

स्यादेतत् । मा भूत्सतोऽसतो वायस्य प्रत्ययो भविष्यतस्तु
भविष्यति । भविष्यता, च भविष्यति व्यवहारः । यथोक्तं, पुस्तकात्
(३. ३४) “भविष्यद्वृत्या गौणं तद्” इति । नैतावताप्युपपद्यते ।
यथोक्तं म ध्य म का व ता रे (६. ५५) म, वृ. पृ. ५२ धृते)—

“भविष्यता चेद्व्यवहार इहः

शक्तिं विना नास्ति हि भावितास्य ।

[परस्परार्थाभ्रयिणी च सिद्धिः

सिद्धिर्न सा स्यादिति सद्भिद्भक्तं ॥]”

इवं चोक्तं चन्द्र कीर्ति नात्तत्रैव (६. ५७)—

[“शक्तेर्न ज्ञाते खलु सम्भवोऽस्ति

ज्ञाजातभावेऽपि च शक्तिरस्ति ।”]

पक्षं शक्तेर्ज्ञानोत्पादकस्यापि । इयमशक्तिः ॥

अथापरिज्ञानम् । इदमपरिज्ञानं नाम पूर्वापरापरिज्ञानं यत्स्वयमेवा-

चा योऽनुपदमेव निर्देक्ष्यति (४. २१) । विवृतं च यत्सायागतेषु शास्त्रेषु ।

यत्तत्र पूर्वापरकोट्यपरिज्ञानं तदेवेह समासेनोक्तं पूर्वापरापरिज्ञानम् । १५

तस्यैव पुनः संक्षेपवचनमपरिज्ञानमिति । अयमेवार्थो नागाश्रुते न

म ध्य म क का रि का या मेकेनाखिलेन प्रकरणेन (१०) परीक्षितः । अत

पवास्य पूर्वापरकोटिपरीक्षेति नाम । अत्रेयं प्रथमा कारिका (१०. १)—

“पूर्वा प्रहायते कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारोऽनवरामो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमम् ॥” इति २०

अत्र चन्द्र कीर्तिः (म. वृ., पृ. २१६)—

“कोटिर्भागो देश इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वं देश इत्यर्थः ।

यदि हि संसारो नाम कश्चित्स्यात् नियतं तस्य पूर्वमपि स्यात्पश्चिममपि

घटादीनामिव । तस्मान्नास्ति संसारः । पूर्वापरकोट्यनुपलम्भाद्

[अलात्] चक्रवदिति स्थितमिति विस्तरः । २५

१ । उत्तरार्धस्य मूर्धं संस्कृतं नाधिगम्यते । इयं तु भोटपाठस्य

संस्कृतच्छाया ।

२ । इयमपि भोटपाठस्य संस्कृतच्छाया । मूर्धं संस्कृतं न उच्यते ।

३ । “अप्रमित्यादिः प्रथममित्युच्यते । अवरमित्यवसानमन्तो व्यवच्छेद

उच्यते” (म. वृ., पृ. २२१) । संसारस्य नादिर्न धान्त् इत्यर्थः । ३०

न केवलं संसारस्यैव पूर्वापरकोट्यनुपलम्भः । अपि तु सर्वेषामेव भावानाम् । तदुक्तं ना गा जुं ने नै व (म का ११. ८)—

“पूर्वा न विद्यते कोटिः संसारस्य न केवलं ।

सर्वेषामेव भावानां पूर्वा कोटी न विद्यते ॥” इति ।

५ उक्तं चैतत्प्रसङ्गात् (म. का. ११. २)—

“नैवाप्रं नावरं यस्य मध्यं तस्य कुतो भवेत् ।

तस्मात्प्राप्तोपपद्यन्ते पूर्वापरसहक्रमाः ॥” इति ।

स्वयं चां चार्येणाप्युक्तम् (२. ६ ; ४. ३१)—

“आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तं तथा ।

वितथैः सदशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥”

१०

इदं तदपरिज्ञानं यद्विवक्षितमाचार्येण । ततश्चाशक्त्यापरिज्ञानेन
क्रमकोपेन च हेतुना बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥३

१ । “आदावन्ते च यन्नास्ति मध्येऽपि तन्नवेत्तथा ।” म. उ. १४ ।

“जस्य नत्थि पुरा पच्छा मज्झं तस्स कुतो सिया ॥” आ. सू. ४. ४. १. ३ ।

१५

२ । इहा ला स शा न्तौ बुद्धशब्दः पट्टकृत्वः प्रयुक्तः । तथा हि । “पूर्व

हि सर्पथा बुद्धैः” (४. १९) । “जातिस्तु देशिता बुद्धैः” (४. ४२) ।

“विषयः स हि बुद्धानाम्” (४. ८०) । “सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम्” (४. ८८) ।

“क्रमते न हि बुद्धस्य” (४. ९९) । “नैतद्बुद्धेन भाषितम्” (तत्रैव) ।

२०

अत्र कश्चित्परोक्षको मन्यते यत्रायमेकवचनान्तस्तत्रैव उगतवचनः । अन्यत्र तु

ज्ञानिवचन इति । तदेतन्न किञ्चित् । न ह्यत्रास्ति किमपि प्रमाणम् । बहवो हि

बुद्धाः काश्यपमकुच्छन्दादयः (ल सू, पृ. २४२) । धर्मः पुनस्तैर्देशित एक

एव (मि. प, पृ २१७) । ते च बुद्धास्ताथागतेषु शास्त्रेषु क्वचिदेकवचनेन

क्वचिच्च बहुवचनेनोद्दिश्यन्ते । दिद्मप्रं यथा ।

“आत्मेत्यपि प्रज्ञपित्तमनात्मेत्यपि देशितं ।

बुद्धैरात्मा न चानात्मा कश्चित्त्वपि देशितं ॥” म का. १८. ६ ।

२५

“सर्वोपलम्भशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

त क्वचित्कस्यचित्कश्चिद्बुद्धो बुद्धेन देशितः ॥” तत्रैव २९. २४ ।

“शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसर्गं जनः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् बभाषिरे ॥”

च श. टीका, पृ ३८२ ; स स, पृ, २९—२६ ।

३०

३ । परिपूर्वको दीप्यतिः प्रायेण सौगतेषु प्रयुज्यते ।

एवं परिहृतेऽपि हेतुफलभावे, जातिवादी दृष्टान्तबलेन पुनः प्रत्यवतिष्ठमान आह न खलु न सिध्यति हेतुफलभावः। उत्पद्यते खल्वङ्कुरो बीजादिति न शक्यमपह्नोतुम्। अतः स्पष्टोऽत्र हेतुफलभावः। तद्दृष्टान्तैर्मान्यत्रापि स सेत्स्यतीति। न सेत्स्यतीति प्रत्युच्यते—

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि नः।

न च साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥२०॥

कस्मान्न सेत्स्यति। हि यस्मान्नोऽस्माकं मते बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तो न सिद्धोऽपि तु सदा साध्यसमः साध्येन समः सदृशः। यथा साध्यस्तथा सः।^१ बीजाङ्कुरे सिद्धो हेतुफलभाव इति भवानन्ये वा मन्वते। ययं तु न तथा मन्नेह। प्रदर्शिता पुरस्तात्तत्र बह्व्यो युक्तयः। स खलु दृष्टान्तो यत्र लौकिकपरोक्षकाणां बुद्धिसाम्यमिति हि न्यायविदो विदन्ति।^२ बीजाङ्कुरे तु लौकिका बुध्यन्त एकं परीक्षकास्त्वन्यत्। तत्तावत्साध्यतु भवानेव दृष्टान्त इति। ततोऽयं साध्यिस्यति साध्यम्। न तु भवांस्तथा कर्तुमीष्टे। यं खलु हेतुं भवाज्जातिसाधनायोपन्यस्यति न स सिद्धो हेतुत्वेन। अपि तु साध्यसमः साध्येन सदृशः। हेतुत्वेन साध्यितव्यः स इति भावः। स केवलं हेतुरियाभासते न तु हेतुः। न चैतादृशेन हेतुना साध्यं सिध्येदित्याह न च साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यत उपपद्यते। चिन्तितश्चायमर्थो हेतुफलभावं निराचिकीर्षुणा ना गा लु ने ना ग्रीन्धनदृष्टान्तं दर्शयता मध्यमकारिकार्या दशमे प्रकरणे। यत्रेदमुक्तम्—

१। म वृ, पृ १२७। द्रः—टि ३।

२। न्या सू १. १. २५। “यत्र लौकिकपरोक्षकाणां दर्शनं न व्यावृत्तम्” इति वा तस्या य न भाष्यम् (न्या. सू १. १. १)।

३। न्या सू १. २. ४। तल्लक्षणं च “साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः (न्या सू १. २. ८)।

४। भाष्यकारेण खलु हेतुत्वमेव व्यावृत्तं “हेतुरिति दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात्। प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतु”रिति।

“यदिन्धनं स चेदग्निरिक्तत्वं कर्तृकर्मणोः ।
 धन्यध्वेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्यृते भवेत् ॥
 नित्यप्रदीप्त एव स्यादप्रदीपनहेतुकः ।
 पुनरात्मभवैयर्थ्यमेधं चाकर्मकः सति ॥”

१०. १—२ ।

“भस्मोन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादनयोः क्रमः ।
 सर्वो निरवशेषेण सार्धं घटपटादिभिः ॥”
 तत्रैव १५ ।

भाह्व च चन्द्राकीर्तिं क्षतुः शतकोटिकायाम् (१. ८)

१० “तस्मादेवं हेतुफलभावव्यवस्थाभावाद्द्वयमपि स्वरूपेण न सिद्धति ॥”

न कस्यापि पूर्वा न चापरा कोटिः परिज्ञायते । एतेन चापरिज्ञानेन
 बुद्धेरजातिः परिदीपितेति यदुक्तं प्राक् (४-१६) तत्रत्युत्तरयता
 प्रतिष्ठादिनोच्यते । नेदं युक्तं वक्तुम् । दृश्यते एव हि स्पष्टं पूर्वा
 कोटिः । तथा हि—

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥२१॥

पुरस्ताद्विबुतं पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकं प्रकाशकं
 भवतीति कथितं भवता । तत्र पृच्छामि । जायमानाद्धि धर्मात्
 पोऽयं घटादिरूपः पदार्था जायते एव पुरतः तस्मात्तस्य पूर्वं पूर्वा
 कोटिरादिरिति भावः कथं न गृह्यते ज्ञायते । जायमानं घटं पश्यता
 एवमस्य पूर्वमिति दृश्यते एवेति किमिह वक्तव्यम् ॥

१ । हेतुः फलं चेत्यर्थः ।

२ । संस्कृतभाष्येयं भोटपाठस्य । दृश्यता सा कारिका म ज्य म का च ता-

अप्राहा चार्थः । जायमानाद्धर्मादित्युच्यते । न चास्ति कश्चिज्जायमानो नाम धर्मः । तथाहि—

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

सदसत् सदसद्वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥२२॥ ।

जायमानं हि किञ्चिद्वस्तु स्वतोऽवा जायते परतोऽवापि । न पुनरुभयथापि जायते । किञ्च जायमानं किञ्चिद्वस्तु सदा स्यात्सदा स्यात् सदसदा स्यात् । न त्वेकधापि सम्भवति । तदेतद्विद्वृतं विस्तरशो ना गार्जुने न तद्विनेयैश्च । तथाहि—

“न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैवं जायते जायते कुतः ॥”

म. का. २१, १३ ; द्रः २३. २० ।

किञ्च ।

“न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ॥”

म. का. १. १ ।

इदं प्रकृतकारिकायाः पूर्वार्धविषयकम् । एतत्तत्तुत्तार्धविषयकम्—

“न सन्नासन्न सदसन्धर्मो निर्घतते यदा ।

कथं निर्घतको हेतुरेवं सति हि युज्यते ॥”

म. का. १. ७ ।

हेतुफलव्यवस्थायौ जातिर्न सम्भवतीति पुनराह । एष च प्राप्प्रदर्शितस्य (४. २१) पूर्वापरापरिज्ञानस्यैव प्रपञ्चः ।

१ । अत्र न-सदसदिति धतुर्थोऽपि पक्षः प्राक्त्यः कर्तुम् ।

२ । बो. अ. प. ; ३३९ ; छ. स. ; पृ. १८ ।

३. द्रः—

“न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभवात्मकम् ।

धतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥”

कारिकेयं स र ह पा व ल्ये ति कुत्रचित् (छ स, पृ १९) । आ र्थं दे व-
त्येत्यन्यत्र (ज्ञा. स. २८) । धतेयं सौगतेष्वन्यदीयेषु च बहुषु ग्रन्थेषु (बो.
अ. प, पृ ३९९ । “अतस्तत्त्वं सदसत्तुभयानुभवात्मकवतुष्कोटिविनिर्मुक्तं ग्रन्थ-
मेव” (स. व. स. बौद्धदर्शने. प. २९) । अत्र अतस्य ज्ञानस्य र स मु च यस्य
मूलं संस्कृतं साम्प्रतं नाभिगम्यते । भोदपाठ एव तु केवलं मयाभिगतः ।

हेतुर्न जायतेऽनादिः^१ फलं वापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य जातिर्न विद्यते ॥२३॥

नास्त्यादियस्य सोऽनादिर्हेतुरपि वा फलं स्वभावतो
निसर्गेण न जायते । स्वभाव एवायं यस्यादिर्नास्ति जातिरपि तस्य
नास्तीति । एतदेवोच्यते यस्यादिर्न विद्यते तस्य जातिर्न
विद्यत इति । आदिमत्स्तु जातिः कदाचिन्नवन्तो भवेत् । आदिरेव
तु न कस्यचिदस्ति ॥^२

युक्त्यन्तरमाह । भवान्खल्वेपां भावानां जातिमभ्युपगच्छति ।
स्यादेतदेवं यदि भावा एव तावद्वस्तुतः स्युः । न तु सन्ति । अतः
कुतस्तेषां जातिः । यथा च ते न सन्ति तथा प्रतिपादयत्या चार्थः
साम्प्रतमनुसरन्सरणिं सौगतानां विज्ञानवादिनाम् ।^३ अयमेवामभ्युप-
गमः । विज्ञानमेव केवलमस्ति नार्थान्तरम् । तदेवार्थाकारेणाभासते ।

१ । आमन्दाध्रमसंस्करणोपयुक्तेषु सर्वेषु पुस्तकेषु तेभ्यस्तेभ्यः प्रदेशेभ्यः
संगृहीतेषु परीक्षितेषु च मया प्रचलत्त च बहुषु संस्करणेषु अनाविरत्यत्रा-
भादेरिति । चतुर्थे च पादे जातिरित्यत्र ह्यादिरिति पाठो दृश्यते । न पुनरेताभ्यां
पाठाभ्यां कश्चिदुपादेयोर्थो निष्पद्यते । तत्र अनाविरिति पाठो युक्त इति
मयैव संस्कृतः । द्वितीयस्तु पाठः (जातिरिति) एकस्मिन्नेव पुस्तके
(पञ्चमदक्षिणविद्यालये ९४८ संख्याके पर्यन्तभागे) दृश्यते । भाष्ये का रोऽपि
“यस्मादादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके तस्य ह्यादिः पूर्वोका जातिर्न
विद्यत” इति घटन्तनुमन्येतेषु जातिपाठम् ।

२ । उपः (भो. अ. ९. २२३)—

“हेतुरादिर्न चेदस्ति फलस्यादिः कुतो भवेत् ।”

३ । एतमेवार्थमा ग म शा ङ इत आरभ्य विचारयत्या चार्थ इत्यकामय-
मानोऽपि कण्ठत आह भाष्ये का रः (४. २६) । तथाहि । “प्रकृतेः
सनिमित्तत्व”मित्येतदन्तं (४. २४—२८) विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं
वाह्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमा चार्थेणा नु मोदित”मिति ।

४ । विज्ञानं चित्तं मनो विज्ञप्तिरित्यनर्धान्तरम् । यथा

“चित्तं विकल्पो विज्ञप्तिर्मनो विज्ञानमेव च ।

आलम्बिभवाद्भेदा एते चित्तस्य पर्यायाः ॥”

यथा स्वप्नादौ ।^१ जातिवादी तु विज्ञानवादिनामभ्युपगमं निराकारिणुः
प्रतिष्ठापयितुकामश्च स्वमतमाह—

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

संक्षेपशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तित मता ॥२४॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम् । समासेन तावत्प्रज्ञप्तिः, संज्ञा ५
नामेत्यर्थः । संख्या समाज्ञा प्रज्ञप्तिः संज्ञा नाम नामकरणं नामधेयं
निरुक्तिर्ब्रह्मनमभिलाष इत्येते शब्दाः स्वरूपतो भिद्यमाना अपि
नार्थतो भिद्यन्ते ।^१ यौगार्थतः पुनः प्रज्ञप्तिः प्रज्ञापनमवबोधनम् ।^१
भावसाधनत्वेन कर्मसाधनत्वेन करणसाधनत्वेन च सम्भवत्स्वपि
त्रिष्वर्थेषु आद्यावेवायौ गृह्येते ।^१

अस्ति गौरवः पुरुषो हस्तीति विविधा प्रज्ञप्तिः संज्ञा । सत्यां च
तस्यामवश्यं तस्या निमित्तेनापि भवितव्यम् । निमित्तं नाम स विषयो

१ । “विज्ञप्तिमाश्रमेवेदमसदधावभासनात् ।

यथा तैमिरिकस्यास्यासत्केसोण्डुकादिदर्शनम् ।”

इत्यादिना ष छ व न्यु ना वि शि का र्थं समासतो दर्शितो विज्ञानवादाः ।

२ । “कतमे धम्मा पञ्जत्ति । या तेसे तेसे धम्माने संखा समञ्जा
पञ्जत्ति घोहारो नामं नामकरणं नामधेयं निरुत्ति व्यञ्जनं अभिलाषपो ।” ध.
सणि, § १३०८ । “व्यहारमाश्रमेतन्नामधेयमात्रं संवृतिमात्रं प्रज्ञप्तिमात्रम् ।”
शि स, पृ २९७ । “इमिना खो वित्त लोकासमञ्जा लोकनिरुत्तियो लोकबोहारा
लोकपञ्जत्तियो याहि सथागतो घोहरति ।” दी नि. ९. ९३ ।

३ । म. व्यु ६४९९, ६४९६ । “रूपदीनि उपादाय पुगलस्स पञ्जत्ति
पञ्जापनं भवबोधनमिच्छति [पुगलवादी] । क. घ अट्ट., पृ २९ ।

४ । “पञ्जत्ति पन पञ्जापियत्ता पञ्जत्ति पञ्जापनतो वा पञ्जत्ति च दुबिधा
होति ।” अ सा § १०७ । प्रज्ञप्तिः पुनः प्रज्ञाप्यत्वात् प्रज्ञप्तिः प्रज्ञापनतो वा
प्रज्ञप्तिरिति द्विविधा भवतीति ज्ञाया । अन्यच्च । “प्रज्ञप्तिमनुपतित इति यथा
संज्ञा यथा व्यवहारस्तथातुगत इत्यर्थः ।” म. वृ, पृ. १३७ (टि ३) ।

- ७ प्रमुपादाय-प्रकृतिर्भवति, । सत्सु गवादिषु, गवावयः प्रकृतयो भवन्ति ।
 गवादीनि हि निमित्तान्युपादाय-तत्प्रकृतयः प्रवर्तन्ते । न खलु
 तेष्वसत्सु । अन्यथा गवादीनामभावेऽपि गवादिप्रकृत्युत्पत्तावशिष्टेषु
 सर्वेष्वसत्सु । सर्वैः प्रकृतयः प्रवर्तन्ते । न तु प्रवर्तन्ते । अतोऽकामेनापि
 ४ प्रकृतेर्निमित्तम्भुपगन्तव्यम् । तद्विवमुच्यते, प्रकृतेः, सनिमित्तत्व-
 मिति । प्रकृतेः सनिमित्तत्वानङ्गीकारे दोषमाह अन्यथा द्वयनाशत
 १० इति । द्वयं प्राह्यप्राहकरूपम् । तस्य नाशतोऽभावात् । निमित्तेऽसति
 ११ योऽयं प्राह्यप्राहकभावः । सर्वेषां नः प्रसिद्धः स नभ्येत् । न चैतद्युक्तम् ।
 १२ अतः सिध्यन्ति निमित्तरूपाः भावाः । सिद्धौ च तेषां तदुत्पत्तिरपि सिध्यति ।
 १० इहोक्तप्रकृतिसनिमित्तत्वहेतुः लंङ्गा च ता र सू त्र (पृ. १०४) एवं
 १३ वर्णितः—

“पुनरपरं महामतिराह । ननु भगवन्नभिलापसद्भावात्सन्ति
 सर्वभावाः । यदि पुनर्भगवन्भावा न स्युरभिलापो न प्रवर्तते ।
 प्रवर्तते च । तस्माद्भिलापसद्भावाद्भगवन् सन्ति सर्वभावाः ।
 १५ भगवानाह । असतामपि महामते भावानामभिलापः क्रियते यदुत
 शशविषाणकूर्मरोमबन्ध्यापुत्रादीनां लोके दृष्टोऽभिलापः । ते च महामते
 न भावा नाभावाः । अभिलप्यन्ते, च । तद्यद्वोचस्त्वं महामते
 अभिलापसद्भावात्सन्ति - सर्वभावा- इति, स हि, वादः प्रहीण” इति ।
 १६ इदं चोक्तं, संक्षिप्य, तत्रैव (पृ-१०५) —

- २० “आकाशं-शशशृङ्गं च बन्ध्यायाः पुत्र एव, च ।
 असन्तो, ह्यभिलप्यन्ते, तथा, भावेषु, कल्पना ॥” इति
 १७ इममेव श्लोकमुद्धृत्याह चन्द्र कीर्तिः—(म. वृ., पृ. ५२५)—“तत्रापि
 १८ भावकल्पनाप्रतिषेधमात्रं, नाभावकल्पना, भावत्वासिद्धेरेवेति, विज्ञेयं
 बन्ध्यापुत्र इति, शब्दमात्रमेवेतत् । नास्त्यर्थः, उपलभ्यते : यस्यार्थस्य
 २१ भावत्वमभावत्वं वा, स्यादिति, कुतोऽनुपलभ्यमानस्यभावस्य
 २२ भावाभावात्कल्पना योक्ष्यते ।”

१ । अत्रोक्तं लंङ्गा च ता र सू त्र (पृ २२५-२२६) “तत्र निमित्तं
 पुनर्महामते यच्चुर्विज्ञानस्याभासमागच्छति रूपसञ्चकम् । एवं धोत्रघ्राणविह्वा-
 कायमनोविज्ञानानां शब्दगन्धरसस्पर्शव्ययमसंशकम् । एवं निमित्तमिति
 वदामि ।” अन्यच्च (पृ २२८) “तत्र महामतेः निमित्तं यत्संस्थाताकृतिविशेषा-
 २० कारकपादिकृता इत्यतेऽतन्निमित्तम् ।”

अपि चेदं लङ्काय तारे (१०. ४३०, पृ. ३१२)—

“असत्सु सर्वधर्मेषु प्रशस्तिः क्रियते मया ।

अभिलापो व्यवहारश्चं बालानां तत्त्ववर्जितः ॥”

‘प्रशस्तिर्नाममात्रेयं लक्षणैः न विद्यते ।’

तत्रैव २०. २३, पृ. २६७ ।

“प्रशस्तिमात्रं त्रिभवं नास्ति वस्तु स्वभावतः ।

प्रशस्तिं वस्तुभावेन कल्पयिष्यन्ति तार्किकाः ॥”

तत्रैव च १०. ५६, पृ. २७५ ।

प्रशस्तिशब्दे तु किञ्चिदतिरमणीयमाह कुमारिलः (त. वा. १. ३. १२, पृ. २३४) । तथा हि । “शाक्यादिग्रन्थेषु पुनर्यद्यपि किञ्चित्साधुगन्धामिप्रायेणादिनष्टबुद्ध्या प्रयुक्तं तत्रापि प्रशस्तिविश्लिष्यतातिष्ठतादिप्रायप्रयोगात्किञ्चिदेवाविस्तृतं लभ्यते । किमुत यानि प्रसिद्धापन्नप्रदेशभाषाभ्योऽप्यपन्नप्रदेशाणि भिन्नवे (भिन्नवे इति पाठितव्यम्) इत्येवमादीनि ।” द्रष्टव्यात् तत्र वास्तविक व्याख्या न्यायसुधा ।

अथ प्रकृतमेवानुसरामः । अस्त्यपरोऽपि हेतुर्भावसिद्धेरित्याह संकलेशस्येति । तत्र तावदन्योन्यप्रतिकूलार्थकौ संकलेशव्यवदानशब्दौ सुप्रसिद्धौ शाक्यशास्त्रेषु । समासेन तावत्संकलेशो मलः । व्यवदानं च शुद्धिः । संकलेशेन मनो मालिन्यं व्यवदानेन तु विशुद्धिमापद्यते । त्रिविधः संकलेशः क्लेशकर्मजन्मात्मकः । स्थिरमस्ति राह (त्रि., पृ. २५) “तत्र क्लेशकर्मजन्मात्मकस्त्रिविधः संकलेशः ।” “क्लेशा रागादयः क्लिश्नन्ति सत्त्वचित्तसन्तानानीति कृत्वा (म. घृ., पृ. ३३४) ।” रागादयो नाम रागो द्वेषो मोहश्च । ते च क्लेशाः सम्यग्दर्शनेन भावनया चापगच्छन्ति । कर्म द्विविधमकुशलं कुशलाम्रवं च । जन्मोत्पत्तिः । द्रः वि. सि, पृ. २१४ । अन्यत्रापि (म. सू. टी., पृ. ३४-३५) विवृतोऽयं संकलेशः स्थिरमस्ति ना । यथा [“क्लेश एव संकलेश इति क्लेशसंकलेशः । एवं कर्मसंकलेशो जन्मसंकलेशः । क्लेशो हि प्रवर्तमानः स्वपरात्मनोर्व्यावाधकत्वात्संकलेशः । यथोक्तं सूत्रे, (अ. नि. ३. ५४) रको हि रागपरोत आत्मव्यावाधायपि चेतयते । एवं द्वेषमोहयोरपि

ज्ञातव्यमिति । कर्म जन्म च संक्लेशप्रवर्तनादपि संक्लेशः ।” अथेयं
 ना गा जुं न स्य रा ग र क्क प री ज्ञा यां (म. का. पष्ठे प्रकरणे)
 च न्द्र की र्त्तं स्वतरणिका (म. वृ., पृ. १३७)—“अत्राह । विद्यन्त
 एव स्कन्धा[यतन]घातवः ।’ कुतः । तदाश्रयसंक्लेशोपलब्धेः ॥ इह
 ५ यन्नास्ति न तदा[श्रय]संक्लेशोपलब्धिर्नास्ति । वन्ध्यादुहितुरिव
 वन्ध्यासूनोः । सन्ति च रागादयः क्लेशाः संक्लेशनिबन्धन”मिति ।

नूनमिममेवार्थं मनसि निधाय चार्थं आह संक्लेशस्योपलब्धे-
 श्चेति । संक्लेशस्य व्याख्यातस्योपलब्धेरज्ञानात् च भावाना-
 मस्तिता सद्भावो मत्ता मन्यते । सन्त्येव भावा अन्यथा तदाश्रयः
 १० संक्लेशो नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु सर्वैः । इयं चास्तिता परतन्त्रा
 अन्यायत्ता । न स्वतन्त्रा ।’ भवितुमभवितुमन्यथा वा भवितुं
 नेयमात्मना समर्था । अपि तु हेतुप्रत्ययसामग्रीबलादवश्यं भवेदेव ।
 तथा च सति संक्लेशे यतः स संक्लेशस्तेनापि भवितव्यम् । तेन
 च सन्ति भावाः । ते च जायन्ते ॥

१५ अथ प्रतिबक्तुमुपक्रममाण आह—

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥२५॥

अस्त्येतद्युक्तिदर्शनाद्भवता प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते
 इति । अस्माभिस्तु भूतदर्शनाद्भूतस्य सत्यस्य तत्त्वस्य
 २० दर्शनादुपलब्धेरभवदभिमतस्य निमित्तस्यानिमित्तत्वमेवेष्यते ।
 यद्भवान्युक्तिं पश्यन्निमित्तं मन्यते वयं पुनस्तत्त्वं पश्यन्तो निमित्तमेव तत्र
 भवतीति मन्यामहे । युक्तिर्वदत्येकं प्रत्यक्षं चान्यदिति तयोर्विरोधे
 युक्तं प्रत्यक्षमेवोपादातुं नेह किञ्चिन्निमित्तमस्तीति ।

१ । स्कन्धाः पञ्च । रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानरूपाः । आयतनानि
 २५ द्वादश । पदिन्द्रियाणि विषयाश्च तेषां षट् । घातघोऽक्षादश । पदिन्द्रियाणि
 तेषां पद्विषयाः षट् च तेषां विज्ञानानि ।

२ । “शुद्धिरुपलब्धिज्ञानमित्यनर्धान्तरम्” इति न्या. सू. १. १. १५ ।

३ । अयमर्थ उपरिष्ठाद्विस्तरस्यो षष्ठ्यते (४. ७३-७४) ।

अन्यच्च जानातु भवान् । गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिकं निमित्त-
मुच्यते । प्रशस्तिमात्रं नाममात्रं त्वेतन् । प्रशस्तिस्तदेतन्न धस्तुसत् ।
अतो न निमित्तं धस्तुतः ॥'

१ । अयमर्थः पालो मि लि न्द प्र इने (मि प., पृ २६-२८) अतिरमणीयः ।
तस्य चेर्य समासेन च्छाया दीयते । अत्र राज्ञा मिलिन्देन भदन्तनागसेनस्य
संवादः । आयुष्माद्भागतेनो मिलिन्दं राज्ञानमिदमवोचत् ।०

त्वं खल्वसि महाराज क्षत्रियछकुमारोऽत्यन्तछकुमारः ।० किं नु त्वं पादे-
नागतोऽसि उताहो वाहनेनेति ।

मि । नाहं भन्ते पादेनागच्छामि । रथेनाहभागतोऽस्मि ।

ना । तच्चेत्त्वं महाराज रथेनागतोऽसि रथं मे कथय । किं नु खलु महाराज १०
ईपा रथः ।

मि । नहि भदन्त ।

ना । अक्षो रथः ।

मि । नहि भदन्त ।

ना । चक्रे रथः । १५

मि । नहि भदन्त ।

ना । रथपञ्जरो रथः ।

मि । नहि भदन्त ।

ना । रथदण्डको रथः ।

मि । न हि भदन्त । २०

ना । युगं रथः ।

मि । नहि भदन्त ।

ना । रथमयो रथः ।

मि । नहि भदन्त ।

ना । प्रतोदयथी रथः । २५

मि । नहि भदन्त ।

ना । किं नु खलु महाराज ईपाक्षचक्ररथपञ्जररथदण्डयुगाश्मिप्रतोदं रथः ।

मि । नहि भदन्त ।

ना । किं पुनर्महाराज अन्यत्र ईपाक्षचक्ररथपञ्जररथदण्डयुगरश्मिप्रतोदाद्रथः ।

मि । न हि भदन्त । ३०

ना । त्वामहं महाराज पृच्छन्पृच्छन्न पदयामि रथम् । शब्द एव नु खलु
महाराज रथः । कः पुनरत्र रथः । अलीकं त्वं महाराज भापसे मृषावादं
नास्ति रथ इति । त्वमसि महाराज सकलजम्बूद्वीपे अप्रराजः । कस्मा-
त्युनस्त्वं विन्वन्मृषा भापसे । शृण्वन्तु मे पञ्चशतानि यवनका अशीतिसहस्राणि
च भिक्षवः । अयं मिलिन्दो राजा एवमाह रथेनाहभागतोऽस्मीति । तच्चेत्त्वं ३५
महाराज रथेनागतोऽसि रथं मे कथयेत्युक्तः सन् रथं मे न सम्पादयति । कथं
नुखलु तदभिनन्दितम् ।०

निमित्तस्थानिमित्तत्वमुक्तम् (४. २५) । तत्र युक्तिमाह—

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥२६॥

यस्माच्चित्तमन्तरेण नास्ति किञ्चिद्बहिर्वस्तुसत्तस्माच्चित्तं कमप्यर्थं
५ पदार्थं न संस्पृशति सम्बन्धाति । चित्तेनार्थस्य न कश्चित्संस्पर्शः । न
चित्तं कमपि विषयमवलम्बते । तादृशस्य विषयस्यैवाभावादिति भावः ।
अतो न प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम् । अत्राह । मा संस्पात्तीच्चित्तमर्थम् ।
अर्थाभासं तु भवानभ्युपगच्छति । तमेव चित्तं संस्पृश्यति । तेन च
सेत्स्यति सनिमित्तत्वं प्रज्ञप्तेरिति । न सेत्स्यतीत्याह अभूतो हीति ।

१० यतोऽर्थोऽभूतोऽसत्यो मिथ्याभूतस्तत एव स न विद्यते । अर्थे चाभूते
तदाभासोऽप्यभूतः । अतस्तादृशादर्थादर्थाभासोऽपि न ततः पृथक् ।
अभूतत्वेनार्थश्च तदाभासश्चाभिन्नाविति भावः । तस्मादर्थो वा तदाभासो
वा न प्रज्ञप्तेर्निमित्तं भवति ।^१ उक्तं च

“चित्तं विचित्रं बीजाख्यं ख्यायते चित्तगोचरं ।

ख्यातौ कल्पेन्ति उत्पत्ति बालाः कल्पद्वये रताः ॥”

ल. सू. १०. ४६ (पृ. २७) ।

अथ खलु मिच्छिन्दो राजायुष्मन्तं नागसेनमेतदवोचत् । नाहं भदन्त नागसेव
मृषा मगामि । ईषां च प्रतीत्य अक्षं च प्रतीत्य^० चक्रे च प्रतीत्य रथ इति संख्या
समाज्ञा प्रज्ञप्तिर्व्यवहारो नाम प्रवर्तते ।

२० ना । साधु त्वं महाराज रथं जानासि ।० एवमेव खलु महाराज ममापि
केशांश्च प्रतीत्य लौभानि च प्रतीत्य विज्ञानं च प्रतीत्य नागसेन इति० प्रज्ञप्ति-
र्व्यवहारो नाम प्रवर्तते । भाषितमपि

यथैवाङ्गसम्भाराद्भवति शब्दो रथ इति ।

एवं स्कन्धेषु सत्त्वं भवति सत्त्वं इति सम्भतिः ॥” इति ।

२५ इदमिहावगन्तव्यम् । इयं केषाञ्चिद्दृष्टिः । तन्तवोऽव्ययवास्तेभ्यो भिन्नः
शाटकोऽव्ययवी । अयमव्ययविवादः । स्थापितोऽयं कैश्चिद्दृष्टिभिः (न्या. सू. २.
१. १३; प्र शस्त पा द भा प्ये न्या. क., पृ. ४१) । सौगतास्तु मन्यन्ते नेह
शाटको नाम किमपि धस्तुसत् । शाटक इति संज्ञामात्रं नाममात्रं प्रज्ञप्ति-
मात्रम् । व्यवहार एवायं केवलम् । यथा प्रज्ञप्तिं पुरस्ताद्गृह्यन्ते । अन्यत्र
३० च (बो. भ. प. ९. ७६; अ. सा. प्र., पृ. ९७; पण्डि ता घो क स्य भ य य वि-
नि रा क र ण म्, पृ. ७८) ।

१ । आभासो व्याख्यातः (३. ४६) ।

२ । अत्राभूतपरिच्छेदविवरणप्रसङ्गे म भ्या न्त वि भा ग सू प्र भा ध्य-
रो का यां (पृ. १०) स्थि र म ति रा इ—

अत्राह । माभूद्भवतां कश्चिद्वाह्योऽर्थो गवादिः । अर्थाभासस्तु विद्यते । स चापुण्ये पुरुष इति ग्राह इव विपर्यासः । तत एव च मिथ्याभूतः । तथाऽप्रस्यावश्यं केनापि निमित्तेन भवितव्यम् । न चैतच्छक्यमपह्नोतुम् । अस्ति विपर्यासो न चास्ति तस्य निमित्तमिति नोपपद्यत इति । स्यादेव दोषो यदि विपर्यासो नाम कश्चित्स्यात् न त्वस्ति ।' तथा हि—

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

चित्तं त्रिषु अध्वसु कालेषु भूतभवद्भविष्यत्स्वरूपेषु सदा सततम् । न पुनः क्वापि विशेषकाल एवेत्यभिप्रायः । निमित्तं न संस्पृशति । अतश्चित्तस्य निमित्तेन संस्पर्शाभावाद्निमित्तो निमित्तहीनो विपर्यासस्तस्य चित्तस्य कथं भविष्यति । न भविष्यतीति भावः । द्रः ४. ७७, ७८ । उक्तं च लङ्का व ता र सू त्रे (१०. १२३)—

“विपर्यासस्य वस्तुत्वाद् यद्यदेवोपलभ्यते ।

निःस्वभावं भवेत्तद्धि सर्वथापि न विद्यते ॥”

“न ह्यभूतपरिकल्पः कस्यचिद् ग्राहको नापि केनचिद् गृह्यते । किं तर्हि । प्राद्यप्राद्वक्त्वरहितं वस्तुमात्रं । तथा हि । विज्ञानाद्गृह्णित्वा रूपादि गृह्यते स्वप्नादिषु । विज्ञानं हि रूपाद्या]भासमुत्पद्यते । न च यद्यस्य कारणं सदभावे तस्योत्पत्तिरुज्यते । तस्मान्निरालम्बमेव स्वप्नादादिवान्यत्रापि सर्वबीजपरिपाकादर्थभासं विज्ञानमुत्पद्यत इत्येव ज्ञेयं ।० [०अतो रूपमभूत-परिकल्पान्न पृथग्भूतम् ।]”

स्वप्नादादिव च निमित्तमन्तरेणापि सम्भवत्येवार्थाभासः । अस्ति हि वासनावशात्सर्वप्रमोत्पादनसान्ध्यं चित्तस्य । अत एवेदं सर्वबीजमित्युच्यते (त्रि १७, पृ. ३६, प. ७) ।

१ । “तस्मान्नास्ति विपर्यासः ।” म वृ. पृ ४६१ प १३ । यथा च नास्ति तथा परीक्षितं ना गा जुं ने न वि पर्या स प री क्षा या म् (म का २३) । द्रष्टव्या चाग्रत्या म ष्य म क वृ तिः ।

अथ निगमयति—

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥२८॥

यस्मादेतदेवं तथोक्तं “चित्त”मित्यादिना (४ २६) “निमित्त”-
 ५ मित्यादिना (४. २७) च तस्मान्न चित्तं न वा चित्तदृश्यं
 किञ्चिज्जायते । तस्य चित्तस्य चित्तदृश्यस्य च ये जातिं
 पश्यन्ति ते खे आकाशे शकुन्तानां पदं पदचिह्नमिति भावः ।
 पश्यन्ति । जातेर्दर्शनं नाम विहायस्युत्पत्ततां विहङ्गमानां चरणाचिह्न-
 दर्शनमिवातिमात्रमनुपपन्नम् । सुप्रथित एव दृष्टान्तः ।' व्याख्यात-
 १० श्वायमेवं पालौ बुद्धघोषेण धर्मपदार्थकथायां (ध प.
 ६२-६३), इयं तस्य च्छाया । “पदं तस्य दुरन्वयमिति यथाकाशे गच्छतां
 शकुन्तानामस्मिन्स्थाने पादाभ्यामाक्रम्य गताः । इदं स्थानमुदरेण
 प्रहृत्य गताः । इदं शीर्ष्णां इदं पक्षाभ्यामिति न शक्यं ज्ञातुमेवमेव ॥”

प्रकृते तु द्रष्टव्यं मार्यं रत्नचूडपरिपृच्छावचनम् (बो. अ. प.
 ६. १८, पृ. ३६२ : म. वृ. पृ. ६२ ; शि. स. पृ. २३५) —

१५ १ । “आकासे च शकुन्तानं पदं तस्स दुरन्नयं ।” ध प. ९३ ; ये. गा. ९२ ।
 “आकासे च शकुन्तानं गतिं तेस दुरन्नया ।” ध प. ९२ ।
 “शकुनानामिवाकाशे जले वारिवरस्य च ।
 पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ॥”
 मु. उ. ३. २. ६ मन्त्रे शाङ्करभाष्यम् ।

२० अनुरूपः श्लोको भाष्यकारेणाप्यन्यत्र (४ ९९) दर्शितः—
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतद्वितस्य च ।
 देवा अपि मार्गं मुह्यन्त्यपदस्य पदैपिणः ॥
 “शकुनानामिवाकाशे गतिर्नैवोपलभ्यते ।” इति ।

२५ द्रः तै. आ. सा. य. ण. भाष्यम् (आनन्दाश्रमस्य), पृ. ९४७ ।
 “त उत्सहन्ते त्वेऽपि शाकुनं पदं तृष्टुं खं च मुष्टिनाऋष्टुं धर्मवद्वेष्टयितुम् ।”
 वृ. उ. ४. ४. ६ शाङ्करभाष्यम्, पृ. ६३७ ।
 “तद्यथापि नामाकाशं शकुनिपदम् ।” स. प्र. पा. ; पृ. १३७ ।
 “भूत्यपि च न हि विद्यते क्वचि अन्तरिक्षे शकुनस्य पा पदं ॥

३० आ. यं. र. वा. क. र. सू. प्र. म् (म. वृ. ; पृ. ९०) ।

“स चित्तं गवेपयमाणो नाध्यात्मं चित्तं समनुपश्यति । न वहिर्धा चित्तं समनुपश्यति ।० स चित्तमसमनुपश्यन् चित्तधारां पर्येपते कुतश्चित्तोत्पत्तिरिति । तस्यैवं भवति । आलम्बने सति चित्तमुत्पद्यते । तत्किमन्यद्वालम्बनमन्यच्चित्तं । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । यदि तावदन्यद्वालम्बनमन्यच्चित्तं तदा द्विचित्तता भविष्यति । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । तत्कथं चित्तेन चित्तं पश्यति । न च चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथापि नाम तथैवासिधारया सैवासिधारा न शक्यते ज्ञेत्तुं । न तेनैवाद्भुत्यग्रेण 'तदेवाद्भुत्यग्रं शक्यते स्मरुं । एवमेव न तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं शक्यं स्मरुं ।०”

इदं चोक्तं का श्य प प रि व र्त्तं (§ १०१, पृ. १४६)— १०

“चित्तं हि काश्यप परिगवेप्यमाणं न लभ्यते । यत्र लभ्यते तत्रोपलभ्यते । तन्नातीतं । नानागतं । न प्रत्युत्पन्नं । यन्नातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं तन्नचध्वसमतिक्रान्तं । यन्नचध्वसमतिक्रान्तं तन्नैवास्ति नैव नास्ति । यन्नैवास्ति न नास्ति तदजातं । यदजातं तस्य नास्ति स्वभावः । यस्य नास्ति स्वभावस्तस्य नास्त्युत्पादः । यस्य नास्त्युत्पादस्तस्य नास्ति निरोधः ॥”०१ १५

एवमा चार्यं चित्तस्याजातिं दर्शयित्वा पुनरप्येनां द्रव्यति—

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२६॥

यस्मादजातं जायते न जातम् । यथाह श्रुतिः “जातं एव न जायत” इति (वृ. उ. ३. ६. २५) । स्वयं वा चार्यः प्राक् (३. २० ; ४. ६, १३) । ततस्तस्माद्भावस्याजातिरेव प्रकृतिः स्वभाव इत्यास्थेयम् । प्रकृतेरान्यथाभावो न कथञ्चित् कथमपि भविष्यति । द्रः ३. २१, ४. ७ । तदुक्तं ना गा जुं ने न (म. वृ. १५. ५)— २५

“प्रकृतेरन्यथाभावो न हि जातूपपद्यते ।” इति ।

१ । म. वृ., पृ. ४५ (का प = र द कू ट सू प्र म्) ; मि. स., पृ. २३३ ; बो. अ. प. ९. १०६ (पृ. ३३०) ।

२ । का. प., पृ. १४२—१५० ।

तस्मादजातिरेव तत्त्वम् । अयं भावः । यदि कश्चिज्जायते नूनं स जातेः पूर्वमजातः । अतोऽजातिरेव तस्य प्रकृतिरित्यभ्युपगन्तव्यम् । तदभ्युपगमे च न जातिः कथञ्चिदपि सिध्यति । न हि प्रकृतेरन्यथाभावो भवति । प्रकृतिश्चान्यथाभावश्चेति विप्रतिपिद्धम् । आह च ना गा र्जु नः

५ (म. का. १३. ४. ५) —

“कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते ॥

तस्यैव नान्यथाभावो नाप्यन्यस्यैव युज्यते ।

युवा न जीर्यते यस्माद्यस्माज्जीर्णो न जीर्यते ॥” इति ।

अन्यौ च द्वौ दोषौ जातिवादे । जातिवादिनां दृष्टिरनादिरयं

१० संसारः । अस्ति त्वस्यान्त इति । अन्तोऽवसानम् । किञ्च । अस्ति मोक्षस्यादि ॥ न चास्त्यस्यान्त इति । उभयमप्येतन्नोपपद्यत इत्याह—

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

जातिवादिना संसारस्यापि जातिरभ्युपगन्तव्या । अभ्युपगम्यते

१५ चेदिदमभ्युपगन्तव्यं तस्यादिरस्तीति । तथा च सति संसारोऽनादिरिति न वक्तव्यम् । अथ संसारोऽनादिर्न स भवेदन्तवान् । इष्यते तु

भवतादिमतः संसारस्यान्तः । आदिमांश्चानन्तश्च न कश्चिद्दृष्टो भावः ।

तदिदमुक्तमनादेरित्यादिना प्रथमार्धेन । सेत्स्यति सिद्धो भविष्यति ।

उपपत्स्यत इत्यर्थः । अस्ति मोक्षस्यादिर्न पुनस्तस्यान्त इतीष्यमाणमपि

२० मोक्षवादिना न भविष्यति । न ह्यादिमानन्तश्च कचित्कश्चिद्दृष्टो

भावः । तदिदमुक्तमनन्ततेत्यादिना द्वितीयार्धेन ॥

अयं बन्धमोक्षयोः परमार्थतः सद्भाववादिनां भवतां दोषः ।

अस्माकं तु (२. ३२) सौगतानामिव न तौ स्तः । यथा च न स्तस्तथा

प्राक्प्रदर्शिता वा यै ण (२. ३२) । परीक्षितं च सविस्तरं ना गा र्जु ने न

२५ १ । “इह संसरणं संसृतिर्गतेर्गत्यन्तरगमनं संसार इत्युच्यते ।” म. वृ,

पृ. २८० । संसारोऽनादिरिति सर्वतन्प्रसिद्धान्तः । सौगतानां तु मते संसारस्य

नादिर्नवान्त इति परीक्षितं ना गा र्जु ने न पूर्वा पर को टि प री क्षा यां

(म. का. ११) यत्रेयं प्रथमा कारिका—

“पूर्वा प्रज्ञायते कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारोऽनवाप्नो हि नास्यादिनापि पश्चिमम् ॥”

बन्ध मोक्षपरीक्षायां (म. का. पफादशे प्रकरणे) । न च वयं
संसारस्यान्यस्य वा भावस्यादिमन्तं वा पश्यामः । तदुक्तं नागाशुने-
नैव (म. का. ११. १, ८)—

“पूर्वा प्रज्ञायते कोटिनंत्युवाच महामुनिः ।
संसारोऽनवरान्नो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमं ॥”

पूर्वा प्रज्ञायते कोटिः संसारस्य न केवलं ।

सर्वेषामपि भावानां पूर्वा कोटो न विरते ॥” इति

स्यादेतत् । मा भूत्कस्यचिदादिरन्तो वा । मध्यं तु भविष्यति ।
प्रत्यक्षं च स भावो लोके । तस्यैव च भविष्यति जातिः ।
नेत्याह—

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।^१

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥३१॥^२

यदादौ अन्ते च नास्ति तद्वर्तमाने प्रत्युपस्थिते
तयोर्द्वयोरन्तराले मध्येऽपि तथा नास्तीति भावः । कथं तर्हि
तत्प्रतीतिरित्याह वितथैर्मिथ्याभूतैः सदृशाः समानाः सन्तो
भावा अवितथाः अमिथ्याभूता इव लक्षिता भवन्ति । इदमुक्तं
नागाशुनेन (म. का. ११. २)—

“नैवाग्रं नावरं यस्य मध्यं तस्य कुतो भवेत् ।” इति ॥

१ । अयं प्रथमाधो यो ग वा सि छे ऽपि (४. ४९, ४९) दृश्यते ।

२ । कारिकेयं प्रागपि (२. ६) पठिता ।

३ । “यदादावन्ते च नास्ति यस्तु मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि नास्तीति
निश्चितं लोके” इति भाष्यकारः (२. ६) ।

४ । “अप्रमित्यादिः पूर्वं प्रथममुच्यते । अवरमित्यवसानमन्तो व्यवच्छेद
इत्युच्यते । यस्य संसारस्यादिरन्तश्च प्रतिपिद्वस्तस्य मध्यं कुतो भविष्यति ।
तत्र संज्ञामात्रमेव विपर्यासपरवशमानसानां संसार आदिमध्यावसानविरहित-
त्वाद्भासवदिति भावः ।” तत्रैव म. वृ, पृ. २२१ ।

एताश्चैतदर्थका अपरा उक्तयः—

“जस्स नत्थि पुरा पच्छा मज्झं तस्स कुभो सिया ।” भा. सू. १. ४. ४३ ।

“आदावन्ते च यन्नास्ति मध्येऽपि च न तत्तथा ।” न उ. १४ ।

दृश्यन्ते भावा जागरिते स्वप्ने च । तत्र स्वप्न इव जागरितेऽपि सर्वे भावा वितथा इति परीक्षितं प्राग् बह्वीमिर्युक्तिभिर्वै त ध्ये (२) । इहाप्या चार्थं स्ता एव युक्तीः क्वचिच्छब्दतः क्वचिदर्थतः क्वचिद्वोभयतस्तत उद्धृत्य पठति यथा लीलयेवावगम्येत न किमपि वस्तुसन्नतरां च तस्त्योत्पाद् इति—

सप्रयोजनता तेषां स्वप्नेऽपि प्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥३२॥
सैयं कारिका प्राक्पठिता (२. ७) कृतवृत्तिश्च ॥

जामदृश्या भावाः स्वप्नदृश्येभ्यो भावेभ्यो न सिद्ध्यन्ते । अतस्तेऽपि मिथ्याभूता इत्युक्तम् । अथ कथमवगम्यते स्वप्नदृश्या भावा मिथ्याभूता इत्याह—

सर्वे धर्माः मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात् ।

संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥

अत्र वै त ध्ये प्रथमकारिकाया (२. १) पदार्थः स्तोकमन्यथा कृत्वा संगृहीत इति सा द्रष्टव्या । स्वप्ने सर्वे धर्मा भावा मृषा मिथ्या । किं कारणम् । कायस्य देहस्यान्तरग्यन्तरे निदर्शनादवलोकनात् । स्वप्नदृश्या भावा हस्तिपर्वतादयः स्वप्नद्रष्टुः कायस्यान्तर्दृश्यन्ते न बहिः । न पुनस्ते वस्तुतस्तथा भवितुमर्हन्ति । न खलु ते कायमध्ये मायुः । तस्मात् कुतो नु खलु संवृत आच्छादितेऽस्मिन्ननुभूयमाने प्रदेशे कायमध्ये हस्तिपर्वतादीनामतिमहतां भूतानां भावानां दर्शनं स्यात् । न स्यादिति भावः ॥

“न यत्पुरस्तादुत यत्र पद्मा-

न्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्रम् ।

भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्

तदेव वत्स्यादिति मे मनोवा ॥” भा पु ११ १८ २१ ।

“आदायेष हि यत्रास्ति कारणासम्भवात्स्वयम्

वर्तमानेऽपि तत्रास्ति नाशः स्यात्तत्र कीदृशः ॥” यो वा ३ ११ १३ ।

१ । परीक्षितानां हस्तलिखितानां पुस्तकानां संस्करणानां च वेचल-
मेकलिमत्रेय (आद्वियार-ग्रन्थशाला ९ जि ९२) सर्वे धर्मा इत्यत्र सर्वधर्मा इति
पाठः । बौद्धेषु ग्रन्थेषु प्रायेण सर्वत्रैव एव एव पाठो दृश्यते ।

इत्थ स्वप्नद्रव्या भावा मिथ्याभूताः—

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥३४॥

अत्रापि समासतो वै तस्य स्व द्वितीयकारिकार्थं (२.२) एव सङ्कलितः । स्वप्नद्रव्या कश्चित्स्वप्ने पाटलिपुत्राग्निष्कान्तस्तावतीमति- ५
द्वीयसी माहिष्मतीमेकेनैव निमेषेणोपैति । उपेत्य च पश्यति तत्र राज-
कुलम् । तदेतत्तस्य स्वप्नद्रव्यस्तत्र गत्वा राजकुलदर्शनं न युक्त-
मुपपन्नम् । किं कारणम् । गतौ गमने कालस्यानियमात् ।
न हि स्वप्नद्रव्य एकस्माद्परस्मिन्देहे गमने विद्यते कश्चित्कालनियमः ।
लोके पुनः किञ्चिन्व्यूनेनाधिकेन घृतावता कालेन इयानश्चातिक्रम्यत १०
इति -- विद्यते नियमः । स्वप्नद्रव्ये कदाचिन्निमेषेणातिमहान्तमपि
मार्गमश्रुते । कदाचिद्वातिनेदीयांसमपि मार्गमतिमहतापि कालेन
नातिक्राम्यतीति न नियमः । अतो वितथाः स्वप्नद्रव्या भावाः । यद्दिह
कालस्यानियमादिति तदेवान्यत्र (२.२.) भङ्गान्तरेण भवीर्घत्वाच्च
कालस्येत्युक्तम् ॥

अपरश्च हेतुः । स्वप्नद्रव्यपुरुषः कदाचित्स्वप्ने पश्यति विदुर्भेभ्योऽहं १५
गन्धारानागतोऽस्मीति । तथा च पश्यन्नेव स कदाचित्प्रतिबुध्यते ।
प्रतिबुद्धो जागरितश्च सर्वः स्वप्नद्रव्यं न तस्मिन् गन्धारादौ
विद्यते । अविद्यतत्वे तु स तत्र विद्येतैव ॥

उक्तं द्वितीयमेव हेतुं प्रपञ्चयन्नाह—

मिताद्यैः सह संमन्त्र्य प्रबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३५॥

इत्थ मिथ्या स्वप्नद्रव्या भावाः । न केवलं स्वप्नद्रव्यान्तरं गत्वा
प्रतिबुद्धः स्वयमेव तत्र न विद्यते । अपि तु स्वप्ने यैर्मिथः संमन्त्रयते
तानपि न पश्यतीत्याह । स्वप्ने कश्चिन्मित्राद्यैः सह संमन्त्र्य २५
प्रबुध्यते । प्रबुद्धो जागरितस्तु तान्मित्राद्यान् प्रपद्यते प्राप्नोति ।
तेषामभावात् । अपि च स्वप्ने यत्किञ्चिद् वस्तु तेन गृहीतं
लब्धं प्रतिबुद्धः स्वप्नद्रव्ये न पश्यति ॥

इतोऽपि मिथ्या स्वप्नदृश्या भावाः । यथा च स्वप्नदृश्या भावा मिथ्या
तथा सर्वे जाग्रदृश्या अपि भावा इत्याह—

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमस्तुकम् ॥३६॥

- ५ स्वप्ने स्वप्नदृशो यः कायो देहो येनायमित्तश्च ततश्च तेषु तेषु
कर्मसु प्रवर्तते तांस्तांश्च देशान् गच्छति सोऽवस्तुको मिथ्याभूतो
न वस्तुसत् । किं कारणम् । स्वापदेशस्थितस्यान्यस्य कायस्य
पृथग्नू भिन्नं यथा स्यात्तथा दर्शनात् । दृश्यतेऽन्य एव हि स कश्चिद्देहो
येन स्वप्नक्रिया क्रियते । अन्य एव च स योऽधिष्ठितः पुरुषेण । येन च
१० क्रियन्ते तेन जागरिते कृत्यानि । किञ्च । यथायं स्वप्नः कायस्तथा
सर्वमिदं जगत्केवलं चित्तदृश्यं चित्तेन मनसा विज्ञानेन दृश्यं
ग्राह्यम् । अत एव चावस्तुकं मिथ्याभूतम् । नास्य वस्तुतः सत्त्वमस्ति ॥

अथ स्वप्नजागरितयोः स्वरूपमाह येन तद्दृश्यानां भावानामपि
स्वरूपमवगम्येत—

- १५ ग्रहणाज्जागरितवत्तद्वेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्वेतुत्वात्तु तस्यैव सजागरितमिष्यते ॥३७॥

- १६ जागरितवज् जागरित इव ग्रहणाद् प्राह्याप्राहकरूपेण दर्शनात् ।
यथा जागरिते गवाश्वहस्तिपुरुषादयो गृह्यन्ते स्वप्नेऽपि ते तथैव गृह्यन्ते
तस्मात्स्वप्नस्तद्वेतुस्तन्निमित्तकः । तच्छब्देनेह पूर्वोक्तं जागरितं परा-
२० मृष्यते । ततश्च स्वप्नो जागरितनिमित्तक इष्यते । यस्माज्जाग्रद-
वस्थायामिव तेषां तेषां विषयाणां ग्रहणात्स्वप्नो भवति । अग्रहणानु न
भवति । तस्मादवगम्यते जागरितनिमित्तकः स्वप्न इत्यभिप्रायः । एतश्च
संस्कारद्वारा । जागरितं तु तद्वेतुत्वात्तस्य स्वप्नस्य निमित्तत्वात्
तस्य प्रदीतुरेव । नान्यस्य सद् वस्तुसत् सत्यमिष्यते ॥

यथा स्वप्नद्रष्टृष्वेव स्वप्नदृश्या भावाः प्रतीयन्ते नान्यस्य ।^१ न स्वप्न-
जागरितयोर्विशेषः । उभयत्राप्यसन्त एव भावाः केवलं चित्तेन गृह्यन्ते ॥^२

किं सर्वथैव नास्ति स्वप्नजागरितयोर्विशेषः । न नास्ति सर्वथा
लौकिकानाम् । अतिस्तोकस्त्येवः । कः पुनरेवः । आह—

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।
असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३८(३६)

जागरिते वस्तुतोऽसद्विद्यमानमेव कल्पितं किमपि दृष्ट्वा
तन्मयस्तद्भावभावितः सन्कश्चित्स्वप्ने जागरितदृष्टं तदसत्पश्यति ।
स्वप्नेऽपि च असदेव दृष्ट्वा प्रतिबुद्धः प्रबुद्धः संस्तन्न पश्यति ।^३
यद्यपि स्वप्ने जागरिते चांभत्रासदेव दृश्यते तथापि जागरितदृष्टं स्वप्ने
दृश्यते । स्वप्नदृष्टं तु जागरिते न दृश्यत इत्ययं विशेषः ॥^{१०}

परोक्षकाणां त्वविशेष एवेत्याह—

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत्^४ ।
तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मास्तत्रैव पश्यति ॥३६(४१)

यथा जाग्रज्जागरिते (३. २६; ४. ३०, ६१, ६२; वृ. उ. ४. ३
१४, २० श. भा.) विपर्यासादविवेकाद्भ्रमाद्वा अचिन्त्यांश्चिन्तयितु-
मप्यशक्यान् भावान्महमरीचिकादीन् भूतवत्परमार्थवत् स्पृशेदनुभवेत्

१ । “तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्य स स्वप्नस्तद्देतुर्जागरितकार्यमिष्यत”
इति । “तस्यैव स्वप्नदृष्ट एव सजागरितं न त्वन्येषा”मिति च शब्द २ः ।

२ । इहोत्तराश्रयतः कारिकाः (३८-४१) प्रथमस्तस्य संस्करणेषु परीक्षितेषु
ष बहुषु लिखितेषु पुस्तकेषु केनापि कारणेन व्युत्क्रमं विन्यस्ता इति प्रतिभाति ।
तथा हि अद्भुतः ३२-३७, ३९, ४१ कारिकाणामन्यो विषयः (स्वप्न इव
जाग्रत्पि भावानां मिथ्यात्वम्) । अन्यत्र (जातिनिरासः) अद्भुतः ३८, ४०,
कारिकयोः । तयोश्चान्योन्यसम्बन्धो नोपपद्यत इत्युपेक्ष्यापि मया पाठक्रमं
यथामत्यर्थक्रमो गृहीतः । पाठक्रमस्तु प्रदर्शितः कोष्ठकान्तर्गतेनाङ्केन ।

३ । “यथैव कानान्दृष्टिपिनान्ति सेविय

प्रतिबुद्धवन्तः पुरुषो न पश्यति ।” सं. रा. सू. ९ १५ ।

४ । स्पृशेरीदृशार्थं प्रयोगोऽप्यत्रापि (४. २७) द्रष्टव्यः ।

पश्येदिति भावः । तथा स्वप्ने विपर्यासात्तत्रैव स्वप्नावस्थायामेव
घर्मान् स्वप्नदृश्यान्भावान्पश्यति ॥

स्वप्न इव जागृस्तिरेऽपि न परमार्थत उपपद्यते भाव इति प्रतिपाद्य
पुनरपि प्राधान्येन प्रतिपिपादयिषितमजातिवादमाह—

५ उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥४०(३८)

कस्यापि वस्तुन उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादिनिष्पत्त्यादप्रतिष्ठितत्वात्
प्रमाणकोटायनवगाहाद् यथा प्राक्प्रदर्शितं तथा सर्वमजमुदाहृतम् ।

१० नास्ति किञ्चिज्जायत इत्युक्तम् । जायमानं किल कल्प्यमानं भूतात्सतो
वा सम्भवेत् । अभूतादसतो वा (४. ३, ४) सम्भवेदिति कल्प्येत ।

उभयथापि नोपपद्यते । तत्र तावद् भूतादभूतस्य सम्भवो न कथञ्च-
नास्ति । न ह्यभूतस्य शशविषाणस्य कथञ्चित्कुतश्चित्सम्भवोऽस्ति ॥

यथा घान्यथापि न कथञ्चिदस्त्युत्पादस्तथा हेतुफलभावं विवृण्वन्नाह—

नास्त्यसद्वेतुकमसत् सदसद्वेतुकं तथा ।

१५ सच्च सद्वेतुकं नास्ति सद्वेतुकमसत्कुतः ॥४१(४०)

अत्र चतस्रः कोट्यः । (१) असन्हेतुर्यस्य वस्तुनस्तदसद्वेतुकम् ।

इदृशमसन्नास्ति । असतोऽसन्न सम्भवतीत्यर्थः । तथा (२)

असद्वेतुकं सन्नास्ति । तथा असतः सदपि न सम्भवतीत्यर्थः ।

(३) सद्वेतुकं सच्च नास्ति । सतः सन्न सम्भवतीत्यर्थः ।

२० (४) सद्वेतुकमसत्कुतः सम्भवति । सतोऽप्यसन्न भवतीत्यर्थः ।

तदेतदुक्तं ना गा जुं ने न (म फा. २१. २२)—

“(३) नाभावाज्जायते भावो (२) भावोऽभावात् जायते ।

[(१) नाभावाज्जायतेऽभावो(४)ऽभावो भावात् जायते ॥”]’

अयं चार्थो विवृतो विस्पष्टं तत्र म ध्य म क वृ त्तौ च न्द्र की र्ति ना ।

२५ द्रष्टव्याश्चात्रैता म ध्य म क का रि काः—

१ । द्वितीयार्धस्य मूलं नष्टम् । भोटपाठो लभ्यते । तस्यैवेयं पो प न

पण्डितकृता संस्कृतच्छाया । इयं च कारिका च तुः श त के (३६४ = १९. १४),

आ र्थं दे वे न गृहीता ।

“सद्भूतः कारकः कर्म सद्भूतं न करोत्ययं ।

कारको नाप्यसद्भूतः कर्मासद्भूतमीहते ॥” ८. १ ॥

“सता च क्रियते नासन्नासतः क्रियते च सत् ।

कर्मा सर्वे प्रसज्यन्ते दोषास्तत्र त एव हि ॥” ८. ८ ॥

“नासद्भूतोऽपि सद्भूतं सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः ॥” ८. १० ॥

अथैवं निरस्तेऽपि जातिवादे पुनरप्येष आशङ्क्य निरस्यते ।

सन्त्युक्तयो युक्तयश्च बह्व्यो यतः स्पष्टमेव प्रतीयत उत्पादः । तत्र

तावत्सुप्रयितो भगवतां बुद्धानां तद्विनेयानां च प्रतीयसमुत्पादः ।

हेतुप्रत्ययापेक्षो भावानामुत्पादः प्रतीयसमुत्पादः । अस्मिन्ध्याभ्युपगते १०

नन्वभ्युपगत एवोत्पादः । किञ्च “बुद्धा भगवन्त उत्पन्ना” इति ।

(प. प्र. पा., पृ. ६) । “पञ्चेन्द्रियाण्युत्पत्स्यन्त” इति (पृ. ७६) ।

“अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धा लोक उत्पत्स्यन्त” इति (पृ. ६१) । अपि च ।

“त्रीणीमानि भिन्नवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि । संस्कृतस्य भिन्नव

उत्पादोऽपि प्रज्ञायते व्ययोऽपि स्थित्यन्यथात्वमपीति । न चाविद्यमानस्य १५

खरविषाणस्येव जात्यादिलक्षणम्” (म. वृ., पृ. १४५ ; अ. नि. १, पृ.

१६२) इत्यादिभिर्वचनैरतिविस्पष्टं प्रतीयत उत्पादः । तस्मादस्ति जातिः ।

अत्राह । सत्यं भोः । न खलु न प्रतीयते जातिः । अभिप्रायं तु

भवांस्तेषां तथागतवचनानां नावगच्छति । नीतार्थानि हि सूत्राणि

भवान्नेयार्थानि नेयार्थानि च नीतार्थानि करोति । न तु तदुपपद्यते । २०

तद्भवान्भूतार्थं श्रोतुमर्हति—

उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।

जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्वसतां सदा ॥४२॥

अस्त्येषां गवाश्वादीनां वस्तुत्वमिति । अस्ति वस्त्यति वा ये वदन्ति

तेऽस्तिवस्तुत्ववादिनः । गवाश्वाद्यो न केवलं स्वप्नप्रपञ्चा इव २५

प्रज्ञतिमात्रम् । अपि तु वस्तुसन्त एव त इति येषां लब्धिस्तेऽस्तिवस्तु-

त्ववादिनः । तेषाम् । ते च हीनमध्यमोत्कृष्टेषु त्रिविधेषु तथागत-

शिष्येषु हीनाः । किं कारणं तेऽस्तिवस्तुत्ववादिनः । उपलम्भादुप-

लब्धेरनुभवात् । गौर्यमश्वोऽयमित्यादिप्रत्यक्षान् । समाचाराद्

व्यवहाराद्य । गौर्नीयते । उदरुमाह्वियते । अश्वो वाह्यत इत्यादि-
व्यवहाराद्य वस्तुत एवैतत्सर्वं विद्यत इति प्रतियान्त लौकिकाः । मन्यन्ते
च तदुत्पद्यत इति । न शक्नुवन्ति ते सोढुमतिगम्भीरस्यानुत्पादतत्त्वस्य ।
नामाप्याकर्णयितुम् । तस्मादेवानुत्पादात्त्रसतां^१ कम्पमानानां बिम्बतां
५ पुंसां सन्बन्धे बुद्धैस्तथागतैर्जातिर्दंशितोपदिष्टा । महाकारुणिका
हि बुद्धाः । ते खलु विनेयानां करुणावशंवदा ये यथा प्रतिपद्यन्ते
तांस्तथैव बोधयन्तस्तत्त्वमवतारयन्ति । स एवमवतारणसन्धिरित्युच्यते ।
सन्धिरिद्धाभिसन्धिः । तदुक्तं बो धि चि त्त वि ष र णे (भोटपाठे
६७-६८) —

१० “देशना लोकनाथानां सत्वाशयवशानुगा ।
भिद्यते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल ॥”^१
तद्विदं बुद्धानामुपायकौशल्यमित्युच्यते । इदं चोक्तमन्यत्र (ल.
सू, पृ. ४८-४९) —

१५ “कृत्वा धर्मेष्ववस्थानं तत्त्वं देशेभि यो गिनां ।
तत्त्वं प्रत्यात्मगतिक्रं कल्पकल्पेन वर्जितं ॥
देशेभि जिनपुत्राणां नेयं बालान देशना ॥
विचित्रा हि यथा माया दृश्यते न च विद्यते ।
देशनापि तथा चित्रा देश्यते व्यभिचारिणी ॥
देशना हि यदेकस्य तदन्यस्याप्यदेशना ।
२० आतुरे आतुरे यद्वद्विषमद्रव्यं प्रयच्छति ॥”

१ । यथानुत्पादस्यैवं नैरात्म्यस्य शून्यतायाश्च । तदुक्तं च न्द्र की र्ति ना—

२५ “अद्वितीयं शिवद्वारं कुड्डीनां भयङ्करं ।
विषयः सर्वबुद्धानामिति नैरात्म्यमुच्यते ॥
अस्य धर्मस्य नाम्नोऽपि भयमुत्पद्यतेऽसतः ।
बलवान्नाम को दृष्टः परस्य न भयङ्करः ॥”

च श. २८८—२८९ ।

२ । उपः—“अपवर्गो भीष्मः खल्वयं सर्वकार्योपरमः । सर्वविप्रयोगेऽपवर्गो
बहुभद्रकं लुप्त इति कथं बुद्धिमान्सर्वसुखोच्छेदमचैतन्यममुमपवर्गं रोचयेदिति ।”

न्या सू (१-१२) वा तस्या य न भाष्यम् ।

३ । कुत्रचित्किञ्चेत्यत्र पुनरिति पाठः । अयं श्लोको धृतो बौद्धदर्शन
विचारणायाम् (स. द स, पृ. ४९ ।

द्रः १०. ६११-६१३ (पृ. ३४०-३४१) ; स. पु., पृ. १४-१५ । इदं
चोक्तमा चार्द पादैः (ना गा जु नैः)—

“यथैव वैयाकरणो मातृकामपि पाठयेत् ।

बुद्धोऽवदत्तथा धर्मं विनेयानां यथात्तमं ॥

केपाश्चिद्वदद्धर्मं पापेभ्यो विनिवृत्तये ।

केपाश्चित्पुण्यसिद्ध्यर्थं केपाश्चिद्द्वयनिश्चितं ॥

द्वयानिश्चितमेकेषां गम्भीरं भीरुभीषणं ।

शून्यताकरुणागर्भं केपाश्चिद्बोधिसाधमं ॥”

म. वृ., पृ. ३५६-३६० ।

द्रष्टव्यं चेदम्—

“आह । यदेतदुक्तं भगवता संस्कृता उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते चेत्यस्य
तथागतभाषितस्य कोऽभिप्रायः । आह । उत्पादनिरोधाभिनिविष्टः
कुलपुत्र लोफसंनिवेशः । तत्र तथागतो महाकावणिको लोकस्योच्चास-
परिहारार्थं व्यवहारवशादुक्तवानुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च । न चात्र
कस्यचिद्धर्मस्योत्पादो न निरोध इति ।”

शि. स., पृ. २६३, बो. अ. प., पृ. ५५६ ।

द्रः म. नि. १. १३६-१३७ ; स. रा. सू., पृ. ७०-७१ ।

यथा चोक्तं महाया न सूत्रालङ्कारसूत्रे (१२. १६. १७)—

“तत्रावतारणाभिसन्धिः श्रावकेषु द्रष्टव्यः । शासनावतारणार्थ-
मनुच्चासाय रूपाद्यस्तित्वदेशनात् ।”

अन्यच्च—

“नानवधार्यं यथार्थं शून्यतां कश्चिच्छक्तः संसारे सङ्गमवधुय
निर्वाणस्पृहामुत्पादयितुम् । स च शून्यतार्थो जगतामतीयोच्चासकरत्वाद्-
प्रियावेदननिपुणपुरुषेण राज्ञः प्रियभार्यामरणक्रमावेदनसौमनस्योत्पादनवत्
कयापि युक्त्या विदुषावतार्यः ।” इति

चतुःशतिकायां (पृ. ५१४) चन्द्रकीर्तिः ।

“अस्तित्वनास्तित्वद्वष्टिपतितानां तेषामुच्चासः स्यादिति उच्चास्यमाना
महामते द्वेरं भवन्ति महायानात् ।” ल. सू., पृ. १६७ ।

‘पतानि काश्यप पञ्चभिर्जुशतानि द्रष्टिप्रस्कन्धानीमां गम्भीरां
धर्मदेशनां नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिमुच्यन्त उच्चस्यन्ति संतस्यन्ति
संतासमापद्यन्ते ।’

म. वृ. पृ. ३३७-३३८ घृतं का. प. (= र. कू.) वचनम् ।

“एवमुक्ते भगवानायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतद्वोचत् । अलं शारिपुत्र
एतेनार्थेन भावितेन । तत्कस्य हेतोः । उचसिष्यति शारिपुत्रायं
सदेवको लोकोऽस्मिन्नर्थं व्याक्रियमाणे ।” स. प्र. २, पृ. ३६ ।

अथ तेषां पुरुषाणामजातिदेशनया को गुण इत्याह—

* अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।
जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

येऽजातेस्त्रसन्ति कम्पन्ते विभ्यति तेषां त्रसतां
प्रासापकरणाय बुद्धा जातिं देशयन्ति । श्रुततदेशना अपि ये
ते विनेया उपलम्भाद्दुपलभ्येर्विष्यन्ति विरुद्धं गच्छन्ति तत्त्वाद्
१० भ्रम्यन्ति वस्तुतोऽजातावपि जातिरस्तीत्यध्यवस्यन्तः । तेषां
जातिदोषा अस्ति जातिरित्यध्यवसायकृता अहङ्कारममकारादिरूपाः
क्लेशहेतुका दोषा न सेत्स्यन्ति सम्पत्स्यन्ते । यद्यजातावपि
जात्युपदेशान्मिथ्याप्रतिपत्तिरूपः कश्चन दोषो दुर्निवार एव तथापि नैव
स तावानतिगुरुर्भविष्यतीत्युच्यते दोषोऽप्यल्पो भविष्यतीति ।
१५ अयमभिप्रायः । भवन्नपि तेन कश्चिद्दोषो न स तथा भविष्यति
यथाशक्यप्रतीकारो दुष्करप्रतीकारो वा भवेत् । यथा वस्तुतोऽभयेऽपि
भयमित्युक्तो बालः कुतश्चिन्नित्तः पश्चादवेति भयेऽविद्यमानेऽपि केवलं
तस्मान्निवर्त्तनायाहं तथोक्तः । तच्च मे कल्याणायकल्पतेति ।
एवमिहापि ॥

२० उपलम्भात्समाचाराच्चास्ति वस्तित्वत्युच्यते (४. ४२) । न पुनरेत-
देतावता सिध्यतीत्याह—

उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥४४॥

२५ यथा उपलम्भात्समाचाराच्च मायाहस्ती मायाकृतो हस्ती
अस्तीति केश्विदुच्यते । तथा उपलम्भात्समाचाराच्च वस्त्व-
स्तीति उच्यते । यथा चोपलभ्यमानोऽपि व्यवहियमाणोऽपि च

मायाहस्ती वस्तुतो न वर्तत एवमुपलभ्यमानमपि व्यवहियमाणामपि च
गवाश्वानि न विद्यते । न चोत्पद्यते । शशविषाणवत् ॥^१

अस्तु तावन्मायाहस्तिवदस्ति वस्त्वित्युपलब्धिर्था भवान्मन्यते ।
भयास्ति किञ्चिन्नास्ति वा । न खलु नास्तीत्याह । किं पुनस्तद्वि-
त्युच्यते—

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥४५॥

शान्तमुपशान्तमप्रवृत्तम् । अत एवाद्वयं ग्राह्यप्राहकरहितं
विज्ञानम् इदमेवास्ति । एतच्च न जायत त्यजम् । न चलति
प्रवर्तत इत्यचलम् । न चास्ति कश्चिद्वस्तुधर्मोऽस्त्यवस्तुत्वम् ।^{१०}
किञ्चाजमप्येतज्जायत श्याभासत इति जात्याभासम् । अचलमपि
चलतीवाभासत इति चलाभासम् । तथैव वस्तुधर्मविरहितमपि
वस्तुवदाभासत इति वस्त्वाभासम् । अत्र विज्ञानं नाम चित्तम् ।
न वेदान्तिनां ग्रहः^२ अत एवेवमुत्तरकारिकायां (४. ४६)
चित्तशब्देन परामृश्यते । चित्तं मनो विज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । तदुक्तं^{१५}
व सु ब न्यु ना—

१ । मायाहस्तिदृष्टान्तः सौगतग्रन्थेष्वेवमुक्तः—

“मायाहस्ती यथा चिद्रं पत्राणि कनका यथा ।
तथा दृश्यं पूर्णा ख्याति चित्ते अज्ञानवासिते ॥”

उ. सू. १०. १२६ ।

२०

“मायाकृतं मन्त्रवशात्ख्याति हस्त्यात्मना यथा ।
आकारमात्रं सत्रास्ति हस्ती नास्ति तु सर्वथा ॥
स्वभाषः कल्पितो हस्ती परतन्त्रस्वदाकृतिः ।
यस्तत्र हस्त्यभावोऽसौ परिनिष्पन्न वृष्यते ॥”

त्रि. नि. २७-२८ ।

२५

३. म. सू. टी., पृ. ७२ ।

२ । भाष्यकारो विज्ञानमिह विज्ञप्तिमाह । उत्तरकारिकायां (४.
४६) तु स पुनदात्मत्वेन व्याचष्टे (“एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वय-
मात्मत्वरथं विज्ञानस्त इति”) ।

“चित्तं मनोऽथ विज्ञानमेकार्थम् ।” इति ।

अ. को. २. ३४ ।

“चित्तं विकृत्यो विशतिर्मनो विज्ञानमेव च ।

आलयस्त्रिभवश्चेष्टा एते चित्तस्य पर्ययाः ॥”

ल. सू. १०. ४४६ ।

अत्र फलितमाह—

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥४६॥

एवं चित्तं न जायते । एवं सर्वे धर्माः^३ पदार्था

१० अजाः स्मृताः । धर्मा अपि न जायन्त इति भावः । एवमेव

विज्ञानन्तोऽवगच्छन्तो विपर्यये भ्रमे न पतन्ति ॥

इदमेव तत्त्वमुत्तरासु कासुचित्कारिकासु (४. ४७-४२) अलयात्-
दधान्तेन स्पष्टीक्रियते—

ऋजुवक्रादिकाभासमलातं स्पन्दितं यथा ।^४

१५ ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानं स्पन्दितं तथा ॥४७॥

यथा स्पन्दितं चलितं चञ्चलमिति भावः । अलातसुखुकम्

ऋजुवक्रादिकाभासं सरलेखावद् वक्रेखादिवच्चाभासते । तथा

विज्ञानं चित्तं स्पन्दितं वासनया लुभितं सद् ग्रहणग्राहका-

भासम् । ग्रहणशब्दोऽत्र कर्मसाधनो गृह्यत इदमिति । तथा च

२० १ । उपः स. नि. २. ९४ ; दी. नि. १ २१ ।

२ । “एवं न जायते किञ्चि”दिति । यो. धा. ३. १३. १९ ।

३ । “धर्मा आत्मान” इति । “धर्मा इति बहुषवनं देहभेदादुपविधापित्वाद्-
द्वयस्यैवोपचारतः” इति च भा. प्य. का. २ । अन्यत्र तु (४. ९८) “येऽप्यात्मानो
ऽन्ये च धर्मा” इति स एव ।

४ । अत्रैत्रासु पञ्चलकारिकासु (४. ४७-५१) अलातशब्दस्य स्पन्दिते
प्रयोगमुपमिमानस्य प्रथमार्धे अलातं स्पन्दितमित्येव पाठः श्रेयान्प्रतिभाषान् पुन-
रलातस्पन्दितमिति । उत्तरार्धे च विज्ञानं स्पन्दितमित्यत्र विज्ञानस्पन्दितमिति
पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते । ३ः चित्तस्पन्दितमिति (४. ७२) ।

प्राह्यवदुप्राहकवद्याभासत इति तदर्थः । विज्ञानमेव प्राह्यप्राहकभाषेना-
भासत इति भावः ।

अलातस्पन्दितमिति विज्ञानस्पन्दितमिति च पाठे अलातस्य विज्ञानस्य
च स्पन्दितं स्पन्दनं चलनमिति भावसाधनतया व्याख्येयम् ॥

अस्पन्दमानमालातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥४८॥

अलातमेव अलातमिति कोशेषु । यथालातमुल्लुकमस्पन्द-
मानमनुभ्यदनाभासम्^१ ऋजुवक्राद्याकारेण नाभासत इत्यना-
भासमाभासरहितम् । एवं चाजं न केनापि रूपेण जायत
इति तथोक्तम् । तथा विज्ञानमपि अस्पन्दमानमनाभासं^{१०}
प्राह्यप्राहकाभासरहितमजं च भवति ॥

अपि च—

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र विज्ञानाद्दालातं प्रविशन्ति ते ॥४९॥^२

अलाते स्पन्दमाने ऋजुवक्रादिकाकारा आभासा^{१५}
अलातादन्यतोऽपरस्मात् कुतश्चिन्न भवन्तीति नान्यतोभुवः । न च
मन्तव्यं ते खल्वभासास्ततो विज्ञानादन्यत्रान्यस्मिन् काण्युद्भूय
तत्रागताः । निस्पन्दे चालाते त आभासास्तस्मान्निस्पन्दादलातादन्यत्र
न कापि घर्तन्ते । न च तेऽलातमेव प्रविशन्ति ॥

किञ्च

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥५०॥^३

ते आभासा अलातान्न निर्गता भवन्ति । किं कारणम् ।
द्रव्यत्वाभावयोगतः वस्तुत्वाभावसम्बन्धात् । वस्तुभूतं हि

१ एतदेवान्यत्र (३. ३६) “अरूपकम्” ।

२ । ४. ५१ ।

३ । ४. ५२ ।

किञ्चित्कुतश्चिन्निर्गच्छेत्प्रविशेद्वा कुत्रचित् । न पुनर्यस्तुभूतम् । न
चाभासा वस्तुभूताः । अतो न तेऽलातान्निर्गताः । यथालाते
ऋणुवकाद्याभासा विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासा (४. ४५)स्तथैव स्युः ।
कुतः । आभासस्याविशेषतः भवेदात् । समाना ह्युभयत्राभासाः ॥

५ दृष्टान्तमुपन्यस्य दार्ष्टान्तिरुपन्यस्यति—

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दाद्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥५१॥१

विज्ञाने स्पन्दमाने वै आभासा जात्यादिरूपा विज्ञाना-
दन्यतो भवन्तीत्यन्यतोभुवो न भवन्ति । निस्पन्दात्तत्तस्मा-

१० विज्ञानादन्यत्र ते आभासा न वर्तन्त । न च ते विज्ञानं विशन्ति ॥

अपि च ।

न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्वयत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥५२॥२

१५ पूर्वार्धः प्राक् (४. ५०) प्रदर्शितेन नयेन व्याख्येयः । नाभासानां
विज्ञानेन सह कार्यकारणतासम्बन्धोऽस्ति येन विज्ञानादाभासा
भवेयुः । कथं कृत्वा पुनर्जायते सा कार्यकारणता नास्तीति ।
यतस्त आभासाः सदैव अचिन्त्याश्चिन्तयितुमशक्याः । तेषामशक्य-

२० चिन्तनत्वात्तत्कार्यकारणताप्यचिन्त्या ॥

तदिदमखिलं विज्ञानवादिनां सौगतानां मतम् । बहु चात्रत्य-
मधिगम्यते तदीयेषु ग्रन्थेषु । स्तोकमात्रं यथा ।

२० “स महाराज तावानन्धातुरुत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति ।
निरुध्यमानो न क्वचिद्गच्छतीति” शि. स. (पृ २५७)-धृतं
पि ता पु त्र स मा ग म सु त्र म् ।

“एवमेव कुलपुत्र तेषां तथागतानां कायपरिनिष्पत्तिर्न कुतश्चिद्दश
दिशि लोकादागता नापि कचिद्दश दिशि लोके गच्छति ।” तद्यथापि
नाम कुलपुत्र वीणायाः शब्द उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति
निरूप्यमानोऽपि न कचिद्गच्छति न कचित्संक्रमति ।”

अ. प्र. पा, पृ. ५१५—५१६ । ५

“अन्यतो नापि चायातं न तिष्ठति न गच्छति ।

मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूढैः सत्यतः कृतम् ॥

मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मित ।

आयाति तत्कुतः कुत्र याति चेति निरूप्यतां ॥”

बो. अ. ६. १४३-१४४ । १०

“आगच्छत्यन्यतो, नाग्निरिन्धनेऽग्निर्न विद्यते । म. का. १०. १३ ।

“अथ पण्डितु कश्चि मार्गते

कुतऽयमागतु कुत्र याति वा ।

विदिशो दिश सर्वि मार्गतो

नागतिर्नास्य गतिश्च लभ्यति ॥”

१५

शि. स, पृ. २४०; म. वृ, पृ. २१६; बो. अ. प, पृ. ५३२ ।

“उत्पन्नस्यागतिर्नास्ति निरुद्धस्य गतिस्तथा ।

एवं सति कथं नैव भवो मायोपमो भवेत् ॥” च. श. ३६० ।

इयं छाया भोटपाठस्य ।

पूर्वं (४ १४-१५, ५२) हेतुफलभावश्चिन्तितः । प्रसङ्गात्पुनरिहापि स २०

चिन्त्यते सिपाधधिपितस्य सिद्धये सर्वत्रायमपेक्ष्यत इति उपक्रम्येन-
मनन्तरातीतायां कारिकायां (४, ५२) कार्यकारणताभावादिति—

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥५३॥

हेतुफलभावे कल्प्यमाने द्रव्यं खलु किञ्चित्कस्यापि द्रव्यस्य २५

हेतुः स्यात् । यथा बीजमङ्कुरस्य । किञ्च । अन्यद्द्रव्यमन्यस्य द्रव्यस्य

हेतुः स्यात् । न पुनस्तदेव द्रव्यं तस्येव द्रव्यस्य । न खल्वङ्कुर

पदाङ्कुरस्य हेतुः कापि केनापि कदाचिद्दृष्टः । तच्चपरोक्षायां तु

धर्माणां पदार्थानां न द्रव्यत्वं न वा अन्यभावो-
 ऽन्यत्वमुपपद्यते । कथं कृत्वा । श्रीणि खलु द्रव्यस्य द्रव्यलक्षणानि ।
 द्रव्यस्योत्पादोऽपि स्यात् । व्ययोऽपि स्यात् । स्थितिरपि स्यात् ।
 न त्वोद्देशं द्रव्यं नाम किञ्चित्सिद्ध्यति । यथा च न सिद्ध्यति तथा
 १ परीक्षितं नागा जुं नैन म, ध्य म क फा रि क यां सप्तमे प्रकरणे
 व्याख्यातं च चन्द्रकोर्त्तिना तत्रैव महता प्रयासेन । यथा च
 धर्माणामन्यभावोऽपि न सिद्ध्यति तथोपपादितं ताभ्यां तत्रैवाग्नीन्धन-
 दृष्टान्तेन दशमप्रकरणे । तथा हि—

“यदिन्धनं स चेदग्निरेकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

१० अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् ॥” १०. १ ।

“अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ।

सर्वो निरवशेषेण साधं घटपटादिभिः ॥” १०. १५ । इति ॥

एवं न वस्तुतो हेतुफलसिद्धिरिति दर्शयति—

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वापि न धर्मजम् ।

१५ एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥^२

एवं कार्यकारणताया अभावाद्वा धर्मा भावाश्चित्तजाश्चित्ततो
 विज्ञानतो जायन्ते । न वापि चित्तं धर्मजं धर्मभ्यो जायते । एव-

१ । कवित्पुनः स्थितिरित्यत्र स्थित्यन्यथात्वमिति दृश्यते । म. वृ, पृ.

१४५ । अ नि, पृ. १५२ । यदिह द्रव्यं सौगतैस्तु तत्कचित्संस्कृतमित्युच्यते ।

२० हेतुप्रत्ययैः संगत्य क्रियत इति संस्कृतम् । न सौगतावां द्रव्यं नाम कश्चि-

द्वैशेषिकाणामिष गुणाश्रयः । तन्मते “विद्यमानं द्रव्य”मिति । यत्स्वल्क्षणतो

विद्यमानं तद्द्रव्यम् । पद् द्रव्याणि धामण्यफलानीति रूपस्फन्धादीनि पञ्च

संस्कृतानि धामण्यफलानि । असंस्कृतं च पद्यमिति पद् द्रव्याणि भवन्ति ।

इत्यभि ध र्म को श व्या ख्या, ९ २९० । यथाहंतानानपि द्रव्यं न गुणाश्रय-

२५ स्तथा प्रागेव (४. १) दर्शितम् ।

२ । ४. ४६ ।

मित्यं मन्वाना मनीषिणो हेतुफलाजातिं हेतुफलयोः कार्यकारणयो-
रनुत्पत्तिं प्रविशन्ति अत्रतरन्ति तत्तत्त्वमवगाहन्त इति भावः ॥

यत्पुनः केचिद्धेतुफलयोर्जातिं मन्यन्ते तत्र कारणमाह—

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥५५॥

यावत्पर्यन्तं कस्यापि हेतुफलावेशो हेतुफलयोरभिनिवेशः
आग्रहस्तावत्पर्यन्तं हेतुफलोद्भवः प्रतीयते । क्षीणे नष्टे पुनः
हेतुफलावेशे हेतुफलोद्भवो नास्ति । अत्रेवमुक्तम्—

“तद्यथापि नाम पुष्यः सुप्तः स्वप्नान्तरे पिशाचेन परिताप्यमानो भीतः
सम्मोहमापद्यते । संशयितविवुद्धस्तं पिशाचं तेन च मोहमनुस्मरेत् । १०
तर्किकं मन्यसे महाराज संविद्यते स्वप्ने पिशाचः सम्मोहो वा ।
यावदेवमेव महाराज बालोऽश्रुतवान्पृथग्जनोऽश्रुतुपा रूपाणि दृष्ट्वा
उपेक्षास्थानीयान्यभिनिविशते । अभिनिविष्टः सम्मुह्यति । मूढो मोहजं
कर्माभिसंस्करोति ।” शि स, पृ. २५४ ।

अपि च

“बालो मञ्जुश्रीरश्रुतवान्पृथग्जनोऽत्यन्तपरिनिर्वृतान् सर्वधर्मान-
प्रज्ञानान् आत्मानं परं चोपलभते । उपलभ्य[मि]निविशते ।
अभिनिविष्टः सन् [रज्यते दुष्यते मुह्यति । स रक्तो दुष्टो मूढः सन्]
त्रिविधं कर्माभिसंस्करोति कायेन वाचा मनसा ।” म वृ, पृ. २६६ ।

अन्यच्च

“यस्तु भावस्वरूपमभ्यारोप्य तद्विगमाविगमत एता दृष्टी-
रुत्पाद्याभिनिविशते तस्यायमभिनिवेशो निर्वाणपुरगामिनं पन्थानं विदग्धादि-
सांसारिकेषु च दुःखेषु नियोजयतीति विज्ञेयम् ॥ म वृ. पृ. ५३७ ।

१ । अस्यामुत्तरस्यां (१६) च कारिकायां य एव आवेशः स एवोपरिष्ठा-
दभिनिवेश (४ ७९, ७९) इत्युक्तः ।

२ । “यस्य पूर्वाभ्यासप्राप्तनानिर्जातोप(निर्जितोप ?)चित्तलौकिकप्रज्ञा
नास्ति स बालः । यस्यागमजा नास्ति सोऽश्रुतवान् । यस्याभिसमयजा
नास्ति स पृथग्जनः ।” म वृ, पृ. १३७ (टिप्पणी ३)—अभिधर्मकोश-
व्याख्यातः ।

हेतुफलावेशादोपं तत्तथाद्य संसारानुपपत्तिमाह—

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारो नोपपद्यते ॥५६॥१

यावद् यावन्तं फालं हेतुफलावेशस्तावत्तावन्तं कालमर्थं

५ संसार आयतो विरतीर्णः । क्षीणे क्षयं प्राप्ते तु हेतुफलावेशे संसारो नोपपद्यते न युज्यते । संसारस्य न काचिदुपपत्तिर्विद्यते ॥

हेतुफलभावचिन्ताप्रसङ्गात्सह सौगतेः शाश्वतत्वाद्मुच्छेदवादं च निरस्यन्नाह—

संवृत्या^२ जायते सर्वं शाश्वतं तेन नास्ति वै ।

१० स्वभावेन^३ ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥५७॥

इवं सर्वं संवृत्या^४ व्यवहारसत्येन जायते । तेन हेतुना शाश्वतं नित्यं किमपि नास्ति वै एव । यथा च पूर्वं प्रदर्शितं

१ । संसारं न प्रपद्यत इति बहुषु पुस्तकेषु चतुर्थपादपाठः ।

२ । ४. ७३ ।

१५ ३ । मया परीक्षितेषु सर्वेषु संस्करणेषु हस्तलिखितेषु च पुस्तकेषु सन्नावे-
नेत्येव पाठो लभ्यते न पुनः स्वभावेनेति । तथापि धेयानित्येप एव पाठो
शुद्धीतः । सङ्घेषु द्वि स्थानेषु (३. २२, ४. ८, १०, २३, ८१) आ चा यः
स्वभावशब्दमेव प्रयुङ्क्ते । किञ्च । स आ चा र्थं स्तमेवार्थं बोधयितुमन्यत्र
(३. २१ ; ४ ९, २९, ९२, ९३, ९४) प्रकृतिसत्त्वं पठति । अतोऽत्रापि स
२० तदर्थकमेव कमपि शब्दं पठितुमर्हति । न चात्र स्वभावमन्तरेणापरः कश्चिसाधिष्ठः
शब्दो विद्यते । किञ्चान्यत्र (४. २९) “अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृति-
स्ततः” इति पठन्स्त्वय मा चा योऽपि स्वभावेनेत्येव पाठं समर्थयते ।

४ । “द्वे सत्ये समुपाधित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥

योऽनयोर्न विजानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।

ते तत्त्वं न विजानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने ॥

व्यवहारमनाधित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥”

म. का. २४.८—० ।

(४. २६) स्वभावेन हि सर्वमजं न जायत इति । तथा कस्या-

इयं चात्र च न्द्र की सं वृत्तिः—

“समन्ताद्वरणं संवृतिः । अज्ञानं हि समन्तात्सर्वपदार्थतत्त्वावच्छादनात् संवृतिश्च्यते । परस्परसंभवनं वा संवृतिरन्योन्यसमाश्रयेणेत्यर्थः । अथवा संवृतिः सकेतो लोकव्यवहार इत्यर्थः । ‘स चाभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षण’ इति विस्तरः ॥

सु द्ध घो प श्राद्ध—

“दुये सचानि अभखासि सम्बुद्धो यदतं वरो ।

सम्मूर्ति परमार्थं च तृतीयं नूपलभ्यति ॥”

क था व त्थु अ ष्ठ क था (पृ ३०) ; उ म ङ्ग ल वि ष्ठा सि नी (दो नि , १० पृ. २५१—पोठपादसुत्रम्) ।

इयमस्य च्छाया—

“द्वे सत्ये आरूप्यत्सम्बुद्धो यदतां वरः ।

सम्मूर्ति परमार्थं च तृतीयं नोपलभ्यते ॥”

“सत्य इमे दुवि लोकचिदूनां

दिष्ट स्वयं अश्रुणित्व परेषां ।

संवृति या च तथा परमार्थां

सत्यु न सिध्यति किं च तृतीयु ॥”

पि ता पु त्र स मा ग म सू त्र म् (बो. च प, पृ ३६१-३६२) ।

“संवृतिः परमार्थंश्च सत्यद्वयमिदं मतम् ।” वो अ. ९ २ ।

अग्राह प जि का (पृ ३५२) । “संश्रियते आश्रियते यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणादावृतप्रकाशनाद्यानयेति संवृतिः । अविद्या मोहो विपर्यास इति पर्यायाः ।”

इदं चोक्तं मध्य म का च ता रे (६ २८)—

“मोहः स्वभावावरणाद्धि संवृतिः

सत्यं तथा कृपाति यदेव कृत्रिमं ।

जगाद् तत्संवृत्तिसत्यमित्यसौ

मुनिः पदार्थं कृतकं च संवृतिं ॥”

वो अ. प, पृ ३४३ पृता ।

शाङ्करवैदान्तिकानां सोगतानां च व्यवहारपरमार्थसत्ये मिथः सम्मते । आर्हत्तानां व्यवहारपरमार्थनयो तादृशाद्येव । नोपनिबदि कापि व्यवहारपरमार्थसत्य-
विवेकविचारणा । वेदान्ते तत्रैव शेषाश्च चा यो देवैः प्रवृत्तं प्रतिभाति ।

एतन्मूलं मृग्यम् ।

प्युच्छेदो विनाशोऽपि नास्ति वै ॥ एतदुभयं ना गा र्जु ने न
वृत्तिरुता च न्द्र की र्ति ना चेवं व्याकृतम् (म का १५ १०)—

“प्रतीत्य यद्यद्भवति नहि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिद्यं नापि शाश्वतं ॥”

५ इयं चात्र वृत्तिः—

“यत्कारणं प्रतीत्य [यत्] कार्यमुत्पद्यते । तद्यथा शालिवीजं
प्रतीत्य पृथिव्यादिसामग्रीं च शाल्यङ्कुर उपजायते । न हि तावत्तदेव
तदिति शक्यते यक्तुं । नैव यदेव बीजं स एवाङ्कुरो जन्यजनकयोरेकत्व-
प्रसङ्गात् । ततश्च पितापुत्रयोरेकत्वं स्यात् । अनन्यत्वाच्चाङ्कुरा-
१० घस्थायमङ्कुरयद्वीजप्रहणमपि स्यात् । बीजवच्चाङ्कुरस्यापि प्रहणं स्यात् ।
नित्यत्वं चेव बीजस्य स्यादविनाशाभ्युपगमान् । ततश्च शाश्वतत्वाद्-
प्रसङ्गान्महादोषराशिः स्यात्कर्मफलाद्यभावप्रसङ्गात् । एवं तावद्यदेव
बीजं स एवाङ्कुर इति न युज्यते । न चान्यदपि तत्तस्मात् । नापि
बीजाङ्कुरस्यान्यत्वं बीजमन्तरेणाप्यङ्कुरोदयप्रसङ्गात् ।

१५ ‘यद्यदन्यदन्यस्मान्न्यस्मादप्युत्पद्यते भवेत् ।’

(म का १४ ६) इति घचनादङ्कुरावस्थानेऽपि बीजानुच्छेद-
प्रसङ्गात् । ततश्च सत्कार्यत्वाददोषः स्यात् ॥ यतश्चैवं यत्कारणं प्रतीत्य
यत्कार्यमुत्पद्यते नैव तत्कारणं कार्यं भवति । न च तस्मात्कारणात्तत्-
कार्यमन्यत् । तस्मान्न कारणमुच्छिद्यं नापि शाश्वतमिति शक्यते
२० व्यवस्थापयितुमिति ॥”

यथोक्तं मा र्यं दे वे न (च श १०. ५०)—

“यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥”

अन्यच्च

२५ “बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीज स चेव अङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चेव तदेवमनुच्छेद-अशाश्वतधर्मता ॥”

ल. वि., पृ. २१० ।

नपि च ।

“उत्पादभङ्गरहितो लोहः सपुष्पसन्निभः ।

सदसन्नोपलब्धोऽयं प्रज्ञया रूपया च ते ॥

शाश्वतोच्छेदवर्जश्च लोहः स्वप्नसमः सदा ॥”

ल. वि. १०. १-२ ।

इह च प्रकृतकारिकायां जायमानं किञ्चित्संवृत्यैव जायते नान्यथा । जातेश्चावश्यं केनापि कारणेन भवितव्यम् । एवं च यज्जायमानं तत्किमपि प्रतीत्यैव जायते । एवं यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते नैव तत्कारणं कार्यं भवति । न च तस्मात्कारणात्तत्कार्यमन्यत् । तस्माच्च कारणमुच्छिन्नं नापि शाश्वतमिति पूर्वोक्तविशा व्यवस्थापनीयम् ।

वादिनां केचिदुक्तेरवाद्यमन्ये तु शाश्वतवाद्यमातिष्ठन्ते । सौगतास्तु नान्यतरम् । मध्यकपथपथिकत्वात्तेषाम् । तदेतत् सुप्रसिद्धम् । अयं चोद्घोषो ना गा जुं न स्य (म. का. १८. ११) —

“अनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदमशाश्वतं ।

एतत्तल्लोकनाथानां बुद्धानां शासनामृतं ॥”

“संवृत्या जायते सर्व”मित्युक्तम् (४ ५७) । अथ तत्रैव विशेषमाह—
धर्मा य इति जायन्ते संवृत्या ते न तत्त्वतः ।३

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥४

१ । शाश्वतोच्छेदवादी तन्निषेधश्च न हा भा र ते ऽपि (१२ २२२ ५-६) दृश्यते । तथा हि—

“उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते ।

एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् ॥”

एवं व्या स भा प्ये ऽ पि (यो सू २ १५) ।

२ । केवलमेकस्मिन्नेव पुस्तके (विश्वभारत्याः १६३२ संख्यके देवनागरवर्ण-
लिखिते) अयं पाठः । अन्यत्र तु जायन्त इति । भा प्य का रो ऽपि प्रथममेव समर्थयते । स एतवाह संवृत्यैव धर्मा जायन्ते न ते तत्त्वतः परमार्थतो जायन्त इति । अयमेव चार्थः सङ्गच्छते च साधीयांश्च ।

३ । “सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।” इत्युक्तं प्राक् (३ १७) ।

४ । “यावत्प्रत्ययसामग्री तावन्मायावि वर्तते ।” यो अ. ० १० ।

“विचित्रा हि यथा माया दृश्यते, न च दृश्यते ।” छ सू, पृ ४० ।

ये खलु धर्मा भावा जायन्त इति मन्यन्ते ते संवृत्या लोक
व्यवहारेण जायन्ते । न पुनस्तत्त्वतः परमार्थतः । तेषां च जन्म
मायोपमम् । मायाऽपि च सा न विद्यते । न खलु माया
कदाचिद्वस्तु भवति । भवेदेतत् । तेषां किल जन्म मायोपमं न
५ पुनर्मायैवेति । मैवं मंस्थाः । जन्म च माया चाद्वयमद्वैधीकारमेतत् ।
नानयोर्मनागपि भेदः ॥ १ ॥

यथा न शाश्वतोच्छेदवादौ युञ्जते तथा पुनरपि प्रतिपादयन्नाह—

यथा मायामयाद्बीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।

नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु योजना ॥५६॥

१० यथा मायामयाद्बीजात्तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो जायते ।
असौ चाङ्कुरो न नित्यो न चोच्छेदी विनाशी भवति । धर्मेषु
व्यावहारिकेषु भावेषु तद्वद्योजना प्रयोगो भवति । उपमेयोऽत्रायं
कारिकार्थं आ र्यं दे व स्यैतेन वचनेन (च. श. १०. १४)—

“यथा हि कृतकाद्बीजाज्जायते कृतकोऽङ्कुरः ॥” इति ।

इयं भोटपाठस्य च्छाया ॥

स एवार्थः पुनरपि विविधते—

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥६०॥

२० धर्मेषु तावदुत्पन्नेषु तत एव च निवृद्धेषु एष धर्मः शाश्वत एषोऽशाश्वत
इत्यभिधीयते । यथा तु प्राग्दृष्टं तथा सर्वधर्मेषु अजेषु अनुत्पन्नेषु
अयं शाश्वतः अयं चाशाश्वत इत्यभिधाभिधानं कथनं न भवति । कुतः ।
यत्र वर्णाः शःश इति भावः । न वर्तन्ते । यच्छब्दपथमतिक्रान्तं
तत्रेत्यभिप्रायः । एष शाश्वतः असौ तूच्छेदीति विवेको
विवेचनं नोच्यते । अशक्यत्वात्तस्य । त वा हा वा र्यं दे वः
२५ शाश्वतोच्छेदवादायधिकृत्य (च. श. ११. २५)—

१ । “किं पुनरायं उभूते मायोपमास्ते सत्या न ते माया । उभूतिः
अयोचत् । मायोपमास्ते० सत्त्वा इति माया च सत्त्वाभाद्रयमेतद्वैधीकार-
मिति ।” अ प्र. पा, पृ. ३९-४० ।

पुनन्मते बुद्धो वा निर्वाणं वा ततोऽनुदृष्टतरमेव वा किञ्चिन्मायैव ।

“यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

यस्मात्प्रिवर्तते भाव स्तेन नित्यो न जायते ॥” इति ।

अथ प्राक् (४. ४७-५२) परीक्षितेऽपि विशानवादे पुनरप्या चा र्द-
स्तत्करोति भूयोवैशद्याय प्रदर्शयति च स्वप्नजाप्रवस्थयोरभेदं
पूर्वमिव (२. १-१०)—

यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥६१॥

कृतवृत्तिरियं कारिकोत्तरा च पूर्वं (३. २६, ३०) ये पठिते तत्र
स्तोकेन पाठभेदेन ॥

यदिह द्वयाभासं प्राह्यप्राहकाभासमिति भावः । तदेवान्यत्र (४. १०
७२) “प्राह्यप्राहकवद्द्वय”मिति । “द्वय”मिति (४. ७५) च ।
ताथागतेषु ग्रन्थेषु द्वयशब्दस्याद्वयशब्दस्य चेदृशोऽर्थः प्रसिद्धः । तथा हि ।
“अद्वयार्थेन पश्यति” (म सू. अ. १४. ३२) । “द्वयप्राहविसंयुक्तं
प्राह्यप्राहकप्राहविसंयोगात्” (तत्त्वैव पृ ६४) । द्रः—२. १४ ; ३. २६,
३० ; ४. ६२, ७२, ७५, ८७ ॥ जाग्रदिति सप्तम्यन्ततया व्याख्येयमिति १५
पूर्वमुक्तम् (३. ३०) ॥

अद्वयं च द्वयाभासं यथा स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं जाग्रन्न संशयः ॥६२॥

कृतवृत्तिरियं कारिका पुरस्तात् (३. ३०) । द्रः ४. ६१ ।

स्वप्नं पश्यतः स्वचित्तमन्तरेण नान्यत्किमपि वर्तत इत्यनुभावयति २०
द्वयाभ्याम्—

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान्स्वेदजान्त्रापि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥६३॥

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यांस्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥६४॥^२

कश्चित्किल स्वप्नदृक्पुरुषः स्वप्ने प्रचरन् भ्रमन् वै दशसु दिक्षु
स्थितान्यानण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान्सदा पश्यति ते
५ स्वप्नदृक्चित्तदृश्याः स्वप्नदृशश्चित्तेन दर्शनीयाः । चित्तेनैवात्मनस्तान्
स स्वप्नदृक् पश्यति । नान्यथा । न हि ते जीवाः स्वप्नदृशश्चित्तादन्ये
नाम केचन यद्यपि ते तथा प्रतीयन्ते । स्वप्नदृशश्चित्तमेव तु केवलं
तत्तज्जीवादिरूपेणाभासते । ततस्तस्मात् स्वप्नदृशश्चित्तात् पृथग् भिन्नास्ते
न विद्यन्ते । तथा तेन प्रकारेण च तद्दृश्यं तेन स्वप्नदृशश्चित्तेन
१० दृश्यमेवेदं सत्स्वप्नदृक्चित्तं स्वप्नदृशश्चित्तमेवेष्यतेऽभिप्रेयते । स्वप्ने
यत्किमपि दृश्यते तत्स्वप्नदृशश्चित्तेनैव । तच्च तस्य चित्तमन्तरेण
नान्यत्किमपीति भावः ॥

यथा स्वप्नानुभवः स्वप्नदृशश्चित्तं तथा जागरितानुभवोऽपि जाग्रतः
पुरुषस्य चित्तमेव । न ततोऽन्यत्किञ्चिदित्याह—

१५ चरज्जागरिते जाग्रद्विद्यु वै दशसु स्थितान् ।
अण्डजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥६५॥
जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥६६॥^३

२० १ । ४. ७७ ; उपः ४. ६६ । अयं च चित्तदृश्यशब्दो लब्ध्वा य ता र सू ध्रे
भूयो भूयो दृश्यते । यथा पृ ९६ (पतुष्टत्वः) ; ७९, ८४ (द्विः), ९३,
९४ (द्विः), ३३८ (द्विः) । एवमन्यत्रापि ।

२ । ४. ६९, ६६ । द्वा—

“स्वचित्ताभिनिषेधेन चित्तं वै सम्प्रयाति ।

वद्विधां नास्ति ये दृश्यमतो वै चित्तमाग्रहं ॥”

छ. सू १० १०१ ।

जागरिते जागरणावस्थायां जाग्रत्प्रबुध्यमानः कश्चित्पुरुष-
श्चरन्पर्यटन् वै दशसु दिक्षु स्थितान् घानण्डजान् स्वेद-
जान्वापि जीवान्सदा पश्यति ते जाग्रच्चित्तेक्षणीया
जाग्रतः पुरुषस्य चित्तेन ईक्षणीया दृश्याः । ते ततस्तस्माज्जाग्रतश्चित्तात्
पृथग् भिन्ना न विद्यन्ते । तथा तेन प्रकारेण च तद्दृश्यं तेन ५
जाग्रतश्चित्तेन दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते । जागरिते
यत्किञ्चिद्दृश्यते तदखिलं जाग्रतः पुरुषस्य चित्तेनैव । तच्च जाग्रतश्चित्तमेव ।
नान्यत्किञ्चित् ॥

यदिदं किञ्चिद्दृश्यते तदखिलं स्वप्न इव चित्तमेवेति प्रदर्शितमासु
चतसृषु फारिकासु । इयं च दृष्टिः सुप्रथिता सौगतानाम् । यथाह १०
स्वयं सुगत एव लङ्का व ता र सु त्रे (१०. ४८३, ४८४, ६६२)—
“चित्तमात्रं यदाभ्यह”मिति ।

किञ्च । तत्रैव

“स्वचित्ताभिनिवेशेन चित्तं वै सम्प्रवर्तते ।

बहिर्धा नास्ति वै दृश्यमतो वै चित्तमात्रकं ॥” इति । १५

यत्खलु स्वप्ने दृश्यते येन च दृश्यते पुरुषेणोभयमपि तल्लक्षणहीन-
मित्याह—

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति नोच्यते ।

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥६७॥

ते पूर्वोक्ते उभे उभये यत्स्वप्नदृश्यमण्डजजीवादि येन च २०
तत्स्वप्नदृश्यं दृश्यते, तत्स्वप्नदृशश्चित्तमित्येते उभये अन्योन्यदृश्ये
परस्परेक्षणीये । तत्र तावत्स्वप्नदृश्यं स्वप्नदृशश्चित्तेन दृश्यते गम्यते
नान्येनेति स्पष्टम् । एवं स्वप्नदृशश्चित्तमपि स्वप्नदृश्येनाण्डजजीवादिना
दृश्यते गम्यते । एवं ते उभे अन्योन्यदृश्ये इत्यास्थेयम् । न पुनरेत-
च्छब्दप्रस्थाप्यम् । अन्योन्यापेक्षत्वात् । स्वप्नचित्तमपेक्ष्य स्वप्नदृश्यं २५
स्वप्नदृश्यं चापेक्ष्य स्वप्नचित्तं दृश्यत इति । तस्मादेकस्यासिद्धावन्यस्या-
प्यसिद्धिर्द्वारा । न च तयोः स्वप्नदृश्यस्य स्वप्नदृशश्चित्तस्य चेति

किमस्तीति भवतोच्यते । अशक्यं च तद्वचनम् । यस्माद्बुभयं
स्वप्नदृश्यं स्वप्नदृक्चिच्चं चेति द्वयं लक्षणाशून्यम् । लक्षणं
लक्षणा चेत्युभयमपि समार्थम् । तच्छून्यं तद्रहितम् । न तयोः किमपि
लक्षणमस्ति । यथा च नास्ति तथानुपदमेव वक्ष्यते । एवं लक्षण-
शून्यमपि तदुभयं तन्मतेनैव तयोः स्वप्नदृश्यस्य स्वप्नदृक्चित्तस्य
च यन्मतं मतिर्वासनेति भावः । तेन गृह्यते दृश्यते ।

यथेदं स्वप्ने तथा जागरितेऽपि प्रतिपत्तव्यम् । लक्षणाशून्यत्वं
त्वेवमन्यत्र सौगतेषु तन्त्रेषु विवृतम्—

“यद्वि चित्तं महामते न नित्यं नानित्यं न कार्यं न कारणं न संस्कृतं
१० नासंस्कृतं न लक्ष्यं न लक्षणं तद्वाङ्मात्रं तदनुत्पन्नं । यदनुत्पन्नं
तदनिच्छदं आकाशसमं । तत्रेदमुच्यते—

प्रमाणेन्द्रियनिर्मुक्तं न कार्यं नापि कारणं ।
बुद्धिवोद्व्यरहितं लक्ष्यलक्षणवर्जितं ॥”

ल. सू., पृ. १५६—१६० ।

१५ “तस्मान्न विद्यते लक्ष्यं लक्षणं नैव विद्यते ।
लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो भावोऽपि नैव विद्यते ॥”

म. का. ५. ५ ।

“उपायदेशना मह्यं नाहं देशेऽपि लक्षणं ।
बाला गृह्णन्ति भावेन लक्षणं लक्ष्यमेव च ॥”

ल. सू. १० २१ ।

२० “लक्ष्यलक्षणवर्जितम्” । तदेव, १० २२४ ।

स्वप्नादिवशैवेते भावा भवन्तीत्याह—

यथा स्वप्नद्वयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६८

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

२५ तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६९

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥७०॥

स्वप्नमयः स्वप्नस्वरूपः स्वप्ने दृष्टः । मायामयः मायाविना
मायया कृतः । निर्मितकः मृद्ग्या मणिमन्त्रौषधादिभिर्वा निष्पादितः ।
अन्यत्सर्वमतिरोहितार्थम् ॥'

१ । निर्मितनिर्मितकादयः शब्दा भूयसा बौद्धेषु ग्रन्थेषु पठ्यन्ते । तथा
हि । "निर्मितोपमाः प्रतिविम्बोपमाः सर्वधर्मा ज्ञातव्याः ।" स रा. सू. पृ. २७ । ५

"अचिन्तितानिर्मितनिर्मिणोत्या-

देयेति धर्मं बहुप्राणकोटिकं ।" तदेव, पृ. २३ ।

"यथा निर्मितकं शास्ता निर्मिमीतर्धिसम्पदा ।

निर्मितो निर्मिमीतान्यं स च निर्मितकः पुनः ॥

तथा निर्मितकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतं ।

तद्यथा निर्मितेनान्यो निर्मितो निर्मितस्तथा ॥"

१०

म. का. १७ ३१-३२ ।

उपः शून्यता सप्ततिः (म वृ, पृ ३३० प्रथमदृष्टिण्याम्)—

"ऋद्ध्या यथा निर्मितकं निर्मिमीत तथागतः ।

निर्मितो निर्मिमीतान्यं स च निर्मितकः पुनः ॥"

१५

"एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः ।

एकस्य तूष्णीम्भूतस्य सर्वे तूष्णीं भवन्ति हि ॥"

आ ग म इति म. वृ, पृ ३३१ ; दि. अ., पृ १६६ ; अ. को

व्या. (१) पृ २७ ; उपः दी. नि. २. २१५ । द्रः आर्यरत्नकूटसूत्रम्,

म. वृ, पृ ३३६ ; शि स, पृ २७० (आर्यगगनगङ्गासूत्रम्) ; २०

यो. अ. ९. ५७ ।

निर्माणनिर्माणकायनिर्माणचित्तादयः शब्दा योगशास्त्रेष्वपि दृश्यन्ते

(यो. सू ४. ४, ९ व्याख्यानानि) । ईदृश एवार्थे निर्मिमीतेर्निर्मिणोतेर्वा

निर्मातेर्वा प्रयोग उपनिषत्सु लभ्यते । यथा । "स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य

सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विदित्य स्वयं निर्माय० प्रस्वपिति ।" वृ उ. ४. २५

३. ९ । "य एष सप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुण्यं निर्माणः" (क उ ९ ४) ।

अन्यत्र तु "द्वय्यादिव निर्मितः" (वृ. उ. ३. ९. २२) इत्यादिषु न तथा ।

२५

एते खलु जायमाना त्रियमाणाश्च जीवाः स्वप्नमया इव मायामया इव निर्मितका इव या । न पुनर्वस्तुसन्तः । इति व्याख्याया चा योऽद्वै ते (३. ४८) प्रकटितं स्वसिद्धान्तं प्रसङ्गात्पुनः प्रदर्शयति—

न कश्चिज्जायते जीवः^१ सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

५ एतत्तदुत्तमं सत्यं^२ यत्र किञ्चिन्न जायते^३ ॥७१॥
स्पष्टोऽर्थः ॥

चित्तमेवेदं सर्वं प्राह्यप्राहकाकारेणाभासत इत्युक्तं पुरस्तादसकृत् ।^४
अयं तत्स्मारयित्वा चित्तस्यासङ्गत्वं प्रदर्शयते । किं कारणम् । असङ्गत्वे
हि प्रदर्शित आवरणं च्यवते (४. ६७) । असङ्गं च चित्तं सुतरां विनिवर्तते
१० विषयेभ्यः । विनिवृत्ताप्रवृत्तस्य च चित्तस्य निश्चला स्थितिः पुरुषार्थः
(४. ८०) । असङ्गं हि चित्तं ब्रह्म निष्पद्यत इति दृष्टं म द्वै ते (३. ४६) ।
तविदमुच्यते—

चित्तस्पन्दितमेवेदं प्राह्यप्राहकवद्द्वयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥७२॥

१५ येन हेतुना प्राह्यप्राहकवद् द्वयं किञ्चिदप्राहारूपं किञ्चिद्वा
प्राहकरूपमिति द्विविधमिदं विश्वं चित्तस्पन्दितमेव चित्तस्य स्फुरण-
मात्रम् । चित्तमेव हि केवलं तत्तदप्राह्यप्राहकाभासं स्फुरति यथा
प्राक्प्रदर्शितम् । तेन हेतुना चित्तं नित्यं सदा स्यत इति भावः ।
निर्विषयं प्राह्यप्राहकविरहितमिति भावः । अत एव चासङ्गं^५ निःसङ्गं
२० (४. ७१) कीर्तितम् ।

१ । “नहि कश्चिज्जायति न च त्रियते ।” स. रा. सू (म. वृ. पृ. १०९) ।

२ । “उक्तं हि भ ग य ता^० प्ततु परमं सत्यम् ।” म. वृ. पृ. १२० ।

३ । “यथा न जायते किञ्चित् ।” ३. २ ।

४ । ३. २९-३१ ; ४. ४९, ४७, ४८-९२, ६१-७० ।

५ । पृथेवान्यत्रानाभासमिति विवृतम् (३. ४९, ४. ४८) ।

अत्रा“सङ्गो न हि सज्यते” (वृ उ. ३. १. २६ ; ४. २. ४) “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” (वृ. उ ४. ३. १५) इत्यादीनि सुप्रसिद्धान्युपनिषिद्ध-
चांसि । लङ्का व ता र सू त्र घचनानि चैतानि “असङ्गलक्षणं ज्ञानं
विषयवैचित्र्यसङ्गलक्षणं विज्ञानम् ।” “असङ्गस्वभावलक्षणं ज्ञानं
अप्राप्तिलक्षणं ज्ञानम्” (पृ. १५७) ।

५

पतान्यपि च तदैव—

“चित्तमात्रं न द्रुश्योऽस्ति द्विधा चित्तं हि दृश्यते ।
प्राह्यप्राहकभावेन शाश्वतोच्छेदवर्जितं ॥” ३. ६५ ।
“प्राह्यप्राहकभावेन चित्तं नमति देहिनां ।
दृश्यस्य लक्षणं नास्ति यथा बालैर्विकल्पते ॥” इति ।
१०. ५५ ।

१०

“तरङ्गा ह्युदधेर्यद्वत्पवनप्रत्ययेरिताः ।
नृत्यमानाः प्रवर्तन्ते व्युच्छेदश्च न विद्यते ।
आलयौघस्तथा नित्यं विषयपवनेरितः ।
चित्रैस्तरङ्गविज्ञानैर्नृत्यमानः प्रवर्तते ॥” इति ।

१५

२. २६, १०० ; १०. ५६, ५७ ।

अयैतानि यो ग वा सि ष्टे—

“स्पन्दास्पन्दस्वभावं हि चिन्मात्रमिह विद्यते ।
खे वात इव तत्स्पन्दात्सोल्लासं शान्तमन्यथा ॥
चित्तं चित्त भावितं सत्स्पन्द इत्युच्यते बुधेः ।
दृश्यत्वाभाविन चेतदस्पन्दनमिति स्मृतम् ॥
स्पन्दात्स्फुरति चित्तसर्गो नि स्पन्दाद्भ्रज शाश्वतम् ।
जीवकारणकर्माद्याः चित्तस्पन्दस्याभिधाः स्मृताः ॥”

२०

●

३. ६७ ६—८ ।

‘स्वभावाद्ब्रह्मतिरिक्तं तु न चित्तस्यास्ति चेतनम् ।
स्पन्दाद्भूते यथा वायोरगतः किं नाम चेत्यते ॥’

२५

तदेव, ३. ६६. १६ ।

एवं प्राहोग्राहकवद्विदं द्वयं चित्तस्पन्दितमेवेति दर्शयित्वा विशेषमाह—

योऽस्ति कल्पिसंवृत्या परमार्थेन नात्स्यसौ ।

परतन्त्रोऽभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥७३॥

- १ प्राहोग्राहकरूपो यो भावोऽस्तीति प्रतीयते असौ कल्पित-
संवृत्या कल्पितया संवृत्या कल्पितेन संवृतिसत्येन व्यवहारसत्या-
परनामधेयेनास्ति न परमार्थेन पारमार्थिकेन सत्येन । यतः
परतन्त्रोऽन्यायतो भावः यस्य भावस्योद्भवो वा सद्भावो वान्यापेक्षः
स परतन्त्रः । स खलु सन्नभिसंवृत्या अभिनिष्पत्तेनिवृत्तेर्हेतु-
१० भृतया संवृत्यैव स्यात् न तु परमार्थतः । अङ्कुरो हि जायमानो
बीजजलादिहेतुप्रत्ययत एव जायत इति स परतन्त्रः । स चायमङ्कुर-
स्तादृश्या कल्पितया संवृत्या कल्पितेन व्यवहारसत्येन भवन् भवेत् ।
न पुनः स परमार्थतो भवितुमर्हति । न खलु परतन्त्रः कचित्पर-
मार्थसत्येन भवेत् । अत्र विस्तर उत्तरकारिकावृत्तौ (४ ७४) ॥

- १५ अजातिरेव तत्त्वमिति प्राक् पुनः पुनरुक्तम् । अथ
संवृतिपरमार्थप्रसङ्गाद्जातिरपि वस्तुतो नोपपद्यत इत्युच्यते । किञ्च या
जातिर्नाम सा परतन्त्रस्यैव भावस्य । सापि च संवृतिसत्येनैव । न
परमार्थसत्येनेत्याह—

१ । अत्र परीक्षितेषु सर्वेषु संस्कारणेषु पुस्तकेषु च परतन्त्राभि० इत्येष पाठो
न पुनः परतन्त्रोऽभि० इति । तथापि द्वितीय एव पाठः साधीयान्यपोत्तर-
२० कारिकायां (४. ७४) तृतीये पादे । अत्रापि केवलं म हे श्व र पा ल संस्करणम्
आनन्दाश्रमसंस्करणवृत्तं क-पुस्तकं चान्तरेण सर्वत्र परतन्त्राभि० इत्येष पाठः ।
यथा चापेक्ष्यते समर्थते च सौगतशास्त्रेण परतन्त्रोऽभि० इत्येष पठनीयमुभयत्र
(४. ७३-७४) । एतच्च पुनरनुपदमेव द्रश्यते ।

- २५ ७३ तन्मां कारिकायाम् अ भि सं वृ ति शब्दः ७३तम्यां चा भि नि ष्य-
त्तिशब्दो भिन्नावप्याकारेण नार्थतो नियते । सा खलु संवृतिः (व्याख्यातपूर्वा
४. ९७) अभिनिष्पत्तिः संवृतिर्यथा कल्पादि भावस्याविर्भावो (४ ९७-९८)
अभिनिष्पद्यते । अभिनिष्पद्यतेऽनयेति कृत्वा । अस्मादिदं (४. ७३, ७४)
परतन्त्रोऽभि० इत्येष पठनीयमिति विवेकः ॥

अजः कल्पितसंवृत्या? परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्रोऽभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥७४॥

अजो नाम मन्यमान कश्चन भावः कल्पितसंवृत्या कल्पितया अपरमार्थया संवृत्या संवृतिसत्येन भवन्भवेत् । परमार्थेन त्वजोऽपि कश्चिन्न भवति । आर्याणां हि परमार्थस्य तूष्णीम्भावत्वा^१द्वयमीदृश इति न शक्यतेऽभिलषितुम् । अत एव केवलं व्यवहारसत्येनैवायमज इत्युच्यते परमार्थेन त्वजोऽपि न भवति ॥

किञ्च । यथा परमार्थेनाजोऽपि न भवति तथा परमार्थेन जातोऽपि कश्चिन्न भवति । यो जायते स हेतुप्रत्ययाधीनत्वात्परतन्त्र एव । स च परतन्त्रो जायमानोऽभिनिष्पत्त्या तत्तत्स्वरूपसम्पत्तिकारणभूतया संवृत्या व्यवहारसत्येन जायते । अयमज इत्यभिलाषमात्रम् । व्यावहारमात्रम् । परमार्थस्तु नायमजोऽपि । यः खलु हेतुप्रत्ययापेक्षोऽत एव च परतन्त्रो भावो जायमानो मन्यते सोऽपि स्वकारणभूतया संवृत्यैव जायते न परमार्थेन इत्यभिप्रायः ॥

इह (४ ७३ ७४) संवृतिपरतन्त्रशब्दौ गुर्वर्थौ । तयोराद्यस्तावत् स्तोत्रं व्याख्यातः (४ ५६, ६७) । इदमप्यत्र युक्तं सङ्कलयितुम् । मध्यमरूदर्शन इव शङ्कर वेदान्तेऽपि संवृतिसत्यस्थापरं नाम व्यवहारसत्यं व्यावहारिकं वा सत्यम् । उभयोरपि नययोरपरं सत्यं परमार्थसत्यं नाम । एतयोर्द्वयोर्ध्वव्यवहारपरमार्थसत्ययोस्तथागतसिद्धान्ते प्रथममुपायभूतं द्वितीयं तूपेयभूतम् । तदुक्तं मध्यमकावतारे (६. ६०)^२—

“उपायभूतं व्यवहारसत्य-

मुपेयभूतं परमार्थसत्यम् ।” इति ।

उक्तं च नागाजुनेन (म. का. २४ २०)—

“व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥” इति ।

१ । ४ ७३ ।

२ । म. वृ, पृ. ९७ । वृ. ४ ९७, ६०, ९९ ।

३ । बो. अ. प, पृ. ३७२ ।

यदिह सौगतानां संस्कृतग्रन्थेषु संवृतिसत्यमिति पालिग्रन्थेषु तु तत्सम्मतिसत्यम् (सम्भृतिसत्त्वं) उच्यते । जनानां मिथः सम्मत्या तत्सत्यं भवतीति तदभिप्रायः । स्वभावावरणादाकृतप्रकाशनाच्च संवृतिः ।^१ आह चात्र चन्द्रकीर्त्तिः (म. अ. ६. २३)—

“सम्यग्मृपादर्शनलब्धभावं

रूपद्वयं विभ्रति सर्वभावाः ।

सम्यग्दृशां यो विषयः स तत्त्वं

मृपादृशां संवृतिसत्यमुक्तम् ॥”

अथास्त्यर्थविशेषः परतन्त्रशब्दस्य शास्त्रेषु सौगतानाम् । तथाहि । सन्ति तेषां त्रीणि लक्षणानि स्वभावा वा । यथा । परिकल्पित-
लक्षणं परतन्त्रलक्षणं परिनिष्पन्नलक्षणं च । परिकल्पितस्वभावः परतन्त्रस्वभावः परिनिष्पन्नस्वभावश्च ।^२ क्वचिच्च समासेन कल्पिततन्त्रनिष्पन्नशब्दैस्त एव ख्यायन्ते ।^३

माध्यमिकानां योगाचाराणां च सिद्धान्ते सर्वं वस्तु शून्यं चित्तमात्रं वा भवदपि तत्तदाकारेणाभासते । तदिदमस्य स्वरूपं लक्षणं वा परिकल्पितम् । यद्विदं कल्पितं स्वरूपं तदात्मनो हेतुं प्रत्ययं चापेक्ष्य जायत इति तत्परतन्त्रं लक्षणं प्रतीत्यसमुत्पन्नमित्यर्थः । यत्पुनस्तत्तद्वस्तु तेन तेन कल्पितेन स्वरूपेण सर्वदा शून्यं तदस्य परिनिष्पन्नं लक्षणम् । एतदेवान्यथोच्येत सर्वदाऽविकारपरिनिष्पत्त्यापि तत्परिनिष्पन्नम् ।^४

१ । आह प्रज्ञाकरमतिः (बो. अ. प. पृ. ३६२)—

२० “सन्नियत आन्नियते यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणादाकृतप्रकाशनाच्चानयति संवृतिः । अविद्या मोहो विपर्यास इति पर्यायाः । अविद्या ह्यसत्पदार्थस्वरूपारोपिका स्वभावादर्शनावरणात्मिका च सती संवृतिरुपपद्यते ॥”

२ । म व्यु (क), ८७ ; त्रि. ३९ ; त्रि नि १—

कल्पितः परतन्त्रश्च परिनिष्पन्न एव च ।

२५ प्रय. स्वभावा धर्माणां गम्भीरज्ञेयमिष्पते ॥

एवमेव म वि. टी १ ६ ।

३ । “बुद्ध्या विदेध्यमानं हि न तन्त्रं नापि कल्पितम् ।

निष्पन्नो नास्ति वै भावः कथं बुद्ध्या प्रकल्प्यते ॥”

छ अ १०. ३७४ ।

३० ४ । “अविकारपरिनिष्पत्त्या स परिनिष्पन्नः ।” त्रि, पृ ४० ।

“तस्यासंस्कृतत्वाच्चिद्विकारत्वेन परिनिष्पन्नत्वात् ।

म. वि. ६, ४ १९

एषां च लक्षणानां द्रव्यतोऽसत्त्वेऽपि व्यवहारतो भावात्स्वभावत्वम् ।
अत्रोदाहरणमाह व सु व न्धु खि स्व भा व नि र्दं शे (२७-२८)—

“भायारुतं मन्ववशात्ख्याति हस्त्यात्मना यथा ।

आकारमात्रं तत्रास्ति हस्ती नास्ति तु सर्वथा ॥

स्वभावः कल्पितो हस्ती परतन्त्रस्तदाकृतिः ।

यस्तत्र हस्त्यभावोऽसौ परिनिष्पन्न इष्यते ॥”

म हा या न सू शा ल ङ्का रे (११. १६) च

“तदाकृतिश्च तत्रास्ति तद्भाश्च न विद्यते ।”

१ । “स पुनर्द्रव्यतोऽसन्नपि व्यवहारतोऽस्तीति स्वभाव उच्यते ।” इति
स्थि र म तिः । म वि सू, पृ १९ ।

२ । सुगममिदं भविष्यतीति परिकल्पितादिलक्षणमिदोपन्यस्यते । त्रिं शि-
का या म् (पृ. ३९)—

“येन येन विकल्पेन यद्यद्वस्तु विकल्प्यते ।

परिकल्पित एवासौ स्वभावो न स विद्यते ॥” २० ॥

[नूनमिदं ल ङ्का ष ता र सु त्र मूलकम् । उक्तं ह्यत्र (पृ १६१) यत्पुनरुक्तं १५
भगवता येन येन विकल्पेन ये ये भावा विकल्प्यन्ते न द्वि स तेषां स्वभावो
भवति । परिकल्पित एवासौ । ०”]

[स्थि र म ति र्वाचष्टे] “आध्यात्मिकवाद्यविकल्पवस्तुभेदेन विकल्पानामा-
नन्तरं प्रदर्शयन्नाह ये न ये न वि क ल्पे ने ति । य द्द व स्तु वि क ल्प्य ते । ०
आध्यात्मिकं वाद्यं चान्तशो यावदपुद्गलमा अपि ।, प रि क ल्पि त ए वा सौ २०
स्वभाव इत्यत्र कारणमाह न स वि द्य त इति यद्वस्तु विकल्पविषयस्तद्यस्मात्
सत्ताभावात् विद्यते तस्मात्तद्वस्तु परिकल्पितस्वभावमेव । न हेतुप्रत्ययप्रति-
बद्धस्वभावम् । ० परिकल्पितानन्तरं परतन्त्रस्वभावो वक्तव्य इत्यत आह—

“प र त न्त्र स्व भा व स्तु वि क ल्पः प्र त्य यो ङ्ग षः ।”

अत्र वि क ल्प इति परतन्त्रस्वरूपमाह । प्र त्य यो ङ्ग ष इत्यनेनापि परतन्त्रा- २५
भिधानप्रवृत्तिनिमित्तमाह । ० प रे र्हे तु प्र त्य यै स्त न्न्य त उ त्पा ष त इ ति

अवगतं संवृतिसत्यं परमार्थसत्यं च । तत्र परिकल्पितस्वभावः
परतन्त्रस्वभावश्च संवृतिसत्यस्य विषयः । परिनिष्पन्नस्वभावस्तु
परमार्थसत्यस्य । अतो युक्तमुक्तं (४. ७३) परतन्त्रः संवृत्यैव स्यान्नतु
परमार्थेन । संवृत्यैव च स जायते न तु परमार्थेन (४. ७४) । तदेतद्विवृतं
५ विस्पष्टं प्र ज्ञा क र म ति ना (वो. अ. प., पृ. ३५४ ३५५)—

“सर्वस्य हि प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निःस्वभावता पारमार्थिकं
रूपम् । यथाप्रतिभासं सांवृतस्यानुपपन्नत्वात् । तथा हि । न तावद्यथा-
परिट्टश्यमानरूपेण सत्स्वभावो भावः । तस्योत्तरकालमनवस्थानात् ।
स्वभावस्य च सर्वदाऽनागन्तुकतयाऽविचलितरूपत्वाद् यो हि यस्य

१० परतन्त्र इत्यर्थः ।^१ स्वतोऽन्यहेतुप्रत्ययप्रतिबद्धात्मलाभ इति यावदुक्तं
भवति । उक्तः परतन्त्रः । परिनिष्पन्नः कथमित्याह—

निष्पन्नस्तस्य पूर्वैण सदा रहितता तु या ॥२१॥^२

[स्थिरमिति व्याचष्टे ।] “अविकारपरिनिष्पत्त्या स परिनिष्पन्नः । तस्येति
परतन्त्रस्य । पूर्वैणेति परिकल्पितेन । तस्मिन्विकल्पे ग्राह्यग्राहकभावः
१५ परिकल्पितः । तथा हि । तस्मिन्विकल्पे ग्राह्यग्राहकत्वमविद्यमानमेव परिकल्प्यत
इति परिकल्पितमुच्यते । तेन ग्राह्यग्राहकेण परतन्त्रस्य सदा सर्वकालमत्यन्त-
रहिततायासपरिनिष्पन्नस्वभावः ।”

निरोधाकाशनिर्वाणानि परिनिष्पन्नानि ।

एतेषां त्रयाणां स्वभावानां लक्षणानां वा परिकल्पितं नामाद्वैतवेदान्तिनां
२० प्रातिभासिकेन सत्येन । परतन्त्रं व्याचष्टारिकेण । परिनिष्पन्नं च पारमार्थिकेन
कथञ्चित्संबद्धति । अत्र विविधो विस्तर एषु ग्रन्थेषु लभ्यते । वि. सि., पृ.
५१४-५६१ ; त्रि. नि. ; छ. सू., पृ. १२६, १२७, १६९, १७०, १७६ इत्यादिकम् ;
म. सू. अ. ६. १ ; ११. १३, १८-४१, १९-५१, ७८, ७९ ; स. नि. ६ ।

१ । अत्र “तन्नात इति परतन्त्र उच्यते इत्यर्थः” इति मुद्रितपुस्तकपाठः । स च न युक्तः ।
२५ अथाह म ध्या न्न वि भा ग म् त भा ष्य टी का (पृ. १८) “याद्यं ग्राहकं च स्वभावगुणत्वाद्-
भूतमभ्यसीति परिकल्प्यत इति परिकल्पित इत्युच्यते । स पुनर्द्रव्यतोऽसत्प्रति व्यवहारतोऽस्येति
स्वभाव उच्यते । परतन्त्रः परबन्धो षट्प्रत्ययप्रतिषेद्धजनकत्वात् ।” “पूर्वैणेतुप्रत्ययेष्वनाते
जन्यते न तु स्वयं भवतीति परतन्त्रः ।” पृ. २० ।

२ । इदमुक्तमन्वय (म. सू. टी., पृ. १८)—

“कल्पितेन स्वभावेन तस्य यावत्प्रत्ययत्वात् ।

स्वभावः परिनिष्पन्नो विकल्पज्ञानगोचरः ॥” इति ।

व सु व श्च राह (ततैव, पृ. २०) “याद्यं ग्राहकं च स्वभावगुणत्वाद्-
भूतमभ्यसीति परिकल्प्यत इति परिकल्पित इत्युच्यते । स पुनर्द्रव्यतोऽसत्प्रति व्यवहारतोऽस्येति
स्वभाव उच्यते । परतन्त्रः परबन्धो षट्प्रत्ययप्रतिषेद्धजनकत्वात् ।” “पूर्वैणेतुप्रत्ययेष्वनाते
जन्यते न तु स्वयं भवतीति परतन्त्रः ।” पृ. २० ।

३०

स्वभावः स कथं कदाचिदपि निवर्तेत । अन्यथा तस्य स्वभावताहानि प्रसङ्गान्निस्वभावतैव स्यात् । नापि स उत्पद्यमानः सत्स्वरूपेण कुतश्चिदागच्छति निरुध्यमानो वा स्वचित्सनिचयं गच्छति । अपि तु हेतुप्रत्ययसामग्री प्रतीत्य जातस्य परायत्तात्मलाभस्य प्रतिविम्बस्यैव कुतः सत्स्वभावतेति” विस्तरः ॥

५

इदं चोक्तं शा न्ति दे वे न (वो. अ. ६ १४४—१४५)—

“मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मितं ।

आयाति तत्कुतः कुत्र याति चेति निरूप्यतां ॥

यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिविम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कुतः ॥” इति । १०

अ न व त त ह वा प स ड् क म ण सू त्रे (वो. अ. प, पृ. ३५५; म. वृ, पृ. २३६) च—

“यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो

न तस्य उत्पादु सभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥” इति ।

१५

“चित्तस्पन्दितमेवेदं प्राहप्राहकरुद्गुम्” (४. ७२) इत्ययमर्थः प्रागसकृच्चिन्तितः । उपक्षिप्तश्च तेनाभूताभिनिवेशः । अथ तस्यैव विशेषश्चिन्त्यते—

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

२०

द्वयाभावं स बुद्धौ न निर्निमित्तो न जायते ॥७५॥

अस्ति तावद्लोकेऽभूताभिनिवेशः अभूतेऽसत्यभूतेऽसति प्राहप्राहकरूपेऽभिनिवेश आग्रह इहायं शुक्लः शाटक इत्यादिरूपः । किं कारणं लोकोऽयमभूतेऽभिनिवेशते न पुनर्भूतार्थमेव पश्यतीत्युच्यते यस्मान्तत्र द्वयं प्राहप्राहकरूपं न विद्यते । द्वयं नाम चेद्भूतार्थोऽभविष्यन्नाभूताभिनिवेशोऽभविष्यत् । न त्येतदस्ति । अस्माद्भूताभिनिवेश एव । अतो यदा सोऽभूताभिनिवेशो द्वयाभावं

२५

इदमत्रागन्तव्यम् । उक्तयोरभयोरपि (४. ७५, ७६) कारिकाया-
 स्तरार्धे "स बुद्धधैव" न जायते" इति "स बुद्धधैव" निवर्तत" इति चेद्
 कथमयं शब्दान्वयः । नूनमिह द्वितीयायां कारिकायां बुद्धधैवेति क्रियायाः
 कर्तृपदमन्यत् (स इति) । अन्यघ (तद्विति) विनिवर्तत इति
 क्रियायाः । न चेदमुपपद्यते । समानकर्तृकत्वं खल्वत्रापेक्ष्यते ।
 यथानुजास्ति पा णि निः (३. ४. २१) । द्वितीयकारिकार्थविचारणया
 स्पष्टं प्रतीयते प्रथमकारिकाया भाष्ये कृता व्याख्यानं न साधीय इति ।
 तस्मादेतस्यामपि कारिकायां समेनैव कारणेन न प्राप्नोति शब्दान्वयः ।

नैव दोषः । न खलु न प्राप्नोति शब्दान्वयः । न हायमेकान्तेन नियमो
 द्वयोर्धात्वर्थयोः समानकर्तृकत्व एव पूर्वकाले त्वादिप्रत्ययो भवतीति ।
 अनियमेन हि समानकर्तृकत्वे चासमानकर्तृकत्वे च स प्रत्ययो भवति ।

१ । यथा का लि डा सः (१. ५, १. ७७)—

"अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां क्षताप सा ॥"

म छि ना थ स्तु स्व चैदुप्यप्रतिभया अनाराध्येत्यसेषवित्येति कथयन्कथञ्चित्समादधौ ।

ईदृशा बहवः प्रयोगा भाषायाम् । यथा । मृतं हृष्टा दुःखं भवति । प्रियं हृष्टा
 सुखं स्यात् । सुखमुत्पद्यते । अवांचीनास्तु व्यवहारनिममपनिनीपत्र ईदृशेषु
 स्थानेषु स्थितेत्यादिशब्दमध्याहृत्य कथञ्चित्समादधति । स. सा. (धो श्या मा-
 च र ण क पि र त्तन-संस्कृतम्, कलिकाता, १११८, प. सं), कृदन्तपादः,
 ४०७ ; सु. बो. (धो स ब ल च न्द्र मि त्र संस्कृतम्), कलिकाता, १११६,
 प. स) सूत्रम् १११६ ; का. व्या. (सटीकम् धो गु ङ ना थ वि घा नि धि
 भ ङ्गा चा र्यं संस्कृतम्) कलिकाता, १८१९, वा. स.), कृदृत्तिः, सूत्रम् ४११ ।

अति प्राचीनायामपि वाचि प्रचुरा ईदृशाः प्रयोगाः । यथा—

अग्ने दे (१०. १४. ११) "स्त्रियं हृष्टाय कित्तवं तताप ।" आत्मनस्त्रियं
 हृष्टाय कित्तवस्तप्यत इति तदर्थः ।

शत प थ प्रा ह्णु णे " ते पत्तव ओषधीर्जग्ध्वा अपः पीत्वा तत एष रसः
 सम्भवति ॥"

दने ता इव त रो प नि प दि (१ ११) 'ज्ञात्वा देवं सर्षपाशापहानिः ।"

म हा भा र ते च भ ग व द्नी ता या म्—

"हृष्टे मान्स्वजनान्कृष्णं सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥"

१. ४८ ।

"निहृत्य धार्तराष्ट्राघ्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥" १. १९ ।

"यज्जात्वा नेह भूपोऽन्यज्जातव्यमवशिष्यते ।" ७. २ ।

"तच्च संस्मृत्य संस्मृत्यो विस्मयो मे महान् राजन् । हृष्यामि च
 मुहुर्मुहुः ॥" १८. ७७ । पृथमनेकानि । यथा तदर्थे १. २४, १९ १६ ।

अवसितं प्रासङ्गिकम् । अथ प्रकृतमनुसरामः । योऽयमस्मदा-
चा र्य स्याभूताभिनिवेशः स खलु विज्ञानवदिनां ताथागतानामभूतपरिकल्प
एव । यथोक्तं लङ्का व ता रे (पृ २४६-२५०)—

“अभूतपरिकल्पोऽभूतपरिकल्प इति भगवन्नुच्यते । कतमस्यैतदु
५ भगवन्धर्मस्याधिवचनं यदुताभूतपरिकल्प इति । किं वा प्रतिविकल्पय-
न्नभूतपरिकल्पो भवति । भगवानाह । साधु साधु महामते ।* नृणां
प्राहाप्राह्नाभिनिवेशाभिनिविष्टानां च* बाह्यविचित्रार्थोपलम्भाभिनिवेशाच्च
चित्तवैतकलापो विकल्पसंशब्दितः प्रवर्तमानः प्रवर्तत आत्मात्मीयाभि-
निवेशात् ।”

१० इदं चाह मै त्रे य ना थः स्वकीये म ध्या न्त वि भ ङ्गे (१-२)—

“अभूतपरिकल्पोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।” इति ।

इदं चास्म दा चा र्य स्य प्रकृतं वचनम्—

“अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।” इति ।

क्रियदनयोर्वचनयोः साम्यमित्यतिस्फुटम् । न च न सुगमं कतरन्

१५ नामैतयोः कतरस्याकर इति ॥

उक्तं कथं नामाभूताभिनिवेशो निर्निमित्तो न जायत इति । अथ
निवृत्ताप्रवृत्तस्य चित्तस्य निश्चला स्थितिरेव बुद्धानां पुरुषार्थ इति वक्ष्यते
(४. ५०) । तत्र कथं चित्तं निवर्तते न च पुनः प्रवर्तत इत्युत्तर-
कारिकायामुच्यते—

२० यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥७६॥

अस्ति चित्तस्योत्पत्तौ हेतुनिमित्तं यथा प्रागुक्तम् । स च
त्रिविधः । उत्तमो मध्यमोऽधमश्च । उत्तमाद्धेतोरुत्तमं मध्यमान्मध्यम-
मधमाच्चाधमं चित्तं जायते । यदा पुनश्चित्तं प्रयाणामेकमपि हेतुं
२५ न लभते तदा न जायते । कुतो उ खलु हेत्वभावे फलं
जायेत । न जानु जायेतेति भावः ।*

१ । विवृणोति चेद् स्थि र म तिः “स्वात्मन्यविद्यमानेन प्राणप्राहकारेण
प्रख्याते[न व्याप्तं भ्रान्तरूपत्वम्]” इति ।

२ । ४. ५७, ५८ ।

उपक्षिप्ता चित्तस्याप्रवृत्तिरूपानुत्पत्तिः । सैव परिदीप्यते—

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाद्भया ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥७७॥

कारिकेयं कुतोऽपि विकलेव प्रतिभाति । तथा हि । प्रथमार्धे वाक्यमपूर्णम् । न ह्यत्र येयमुक्तानुत्पत्तिः सा का कीदृशी किं वा तस्या इति किञ्चिदप्युक्तम् । न च चित्तस्य यानुत्पत्तिः [सा] समाद्भया च [भवतीति] कथञ्चिद्व्याख्यानेऽपि द्वितीयार्धस्य गम्यते कश्चित्सम्बन्धः । किं नाम वा परामृश्यते तच्छब्देन । कश्च योपन्यस्तो हेतुर्यत इति पदेन । किं वाभिप्रेयते समन्वितैरुपपरैर्निखिलैः पदैः । भाष्ये कृदुद्घातानं च न रमणीयम् । तस्मादेतयोर्द्वयोरर्धयोर्मध्ये अपरमर्धद्वयं कथञ्चित्स्वलितमिति प्रतिभाति । अतः सर्वथा दुरवगमत्वेन द्वितीयार्धं परित्यज्य केवलं कथमपि प्रथमार्धमेव व्याकृतुं प्रयत्यते—

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिरप्रवृत्तिः । सति प्रागुक्ते निमित्ते ग्राह्यप्राहरूपे द्वये चित्तमुत्पद्यते । असति तु तु नोत्पद्यते । इति यानुत्पत्तिः सा समा अद्भया च । साम्यं तावत्पूर्वमेव (३. २, ३४) व्याख्यातं व्याख्यास्यते च (४. ५०, ६४, १००) इदं चोक्तं चन्द्र कीर्ति ना (म वृ, पृ. २७४-२७५)— “मञ्जुश्रीराह । परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादसमतया परमार्थतः सर्वधर्मात्यत्यन्ताजातिसमतया परमार्थतः समाः सर्वधर्मा” इति ॥

अद्वयत्वं च ग्राह्यप्राहरविरहितत्वेन । द्वितीयार्धे चित्तदृश्यशब्दो विवृतः प्राक् (३. ३१ ; ४. २५, ३६) ॥

निमित्तापाये चित्तस्यानुत्पत्तिरुक्ता । पुनरपि च वक्तव्या प्रसङ्गात् । तथा च चित्तानुत्पत्त्या अशोकाभयपदप्राप्तिरूपा परमार्थप्राप्तिरित्युत्तरासु चतसृषु कारिकासूच्यते—

बुद्धानिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथग्नाप्नुवत्^२ ।

वीतशोकं तदाकाममभयं पदमश्नुते ॥७८॥

यदा कश्चित्सत्यां परमार्थानिमित्ततां निमित्तहीनतां व्याकृत
पूर्वां बुद्ध्या ज्ञात्वा वर्तते ।^१ नास्ति चत्तोत्यत्तेर्वस्तुतः किमपि निमित्त
मित्यवगच्छतीत्यर्थः । तदा तस्य चित्तं स्वोत्पत्तेः पृथग् मिश्रमपरं
कमपि हेतुं कारणं निमित्तमनाप्नुवद्बलमानं वीशोकं विगत-
सन्तापमकामं न यत्र किञ्चित्कामयितवमित्येतत् । तथाभयं पदं
स्थितिमश्नुते प्राप्नोतीति भावः ॥

पूर्वार्थस्यैवायं प्रपञ्चः —

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।-

वस्त्वभावं स बुद्धौ व निःसङ्गं विनिवर्तते ॥७९॥

बह्वत्र वक्तव्यं प्रागेवोक्तम् (४. ७५) । तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । समासेन
त्विहाप्नुच्यते । अभूताभिनिवेशाद्धेतोश्चित्तं सदृशे यत्राभिनिवेश
स्तदनुरूपे विषये प्रवर्तते क्रमते । अथ यदा स पुरुषो वस्त्वभावं
वस्तुनश्चित्तोत्पत्तेर्निमित्तभूतस्याभावमसद्भावं बुद्धौ व वर्तते ।^१ नास्ति
तत्र वस्तुतः किमपीत्यनुभवति । तदैतस्य चित्तं निःसङ्गं निःसंसर्ग
निवर्तते प्रत्यावर्तते । द्वयाभावो (४. ७५) वस्त्वभावध्यानार्था-
न्तरभूतौ । द्रः ३. ४५ ; ४. ७२, ७५, ६६, ६६ ॥

१ । ४. २५, २७,

२ । परीक्षितेषु संस्करणेषु पुस्तकेषु च केवलमेकमेव पुस्तकम् (लाहोरनगरे
२० वयानन्दाङ्गलपैदिकविद्यालये) अनुसृत्य आप्नुवदित्येव पाठो मया गृहीतो न
पुनरन्येषु सर्वेष्वपि पठित आप्नुवन्निति । तच्च प्रथमं पदं पूर्वोः कारिकायो-
पठितेन चित्तपदेन सम्बध्यते । ७६—८० कारिकासु द्वि चित्तस्यैव प्रकरणम् ।
७९ तस्यां च कारिकायां तच्छब्देन चित्तमेव पराष्टदयत इति भा व्य का रो ऽ पि
स्पष्टमाह । एषं प्रकृतायामपि कारिकायां (७८) उदेपापेक्षते । “स्यक्त-
बाह्यैवण” (भाष्ये) इत्यकाण्ड एष कस्यचित्पुरुषस्याप्याहारो नोपपद्यते ।
२५ अन्यत्रापि (४. ७६) चित्तमेवोक्तं नान्यत्किञ्चित् । इहापि तद्वदिति शेषम् ।

३ । अत्र न्याकरणप्रदानं पूर्ववत् (४. ७८) समाधेयः ।

एवं निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य चित्तस्य निश्चला स्थितिरैवाधिगन्तव्यो
विषयो बुद्धानामित्याह—

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥८०॥

यदा तच्चित्तं विषयाभिवर्तते न च पुनः प्रवर्तते तदा
निवृत्तस्योपशान्तस्य अप्रवृत्तस्यानुत्पन्नस्य च तस्य चित्तस्य
स्थितिरवस्थितिरवस्था निश्चला निःस्पन्दा हि एव । स एव
बुद्धानां सुगतानां विषयो भूमिः ।^१

तद्य चित्तं साम्यं सममेव साम्यम् । विवृतमेतद् दिवरीष्यते च
(४. ७७. ६३' ६५) ।^२ तच्च चित्तमजं यथा व्याकृतं पुरस्तादस-
कृतं ।^३ अद्वयं प्राहप्राहकरहितं च ।

१ । तदुक्तं लङ्का व ता रे—

“चित्तमात्रं निराभासं विहारो बुद्धभूमि च ।

एतद्वि भाषितं बुद्धैर्भाषन्ते भाषयन्ति च ।” १०. १०५ ।

“अर्थाभासे च विज्ञाने ज्ञानं तयतागोचरं ।

परावृत्तं निराभासमाद्याणां गोचरो ह्यसौ ॥” १० १४८ ।

“विषयः स हि बुद्धाना”मित्ययं तृतीयः पादः कारिकायाः स्फुटमेवैतानि
सौगतशास्त्ररचनानि स्मृतिपथं प्रापयति—“विषयः सर्वबुद्धाना”मिति (घ श,
पृ. १५९) ; “विषयः स हि बुद्धाना”मिति (च तुः श ति का, पृ ४९७) ;
“यो बुद्धानां विषय” इति (वि, पृ ६) ; “बुद्धगोचर” इति (वि, पृ ११) ;
“यत्प्रमाणो बुद्धविषयः” इति (स प्र. पा, पृ १२०, ५ क) ; “बुद्धानां
विषयादपी”ति (म सू अ २०—२१, २६) ; “आद्याणां गोचरो यथा” इति
च (छ. सू. ३, ८०) ।

२ । इदमुक्तं व ज्र ष्ठे दि का या सू (पृ ४१)—“अपि तु ललु पुनः
स्रुते सम. स धर्मो न तत्र कश्चिद्विषयः । तेनोच्यतेऽनुत्तरसम्बन्धसम्बन्धिः ।
निरात्मत्वेन निःस्वभावत्वेन निर्जीवत्वेन निष्पुद्गलत्वेन सदा सानुत्तरा सम्बन्ध-
सम्बन्धि”रिति ।

३ । अजराब्दस्य समशाब्दस्य च तदर्थकयोरन्ययोर्वा शब्दयोर्युगपत्प्रयोग
भारगशास्त्रेऽस्मिन्नसत्कृत्क्रियते । यथा “अजाति समतां गतम्” (३ १) इति ;
“अजं साम्यम्” (४ ९३, ९५, १००) इति च ।

चित्तस्वयेयं निश्चला स्थितिरेवान्यत्र (३. ४६) “अनिद्मनं” चित्त-
मित्युक्तम् । उक्तं च तत्रैव तत्त्वस्तु ब्रह्मेति । यथा—

“यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिद्मनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥”

इयमेव च चित्तस्य निश्चला स्थितिर्व्यतिशोकमकाममभयं पदमित्य-
स्याद्यायै णा न्यत्र (४ ७५) प्रकटीकृता । सुगतशास्त्रे (त्रि, पृ ४३)
त्वियमेव “विशतिमात्रतायां चित्तमवस्थितं भवतीति” वर्णयते ॥

“विषयः स हि बुद्धानां”मिति (४ ५०) व्याकृतं तच्चित्तं भूयोऽपि
व्याक्रियते—

१० अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मधातुः स्वभावतः ॥८१॥

१। आह च भाष्यकारः (४ ८०) “चित्तस्य निश्चला चलनवर्जिता
महास्वरूपैश्च तत्रा स्थितिर्येषा ब्रह्मस्वरूपा स्थितिश्चित्तस्य अद्वयविज्ञानैकरसवन-
लक्षणेति” (४ ८०) । “अनिमित्तस्य चित्तस्येति या मोक्षाख्यानुत्पत्तिरिति

२। च (४. ७७) । इदं श्लोकम् (ल सू १० १२९)—

“चित्तं प्रवर्तते विध्रं चित्तमेव विमुच्यते ।

चित्तं हि जायते नान्यचित्तमेव निरुच्यते ॥”

२। अयं प्रथमः पादः प्रागपि द्विरधिगतः (१ १६, ३. ३६) ।

३। छा. उ. ८ ४ २ । “सकृद्विभातं सर्वज्ञ”मिति तु पूर्वमप्यधिगतम्

२० (३. ३६) । ब्र :—५., उ उ. ९ ; मुक्ति उ. २ ७३ ।

४। धानन्दाश्रमपरिगृहीतेषु मया च परीक्षितेषु कतिपयेषु युक्तकेषु “धर्मो
धातुः स्वभावतः” इति पाठः । अन्येषु तु “धर्मो धातुस्वभावतः” इति । भाष्य-
कारस्य द्वितीय एव पाठोऽसम्मतः । आ न न्द गि रि ल्त्तु “धातुस्वभावतः”
इत्येकं पदं गृहीत्वा व्याचष्ट इति श्रुत्स्नेतमेव पाठमनुमन्यते । तथाप्यनयोक्तया

२५ “धातुः स्वभावतः” पाठोऽप्यनेनाज्ञायतेति स्पष्ट प्रतीयते । वस्तुतोऽपि “धर्मधातु-
स्वभावतः” इत्येव पाठ उपपन्न इति स एव मया मूले विन्यस्तः । सौगत
शास्त्रेष्वविद्यप्रसिद्धस्यापि धर्मधातुशब्दस्य सर्वधापरिचयाभावात्तदेव “धर्मो
धातुः स्वभावतः” इति “धर्मो धातुस्वभावत इति च पाठादुद्भूतौ ।” यद्यपीह
प्रथमोऽसमस्तः पाठः (“धर्मो धातु”रिति) कथञ्चिद्गृह्येतापि, द्वितीयस्तु

३० न शक्यते प्रदीतुम् । विस्तर उपरिष्टाद्दृश्यो मूले ।

तत्खलु निवृत्ताप्रवृत्तं निश्चलं चित्तं न जायत इत्यजम् ।
 तच्चानिद्रमलीनम् । अस्वप्नमविक्षिप्तं च । तद्विवं द्वयमपि प्राग्वि-
 वृतम् (१. १४, १६ ; ३. ३६) । किञ्च तत्तादृशं चित्तं स्वयमात्मना
 प्रभातं प्रभास्वरं भवति स्वयंज्योतिरित्यर्थः । हि यतस्तादृशचित्त-
 रूप एष धर्मधातुः परमार्थः प्रकृत्या सकृद्विभातः सदैव प्रभास्वर ५
 एव । कः पुनरेष धर्मधातुः । किं वास्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । आह ।
 “आर्यधर्महेतुत्वाद्धर्मधातुः । आर्यधर्माणां तदालम्बनप्रभवत्वात् ।”
 हेत्वर्थोऽत्र धात्वर्थ इति म ध्या न्त वि भा ग सू त्र भा ष्ये (१. १७ ;
 पृ. ४२) व सु ब न्धुः । विवृतं चैतत्तत्र टीकायां स्थिरमतिना
 “धर्मशब्देनात्रार्यधर्माः सम्यग्दृष्ट्या [दय सम्यग्विमुक्तिज्ञानपर्यन्ताः । तेषां १७
 हेतुरिति धातुः ।” स्वलक्षणोपादाय रूपधारणोऽयं धर्मशब्दो वर्तते
 इत्याह हेत्वर्थो ह्यत्र धात्वर्थः ।”

बहवः पर्याया धर्मधातोः । मै त्रे य ना थे न तु प्राधान्येन
 पञ्चैवोद्दिष्टा म ध्या न्त वि भा ग सू त्रे (१. १५ = म. सू टी, पृ. ४१)—

“तथता भूतकोटिश्चा” निमित्तः [परमार्थकः] । १५

धर्मधातुश्च पर्यायाः शून्यतायाः समासतः ॥”

अर्थाश्चैषां तत्रैवोत्तरकारिकायां (१. १६) तेनैवोक्ताः समासेन ।
 यथा—

“अनन्यथाऽपि पर्यासतन्निरोधार्यगोचरैः ।

हेतुत्वाच्चार्यधर्माणां पर्यायार्थो यथाक्रमं ॥” २०

“एवमन्येऽपि पर्याया इहानुक्ताः प्रवचनादुपधायी” इति चाह
 तत्र स्थि र म तिः । नो धि च र्या व ता र प जि का यां (पृ ३५४)
 प्रज्ञा क र म ति श्च ~ तस्मादन्यस्माच्च संगृह्य प्रदर्शयति पर्याया-
 ननेकान् ॥

१ । उपादायरूपं नाम भौतिकं रूपम् । ५

२ । “आर्यधर्महेतुत्वाद्धातु”रिति स्थि र म तिः (त्रि, पृ. ४४) ।

३ । अयं शब्दः स्थि र म ति नै ध व्याख्यातः । “भूतकोटिरिति भूतं
 सत्यमविपरीतमित्यर्थः । कोटिः पर्यन्तः । यत परेणान्यजज्ञेय नास्त्यतो भूत-
 कोटिभूतपर्यन्तः” इति । म सू टी, पृ ४१ ।

अथोक्तधर्मधातुगतमेव किञ्चिद्विमृश्यते । तन्नोत्तरं करिकाद्वयं सहैष गृह्यते—

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं वित्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥५२॥

५ आस्त नास्त्यस्ति-नास्तीति नास्ति-नास्तीति वा पुनः ।

चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येष चालिशः ॥५३॥

१० यस्य कस्य च प्राह्यप्राहरूपस्य धर्मस्य पदार्थस्य ग्रहेण प्राहेणाभिनिवेशेन पूर्वोक्तेन (४ ७५, ७६) यो ग्रहं करोति तस्य सुखं नित्यं सदात्रियत आच्छाद्यते । दुःखं च सदा वित्रियते उद्भिद्यते । प्राह्यप्राहकाभिनिवेशेन पुरुषस्य सुखं तिरोधत्ते दुःखं तु प्रादुर्भवतीति भावः ॥

किञ्च । असौ भगवान् धर्मधातुः (क) अस्ति विद्यत इति । (ख) नास्ति न विद्यत इति । एवम् (ग) अस्ति नास्ति चेत्युभयमिति । (घ) वा अथवा पुनः न अस्ति न च नास्तीत्यनुभयम् । अत्र द्वितीये पादे प्रथमो नकारो द्विर्ग्रहणीया यथा गृहीतः । एवमभिनिवेशमानो चालिशो मूढश्चतुर्भिर्विकल्पैस्तं भगवन्तमावृणो-

० १ । यथा वा तथा वा यत्किञ्चिल्लोके विभूतिमच्छीमवूर्जितं वा तदेव भगवदित्युच्यते । यथा भगवती भवितव्यता । अन्यच्च । प्रज्ञापारमितेति धर्मधातोरपरं नामेत्युपरिष्ठाद्भूयते । सा च प्रज्ञापारमिता भगवतीति, वर्णयते सौगतानां न ह सा ह सि का प्र ज्ञा पा र मि ता दिपु । अतोऽपि धर्मधातौ भगवच्छब्दप्रयोग उपपन्न एव । आत्मनि प्रभुशब्दप्रयोगोऽप्यीदृश एव (भ गौ. ९ १४) ।

२५ इदं चेद्भावगन्तव्यम् । अन्नोत्तरत्र च (४. ८२, ८४) भगवच्छब्देनात्मा पराश्रयत इति भाष्यकारानन्दगिरिश्च । न त्येतदुपपद्यते । तथा हि । निवृत्तादिपु. (४ ८०-८४) पञ्चकारिकाश्च निवृत्ताप्रवृत्तत्वं वित्तस्य निवृत्तस्थितिवेदं मुख्यो विषयः । उत्तरयोरपि द्वयोः (४. ४९, ४६) स एवाधिकाधिकं चिन्त्यते । तस्मात्कुतोऽत्रावकाश आत्मनः । अतो धर्मभादुरेवात्र प्रहीतव्यः ।

त्याच्छादयत्येव । कथम् । चतुर्भिर्विकल्पैरित्याह चलेत्यादि ।
 भत्र पाठक्रममपहायार्थक्रम आदरणीयः । तेन च चलस्थिरोभया-
 भावैरिति स्थिरचलोभयाभावैरिति पठनीयम् । ते च स्थिरादय-
 क्षत्वारः शब्दा अस्तौत्यादिभिश्चतुर्भिः शब्दैर्यथाक्रमं सम्बध्यन्ते ।
 स्थिरः स्थायी नित्य इत्यर्थः । अस्तौ भगवानित्यः इति विकल्प्य ५
 अस्तौति बालिशो मन्यते । एवमन्येष्वपि । चलोऽनित्यः । असावनित्य
 इति विकल्प्य स नास्तीति मन्यते । उभयः स्थिरश्च चलश्च ।
 नित्यानित्य इति भावः । असावीदृश इति विकल्प्यासावस्ति च
 नास्तिचेति स मन्यते । अभाव इत्युभयाभावो नित्यानित्योभयाभाव
 इत्यभिप्रायः । एव चास्तौ न नित्यो नानित्य इति विकल्प्य स १०
 बालिशो न अस्ति न च नास्तीति मन्यमानश्च तमावृणोति ॥

अस्ति-नास्त्यादिभिश्चतुर्भिर्विकल्पैर्धर्मधातुरात्रियते । वस्तुतस्तु स
 न तथेति यः पश्यति स पश्यति । स सर्वदृगित्याह—

कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।

भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥८४॥ १५

एतास्तु पूर्वकारिकायामुक्ताश्चतस्रः कोट्योऽन्ता निर्णयाः
 सिद्धान्ता विकल्परूपा इति भावः । यथा । अस्ति । नास्ति ।
 अस्ति-नास्ति । नास्ति-न-नास्तीति च । अस्ति स इत्येके । नास्ति
 स इत्यन्ये । अस्ति च नास्ति च स इत्यपरेण न सोऽस्ति
 न च नास्तीति तदितर इति चतस्रः कोट्यो यासां कोटीनां २०
 ग्रहैरुपादानैराग्रहैर्निबन्धैरसत्याभिनिवेशैर्वा भगवान्पूर्वोक्तो धर्मधातुः
 सदावृत आच्छादितः । वस्तुतस्तु स भगवानाभिः प्रागुक्तानिश्चतसृभिः
 कोटिभिरस्पृष्टोऽसदृष्टः । न लेशतोऽपि सम्बद्धः । इत्येवं स
 भगवान् येन दृष्टः स सर्वदृक् सर्वज्ञो (१ १२, ४ ३६) भवति ।

सन्ति वादिनां चतस्रो दृष्ट्यो या इह कोट्योऽन्ता इत्युच्यते २५
 अस्तिनास्त्यादिरूपाः । तत्र वेदान्तिनोऽस्तीत्येवातिष्ठन्ते । तथा हि ।

“अस्तीति युवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ” क. उ. ६. १२ ।

“अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभायः प्रसीदति ।” तदेव, ६ १३ ।

सौगतानां तु तासु नैकापि । तत्त्वं हि तेषां सर्वारोपविनिर्मुक्तम् ।
तदुक्तम्—

“सर्वारोपविनिर्मुक्तं स्वतस्तत्त्वं चक्राशति ।

शून्यताद्यभिधानिस्तु तत्रारोपनिराफिया ॥” त. आ.

माध्यमिकानां च तथागतानां मतं सुस्पष्टमुद्घोषितम्—

“न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥”

सु. स., पृ. १७ ।^१

अत्रैतानि सौगतशास्त्रवचनानि—

“कारणैः प्रत्ययैश्चापि येषां लोकः प्रवर्तते ।

चातुष्कोटिकया युक्त्या न ते मन्मतकोविदाः ॥” ल. सू. ३. २०

“पुनरपरं महामते बालपृथग्जना अनादिकालप्रपञ्चदौष्ट्यस्वप्रति-

विकल्पना नाटके नृत्यन्तः स्वसिद्धान्तनयदेशनायामकुशलाः स्वचित्तदृश्य-

बाह्यभावलक्षणाभिनिविष्टा उपायदेशनापाठमभिनिविशन्ते । न स्वसिद्धा-

न्तनयं चातुष्कोटिकनयविशुद्धं प्रतिविभायन्ति ।” ल. सू., पृ. १७१ ।

“यद्य महामते न कार्यं न कारणं तन्न सन्नासत् । यद्य न सन्नासत्
तच्चातुष्कोटिकबाह्यं । चातुष्कोटिकं च महामते लोकव्यवहारः ।”

ल. सू., पृ. २८२ ।^२

“पुनरपरं महामते चतुष्टयविनिर्मुक्ता तथागतानां धर्मदेशना

यदुतैकत्वान्यत्वोभयानुभयविवर्जिता नास्त्यस्तिसमारोपापवादविनि-

र्मुक्ता सत्यप्रतीत्यसमुत्पादनिरोधमार्गविमोक्षप्रवृत्तिपूर्वका महामते

तथागतानां धर्मदेशना ।” तदेव, पृ. ६६ ।

१ । अत्र कारिकेयं सरह पादस्ये त्युक्तम् । बहुषु च प्रत्येषु धृतेयम् ।
यथा । शा. स २८; य द. स (बौद्धदर्शनम्); ल. सि. स ३. ७
(पाठभेदेन); श्री अ. प, पृ ३९९; सा द. २. ४४ (विज्ञानमिच्छा);
उपः—ब्रह्मजालसूत्र, २ २७ (= श्री नि १ २७) ।

२ । क्वचित्क्वचिच्च चतस्रसु कोटिष्वाद्यास्तिस्र एव दृश्यन्ते न पुनरन्यापि ।
यथा । म का. १. ७, ७. २०; य श. १६ २९; ल. सू., पृ १९६ ।
क्वचित्पुनराद्ये द्वे एव । अत्र प्रष्टव्यो विस्तरो वृत्तिरहितः कुर्वी चतुष्कोटि-
नामके लेखे (शा स्मा र क म न्ये, १९१७ ई ब); पृ ८९ । भत्रानुरूपानि
वेदान्तवचनान्यपि प्रवर्तितानि ।

इदमिह चिन्तयितव्यम् । योऽयं धर्मधातुः स एव वेदान्तिनां
ब्रह्मेति स्पष्टवाचा विवेचितमाचार्येण (३. ४६) । किञ्च । धर्मधातुः
प्रज्ञापारमिता चानर्थान्तरम् । तदुक्तम् । “एतदेव च प्रज्ञापारमिता-
शून्यतातथताभूतकोटिधर्मधात्वादिशब्देन संवृत्तिसत्यमुपादायाभिधीयते”
(बो. अ. प, पृ. ४२१) । प्रज्ञापारमिता च सगौरवाद् भगवतीत्युच्यते ।
धर्मधातुश्च भगवानिति विशिष्यत इति सद्य एव दृष्टम् । किञ्च ।
प्रज्ञापारमितारूपो धर्मधातुरद्वयं ज्ञानमेव । अद्वयं च ज्ञानं तथागत एव ।
यथोक्तं दिङ्नागेन प्रज्ञापारमितापिण्डार्थे (१)—

“प्रज्ञापारमिता ज्ञानमद्वयं स तथागतः ।

साध्या तादर्थ्ययोगेन ताच्छास्त्रग्रन्थमार्गयोः ॥”

अ. अ. आ, पृ. २८; सु. स, पृ. २४ ।

लङ्कावतारसूत्रे (पृ. १९०) च

“यत्सर्वप्रपञ्चातीतं स तथागतः ।”

१ । ओषेरमिलेररघितः प्रज्ञापारमितावादः (आकटा
भोरिपण्डालिया, आंग्लभाषायाम्), ९, पृ. ७, ४९ ।

२ । ल. सू. १ पृ. १८७—१९० । इदमपि तत्रैव (पृ. १९१—१९१)—

“नहि महामते अभावस्तथागतोऽकिन्तु महामते मनोमयधर्मकायस्तस्यैत-
दधिबचनं यत्र (? पदुत ?) सर्वतीर्थकरश्रावकप्रत्येकबुद्धसप्तभूमिप्रतिष्ठितानाम-
विशेषः । सो (?) ऽनुत्पादस्तथागतस्यैतन्महामते पर्यायबचनं । तद्यथा
महामते इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः । इस्तः करः पाणिः । तनुर्देहः शरीरं । पृथिवी
भूमिर्बहुन्धरा । जमाकाशं गगनमित्येवमाद्यानामेकैकस्य भावस्य बहवः
पर्यायवाचकाः शब्दा भवन्ति विकल्पिताः । न चैषां नामबाहुल्याद्वाशब्दबहुत्वं
विकल्प्यते । न च स्वभावो न भवति । एवं महामते अहमपि सहायां
लोकधातौ प्रिभिर्नामासंख्येयगतसदृशैर्बालानां श्रवणाबभासमागच्छामि ।
तैश्चाभिलषन्ति मां न च प्रजानन्ति तथागतस्यैते नामपर्याया इति । तत्र
केचिन्महामते तथागतमिति मां प्रजानन्ति । केचित्स्वयम्भुवमिति नायकं
विनायकं परिणायकं बुद्धमपि नृपभं प्रज्ञाणं (प्राज्ञणमिति पाठभेदः) विष्णुमीश्वरं
प्रधानं कपिलं भूतान्तं अरिष्टं नेमिनं (अरिष्टनेमिनं ?) सोमं भास्करं रामं व्यासं
शुकमिन्द्रं वलिं बहगमिति चैके संजानन्ति । अपरेऽनिरोधानुस्वाद्यशून्यतां
तपतां भूततां भूतकोटिं धर्मधातुं निर्वाणं नित्यं समतामद्वयमनिरोधमनिमित्तं
प्रत्ययं बुद्धहेतुपदेशं विमोक्षमार्गसत्यानि सर्वज्ञं ज्ञानं मनोमयमिति चैके
संजानन्ति । एवमादिभिर्महामतेऽमां जनाः सजानन्त उदकचन्द्र इवाप्रविष्टनिर्गतं
न च बाष्पा अवबुध्यन्ते द्रयान्तपतितया सन्तत्या ।”

धर्मधातुं पश्यतः सर्वज्ञत्वलाभ इत्युक्तम् । तस्मिन् लब्धे कृतं कृतं च लब्धं च लब्धव्यम् । न किञ्चिद्दीहितव्यमवशिष्यत इत्येतदर्थं उत्तरकारिकारम्भः ।

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥८५॥

स पुरुषः कृत्स्नां समग्रां सर्वज्ञतां प्राप्य तेन च अनाप-
न्नादिमध्यान्तम् अनापन्ना अनधिगता आदिमध्यान्ता यस्य तत् ।
यस्य नादिर्न मध्यं नाप्यन्तोऽधिगम्यते तत् । आदिमध्यान्तरहितमित्यर्थः ।
अद्वयं ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यम् ।
१० ब्राह्मण्यं पुनर्ब्राह्मण्यं ब्रह्म वेदेति (पा. ४ २ ५६) । ब्रह्म च प्राग्
(३. ४६) निरूपितं विवृत (४. ८४ वृत्तौ) च । पदं स्थितिमवस्थां
(१ १५ ; ४ ७८) । ब्राह्मण्यमेव पदम् । तच्च प्राप्य । अतः
अस्मात्पदात्परमन्यत् किमीहते इच्छति । न किञ्चिदिति भाष. ।
ततः परं कस्यचिदपीदितव्यस्याभावात् ॥

११ १ । सौगतेषु ग्रन्थेषु भ्रमण इव ब्राह्मणोऽपि सत्क्रियते । तदेतच्छ्रमण-
ब्राह्मणशब्दस्यासकृत्सद्व्ययोगादेव स्पष्टम् । कदाचिदन्वयो ब्राह्मणो न भिद्यते
बुद्धात् । यथा

“उसभं पचरं घोरं महेसि बिजिताबिभं ।

अनेजं नहातकं बुद्ध तमहं भूमि ब्राह्मणं ॥

ध प २६ ४०

२०

इदं चावगन्तव्यम् । सौगतैर्ब्राह्मणशब्दस्य विलक्षणैव काचिद् व्युत्पत्तिः
कल्प्यते । यथा बाहितपापो ब्राह्मण इति (ध प २६ ६) । इदं चाह
शा न्ति र क्षि तः (त स १५८९-१५९०)—

“ये च बाहितपापत्वाद् ब्राह्मणाः पारमार्थिकाः ।

अम्यस्तानलनैरात्म्यास्ते मुनेरेव शासने ॥

इदं च भ्रमणस्तेन चतुर्धा परिकीर्यते ।

शून्या परप्रवादा हि भ्रमणैर्ब्राह्मणैस्तथा ॥

अत्राह क म ल शी लः प ज्ञि का या म् “अत एव भगवतोक्तमिदं भ्रमण इदं च
ब्राह्मण. । शून्या. परप्रवादाः भ्रमणैर्ब्राह्मणैरिति ।”

अद्वयं ब्राह्मण्यमेव पदं विप्राणां शमदमविनयैरधिगम्यमिति मन्वानो
विद्वान्छान्तो भवेदित्याह—

विप्राणां विनयो ह्येव शमः प्राकृत उच्यते ।

दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वान्शमं व्रजेत् ॥८६॥

यदेतदद्वयं ब्राह्मण्यं पदमेव हि एव विप्राणाम् । ते विप्रा ५
येषां चेतसि कस्यचिद्भावस्य समुद्रेकादन्तश्चित्तं वेपत इव । ततश्च
मन्त्रास्तेषां मुखतः प्रादुर्भवन्ति । ते च सामान्येन निघण्टूक्ता
(३. १५) मैधाविनो ये खलु तत्र विप इति विपा इति विपश्चित इति
चान्वर्यमुच्यन्ते । तेषां प्राकृतः स्वाभाविकः विनयो विनीयते-
ऽनेनेति शिखा । एष एव विनय इत्यत्र आयुर्वेदं घृतमित्यादिष्विव कार्यं १०
कारणोपचारः । ईदृशेन प्राकृतेन विनयेन तदद्वयं ब्राह्मण्यं साध्यत इति
भावः । एवमन्यत्रापि । एष एव च तेषां विप्राणां प्राकृतः शमः
उपशमो निवृत्तिरन्तरिन्द्रियनिग्रहो वा । एष च प्रकृतिदान्तत्वात्
प्रकृत्या स्वभावेन दान्तत्वाद्मनाद्धेतोः प्राकृतो दम आत्मनिग्रहो
बाह्येन्द्रियनिग्रहो बोध्यते । शमदमविनयैस्तदेव पदं साध्यत इत्यभि- १५
प्रायः । एवमनेन प्रकारेण विद्वान् पुरुषः शमं व्रजेत् शान्तो भवेत् ।
न तथा किमपि कुर्यात् येन चित्तं विलिप्यत इत्यभिप्रायः । इद्वयं
श्रुतिरनुसन्धेया (वृ. उ. ४. ४. २३) “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतः”
आत्मानं पश्यति ॥”

पूर्वास्तु सप्तस्तु कारिकास्तु (४. ५०-५६) मुख्यतया चित्तं ज्ञानं वा २०
तथा तथा चिन्तितम् । उत्तरास्वपि तिसृषु (४. ५७-५९) तदेव
प्रकारान्तरेण चिन्त्यते—

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥८७॥

अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् । २५

ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥८८॥

यत्सवस्तु यस्तु आलम्बनं ज्ञानस्य विषयो ज्ञेयमिति भावः ।
तेन सहितम् । सोपलम्भं च उपलम्भ उपलब्धिस्तस्य वस्तुन इति

भावः । तेन सहितं चेत्येवं द्वयं द्वाववयवावस्येति द्विविधमिति भावः ।
 यत्र विषयस्तदुपलब्धिश्चेत्युभयमपि वर्तते तदित्यभिप्रायः । इदं
 लौकिकं हालिकादिसकललोकसाधारणमिति भावः । इष्यते ।
 यद्वस्तु विषयविरहितं सोपलम्भं विषयोपलब्धिसहितं च । यत्र
 न विषयोऽपि तदभावेऽपि केवलं तदुपलब्धिरेव विद्यते तत् शुद्धं
 लौकिकमिष्यते । अस्य ज्ञानस्य विषयविरहेण तन्मूलसंसर्गा-
 भावाच्छुद्धत्वं पूर्वस्मादुत्कृष्टत्वं च । यत्पुनरवस्तु विषयविरहितम्
 अनुपलम्भं विषयोपलब्धिविरहितं च तल्लोकोत्तरं "मपरिवितत्वाल्लोके
 समुदावाराभावाभिर्विकल्पत्वाच्च लोकादुत्तीर्णमिति लोकोत्तर"मिति
 १० (त्रि. पृ. ४४) स्मृतं शास्त्रेषु सौगतेषु । एवं बुद्धेः सुगतै-
 र्ज्ञानं ज्ञेयं च सदा विज्ञेयमवगन्तव्यं प्रकीर्तितं प्रख्यापितम् ॥

सुप्रसिद्धं तावल्लौकिकानां परीक्षकाणां च यद्यदा कश्चिदधमप्रज्ञः
 कमप्यश्वं पश्यति तदा तत्र स खल्वश्वस्तस्य सोपलब्धिरितिदुभयमपि
 वर्ततः इति । इदं ज्ञानं ज्ञेयं च लौकिकम् । यदा पुनः कश्चिन्मध्यमप्रज्ञस्तमे-
 १५ वाश्वं पश्यति जानाति च तस्यातात्त्विकत्वं । वस्तुतो नायमश्वोऽपि तु
 वासनावशाज्ज्ञानमेव तद्रूपेण परिणतमिति तदा सोऽश्वस्यैवमसद्भावं
 तत्त्वतो जानन्नपि तमुपलभत एव । तस्येदं ज्ञानं ज्ञेयं च शुद्धं लौकिकम् ।
 यदा तु कश्चिदुत्तमप्रज्ञस्तमेवाश्वं पश्यन्नपि न पश्यति जानाति च
 नायमश्वस्तत्त्वतः तदा तस्य न स विषयो न च तदुपलम्भ इतीदं
 २० लोकोत्तरमुच्यते ॥

"ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेय"मित्युक्तम् (४. ८८) । तत्र सिद्धान्तं ज्ञानं
 ज्ञेयाभिन्नम् । उक्तं चेदं प्रागपि (४. १) । इह ज्ञाने परीक्ष्यमाणे
 लोकरूपेण ज्ञेयमपि वक्तव्यमिति पृथङ्निर्देशः । वस्तुतस्तु ज्ञानमेव
 परीक्ष्यते न पुनर्ज्ञेयमपि । तस्याभावात् ॥

२५ इह लौकिकशुद्धलौकिकलोकोत्तरेषु त्रिषु ज्ञानेषु प्रथमं सुप्रसिद्धं
 सर्वत्र । द्वितीयं तृतीयं च पुनर्द्विज्ञानवादिनां ताथागतानामेव तन्त्रेषु ।
 यथाह मैत्रेयनाथः (म. सू. टी. पृ. १६)—

"परतन्त्रस्यभावो हि शुद्धलौकिकगोचरः ।"

स्थिरमिति च (त्रि. पृ. ४०)—

“निर्विकल्पलोकोत्तरज्ञानदृश्ये परिनिष्पन्ने स्वभावेऽदृष्टेऽप्रतिबिद्धे-
ऽसाक्षात्कृते तत्पृष्ठलब्धशुद्धलौकिकज्ञानगन्धत्वात्परतन्त्रोऽन्येन ज्ञानेन
न गृह्यते ।”

लङ्कावतारसूत्रे (पृ. १५६) त्वेतेषां त्रयाणां ज्ञानानामन्तिमे द्वे
लोकोत्तरं लोकोत्तरतमं चेति मनाभिन्नेन नाम्ना यथाक्रममुक्ते । ५
नाममात्रभेदोऽयं न वस्तुभेद इत्यकिञ्चित्करम् । एवं च तानि तत्र
(पृ. १५६) व्याख्यातानि—

“तत्र लौकिकं ज्ञानं सदसत्पक्षाभिनिविष्टानां सर्वतीर्थकरबालपृथ-
ग्जनानां च । तत्र लोकोत्तरं ज्ञानं सर्वथावकप्रत्येकबुद्धानां स्वसामान्य-
लक्षणपतिताशयाभिनिविष्टानां । तत्र लोकोत्तरतमं ज्ञानं बुद्धबोधि- १०
सत्त्वानां निरभासधर्मप्रविचयादनिरोधानुत्पाददर्शनात् सदसत्पक्षविगतं
तथागतभूमिनैरात्म्याधिगमात्प्रवर्तते ।”

एतदेव लोकोत्तरं लोकोत्तरतमं वा ज्ञानमधिकृत्य व सुबन्धु नै-
वमुच्यते (त्रि., पृ. २६)—

“अचित्तोऽनुपलम्भोऽसौ ज्ञानं लोकोत्तरं च तत् ।”

११

व्याचष्टे चेदं तत्र (त्रि., पृ. ४४) स्थिरमिति—

“तदनेन श्लोकद्वयेन दर्शनमार्गमारभ्योत्तरविशेषगत्या फलसम्पत्ति-
रुद्गायिता विज्ञानमात्रप्रविष्टयोगिनः । तत्र ग्राहकचित्ताभावाद्ग्राह्यार्था-
नुपलम्भाच्च अचित्तोऽनुपलम्भोऽसौ । अपरिबित्त्या’ल्लोके
समुदाचाराभावाग्निर्विकल्पत्वाच्च लोकादुत्तीर्णमिति ज्ञानं लोकोत्तरं २०
च तत् ।”

नैव ज्ञानभेद उपनिषत्सु ॥

१ । सामान्येन तु सौगतशास्त्रेषु लौकिकलोकोत्तरभेदेन पदार्था द्विविधाः
(म. बृ., पृ. १०१) । चत्वारो मार्गाः । चत्वारि मार्गफलानि । मिवांगा-
परनामकोऽसंस्कृतधातुश्चेति नव धर्माः लोकोत्तराः । अन्ये तु चित्तधर्मा २५
लौकिकाः । घ. स., १०९३, १०९४ ।

२ । अयमेव पाठः साधीयानिति प्रतीयते यथा समर्थितो भोत्पाठेन ।
मुद्रितपुस्तके त्ववुचित्त्वादिति दृश्यते । वचनमिदं प्रागपि सकृदुद्धृतमस्यां
प्रकृतकारिकायुक्तौ ।

पतदवगमात्सर्वज्ञत्वं लभ्यत इत्याह—

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतोह महाधिषः ॥८६॥

त्रिविधे पूर्वोक्ते ज्ञाने ज्ञेये च क्रमेण विदिते सति इह हि
 ५ महाधिषो महती धीर्यस्य तस्य । महाधीशब्दो बोधिसत्त्ववाचीति
 बौद्धशास्त्रेषु (म. सु. अ. १६. ७३ ; म. व्यु. ६२७) । सर्वत्र सर्वज्ञता
 स्वयमात्मनान्तरेणैव प्रयत्नमिति भावः । भवति । सर्वज्ञता च
 बुद्धत्वमेव (बो. ध. प., पृ. ४४७-४४८ ; अ. प्र. पा., पृ. ८२-८३) ।
 सा च त्रिविधा । सर्वाकारज्ञता मार्गज्ञता वस्तुज्ञानं च ॥

१० अथ सर्वज्ञतानुकूलाश्चत्वारः पदार्था बौद्धानां महायानतो विज्ञेया
 इत्याह—

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयानतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥६०॥

हेयं त्याज्यं । ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । आप्यं प्राप्यम् । पाक्यं
 १५ पारुयोग्यं पक्तव्यम् । एतानि चत्वारि अग्रयानतो महायानतः
 सुप्रथितात्सौगतसम्प्रदायाद् विज्ञेयान्यग्रयान्तव्यानि । तान्यनुपदमेव
 वितन्त्यन्ते । यत्त्रिस्रग्रयानं नाम तन्महायानमेव नान्यत्किञ्चिदिति

१ । अन्यथापि ज्ञानस्य त्रैविध्यमधिगम्यते । यथा ल द्वा व ता र सू त्रे
 (पृ. १९७) । “तत्र त्रिविधं ज्ञानं स्वसामान्यलक्षणवधारकं चोत्पादव्यया-
 २० पधारकं चानुत्पादानिरोधवधारकं च ।” प्रकृतिश्च ज्ञानस्यैवमुच्यते तत्रैव
 (पृ. १९७) “असङ्गलक्षणं ज्ञानं । असङ्गस्वभावलक्षणं ज्ञानं ।
 अप्राप्तिच्छरणं स्वप्रत्यात्मार्थज्ञानगतिगोचरमप्रयत्नानिर्गमत्वादुदक्यन्प्रयत्नञ्चे ।”
 न पुनरेतत्त्रैविध्यमभिप्रेतमिहेति स्पष्टम् ।

२ । “सर्वत्र सर्वदेति” भाष्यकारः ।

३ । परीक्षितेषु सर्वेषु संस्करणेषु हस्तलिखितपुस्तकेषु च ० पागत इति
 पाठः ।

सुस्पष्टम् । महायानग्रन्थेषु प्रचुरप्रयोगात्तस्य शब्दस्य तस्मिन्नेवार्थे ।
 कदाचिच्चेदं श्रेष्ठयानमित्यपि कथ्यते ।^१ तेषां चतुर्णां मध्ये विज्ञेयात्
 पूर्वोक्ताज्ज्ञेयादित्येतत् । ऋद्धांऽनुरोधात्त्वन्न न व्युपसर्गप्रयोगः । अन्यत्र
 त्रिषु हेयाण्यपाक्येषु उपलम्भ उपलब्धिः स्मृत उक्त इति भावः ।
 अन्यानि त्रीण्युपलभ्यन्ते । न पुनर्द्वयमपीति भावः । तस्य परिकल्पित-
 त्वात् । न हि स्वप्नादिषु परिकल्पितं किञ्चिद्वस्तुत उपलभ्यते ।
 नाममात्रं हि तत् ॥

किं पुनरवगन्तव्यं हेयादिभिश्चतुर्भिः शब्दैः । तत्र यथा व्याख्यात-
 म सङ्गे न (म. सू. अ. ४. ७४, ७५) तथा हेयशब्देन परतन्त्रस्वभावो
 ज्ञेयशब्देन तु परिकल्पितस्वभावोऽवगन्तव्यः ।^२ तदुक्तं महा या न-
 सू शा ल ङ्का रे (११. १३, पृ. ५५)—

“तत्त्वं यत्सततं द्वयेन रहितं भ्रान्तेश्च संनिधयः
 शक्यं नैव च सर्वथाभिलपितुं यच्चाप्रपञ्चात्मकं ।
 ज्ञेयं हेयमथो विशोध्यममलं यद्य प्रकृत्यामलं
 यस्याकाशसुवर्णवारिसदृशी क्लेशाद्विशुद्धिर्मता ॥”^३

१ । तद्यथा । “पिच्छग्रयं सूत्रविनयाभिधर्माः । तदेव प्रथं हीनयानाग्र-
 यानभेदेन द्वयं भवति ।” म. सू. अ. ४. ९३ । एवं स पु. (क). ३. १. ९.
 ६१ ; म. सू. अ., पृ. ८३ ; स. सू. (राजेन्द्रलालमित्रकृतनेपालानीत-
 यौद्धपुस्तकसूचीपत्रम्), पृ. २२९ ; ल वि., पृ. ४०८ ; घ. छे., पृ. ३० ३३ ।
 एवमन्यत्रापि ।

२ । व. छे., पृ. ३० ।

३ । अन्यत्र तु (बो. अ प, पृ. ४४०) “ज्ञेयं पञ्चविध”मुक्तम् । तद्यथा ।
 लोकाधातुः सत्त्वो धर्मो विनय उपायश्चेति (म. सू. टी., पृ. ६) । न त्विद-
 मिहाभिप्रेतमिति प्रतिभाति ।

४ । अन्तिमपादाद्यौ मै त्रे य ना थे नै वमुक्तो म ध्या न्त पि भ ङ्ग सू त्रे
 (१. १७)—

“अव्यातुकनकाकाशशुद्धिविद्युद्धिरिप्यते ।” इति ।

तत्त्वं यदित्यादि श्लोकस्त्वेषो ऽ स ङ्गे नै र्धं तत्र व्याख्यातः (पृ. ९८)—
 “सततं द्वयेन रहितं तत्त्वं परिकल्पितः स्वभावो ग्राह्यग्राहकलक्षणेनात्यन्तमसत्त्वात् ।
 भ्रान्तेः संनिधयः परतन्त्रत्वेन तत्परिकल्पनात् । अनभिलाष्यमप्रपञ्चात्मकं च,
 परिनिष्पन्नः स्वभावः । तत्र प्रथमं तत्त्वं परिज्ञेयम् । द्वितीयं परिहेयम् । तृतीयं
 विशोध्यं चागन्तुकमलाद्विशुद्धं च प्रकृत्या । यस्य प्रकृत्या विशुद्धस्याकाश-
 सुवर्णवारिसदृशी क्लेशाद्विशुद्धिः । न ह्याकाशादीनि प्रकृत्याऽशुद्धानि न
 चागन्तुकमलापामादेयां विशुद्धिर्नैष्यते ।”

आप्यं नाम प्राप्यम् । एतेन धर्मधातुरभिप्रेतः । तदुक्तं म हा या न-
सूत्रालङ्कारे (२६. ५६) “प्राप्यं धर्मधातु”र्यः खलु परिनिष्पन्न-
स्वभावः । पाक्वशब्दान्तु सत्त्वपरिपाकचर्याभिप्रेयते । तदर्थश्च विनयेन
शिक्षया सत्त्वस्य नाम जीवस्याशयस्य वा परिपाचनं परिपाकावस्था-
१ पादनम् । अपरिपक्वाशयो न कथमपि समर्थः परमार्थाधिगम
इति करणीया सत्त्वपरिपाकचर्या । सा चात्मनः परस्य चोभयोः ।”

१ । “सत्त्वपरिपाकचर्या द्वयोरेव परिपाचनार्थम् । परिपाचनं ह्यत्र
विनयनम् ।” म सू अ २०-२१. ४२ ; द्र :—२७. ३, २२, ३६ ; १९. ५६ ;
दि अ, पृ १२५ ; बो भू, पृ २२ ।

१० आत्मपरिपाकस्त्वेषमुक्तः (म सू अ. ८ १)—

“श्विः प्रसादः प्रशमोऽनुकम्पना
क्षमाथ मेधा प्रबलत्वमेव च ।
अहार्यताङ्गैः समुपेतता भृशं
जिनात्मजे तत्परिपाकलक्षणम् ॥”

१५ “श्विमंहायानदेशनाधर्मैः । प्रसादस्तद्देशके । प्रशमः छेशानाम् । अनुकम्पा
सत्त्वेषु । मेधा प्रहणधारणप्रतिपक्षेषु । प्रबलत्वमधिगमे । अहार्यता मार-
प्रवादिभिः । प्राहाणिकाङ्गैः समन्वागतत्वम् । भृशमिति रुच्यादीनामधिमाप्रत्वं
दर्शयति । एष समासेन नवप्रकार आत्मपरिपाको वेदितव्यः ।”
एतदपि तत्रैव (८. ११)—

२० “इति त्रिनवविधवस्तुपाचितात्मा
परपरिपाचनयोग्यतामुपेतः ।
शुभमयशतप्रवर्धितात्मा
भवति सदा जातोऽप्रबन्धुनूतः ॥”

का म्य प प रि ष र्त्तं ऽ पि (§ ३१) -

२५ “तद्यथा काभ्यप तेजोधातुः सर्वसस्यानि परिपाचयति एवमेव काभ्यप
बोधिसत्त्वस्य प्रज्ञा सर्वसत्त्वानां सर्वशुद्धमोक्षपरिपाचयति ॥०”

बो धि स त्व भू मौ समपे पट्टे पट्टे सखित्तरामयमेवार्थश्रितितः ।

इदं चानुसन्धेयं म हा या न सूत्रालङ्कारे (१९—५६)—“पञ्चविधं
दि वस्तु बोधिसत्त्वानामप्रमेयम् । परिपाच्यं वस्तु सत्त्वघातुरविद्येयं
३० विज्ञोध्यं लोकधातुर्भाजनलोकसंगृहीता । प्राप्यं धर्मधातुः । परिपाचनयोग्यं
विनेयधातुः । सम्बन्धेनानापस्तु विनेयोपायधातुः ।”

अपः लोकवर्कः (तत. भा ११. ५. ७ १) ।

अथोत्तरासु तिष्ठपु कारिकास्यप्रयानस्य काश्चन दृष्टय उच्यन्ते—
 प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।
 विद्यते नहि नानात्वं तेषां वचन किञ्चन ॥६१॥

प्रकृत्या स्वभावेन सर्वे धर्मा भावा आकाशवत् । तदेत-
 दागमानुसारेण (अ. सा. प्र. पृ. २६७) “धर्मान्यो गगनोपमान”
 इत्यत्र प्राग् (४. १) विस्तरशो व्याख्यातम् । ते च धर्मा अनादय
 आदिरहिताः अज्ञत्वाज्ज्ञेयाः । तेषां धर्माणां क्वचन किञ्चन नानात्वं
 भेदो नहि नैव विद्यते । “नेह नानास्ति किञ्चनेति” प्रसिद्ध उपनिषद्वादः -
 (वृ. उ. ४. ४. १६ ; क. उ. ४. १६ ; कौ. उ. ३. ५) । विचारितं
 चैतदन्यत्रापि (न्या. सू. सवात्स्यायनभाष्यम्, ४. १. ३४) । १०
 द्रः २. ३४ ; ४. ६४, १०० ।

आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति ज्ञान्तः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥६२॥

प्रकृत्या स्वभावेनैव सर्वे धर्मा आदिवुद्धा आदौ आदितो
 वा^२ प्रथमत इत्यर्थः । बुद्धा बुद्धस्वरूपाः । इह बुद्धशब्दो बोधार्थः । १५
 ततश्च बोधरूपा ज्ञानमया इति भावः । एतच्च ज्ञानमद्वयं ज्ञानं यत्पूर्वम-
 सकृद्दृष्टम् । एतदेव च तथागतशब्देनाप्युच्यत इत्यपि प्रदर्शितं प्राक्
 (४. ५२—५४) । उक्तं च सप्तशतिकाप्रज्ञापारमितायाम्
 (पृ. १२८)—

“तथागतं भदन्त शारद्वतीपुत्र पर्यंपितुकामेनात्मा पर्यंपितव्यः । २०
 आत्मेति भदन्त शारद्वतीपुत्र बुद्धस्यैतदधिवचनम् ।”

तथागतो बुद्धश्चेति पर्यायौ । अभूताभिनिवेशात्सर्वे धर्मा आरोपितेनैव
 रूपेण दृश्यन्ते । वस्तुतस्तु ते बुद्धो वा बोधो वा ज्ञानं वा ।^३ एवं ते
 धर्मा आदिवुद्धत्वेन सुनिश्चिताः सुनिर्णीता भवन्ति । यस्य पुरुषस्यैवं

१ । ४. ९३ ।

२ । “आदौ बुद्धा” इत्यन्यत्र (४. ९८) । उपः “आदिशान्ताः” २५
 (४. ९३) । भोटपाठादादितः शान्ता इति तदर्थोऽवगम्यते ।

३ । बुद्धशब्दः न इह रेण शारीरकभाष्ये (२. १. १४) आत्मानं ब्रह्म
 पाषाणमितं “मित्यशुद्धबुद्धमुक्त” इत्यसकृत्प्रयुक्तस्तत्र । दृष्टश्च स वेदान्त-
 सारे ऽपि (पृ. ३८—३९, १२८) । अविदितं खल्वेतद्वैदान्तिकानाम् । २०-

क्षान्तिरभ्युपगमो हृष्टिल्लब्धी रुचिर्वा भवति सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

१। सन्ति बौद्धानां तिस्रः क्षान्तयः । दुःखाधिवासना क्षान्तिः धर्म-
निध्यानक्षान्तिः परापकारमर्पणक्षान्तिश्च । सन्ति च तच्छास्त्रेष्वस्य शब्दस्या-
न्येऽप्यर्थाः । यथाधिवासनाक्षान्तिः । अभ्युपगम इति तदर्थः । “यथा
खमतीति अधिवासनक्षान्ति” (अ. नि १ ९४ म. पू) । अन्यच्च (अ. नि.
३. ११८) “इमेसं आवुसो तिष्णं पुगलानं कतमो ते पुगलो खमति
अभिहन्तरो च पणीततरो च” (एषामायुष्मन्स्त्रयाणां पुद्गलानां कतमस्ते पुद्गलः
क्षमते अभिकान्ततरश्च प्रणीततरश्चेतिच्छाया) । अत्रार्थं क था का रः “खमतीति
रुचतीति” (क्षमते इति रोचते इति च्छाया) आह । अत्र क्षान्तिर्नाम
रुचिरिति स्पष्टम् ।

क्रियं च त नि पा ते (८९७) गाथायां म हा नि हे स का रे ण क्षान्तिशब्दस्य
प्रेम च्छन्दो रागश्चेति त्रयोऽर्था दर्शिताः । ते च रुचेरेव भेदाः । विवृत्तश्चा र्थं क था-
का रे ण (सु नि , पृ. १६४) क्षान्तिशब्द एतः शब्दैर्व्यथाहृष्टीरुचिर्लब्धिपरिध्याशयो
१५ ऽभिप्रायश्चेति । ऋः घिभ., पृ २४५ ।

“यथा ते खमेप्य (क्षमेत)” इत्यत्र (घ. प. अ. १. ४०) “खमेप्येति
रोचेते”त्यर्थः । अपिच सं यु क्त नि का ये (४. ३४८) “भूतपुष्पं भन्ते चत्तारो
सत्वारो नानादिष्टिका नानाखन्तिका नानारुचिका ।” ऋः म. नि १. ४८७ ;
२. ४३ ; स पु. पृ. १३६ ; म. सू. अ. ११ ५२ ; स. रा. सू ७ ; घ. स.,
२० पृ ६३ ; म. वृ. पृ. ३६२, अ को. ६. १६५ ; ल सू. पाठः, पृ ३९० ।

एवं सौगतसंस्कृतेऽपि । यथा “यथा ते क्षमते तथैतं व्याकुह”,
वी व, पृ ७४ । “यावत्संधस्य प्रासकालं क्षमेतानुजानीयात्संध” इति ।
पा. लो घ., पृ. ३० । “न क्षमन्ते मापन्ताम् ।” तदेष पृ. ३१ । “तस्माद्यस्येयं
शून्यता युज्यते रोचते क्षमते तस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते ।” एषमनेकम् ।
२५ म. वृ., पृ. ५०० ।

संस्कृतेऽपि क्षमतिर्न सर्वत्र सहनार्थः । यथा “तत्ते यदुक्तमशिर्षं नहि
तत्क्षमं ते” (उ. च. १ १४) इत्यत्र क्षमं युक्तमित्यर्थः । “क्षितिक्षान्त्योः
क्षमा युक्ते क्षम”मित्यमरः (३ ३. १४२) । “युक्ते मान्तमव्यय”^१ निता
केपाञ्चिकौशलं व्याख्यानं ॥ “क्षान्तिर्बोधकतं व्यतानिरपेक्षतेति”^२ प्रकृते
३० भा प्य का रः ।

सुप्रसिद्धमिदं प्रज्ञापारमितासु शास्त्रेषु च तन्मूलकेषु सर्वे धर्मा
निःस्वभावाः । न तेषां स्वभावो नाम कश्चिदस्तीति । ते चानुत्पन्ना
अनिरुद्धाश्च । अत एव त आदित एव प्रकृत्यैव च शान्ता इत्यादिशान्ताः
प्रकृतिनिर्वृताश्चेति । अस्यार्थस्य कथनायायमारम्भः—

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥६३॥^१

सर्वे धर्माः पदार्था आदिशात्ता आदित एव शान्ता अप्रवृत्ताः ।
तस्मादेव च अनुत्पन्ना अजा हि एव । अजत्वं चैषां प्राग्बहुशो
व्याख्यातम् । किञ्च । प्रकृत्या स्वभावेनैव ते सुनिर्वृताः
परिनिर्वृताः शान्ता इति भावः । किञ्च ते समाभिन्नाश्च समाः समाना
अनुत्पादसमतया तत एव चाभिन्ना अपृथग्भूता अन्योन्यं यथा
विवृतमनेकशः पुरस्तात् (२. ५ ; ३. १, ३५ ; ४. ७७, ८०, ६५) ।
तच्च परमार्थतत्त्वमजमनुत्पन्नं साम्यं सममित्येतद् यथा पुनः पुनर्व्या-
कृतम् । विशारदं निर्भयं च (१. १५, ३. ३५ ; अभयम् ४. ७८) ।
ये तांस्तादृशान्धर्मानवयुभ्यन्ते ते तं परमार्थं लभन्ते भवति च तेन तेषां
निर्भयत्वम् । विशारदशब्द उपरिष्ठाद् (४. ६४) व्याख्यास्यते ।

अत्रोक्तं म हा या न सू प्रा ल ङ्का रे (११. ५१)—

“निःस्वभावतया सिद्धा उत्तरोत्तरनिश्चयात् ।

अनुत्पन्नानिरुद्धादिशान्तप्रकृतिनिर्वृताः ॥”^२

इयं चा स ङ्ग स्य तत्रत्या वृत्तिः । “निःस्वभावतयानुत्पादादयः ।
यो हि निःस्वभावः सोऽनुत्पन्नः । योऽनुत्पन्नः सोऽनिरुद्धः । योऽनिरुद्धः
स आदिशान्तः । य आदिशान्तः स प्रकृतिनिर्वृत” इति ।

१ । ४. १०० ।

२ । नद्योऽस्य मूलपाठः । अस्मत्सङ्घदा षली घ न हा पि ना तु
धीनपाठमनुसृत्यायं पाठः संस्कृतः । लिपिकरेण पुनरेव आत्मन पद्मापन्नः पाठो
विन्यस्तः—

“निःस्वभावतया सिद्धा उत्तरोत्तरनिःश्चयाः ।

अनुत्पादोऽनिरुद्धादिशान्तिः परिनिर्वृतिः ॥”

म. सू. अ., द्वितीयखण्डे, पृ. १२२ ।

प्रकृते आदिशान्त इत्यनेन सम्बद्धा शान्तिः सुनिवृत्तत्वेन परिनिवृत्त-
त्वेन वा सम्बद्धा निवृत्तिनिर्वाणं वा वस्तुतोऽप्रवृत्तिः । सा चानुत्पत्तिः ।
धर्माः खल्व्वादिशान्ताः सुनिवृत्ताः परिनिवृत्ता वा । अगमस्याभिप्रायः ।
प्रथमत एव ते न जायन्ते । अत एव ते शान्ताश्च निवृत्ताश्चेति ।
५ तदुक्तं मध्यमकवृत्तौ (पृ. ५२६) . “याऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणमिति
व्यवस्थाप्यत” इति । “य उपशमोऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाण”मिति च (पृ. ५३८)
परमार्थतो न नानाभावो धर्माणाम् ।^१ शून्याः सर्वधर्मा वन्व्यापुत्रा
इव । निःस्वभावाश्चानुत्पादाश्च । अनुत्पादाच्चानिरोधाः^२ अत एव
नित्यमभूताः । न च भेदः संसारनिर्वाणयोः । अनुत्पन्ना अनिरुद्धाश्च
१० भावा आदितः शान्ता इत्यादिशान्ताः । अतएव च प्रकृत्यैव सुनिवृत्ताः
परिनिवृत्ता इति ॥

अत्रानुरूपाः शब्दाश्चार्थाश्च द्रष्टव्याः—

- (१) “आदिशान्ता ह्यनुत्पन्ना प्रकृत्यैव च निवृत्ताः ।
धर्मास्ते विदिता नाथ धर्मचक्रप्रवर्तने ॥”^३
- १५ (२) “अतः सत्त्वाः प्रकृत्या परिनिवृत्ताः ।”
बो. अ. ६. १०४ ।
- (३) “तस्मात्सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया आदिशान्ताः
प्रकृतिनिवृत्ताः ।” बो. अ. प., पृ. ५८६ ।
- (४) “परमार्थसत्यतः प्रकृतिनिर्वाणतयादिशान्तत्वात् । प्रकृति-
२० निवृत्तत्वात्सर्वधर्माणाम् ।” तदेव, पृ. ३८७ ।
- (५) “आदिप्रशान्ता इमि सर्वधर्माः ।” स. पु. २. ६८ ।

१ । “विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किञ्चन”स्युक्तं पूर्वम् (४. ९१) ।

मः २. ३४ ; ३. २४ ; ४. ९३-९४ ।

२ । आर्षरत्ननेषसूत्रात् (म. वृ. पृ. २२५) ; उ. स. पृ. २० ।

३ । उद्धृतं चेदं पण्डितेन पोपणेन (ज. अ. र. ए. ए. स. १९२०, पृ. १३८-१३९)
२५ छद्मवाच्यं मदीयेन श्लोचमच्छापिना (म. सू. अ. द्वितीयखण्डम्, पृ.
१२२) ।

समाः सयं धर्मा न तेषां मियो भेदः । तत्रमपि परमं समम् ।
समत्वाद्य न तत्रापि कश्चिद्भेदः । विशारदं च तत् । ततश्च तदधिगमा-
द्विशारमधिगम्यत इत्यपमर्थः प्राक् प्रकृतितः । भेददृष्टौ तु न वैशारद्यं
प्रत्युत दैन्यमेवेति दर्शयितुमुक्तकारिकारभ्यते—

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।

भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥६४॥

सदा भेदे तु विचरतां भेददर्शितां पुंसां वैशारद्यं' निर्भयत्वं
नास्ति वै नैव विद्यते । यस्मात्पृथग्वादा नानात्वदृष्टिमातिष्ठमानाः
पुरुषाः भेदनिम्ना भेदप्रवणा भेदानुगमनशीला भवन्ति । तस्मात्ते
कृपणा दीनाः स्मृताः (३. १) ॥

१०

१ । किमिदं वैशारद्यमिति विमर्शनीयम् । विशुद्धिरिति भाष्यकारः ।
नैर्मल्यमिति योगसूत्रवृत्तौ (१. ४७) भोजराजः । अत्र व्यासभाष्यम्
“अशुद्धपावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मना बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः
स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यमिति ।” व्युत्पत्तिस्तु विशारदशब्दस्य सांशयिकी ।
पाणिनेर्दृढादिष्वेव शब्दः पठ्यते (१. १. १२३) । उपाध्यायो वर्धमान
स्त्वस्य प्रवीणमर्थं मन्यमान इत्थं व्याचष्टे “शारदशब्दः प्रत्यप्रवाची । यथा
रज्जुशारदमुदरुम् । दृपच्छारदाः शक्तवः । सद्यो हि रज्ज्वोद्धृतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं
रज्जुशारदमुच्यते । सद्यश्च दृपदा पिष्टाः शक्तवो दृपच्छारदाः । शारदत्वं
प्रत्यप्रत्वमभिनवत्वम् । तद्विगतमस्य विशारदः प्रवीणः । प्रवीणो लक्षणया ।”
न पुनरेव उपाध्यायस्तावता तुष्यति प्रवीति च “अथवा व्युत्पत्तिशून्यः
प्रवीणवाची विशारदशब्दः ।” प्रवयस्यप्यस्ति शारदो वत्सरवाचकाच्छरच्छब्दात् ।
ततः प्रगल्भप्रवीणयोर्वाचको विशारदः । अपेक्ष्यते हि प्रत्यप्रत्वं प्रागल्भ्याय
प्रावीण्याय च । पालिसंस्कृतयोर्हमयोरपि शारदो (पाली शारदो) नामाप्रतिभो-
ऽप्रगल्भश्च । विशारदस्तु पण्डितः प्रगल्भश्च । तदुक्तं “द्वौ तु शारदौ ।
प्रत्यप्राप्रतिभौ विद्वत्प्रगल्भौ विदारदा” विति (अ. को. ३. ३. ९९) ।
“सारदो सरदुग्भूते अप्पगम्भे मतो” इति च (अ. १. ९५४) । किञ्च
“बुक्तो विशारदो तीष्ठ उप्पगम्भे च पण्डिते” इति (तदेव ९५९) । बौद्धग्रन्थेषु
पुनः शारद्यप्रतिपक्षत्वेन वैशारद्यं व्याख्यातम् । यथा “वैसारज्जानीति पृथ्य
सारज्जपटिपक्खो वैसारज्ज” मिति अ. नि. २, ८ विवृतां (म. ५) । वैशारद्यं
निर्भयतेति स्पष्टमुक्तमभिधर्मकोशव्याख्यायां (ख), ४, ६४६ । यथा

१५

२०

२५

३०

अथ यत्तद् “अज्ञं साम्यं विशारदं” (४. ६३) तत्र ये
कृतसुनिश्चयास्तेषां भेददर्शिभ्यो भेदं फलं च तदीयं महदित्याह—
अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः।
ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥६५॥

५ . ये तु भेददर्शिभ्योऽन्येकेचित्प्राक्तया पुनः पुनरुक्ते अजे साम्ये’
च परमार्थतत्त्वे धर्मधातुत्वेन वर्णिते निःसङ्गे चित्ते सुनिश्चिता
भविष्यन्ति ते हि एव लोके महाज्ञाना महाधियो भवन्ति ।
तद्याज्ञं साम्यं लोकः प्राकृतो जनो न गाहते प्रविशत्यवगच्छतीत्यर्थः ॥’

१० “निर्भयता हि वैशारद्य”मिति । भोटपाठतोऽप्ययमेवार्थो लभ्यते । प्रसिद्धं च
सौगतानां चतुर्विधं वैशारद्यम् । यथा सर्वधर्माभिसम्बोधिवैशारद्यं सर्वोद्भवक्षय-
ज्ञानवैशारद्यम् अन्तराधिक्यधर्मानन्यथात्वनिश्चितव्याकरणवैशारद्यं नैर्घाणिक-
प्रतिपत्तयात्ववैशारद्यं च (म. व्युक्त १३०-१३४) । अत्रैव च (७८१—७८४)
चत्वार्यपराणि वैशारद्यानि दर्शितानि । इतोऽप्यन्यानि चत्वार्यपराणि (महाभ ,
२ २६१) । यथा कायवैशारद्यं वाचा० चित्त० पृथु० । एषु चतुर्थं न स्पष्टम् ।
१५ अस्य ग्रन्थस्य संस्कर्ता से ना र्त्तु मन्यते पृथग् इति । इदमपि न स्पष्टम् ।
शी ला ङ्कः पुनः (सू सू १५. १७) विशारदः (प्राकृते विसारभो) प्रतिपादक
इत्याह ।

पाश्चात्यानां विदुषां मतानि वृत्तिकृत अङ्गलवृत्तौ दर्शितानि विचारितानि च ।
प्रभुत्वमिस्तत्रैव तानि द्रष्टव्यानि ॥

२० १ । ४. ७७, ८०, ९३ ।
२ । ४, ९६ । टिप्पणी चाश्रया प्रथमा ।
३ । अत्र मा प्य का र स्तत्पदेन महाज्ञानिनो धर्म परामृशति न पुनरज्ञं
साम्यम् । पठति चेमां (महाभारतीयां ?) तद्दर्शनपरां गायाम्

२५ “सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
देवा अपि मार्गं मुह्यन्त्यपदस्य पदैपिणः ।
शकुनीनामिवाकाशे गतिर्नैवोपलभ्यते ॥” इति ।

इहाद्ये पङ्क्ती सा य पे न (तै भा ८ २. पृ ९४७) कैश्चित्वाठभेदैर्पृते ।
शकुनीनामिवाकाशे० इत्यनेनोपमेयं शा ङ्क र भा प्यं (वृ उ, पृ. ६३७)
“त उत्सहन्ते रोऽपि शकुनं पदं द्रष्टुम् ।” “आकाशेव शकुन्तानं गति तैर्त्स
दुरन्नया” ध. प. ९२-९३ (सहायकथया) । “अन्तरीक्षे शकुनस्य वा पदम्
३० (आ र्थ र ता क र सू त्र म्, न वृ, पृ ९०);” “तद्यथापि नामाकाशे
शकुनिपदम्” स. प्र. पा. पृ १३७ । एवम्—

३८ “यथान्तरिक्षे शकुनेः पदं बुधै-
र्घक्तं न शक्यं न च दर्शनोपाम् ।”

म अ, पृ. १२ (फरासी नापान्तरं पृ २६) ।

परमार्थभूतं निःसङ्गं चित्तं ज्ञानं वा पूर्वं बहुश उक्तम् ।' अथ कथमस्य तन्निःसङ्गत्वमित्युच्यते वक्ष्यते' चोपरिष्ठादपि—

अजेष्वजमसङ्क्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥६६॥

अजेष्ववतुत्यशेषेषु धर्मेषु भावेषु ज्ञानमसङ्क्रान्तमसङ्गतमसम्बद्ध- ५
मित्यर्थः । इष्यते । न ज्ञानं स्वविषयत्वेनाभिमतं किमपि गृह्णातीति
भावः । तादृशस्य कस्यचिद्भावात् । अभूताभिनिवेशो हि केवलं
तत्रास्तीति दृष्टं प्राक् । एवं च यतो ज्ञानं न क्रमते' गच्छति कमपि
विषयम् । न केनापि विषयेण संसृजत इति भावः । तेन हेतुना ज्ञान-
मसङ्गं सङ्गरहितं कीर्तितम् ॥'

१०

स्तोकेषु धर्माणां वैधर्म्यं प्रतिभासमाने चित्ते न तस्य निःसङ्गत्वम् ।
नतरां च तत्र भावरणस्येत्याह—

अणुमालेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।

असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥६७॥

अविपश्चितोऽविवेकिनः पुरुषस्याणुमात्रेऽत्यल्पपरिमाणेऽपि १५
धर्माणां वैधर्म्ये भेदे जायमाने चित्तस्य विवृतपूर्वा असङ्गता
निःसङ्गत्वं सदा नास्ति । किमुतावरणच्युतिर्भविष्यति ।
भावरणयोराच्छादनयोश्च्युतिरपसरणं भविष्यति । न भविष्यति । "सर्वे
धर्मा समाभिन्ना" (४. ६२) इत्यादिना न कस्यापि धर्मस्य मनापि
भेद उपलभ्यते । अथोपलभ्येत तदुपलम्भाच्चित्तस्येष्टं निःसङ्गत्वं न स्यात् । २०
तदभावाच्च नावरणद्वयं च्यवेत । ततश्च न परमार्थाधिगमः ॥

१ । ३. ३२ (अणुदम्) ; ४. ७२ (असङ्गम्) , ७९ (निःसङ्गम्) ।

२ । ४. ९९ ।

३ । अत्रा "नुपसर्गादित्य"नुशासनात् (पा. १३. ४३) न पुन "धृत्तिसर्गा-
सायनेषु क्रम" इत्यनुशासनात् (पा. १३. ३८) आत्मनेपदम् ।

२५

४ । एषमन्यत्रापि (४. १००) । व्याख्यातमसङ्गत्वं ज्ञानस्य प्रागबहुनाः
(३. ३३, ४६, ४७) । वचनान्यपि तदनुकूलान्युद्धृताम् (४. १, ४९) ।

आवरणद्वयमित्युक्तम् । किं तदावरणद्वयम् । क्लेशावरणं ज्ञेयावरणं च ।^१ कः पुनः क्लेशः । वा च स्प ति राह (यो. सू. १. २४) स क्लेशो यः पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेण क्लिप्नाति स च योगशास्त्रे (यो. सू. २. ३) “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः क्लेशा” इत्युक्तरूपः ।

- ५ रागद्वेषमोहा अपि क्लेशाः । अन्यत्र (ध. सङ्गणि. § १५४८) लोभद्वेष मोहमानादिरूपा दशविधाः । द्रः पालिग्रन्थसमितेः पा लि को शे किलेसशब्दः । ज्ञानस्य प्रतिबन्ध इति क्लेशा आवरणम् ।^२ क्लेशा एवावरणम् क्लेशावरणम् । एवं ज्ञेयमेवावरणं ज्ञेयावरणम् । ज्ञेयपदेन चेम धर्मा प्राहाप्राहकरूपाः । ते च निःस्वभावाः । भत एवाभूताभिनि-
 १० वेशभूताः । असन्तोऽप्येत उपलभ्यन्ते । एवं ज्ञेयमपि ज्ञानप्रतिबन्धाय भवतीत्यावरणम् ।^३ भतो यावन्त क्लेशप्रहाणं न वा ज्ञेयप्रहाणं न तावत् परमार्थस्य प्रपञ्चोपशमस्याधिगमः । तत्र क्लेशावरणं पुद्गलनैरात्म्यज्ञानेन ज्ञेयावरणं तु धर्मनैरात्म्यज्ञानेन प्रहीयते । अत्र नैरात्म्यं निःस्वभावत्वम् । यथाह च तुः श त क टी का यां (२५८-२५९) च न्द्र की र्तिः ।
 १५ जीवात्मपुरुषादिप्रसिद्धस्य पुद्गलस्य निःस्वभावत्वं पुद्गलनैरात्म्यम् । धर्माणां पदार्थानां निःस्वभावत्वं धर्मनैरात्म्यम् ।^४

१ । ध. स. ११९. ; .म. सू. अ. ९. ३, १२ ; २०-२१. ४४ ; बो. अ. ९. १५ ।

२ । “क्लेशा एवावृत्तिः” । बो. अ. ५, पृ. ४४७ ।

- २० ३ । “ज्ञेयं चावृत्तिरावरणम् ।० ज्ञेयमेव समारोपितरूपत्वादावृत्तिः ।” बो. अ. ५, पृ. ४४७ । कदाचित्तु ज्ञेये आवरणमिति ज्ञेयावरणमिति व्याख्यायते । यथा (त्रि., पृ. १९) “ज्ञेयावरणमपि सर्वस्मिन्ज्ञेये ज्ञानप्रतिबन्धमक्लिष्ट-
 .मज्ञानम् ।” त्रः त स प, पृ. ८१९-८९० ।

कदाचित्तु (अ. नि. ३ ४३१ ; अ. को. ४. २०१) प्रीत्यावरणानि इत्यन्ते । यथा क्लेशावरणं कर्मावरणं (पञ्चानन्तर्याणि दश चाकुशलकर्मपथाः) विपाकावरणं (भटावज्ञाः) च ।

४ । “ज्ञेयावरणं पुनर्महामते धर्मनैरात्म्यदर्शनाद्विशुध्यते । क्लेशावरणं तु पुद्गलनैरात्म्यदर्शनाभ्यासपूर्वकं प्रहीयते ।” छ. सू. ७, पृ. २४१ । द्रः— त्रि., पृ. १४ । अथवा द्वयोरप्येतयोः प्रधानं शून्यताभाषनयैव भवति ।

३० तदुक्तं बो धि च र्पा व ता रे (९. १५)—

“क्लेशज्ञेयावृत्तितमःप्रतिपक्षो हि शून्यता ॥”

उद्दिष्टावरणच्युतिः । वस्तुतस्तु न किञ्चिदावरणमितीदमिदानीं
दर्शयितुमयमारम्भः—

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥६८॥

सर्वे धर्मा अलब्धावरणा निरावरणाः । न किञ्चिदस्ति येन
तेषामावरणमाच्छादनं स्यात् । ते च प्रकृतिनिर्मलाः प्रकृत्या
स्वभावेन विगतमला विशुद्धा यथा कनकादयः (४ १०) । प्रकृति-
निर्मलत्वं च धर्माणां सौगतशास्त्रेष्वतिप्रसिद्धम् । यथा—

“अवाच-नक्षराः सर्वशून्याः शान्तादिनिर्मलाः ।

य एवं जानति धर्मान् कुमारो बुद्धः सांख्ये ॥”

म वृ., पृ. ५३६ ।

एवं “प्रकृतिप्रभास्वराः सर्वधर्माः” (म. वृ., पृ. ४४४) । ते च
धर्मा आदौ प्रथमत एव बुद्धा बुद्धरूपा बोधरूपा ज्ञानरूपा इति
भावो यथा विवृतं प्राक् (४ ६२) । तथा ते मुक्ता निर्वृताः
सुनिर्वृता आदिशान्ताः । इदमपि पूर्वं (४. ६३) विवृतम् ।
इति नायका बुद्धाः सुगताः (म व्यु. १. १० ; अ. प. ४. ७२५ ;
बो. अ. २. ३१, ६६ ; शि स, पृ. ५) बुध्यन्ते जानन्ति ॥

अलातशान्तावुपक्रमे (४. १) स किल भगवान्बुद्धो ज्ञानेन
धर्मान्संबुद्ध इति व्यक्तम् । तत्र शेषाभिन्नस्य ज्ञानस्यासङ्गत्वमुपक्रम्य
(३ ३३) मध्ये तदभ्यस्तं विशेषेण तु “अज्ञेष्वजमसङ्क्रान्त”मित्यत्र
(४. ६६) । अयं प्रकरणार्थोपसंहारेण तदेव ज्ञानस्यासङ्गत्वं परिदीप-
न्नाह न खलु परमार्थतो बुद्धस्य धर्मा नाम केचन सन्ति न वा
किञ्चिज्ज्ञानं नामेति—

१ । ४. ९२-९३ ।

२ । “प्रकृतिप्रभास्वरं चित्तम्” (ल सू १०, ७९०, ७९३, ७९४) ;
“आदिशुद्धत्वादादिपरिशुद्धत्वात्सत्त्वस्येति” (अ प्र. पा, पृ ४७) । अन्यच्च—

“आदिशुद्धमनुत्पन्नं निःस्वभावमनाविष्टम् ।

जगत्त्वात्वेन सम्पश्यन् न बद्धो न च मुच्यते ॥” वि वि. प्र २६ ।

३ । उप : “बोधनात्मको बुद्धः । स्वयं बुद्धा परान्बोधयत” इति
धर्मकोशः (मदन्तिके स्थिता प्रतिलिपिः, पृ ३) ।

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिनः ।

सर्वधर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥६६॥

तायिनः? स्वाधिगतमार्गदेशकस्य बुद्धस्य सुगतस्य मते ज्ञानं धर्मेषु न क्रमते गच्छति असङ्गत्वात् (३. ३२ ; ४. ७२, ७६, ४ ६६) । न ज्ञानं कमपि विययं गृह्णातीति भावः । न ज्ञानविययोर्मिथः संसर्गः । यत्पुनः परमार्थतः प्रतिपत्तव्यं तद्विदम् । किम् । सर्वधर्माः? सर्वे धर्माः पदार्थास्तथा तेषां धर्माणां ज्ञानमिदं द्वयमपि बुद्धेन न भाषितमुक्तम् ।

किमवितथमिदं बुद्धेन तन्नोक्तमिति । हन्त भोः । न केवलं तद्द्वयमेव नोक्तम् । अपितु किञ्चिदपि नोक्तम् । किं बहुना । एकमप्युत्तरं तेन नोक्तम् । अत एवाह स स्वयमेव—

“यस्यां च राज्ञां धिगमो यस्यां च परिनिवृत्तिः ।

एतस्मिन्नन्तरे नास्ति मया किञ्चित्प्रकाशितम् ॥”

ल. सू. पृ. १४४ ।

१। शब्दोऽयमेवं व्याख्यातः प्रज्ञाकरमतिना (को. अ. प. पृ. ७९)
 १० “तायिनामिति स्वाधिगतमार्गदेशकानाम् ।” यत्तु “तायः स्वदृष्टमार्गोक्तिः
 (प्र. वा. २. १४९) । वा च स्वतिमि अत्यन्यायतात्पर्यं टीकायां
 “अक्षपादाय तायिनः” इति प्रारम्भश्लोकं व्याचक्ष्णोः इयनाचार्येण
 (ता. टी. प) इदमेव व्याख्यानमंशतो गृहीतम् । प्रज्ञाकरमतिना
 २० स्वम्यथापि स शब्दो विवृतः (सत्रैव, पृ. ७९) । यथा—“अथवा तायः
 सम्प्रानार्थः । आसंसारमप्रतिष्ठितनिर्वाणतपाचल्पायिनाम् । सौगतानामार्हतानां
 च प्रभोष्यतिबहुलमेव शब्दः प्रयुज्यते । आद्यानां यथा ल. वि, पृ. ४२१ ;
 को. अ. ३. १ ; स. पु. पृ. २९, ९७, ६७ प्र. । अन्त्यानां च यो. पां १.
 ४७ ; द. वै. सू. पृ. ११९ । अर्थः पुनस्तस्य सर्वत्र न साञ्चयगतः । कदाचित्तु
 ३० तायिन्नित्यत्र तायिन्निति पठ्यते । मोटपावोऽप्येतदनुकूल एव । कदाचिच्च
 तायिन्नित्यपि दृश्यते । विस्तरो नमाङ्गलवृत्तौ ।

२। प्रायेण हि सौगतप्रभोष्येव शब्द समस्त एव दृश्यते, न तु व्यस्तो यथा सर्वे धर्मा इति ।

पतानि चैतदर्थप्रतिपादकान्यपराणि वचनानि—

“न मे यानं महायानं न घोषो न च अक्षराः।”^१

ल. सू., पृ. १३७।

“यां च रात्रिं तथागतोऽनुत्तरां सम्यक्सन्धोधिमभिसम्बुद्धो यां च रात्रिमुपादाय परिनिर्वास्यति अत्रान्तरे तथागतेनैकमप्यक्षरं नोदाहृतं न व्याहृतं नापि प्रव्याहरन्ति नापि प्रव्याहरिष्यति।”

तथागतगुह्यसूत्रे (म. वृ., पृ. ५३६)—

“यां च रात्रिं तथागतोऽभिसम्बुद्धो यां च रात्रिं परिनिर्वास्यति अत्रान्तरे एकमप्यक्षरं तथागतेन नोदाहृतं न प्रव्याहरिष्यति। अवचनं बुद्धवचनम्।”

ल. सू., पृ. १४२-१४३। १०

“सर्वापलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः।

न क्वचित्कस्यचित्कस्य धर्मो बुद्धेन देशितः ॥”

म. का. २५. २४।

“नोदाहृतं त्वया किञ्चिदेकमप्यक्षरं विभो।

कृत्स्नश्च विनेयजनो धर्मवर्षेण तर्पितः ॥” नि. स्तो. १७। १५

अनक्षरस्य धर्मस्य ध्रुतिः का देशना च का।

ध्रूयते देश्यते चापि समारोपादनक्षरः ॥”

भगवदुक्तिः (म. वृ., पृ. २०४ ; स्तोकेन पाठभेदेन

घो. अ. प, पृ. ३६५)।

“तत्किं मन्यसे सुभूते अस्ति स कश्चिद्धर्मो यस्तथागतेन देशितः। २०
एयमुक्ते आयुष्मान्सुभूतिर्भगवन्तमेवमवोचन्। यथाहं भगवन्भगवतो
वचनस्यार्थमाजानामि नास्ति स कश्चिद्धर्मो यस्तथागतेनानुत्तरा
सम्यक्सन्धोधिरित्यभिसम्बुद्धः। नास्ति धर्मो यस्तथागतेन देशितः।”

व. छे. पृ. २४।

“तत्किं मन्यसे सुभूते अपि चास्ति स कश्चिद्धर्मो यस्तथागतेन
भाषितः। सुभूतिराह। नो हीदं भगवन् नास्ति स कश्चिद्धर्मो
यस्तथागतेन भाषितः।” २५

तदेव. पृ. २६।

१। “यत्र वर्णा न वर्तन्ते।” ४. ६०।

“तत्त्वं हात्तरवर्जितम् ।” ल. सू. ४८ ।

“निरक्षरत्वाद्धर्मस्य ।” तदेव. पृ. १६४ ।

कः पुनरभिप्रायो “नैतद्बुद्धेन भाषितम्” (४ ६६) इत्येतस्या चार्थ-
भाषितस्य यत्खलु तथातिद्वयन्ति तानि तानि वचनानि । अस्त्यत्र
कारणद्वयं येन तत्तथोक्तम् । प्रत्यात्मधर्मता च पौराणस्थितिधर्मता च ।
तत्र प्रत्यात्मधर्मता नामेत्यं भवति । स्पष्टं लोके न खल्विच्छुद्धीरगुडादीनां
माधुर्यं शक्यं वर्षसहस्रेण सरस्वत्यापि पृथक्कृत्य वक्तुमिदमस्य माधुर्यम्
इदमेतस्य इदं चामुप्येति । प्रत्यात्मवेद्यं हि तत् । आत्मना हि पुढ्यै-
रास्वाद्य तद्वेद्यम् । न पुनः कदाचिदन्येभ्यः श्रुत्वा । अतो नेदं दिश्यते
१० न वा श्रूयते । इयमुच्यते प्रत्यात्मधर्मता । एवमेवं प्रकृतेऽपि परमार्थो
न भाष्यते न वा शक्यते भाषितुम् । अत एवाहुरभियुक्ताः (म वृ ,
पृ ५३) “परमार्थो ह्यार्याणां तुष्णीम्भाव” इति । एतच्च ब्रह्मणो-
ऽवाङ्मनसगोचरत्वकथनेन सुस्पष्टं वेदान्तेषु (तै. उ. २. ४. १ ; ब्र. सू.
३. २. १७ शा री र क भा ष्य म्) । वा ष्क लि नां किल वा र्धः पृष्टः
१५ सप्रवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते । सा चेयं कथा “स होवाचाधीहि
भगवो ब्रह्मेति । स तुष्णीं बभूव । तं ह द्वितीये तृतीये वा वचन उवाच ।
ब्रूमः खलु । त्वं तु न विजानासि । उपशान्तोऽयमात्मेति” (ब्र. सू. ३.
२. १७ शा री र क भा ष्य म्) । अत एव द क्षि णा मूर्त्तिं स्तो त्रे—

“चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धः शिष्यो गुरुर्बुवा ।

२० गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यस्तु च्छिन्नसंशयः ॥”

चन्द्र कीर्त्तिं श्रातिस्फुटमाह (म वृ , पृ. ४६३)—

“सर्वं पवापमभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिव्यवहारोऽशेषो लोरुसवृत्ति-
सत्यमित्युच्यते । न हि परमार्थत एव तत्सम्भवति । कुतस्तत्र परमार्थं
वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य । स हि परमार्थोऽपरप्रत्ययः शान्तः
२५ प्रत्यात्मवेद्यः । आर्याणां सर्वप्रपञ्चातीतः । स नोपदिश्येत न चापि
ज्ञायेत ।”

अन्यद्य । तथा गत गु हा सू त्रे (म वृ , पृ. ५३६)—

“अथ च यथाधिमुक्ताः सर्वसत्या नानाधात्याशयास्तां तां विविधां
तथागतवाचं निश्चरन्तीं [संज्ञानन्ति तेषामेवं पृथक् पृथग्भपति भयं
३० नगयानस्मभ्यमिर्म धर्मं देशयति । ययं च तथागतस्य धर्मदेशनां ऋणुमः ।

तत्र तथागतो न कल्पयति न विकल्पयति सर्वकल्पविकल्पजालवासना-
प्रपञ्चविगतो हि शान्तमते तथागत इति विस्तरः ।”

अपि च । तत्रैव (म. वृ. पृ १३६)—

“यदि तर्होवं [न] क्वचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशित (म. का. २५. २४) स्तत्कथमिम (?) पते विचिन्ताः प्रवचनव्ययहाराः प्रज्ञायन्ते ॥ ५
उच्यते । अविद्यानिद्रानुगतानां देहिनां स्वप्रायमानानामिव स्वविकल्पा-
भ्युदय एव । अयं भगवान् सकलत्रिभुवनसुरासुरनरनाथ इमं
धर्ममस्मभ्यं देशयतीति ।” यथोक्त भगवता—

“तथागतो हि प्रतिविम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य अनाद्यवस्य ।

नेवान्न तथता न तथागतोऽस्ति

विम्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥”

एतच्च लङ्का व तार सू त्रे (पृ १६४)—

“न च महामते तथागता अक्षरपतितं धर्मं देशयन्ति । पुनर्महामते
योऽक्षरपतितं धर्मं देशयति स प्रलपति । निरक्षरत्वाद्धर्मस्य । अत १५
एतस्मात्कारणान्महामते उक्तं देशनापाठे मयान्येश्च बुद्धबोधिसत्त्वैर्वैयर्थ्य-
मप्यक्षर तथागता नोदाहरन्ति न व्याहरन्ति । तत्कस्य हेतोः ।
यदुतानक्षरत्वाद्धर्माणाम् । न च नार्थोपसंहितमुदाहरन्ति । उदाहरन्त्येव
विकल्पमुपादाय महामते सर्वधर्माणां शासनलोपः स्यात् ।”

अयं च प्रदर्शितस्तत्र (पृ १६४-१६५) सिद्धान्तो न व्यञ्जनमनुसर्त- २०
व्यमपि त्वर्थ इति । अर्थोऽभिप्रायः । अन्यथा महाननर्थ इति—

“अर्थप्रतिसरणेन महामते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन भवितव्यं न
व्यञ्जनसरणेन । व्यञ्जनानुसारी महामते कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा
स्यात्मानं च नाशयति परार्थांश्च नावबोधयति ।”

अथ वक्तव्या पौराणस्थितिधर्मता यया खलु प्रतिपद्येत किमिदं नाम २५
न किञ्चिद् बुद्धेन भाषितमिति । यत्तावद्बुद्धेनोक्तमित्युच्यते लोके न
तत्तेन वस्तुत उक्तम् । यतस्तत्पुराणमेव । पूर्वस्मादेव कालात्तद्विद्यते ।
उत्पादो वानुत्पादो वा बुद्धानां या वा धर्माणां धर्मता स्थितैवैषा सर्वदा ।

नैषा किमप्यपेक्षते । अवचनं बुद्धवचनमित्यनेनेदमेवाभिप्रेतम् । तदुक्तम्
(ल. सू. पृ. १४३-१४४)—

“यदिदमुक्तं भगवता यां च रात्रिं तथागतोऽभिसम्बुद्धो यां च रात्रिं
परिनिर्वास्यति अत्रान्तर एकमप्यक्षरं तथागतेन नोदाहृतं न प्रव्याहरिष्यति
अवचनं बुद्धवचनमिति । किमिदं सन्धायोक्तम् ।” भगवानाह ।
धर्मद्वयं महामते सन्धाय मयैतदुक्तं । कतमद्धर्मद्वयं । यदुत प्रत्यात्म-
धर्मतां च पौराणस्थितिधर्मतां च ।” ‘उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा
तथागतानां स्थितैवेषां धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामता
पौराणनगरमहापथवन्महामते ।” तद्यथा महामते कश्चिदेव पुरुषोऽटव्यां
पर्यटन्पौराणं नगरमनुपश्येदधिकलपथप्रवेश्यं । स तन्नगरमनुप्रविशेत् ।
तत्र प्रविश्य प्रतिनिविश्य नगरं नगरक्रियासुखमनुभवेत् । तत्किं मन्यसे
महामते अपि नु तेन पुरुषेण स पन्था उत्पादितो येन पथा तन्नगरमनुप्रविष्टो
नगरवैचिष्यं च । आह । नो भगवन् । भगवानाह । एवमेव महामते
यन्मया तैश्च तथागतैरधिगतं स्थितैवैषा धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामता
तथता भूतता सत्यता । अत एतस्मात् कारणान्महामते मयेदमुक्तं
यां च रात्रिं तथागतोऽभिसम्बुद्धो यां च रात्रिं परिनिर्वास्यति अत्रान्तर
एकमप्यक्षरं तथागतेन नोदाहृतं नोदाहरिष्यतीति ।”

“तत्किं मन्यसे सुभूते अस्ति स कश्चिद्धर्म” इत्यादेः पूर्वधृताद्
व ज्र च्छे दि का (पृ. २४) वचनादनन्तरमेव तत्र यदुक्तं तदपोह द्रष्टव्यम्—
“तत्कस्य हेतोः । योऽसौ तथागतेन धर्मोऽभिसम्बुद्धो देशितो वा
अप्राह्यः सोऽनभिलाष्यः । न स धर्मो नाधर्मः । तत्कस्य हेतोः ।
असंस्कृतप्रभाविता ह्यार्यपुद्गला इति ।

एवमेतत्सर्वथोपपन्नं येन खलु ज्ञानेन ज्ञेयेन चोपहान्तं प्रकरण-
मेतदा चा र्ये ण तयोरेव तत्त्वार्थप्रदर्शनेनेदमुपसंहृतमिति ।

अथान्तिमायां कारिकायां शृत्स्नप्रकरणप्रतिपादितं तत्त्व मा चा र्ये
नमस्करोति । उपक्रमेऽस्य तत्त्वस्य सम्बोद्धा तेन नमस्कृतः । अन्ते
नु तेन सम्बुद्धं तत्त्वमेव नमस्कृतम् । तद्द्वारा च स सम्बुद्धोऽपि ।
सा चैयं कारिका—

१। उत्पादाद्देत्यादिः पङ्क्तिरियं स र्घं दर्श न स झ हे (बौद्धदर्शनने २-१०२)

दुर्दशमतिगम्भीरमजं शान्तं विशारदम् ।^१

बुद्धा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथावलम् ॥१००॥

इति गौडपादोय

आ ग म शा खे ऽ ला त शा न्त्या ख्यं

चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥

अतिगम्भीरमत्यगाधमतिदुःखगाहम् । अतएव दुर्दशं दुःखेन
द्रष्टुं शाक्यम् । मजं^१ साम्भं^२ सममित्येतत् । विशारदं^३ निर्भयम् ।
अनानात्वम्^४ अनानाभूतम् । पदं^५ स्थितिं बुद्धाऽवगम्य
यथावलं यथाशक्ति नमस्कुर्मः ।

पदशब्दो निर्वाणवाचीति सौगताः ।^{१०} न पुनस्तेषामेवायं विशेषः ।
अस्मदीया अपि तथैव मन्यन्ते । मोक्षे ब्रह्मणि वा प्रसिद्धस्तत्प्रयोगः ।^{११}
एवमपि प्रकृतप्रकरणार्थं चिन्तयतः सौगतगृहीतोऽर्थं एव चेतसि
समुत्पद्येत । दुर्दशमतिगम्भीरमिति पदद्वयं तमर्थमुपोद्बलयति । सुदुर्दशं
(पालौ सुदुर्दसं) निर्वाणपर्यायः (अ प ७) । गम्भीरदुर्दश (पालौ
दुर्दस) शब्दावप्यसकृत्प्रयुज्येते तत्प्रसङ्गे ।^{१२}

१ । ४ ९९ ।

२ । १. १६ ; ३ १. १९ २६ ३३ ४३ ४७ ; ४. ११ १२. १३. ३८,
४६ ४८. ५७ ६०. ७४. ८०. ९३. ९५. ९६ ।

३ । ३. २. ३८ ; ४. ७७. ८०. ९३ ९५ ।

४ । ४ ९३ ; ३. ३५ (निर्भयम्) ४. ७८ (अभयम्) ।

५ । ३ १३ ; ४. ९१ ; ४ उ ४ ४. १९ ; क. उ. ४ १०. ११ ।

६ । १. १५ ; ४. ७८, ८५ ।

७ । "पदं ठाने परिष्ठाणे निष्ठानमिद् व कारणे ।" अ प. ८१९ ।

८ । क उ २. १५ ; ३. ७—९ ।

९ । "निर्वाणरूपो धर्मो गम्भीरो दुर्दशश्च" (ल सू, पृ ५०९, ५१३, ५१५) ; "गम्भीरं दुर्दशं सूक्ष्मं धर्मचक्रम्" (तद्देव, पृ ४२२, ४२६ "गम्भीरो
दुर्दशो मम") ; "गम्भीरमिति ह्यभूते शून्यताया एतदधिबचनं विरागस्य
निरोधस्य निर्वाणस्य विरामस्येतदधिबचनं यदुत गम्भीरमिति" (अ सा प्र., पृ.
३४१) ; एवं "धर्मो गम्भीरो दृढतो" (म व १. ५. २. ८) ; उपः "तं
दुर्दशं गृहमनुपविष्टम्" । अस्मात् परामुश्येन इति भाष्ये का रः ।

बलशब्देन सुगतशास्त्रेषु सुप्रसिद्धानि पञ्च बलानि श्रद्धावीर्यस्मृति-
समाधिरूपाणि । सुविदितानि चैतानि योगशास्त्रेषुपि (यो. सू. १. २०) ।
न पुनरेतानीह बलत्वेन गणितानि । तत्र श्रद्धा चेतसः सम्प्रसादः
(यो. सू. १. २० व्या स मा ष्य म्) । व सु ब न्धु र पि तथैव मन्यते
५ (अ. को. ५. ६ ; द्र :—२. २५) । परमार्थो हि पञ्चविधेन बलेनाधि-
गम्यत इति व्यज्यते यथाबलशब्देन ॥

अलातशान्तिरित्यस्य प्रकरणस्य नाम । अलातं नाम ज्वल-
वद्धारः । तस्य शान्तिरुपशमोऽप्रवृत्तिरित्यर्थः । यथाऽभूताभिनिवेशा-
वलातमृजुवक्रादिकाभासं द्रुष्यत एवं विज्ञानस्यन्दितमप्यभूताभि-
१० निवेशाद् प्राह्यप्राहकाभासं भवतीति प्राक् (४ ४७-५०) प्रतिपादितम् ।
किञ्चा “दिग्भ्यावसानविरहितत्वात्” (म. वृ, पृ. २२१) “पूर्वापर-
कोट्यनुपलम्भा”च्च (म. वृ., पृ. २१६) सर्वमिदं प्राह्यप्राहकरूपं द्वय-
मलातचक्रमिव । प्रदर्शिता तस्य शान्तिरहिमन्प्रकरण इति सूषपन्नमस्य
नामा ला त शान्ति रिति ।

१५ अलातचक्रोपमा मै श्यु प नि प द्य पि (६. २४) लभ्यते । न पुनः
सा भ्रान्तेर्निर्दर्शनाय । अपितु भासुरत्वस्य । इह पुनः प्रकृते प्रन्थे सौगते
च शास्त्रे सवत्रैव बहुयूपमासु सापि भ्रान्तिमेव बोधयति । अत्रायं श्लोक
वार्थं देवस्य (च. श ३२५)—

“अलातचक्रनिर्माणस्वप्रमायाम्बुचन्द्रकैः ।

धूमिकान्तःप्रतिश्रुत्कामरीच्यघ्नैः समो भवः ॥”

२० अथायमलातशान्तिरिति शब्दो न द्रुष्यते सौगतेषु प्रन्थेष्विति न
तन्नाम तन्मूलकमिति कश्चिन्मन्वोत । न पुनर्युक्तं तन्मन्तुम् ।

१। अ. नि. ३-१२ ; दी. नि. २. १२० प्र. ; घ. स. ४९ ।

२। मै प्रा य ण द्रा ह्य णो प नि प दित्यस्यापरं नाम । सर्वथापीयमनति-
२५ प्राचीनेति स्पष्टम् ।

३। “अलातचक्रमिव स्फुरन्तमादित्यवर्जमूर्जस्वन्तं प्रस्य तमसः पर्य-
पश्यन् ।”

४। यथा महमरीचिका गन्धर्वनगरं च । म. व्य. (क) १३९. २१ ।

नेद मा ग म शा ख्रा त्प्राचीनेष्वस्मदीयेष्वपि ग्रन्थेषु दृश्यत इत्यस्मदीयमपि
 तन्न भवतीति समं प्रतिवचनम् ।^१ मा-भूद्लातशान्तिस्तेषां ग्रन्थेषु ।
 प्रभूतास्तु तेष्वलातप्रयोगाः ।^२ स्वयमेव चा चार्धक्षतुष्टुत्वोऽलातशब्दं
 प्रयुनक्ति (४. ४७-५०) प्रदर्शयति च तेन बौद्धदृष्ट्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् ।
 तस्माद् ला त शा न्ति रिति न सौगतं नामेति दुष्करं वक्तुमिति ॥

नमस्तस्मै ।

नम ऋषिभ्यः । नम आचार्येभ्यः ।

प्रेरितः केनचित्स्वान्ते यथाशक्ति यथामति ।

इमामभिनवां वृत्तिमकारोद् वि धु शे ख रः ॥

॥ कृतिरियं ब्रह्मविहारावस्थितस्य भट्टाचार्यविधुशेखरस्य ॥ १०

शफाब्दाः १८७०।३।२६ ।

१ । सदृशं तु किञ्चिद्दृश्यते यो ग वा सि छे (३. ६. २) । यथा.
 “मृगतृष्णाजलघ्नान्तिदान्ति० ।”

२ । यथा ल सू, ४. ९. ९६ प्र. ।

परिशिष्टानि

माण्डूक्योपनिषत्

मूलम्

- १। ओ मि त्ये त द क्ष र मि द सर्वं तस्योपव्याख्या नः
भूत भवद्भविष्यदिति सर्वं मोक्षारण्य । यच्चान्यत्रिकालातीट
तदप्याङ्कार एव ॥
- २। सर्वं होतदुः प्रह्णायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥
- ३। जागरितस्थानो बहिष्प्रह सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख स्थूल-
भुर्ग्वैश्वानर प्रथम पाद ॥
- ४। स्वप्नस्थानोऽन्तप्रह सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख प्रविविक्त
भुक्तेजसोः द्वितीय पाद ॥
- ५। यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते न कञ्चन
स्वप्न पश्यति तत्सुप्तम् । सुप्तस्थान एकीभूतः
प्रज्ञानधन एवाऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुख प्राज्ञस्तृतीय
पाद ॥

- १। "ओ मि त्ये क्ष र० तस्योपव्याख्या नम्", छा उ १ १ १ ।
तुल. "ओमितीर्द सर्वम्", तै उ १ ८ १ ।
- २। तुल "यद्भूतं च भव्यं च भविष्यत्", ष्ट उ ३ ८ ३, ४ ६ ७ ।
- ३। एतदित्यत्र क्वचित्तदिति पाठ ।
- ४। अत्र हिरण्यगर्भ इति क्वचिदधिक पाठ ।
- ५। क्वचित्तु सुप्तो इति पाठ ।
- ६। ष्ट उ ४ ३ १९ ।
- ७। तुल "एकीभवति", प्र उ ४ २, ष्ट उ ४ ४ २ ।
- ८। "आत्मानन्तरोऽबाह्य कृत्स्न प्रज्ञानधन एव ।" ष्ट उ ४ ४ २२ ।

- ६। एष सर्वेश्वर^१ एष सर्वज्ञ^२ एषोऽन्तर्याम्येष
योनिः सर्वस्य^३ प्रभवाप्ययौ^४ हि भूतानाम् ॥
- ७। नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानधनं न प्रज्ञं
नाप्रज्ञमद्रष्टमव्ययहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म-
प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स
आत्मा स विज्ञेयः ॥
- ८। सोऽयमात्माभ्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च
पादा अकार उकार उकारो मकार इति ॥
- ९। जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादिमत्वादा-
प्नोति हि वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥
- १०। स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्दो-
त्कर्षतीह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले
भवति य एवं वेद ॥
- ११। सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेराप्तेर्वा मिनोति
ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥
- १२। अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार
आत्मैव । संविशन्त्यात्मनात्मानं^५ य एवं वेद ॥

१। "स षट् एष महानज्ज-आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु एष
एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्धेते० एष सर्वेश्वरः," सू. उ. ४. ४. २१ ।

२। "यः सर्वज्ञः," मु. उ. १. १. ९; "स सर्वज्ञः," प्र. उ. ४. १० ।

३। तुल्य भूतयोनिः 'यन्भूतयोनिं परिभ्रमन्ति धीराः,' मु. उ. १. १. १ ।

४। क. उ. २. २. ११ ।

५। 'आत्मनात्मानमभि सं विवेश' बाजसनेपिसंहिता, ३२. ११ ।

कारिकासूची

संख्ययोराद्या प्रकरणं सूचयति अन्त्या तु कारिकाम्

अकल्पकमजं ज्ञानम्,	३. ३३ ।	अल्लुधाधरणाः सधे,	४. ९८ ।
अकारो नपते विद्वदम्,	१. २३ ।	अलाते स्पन्दमाने धै,	४ ४९ ।
अजः कल्पितसंवृत्या,	४ ७४ ।	अषस्त्वनुपलम्भं घ,	४. ८८ ।
अजमनिद्रमस्त्वप्रम्,	३ ३६, ४. ८१ ।	अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु,	२ १५ ।
अजातं जायते यस्मात्,	४ २९ ।	अशक्तिरपरिज्ञानम्,	४ १९ ।
अजातस्यैव धर्मस्य,	४. ६ ।	असज्जागरिते दृष्टा,	४ ३९ ।
अजातस्यैव भावस्य,	३. २० ।	असतो मायया जन्म,	३. २८ ।
अजातेऽसतां तेषाम्,	४ ४३ ।	अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति,	४ ८३ ।
अजाद्वै जायते यस्य,	४. १३ ।	अस्पन्दमाननालातम्,	४. ४८ ।
अजेष्वजमसंक्रान्तम्,	४ ९६ ।	अस्पृशयोगो धै नाम,	३ ३९ ; ४. २ ।
अजे साम्ये तु ये केचित्,	४ ९५ ।	आत्मसत्यानुबोधेन,	३. ३२ ।
अगमाग्रेऽपि वैधर्म्यं,	४ ९७ ।	आत्मा ह्याकाशघञ्जीधैः,	३. ३ ।
अतो वक्षाम्यकार्पण्यम्,	३ २ ।	आदावन्ते च यत्रास्ति,	२ ६ ; ४. ३१ ।
अदीर्घत्वाच्च कालस्य,	२. २ ।	आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव,	४ ९२ ।
अद्वयं च द्वयाभासम्,	३. ३० ; ४ ६२ ।	आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः,	४. ९३ ।
अद्वैतं परमार्थो हि,	३ १८ ।	आश्रयास्त्रिविधा हीन,	३ १६ ।
अनादिमायया स्रष्टो,	१. १६ ।	इच्छमात्रं प्रभोः सृष्टिः,	१. ८ ।
अनादेरन्तवत्त्वं च,	४. ३० ।	उत्पादस्याप्रसिद्धत्वात्,	४. ८३ ।
अनिमित्तस्य चित्तस्य,	४. ७७ ।	उत्सेक उदधेर्यद्वत्,	३. ४१ ।
अनिश्चिता यथा रज्जुः,	२. १७ ।	उपलम्भात्समाचारात्,	४. ४२, ४४ ।
अन्तःस्थानात्तु भेदानाम्,	२. ४ ।	उपायेन निगृह्णीयात्,	३ ४२ ।
अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो,	१. १५ ।	उपासनाश्रितो धर्मो,	३. १ ।
अपूर्वाः स्थानिधर्मो हि,	२. ८ ।	उभयोरपि चैतन्यम्,	२ ११ ।
अभावश्च रथादीनाम्,	२. ३ ।	उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते,	४. ६७ ।
अभूताभिनिवेशाद्दि,	४. ७९ ।	ऋतुवक्रादिकानासम्,	४. ४७ ।
अभूताभिनिवेशोऽस्ति,	४. ७५ ।	पृथैरेवोऽपृथग्भावैः,	२ ३० ।
अमात्रोऽनन्तमात्रश्च,	१. २९ ।	एवं न चित्तजा वर्णाः,	४ ५४ ।

पृथं न जायते चित्तम्,	४. ४६ ।	दुःखं सर्वमनुस्मृत्य,	३. ४३ ।
ओद्धारं पादशो विद्यात्,	१. २४ ।	दुर्दर्शनमतिगम्भीरम्,	४. १०० ।
कल्पयत्यात्मनात्मानम्,	२. १२ ।	द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यात्,	४. ९३ ।
कारणं यस्य वै कार्यम्,	४. ११ ।	द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने,	३. १२ ।
कारणाद्यदनन्यत्वम्,	४. १२ ।	द्वैतस्याग्रहणं तुल्यम्,	१. १३ ।
कार्यकारणबद्धौ तौ,	१. ११ ।	धर्मा य इति जायन्ते,	४. ९८ ।
काल इति कालविदो,	२. २४ ।	न कश्चिज्जायते जीवः,	३. ४८ ; ४. ७१ ।
कोट्यश्चतस्र एवास्तु,	४. ८४ ।	न निरोधो न चोत्पत्तिः,	२. ३२ ।
क्रमते नहि युद्धस्य,	४. ९९ ।	न निर्गता अलातात्ते,	४. ९० ।
ख्याप्यमानामजार्ति सैः,	४. ९ ।	न निर्गतास्ते विज्ञानात्,	४. ९२ ।
ग्रहणाज्जागरितवत्,	४. ३७ ।	न भवत्यमृतं मर्त्यम्,	३. २१ ; ४. ७ ।
घटादिषु प्रलीनेषु,	३. ४ ।	न युक्तं दर्शनं गत्वा,	४. ३४ ।
चरञ्जागरिते जाग्रत,	४. ६९ ।	नाकाशस्य घटाकाशो,	३. ७ ।
वित्तकालाश्च येऽन्तस्तु,	२. १४ ।	नाजेषु सर्वधर्मेषु,	४. ६० ।
वित्तं न संस्पृशस्यार्थम्,	४. २६ ।	नात्मानं न परांश्चैव,	१. १२ ।
वित्तल्पन्दिदमेवेदम्,	४. ७२ ।	नान्यभावेन नानेदम्,	२. ३४ ।
जराभरणनिर्मुक्ताः,	४. १० ।	नास्त्यसद्धेतुकमसत्,	४. ४० ।
जाग्रच्चित्तेक्षणोयास्ते,	४. ६६ ।	नास्वादयेत् सुखं सुत्र,	३. ४९ ।
जाग्रदृत्तावपि त्वन्तः,	२. १० ।	निगृहीतस्य मनसो,	३. ३४ ।
जात्याभासं चलाभासम्,	४. ४९ ।	निमित्तं न सदा चित्तम्,	४. २७ ।
जीवं कल्पयते पूर्वम्,	२. १६ ।	निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य,	४. ८० ।
जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्,	३. १४ ।	निवृत्तेः सर्वदुःखानाम्,	१. १० ।
जीवात्मनोरनन्यत्वम्,	३. १३ ।	निश्चितायां यथा रज्ज्वाम्,	२. १८ ।
ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये,	४. ८९ ।	निस्तुतिर्निर्ममस्कारो,	२. ३७ ।
ज्ञानेनाकाशकल्पेन,	४. १ ।	नेह नानेति चाम्नायात्,	३. २४ ।
तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा,	२. ३८ ।	पञ्चविंशक इत्येके,	२. २६ ।
तस्मादेवं विदित्वैनम्,	२. ३६ ।	पादा इति पादविदो,	२. २१ ।
तस्मान्न जायते चित्तम्,	४. २८ ।	पूर्वांपरापरिज्ञानम्,	४. २१ ।
तैजसस्योत्पत्तिज्ञाने,	१. २० ।	प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः,	४. ९१ ।
त्रिषु धामसु यस्तुल्यम्,	१. २२ ।	प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम्,	४. २४. २९ ।
त्रिषु धामसु यज्ञोज्यम्,	१. ९ ।	प्रणवं हीक्षरं विद्यात्,	१. २८ ।
दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो,	१. २ ।	प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म,	१. २६ ।

प्रपञ्चो यदि विद्येत,	१. १७ ।	यदि हेतोः फलात्सिद्धिः,	४. १८ ।
प्रभवः सर्वभूतानां,	१. ६ ।	यावद्धेतुफलावेशः,	४. ५५, ५६ ।
प्राणा इति प्राणविदो,	२. २० ।	युञ्जीत प्रणवे चेतः,	१. २५ ।
प्राणादिभिरनन्तैस्तु,	२. १९ ।	योऽस्ति कल्पितसंवृत्या,	४. ७३ ।
प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नान्,	४. ८५ ।	रसादयो हि ये कोशाः,	३. ११ ।
फलादुत्पद्यमानः सन्,	४. १७ ।	स्पर्कार्यसमाख्याश्च,	३. ६ ।
बहिष्प्रज्ञो विभुर्विधो,	१. १ ।	लये सम्बोधयेचित्तम्,	३. ४४ ।
बीजाद्बुराण्यो दृष्टान्तः,	४. २० ।	लीयते हि सपुत्रे तत्,	३. ३५ ।
बुद्धानिमित्तां सत्याम्,	४. ७८ ।	लोकौहोक्विदः प्राहुः,	२. २५ ।
भावैरसद्भिरेवायम्,	२. ३३ ।	विकरोत्यपरान्भावान्,	२. १३ ।
भूततोऽभूततो वापि,	३. २३ ।	विकल्पो विनिवर्त्तत,	१. १८ ।
भूतं न जायते किञ्चित्,	४. ४ ।	विज्ञाने स्पन्दमाने धै,	४. ५१ ।
भूतस्य जातिमिच्छन्ति,	४. ३ ।	विपर्यासाद्यथा जायत,	४. ४१ ।
भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये,	१. ९ ।	विप्राणां दिनयो ह्येष,	४. ८६ ।
मकारभावे प्राज्ञस्य,	१. २१ ।	विभूतिं प्रसवं त्वन्ये,	१. ७ ।
मन इति मनोविदो,	२. २५ ।	विश्वस्यात्यविषज्ञायाम्,	१. १९ ।
मनसो निप्रहायत्तम्,	३. ४० ।	विश्वो हि स्थूलभुद् नित्यम्,	१. ३ ।
मनोद्वयमिदं द्वैतम्,	३. ३१ ।	धीतरागभयक्रोधैः,	२. ३५ ।
मरणे सम्भवे चैव,	३. ९ ।	वेदा इति वेदविदो,	२. २२ ।
मायया भिद्यते ह्येतत्,	३. १९ ।	धैतध्यं सर्वभावानाम्,	२. १ ।
मिश्राद्यैः सह संमन्त्र्य,	४. ३५ ।	वैशारद्यं तु वै नास्ति,	४. ९४ ।
मृष्टोद्विस्फुलिङ्गाद्यैः,	३. १५ ।	स एव नेति नेतीति,	३. २६ ।
यं भावं दर्शयेत्स्य,	२. २९ ।	संभृत्या जायते सर्वम्,	४. ५७ ।
यथा निर्मितको जीवो,	४. ७० ।	सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे,	३. १० ।
यथा भवति बालानाम्,	३. ८ ।	सतो हि मायया जन्म,	३. २७ ।
यथा मायामयाद्बीजात्,	४. ५९ ।	सप्रयोजनता तेषाम्,	२. ७ ; ४. ३२
यथा मायामयो जीवो,	४. ६९ ।	सम्भवे हेतुफलयोः,	४. १६ ।
यथा स्वप्नप्रयो जीवो,	४. ६८ ।	सम्भूतेरपवादाच्च,	३. २५ ।
यथा स्वप्ने द्रव्याभासम्,	३. २९ ; ४. ६१ ।	सर्वस्य प्रणवो ह्यादिः,	१. २७ ।
यथैकस्मिन्वटाकारो,	३. ९ ।	सर्वाभिलाषविगतः,	३. ३७ ।
यदा न लभते हेतुः,	४. ७६ ।	सर्वं धर्मां मृषा स्वप्ने,	४. ३३ ।
यदा न लीयते चित्तम्,	३. ४६ ।	सद्यस्तु सोपलम्भं च,	४. ८७ ।

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी,	४ ९ ।	स्वप्नमाये यथा दृष्टे,	२. ३१ ।
उल्लमात्रियते नित्यम्,	४. ८२ ।	स्वप्नवृत्ताद्यपि त्वन्तः,	९
सूक्ष्म इति सूक्ष्मविद्,	२. २३ ।	स्वप्ने चावस्तुकः कायः,	४. ६ ।
सृष्टिरिति सृष्टिविदो,	२ २८ ।	स्वभावेनामृतो यस्य,	३ २२ ; ४. ८ ।
स्थूलं तर्पयते विश्वम्,	१. ४ ।	स्वप्तिदान्तज्यवस्थाद्य,	३. १७ ।
स्वप्तो वा परतो वापि,	४. २२ ।	स्वस्थं दान्तं सनिर्वाणम्,	३ ४७ ।
स्वप्नजागरिते स्थाने,	२ ५ ।	हेतुर्न जायतेऽनादिः,	४ २३ ।
स्वप्नदृक्चित्तद्वययास्ते,	४. ६४ ।	हेतोरिति कलं येषाम्,	४. १४, १५ ।
स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने,	४. ६३ ।	हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि,	४. ९० ।
स्वप्ननिद्रायुतावाधौ,	१. १४ ।		

३

माण्डूक्योपनिषद्वाक्यसूची

संख्या उपनिषद्वाक्यानाम्

अमात्रश्रुतयो,	१२	यत्र एतो न कञ्चन,	५
एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः,	६	सर्वं ह्येतद् ब्रह्म,	२
ओमित्येतदक्षरम्,	१	सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो,	११
जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञो,	३	सोऽयमात्माध्यक्षरम्,	८
जागरितस्थानो वैश्वानरो,	९	स्वप्नस्थानस्तैजस,	१०
नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञम्,	७	स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः,	४

कारिकाणां विशेषशब्दसूची

सव्यधोराया प्रकरणम् चत्वारः तु कारिका वृषयति

अंशु,	१. ६ ।	अद्वैत, १. १०, १६, १७; २. १८,
अकल्प,	३. ४७ ।	३६; ३. १८ ।
अकल्पक,	३. ३३ ।	अध्वन्, - ४. २७ ।
अकाम,	४. ७८ ।	अनन्त, २. १९, २६;—ता, ४. ३०;
अकार,	१. २३ ।	—मात्र. १. २९ ।
अकार्पण्य,	३. २ ।	अनन्यत्व, ३. १३; ४. १२ ।
अकृत,	४. ९ ।	अनपर, १. २६ ।
अक्षय,	३. ४० ।	अनादि, ४. १४, ३०, ९१;—माया
अक्षिमुख,	१. २ ।	१. १६ ।
अप्रयान,	४. ९० ।	अनानात्व, ४. १०० ।
अप्राद्यभाव,	३. २६ ।	अनापन्नादिमव्यान्त, ४. ८६ ।
अङ्कर,	४. ६९ ।	अनाप्नुवत्, ४. ७८ ।
अचल,	३. ३७ ।	अनाभास, ३. ४६; ४. ४८ ।
अचिन्त्य,	४. ३९, ६२ ।	अनामक, ३. ३६ ।
अज, १. १६; ३. १. १९, २६, ३३,		अनिङ्गल, ३. ४६ ।
३६, ४७; ४. ११, १२, १३,		अचित्य, ४. ६९ ।
४० (३८), ४६, ४६, ४८, ६७,		अनिद्र, १. १६, ३. ३६; ४. ८१ ।
६०, ७४, ८०, ८१, ९३, ९९,		अनिमित्त, ४. २७, ७७, ७८ ।
९६, १०० ।		अनिश्चित, २. १७ ।
अजात, ३. २०; ४. ६, २१, २९, ४२,		अनुकम्पा, ३. १६ ।
४३, ७७ ।		अनुत्पत्ति, ४. ७७ ।
अजाति, ३. २, ३८; ४. ४, ९,		अनुत्पन्न, ४. ९३ ।
१९, २९ ।		अनुपलम्भ, ४. ८८ ।
अजानत,	१. १६ ।	अच्युत, १. १२ ।
अजायमान,	३. २४ ।	अन्त, १. २, २७; २. ६, ९, १०,
अतिगम्भीर,	४. १०० ।	१३, १४, १९; ४. ३१;—
अद्वय, २. ३३, ३६; ३. ३०; ४. ४,		वत्त्व ४. ३० ।
४९, ६२, ८०, ८६;—ता, २. ३३ ।		

अन्तर, १. २; २. ९, १०, १३, १४, १५; ४. ३३;—प्रज्ञ, १. १; स्थान, २. १, ४।	अमूर्त, २. २३।
अन्य, १. ७, ९; ४. ३६, ५३;— भाष, २. ३४ ४ ५३;— हेतुक; २. १४।	अमृत, ३. १९, २०, २१, २२; ४. ६, ७, ८;—त्व, ४. ९२।
अन्यथाभाव, ३. २१; ४. ७, २९।	अरूपक, ३. ३६।
अन्योन्यद्वय, ४. ६७।	अर्थ, ४. ३६।
अपर, १. ९, २६; २. १३, २६, २७; ४. ३।	अलङ्घ्यापरण, ४. ९८।
अपरिच्छेद, ३. ४१।	अलात, ४. ४७, ४९, ५०।
अपरिज्ञान, ४. १९।	आलात, ४. ४८।
अपवाद, ३. २५।	अल्प, ४. ४३।
अपूर्व, १. २६; २. ८;—स्थानिधर्म, २. ८।	√अप्, अपति, २. २९।
अपेक्षा, ४. १८।	अपतार, ३. १९।
अप्रच्युत, २. ३८।	अघस्तु, ४. ८७, ८८;—क, ४. ३६।
अप्रवृत्त, ४. ८०।	अघितथ, २. ६।
अप्रसिद्ध, ४. १७;—त्व, ४. ४० (३८)।	अघिपश्चित, ४. ९७।
अबाध, १. २६।	अघिरुद्ध, ४. २।
अघुद्ध, ३. ८।	अघिलक्षण, ३. ९।
अभय, ३. ३७, ३९, ४०; ४. ७८।	अधिवाद, ४. २, ९।
अभिनिष्पत्ति, ४. ७४।	अधिसाङ्घित, २. ३०।
अभिघ्न, ४. १।	अधिशेष, ४. ९०।
अभिलाप, ३. ३७।	अव्यक्त, २. १५।
अभिसङ्घृति, ४. ७३।	अव्यय, १. १०, २६।
अभूत, ३. २३; ४. ३, ४, २६, ४० (३८);—अभिनिवेश, ४. ७५, ७९।	अव्यवस्थित, २. १३।
अभेद, ३. १३।	√अद्, अश्नुते, १. १९; ४. ७८।
अमनस्ता, ३. ३२।	अशक्ति, ४. १९।
अम्वीभाव, ३. ३१।	अशाश्वत, ४. ६०।
अमात्र, १. २३, २९।	√अस्, अस्ति, २. ६;—ता, ४. २४; —नास्ति, ४. ८३;—घस्तुत्व- वादिन्, ४. ४२।
	असङ्क्रान्त, ४. ९६।
	असङ्ग, ४. ७२, ९६;—ता, ४. ९७।
	असत्, २. ९, १०; ४. २२, ३८, ४१ (४०);—हेतुक, ४. ४०।

असम्यङ्,	४ १६।	उकार,	१ २३।
अस्पन्दमान,	४ ४८।	उच्छेद,	४ ५७।
अस्पर्शयोग,	३ २९; ४ २।	उच्छेदिन्,	४ ५९।
अल्पष्ट,	४ ८४।	उत्कट,	१ १९, २१।
अस्वप्न, १ १६; ४ ८१;—निद्र,		उत्कर्ष,	१ २०।
१ १४।		उत्तम, ३ ४७, ४८; ४, ७१;—	
आकाश, १ २; ३ ६, ९, १२;		अधममध्यम, ४ ७६।	
—कल्प, ४ १;—वत्, ३ ३।		उत्पत्ति, २. ३२; ३ १,	
आत्मन्, १ १२; २ १२, १७;		१४; ४ १८।	
३ ३, ७, ८, ११;—माया-		उत्पाद,	४ ४० (३८)।
विसर्जित, ३ १०;—विनिश्चय,		उत्सर्ग,	३ ३८।
२. १८,—संस्थ, ३ ३८;—		उत्सेक,	३ ४१।
सत्यानुबोध, ३ ३२।		उदधि,	३ ४१।
आदि, १ १४, १९; २ ६; ४ १४,		उदर,	३ १२।
१९, २३, ३१, ९८;—अन्तघत्त्व,		उदाहृत,	४ ४० (३८)।
२, ७; ४ ३२;—बुद्ध, ४ ९२;		उपचार,	३ ३६।
मत्, ४ ३०;—शान्त, ४ ९३।		उपदेश,	१ १८।
भाष्यात्मिक,	२ १६, ३८।	उपपत्ति,	३ १०।
आमन्द, १ ४;—भुज्, १, ३।		उपलम्भ, उपलभ्यते	३ ३१।
आसकाम,	१ ९।	उपलब्धि,	४ २४।
आसिसामान्य,	१ १९।	उपलम्भ,	४ ४२, ४३, ४४, ९०।
आभास, ४ २६, ४९, ५०, ५१।		उपाय,	३ १९, ४२।
आयत्त,	४ ५६।	उपासना, ३ १६,—धित, ३-१।	
आयत्त,	३ ४०।	उभय, १ ५, १३; २ ११; ४ ६७;	
आलात,	४ ४८ तुल अलात।	—त्य, १ २०,—था, ३ १८।	
आवरणच्युति,	४ ९७।	श्रुतवक्रादिकाभासा,	४ ४७।
आश्रम,	२ २७; ३ १६।	एकत्रिंशक,	२ २६।
आश्रय,	३ १६।	ओङ्कार,	१ २४, २८, २९।
इच्छामात्र,	१ ८।	कल्पित, १ १८; २ ९, १०, १४,	
इन्द्र,	३ २४।	१९;—संवृत्ति, ४ ७३, ७४।	
ईशान,	१ १०।	काम,	३ ४२;—भोग, ३ ४२।
ईश्वर,	१ २८।	काय,	४-३३, ३६

कारण, ३ २५, ४, ११ १२ ;— बद्ध १, ११ ।	ईक्षणीय, १ ६६,—काल, २ १४,— ज, ४ ५४ ;—हृदय ४ २८, ३६, ७७ ;—विह, २ २५ ;—स्पन्दित, ४ ७२ ।
कार्य, ४ ११, १२ ;—कारणताभाव, ४ ५२,—कारणबद्ध, १ ११ ।	चलाचलनिकेत, २ ३७ ।
काल, १ ८ ; २ २, २४, ४ ३४,— विन्तक, १ ८,—विह, २ २४ ।	चलाभास, ४ ४५ ।
कुशाग्र, ३ ४१ ।	विन्ता, ३ ३७, ३८ ।
कृतक, ३ २२, ४ ८ ।	चेतस्, १ ६, २५ ; २ ९, १०,— अशु, १ ६,—गृहीत, २ ९, १० ।
कृत्स्न, ४ ८५ ।	जन्, जायते, ३ २, २४, २७, २८, ४८, ४ ४, ११, १३, २१, २२, २३, २८, २९, ४६, ५७, ५९, ७०, ७१, ७४, ७५, ७६ ।
कृपण, ३ १, ४ ९४ ।	जयति, १ ६ ।
कोटि, ४ ८४ ।	जन्मन्, ३ २७, २८, ४, १५, ५८ ।
कोश, ३ ११ ।	जरामरण, ४ १०,—निर्मुक्त, ४ १० ।
क्रम, क्रमते, ४ ९६, ९९ ।	जागरित, २ ४, ४ ३७, ३८, ६५, —वत्, ४ ३७ ।
क्रम, ४ १६, ८९,—कोप, ४ १९ ।	जाग्रत्, ३, २९, ३०, ४ ३९, ६१, ६२, ६५, ६६,—ईक्षणीय, ४ ६६ ।
क्रीडार्थ, १ ९ ।	जात, ३ १, ३७, ४३, ४ १३ ।
क्षान्ति, ४ ९२ ।	जाति, ३ २०, ४ ३, ६, २३, २८, ४२,—दोष, ४ ४३, —आभास, ४ ४५ ।
गगन, ३ ८,—उपम, ४ १ ।	जीव, १ १६, २ १६, ३ ३, ७, ११, ४ ६३, ६५, ६८, ६९, ७०,—आत्मन्, ३ १३, १४ ।
गन्धर्वनगर, २ ३१ ।	ज्ञान, ३ ३३, ३८ ; ४ १, ८८, ८९, ९६, ९९,—आलोक, ३ ३५ ।
गुण, १२ २०,—विह, २ २० ।	ज्ञेय, ३ ३३, ४७, ४ १, ८८, ८९, ९१,—अभिन्न, ३ ३३, ४ १ ।
गौण, ३ १४ ।	
ग्रह, ३ ३८, ४ ८२, ८४ ।	
ग्रहण, ४ ३७,—ग्राहकाभास, ४ ४७ ।	
ग्राह्यग्राहकघत्, ४ ७२ ।	
ग्राह्याभाव, ३ ३२ ।	
घटाकाश, ३ ३७,—आदि, ३ ४ ।	
घनप्रज्ञ, १ ११ ।	
चतुष्कोटि, (“कोट्यश्रितल”) ४ ८४ ।	
चित्त, २ १३, २५, ३ ४४, ४५, ४६, ४ २६, २७, २८, ४६, ५४, ६१, ६२, ६६, ७२, ७६, ७७,—	

तत्त्व, १ १९ ; २. २०, ३०, ३८ ;
 ३. १९, २७, २८ ; ४ ९८ ;—
 विद्, २ ३४ ।
 तत्त्वीभूत, २ ३८ ।
 तथास्थिति, २ १६ ।
 तद्, —प्रह, २ २९, —हृदय, ४ ६४,
 ६६ ;—भेद, ३ १८ ;—मात्र, ४
 ६७ ;—संय, ४ ३८, ६९ ;—
 विद्, २. २०, २१, २२, २३, २४,
 २९, २७, २८ ।
 तायिन्, ४ ९९ ।
 तुर्य, १ १०, ११, १३, १४ ।
 तुरीय, १ १२, १५ ।
 तैजस, १ १, २, ३, ४, २३ ।
 तैत्तिरीयक, ३ ११ ।
 दक्षिणाक्षिसुख, १ २ ।
 धम, ४ ८६ ।
 दर्शन, ४ ३४, ३६ ।
 दुःख, ३ ४३ ; ४ ८२ ;—क्षय,
 ३ ४० ।
 दुर्दर्श, ३ ३९ ; ४ १०० ।
 दृष्टान्त, ४. १३, २० ।
 देव, १. ९, १० ; २. १२, १९, २१ ।
 देशित, ४ २, ४२ ।
 द्रव्य, ४ ५३, —त्व, ४. ५३ ;—
 अभावयोग, ४ ५०, ५२ ।
 द्वय ४ ७२, ७५, ८७ ;—काल, २
 १४ ;—नाश, ४ २४ ;—अभाव,
 ४ ७५ ;—आभास, ३ २९,
 ३० ; ४ ६१, ६२ ।
 द्वि, १ ११ ;—पद्, ४ १ ;—वर्
 ("द्विपदांवर"), ४. १ ।

द्वैत, १. १७, १८ ; ३ १८, ३१ ।
 द्वैतिन्, ३. १७ ।
 धर्म, २ २५ ; ३. १ ; ४ १, ६, ८,
 १०, २१, ३३, ३९ (४१), ४६,
 ५३, ५४, ५८, ५९, ६०, ८१,
 ८२, ९१, ९२, ९३, ९४, ९८,
 ९९ ;—अधर्म, २ २५ ;—ज, ४.
 ५४ ;—धातु, ४ ८१ ।
 धामन्, १ ५, २२ ।
 धारा, २ १७ ।
 धीमत्, ३. ३४ ।
 धीर, १ २८ ; ४ ३ ।
 ध्रुव, ४ १२ ।
 न-व्यवस्था, ४ १३ ।
 नानात्व, ३. १३ ; ४ ९१ ।
 नायक, ४ ९८ ।
 नास्ति, ४ ८३ ।
 नि.सङ्ग, ३ ४५ ; ४ ७९ ।
 नि.स्वधाकार, २ ३७ ।
 निगृहीत, ३. ३४ ।
 निग्रह, ३ ४०, ४१ ।
 नित्य, १ ३ ; ३ ३३ ; ४ ११, ७२,
 ८२ ;—युक्त, १ २५ ।
 निदर्शन, ३ ३ ।
 निद्रा, १ १४, १५ ।
 निमित्त, ४ २५, २७ ।
 नियत, २ १३ ।
 नियम, ४ ३४ ।
 निरोध, २. ३२ ।
 निर्नमस्कार, २ ३७ ।
 निर्निमित्त, ४ ७५ ।
 निर्भय, १ २५ ; ३ ३५ ।

निर्मितक,	४. ७१ ।	प्रसय,	१. ७ ।
निर्णिकल्प,	२. १ ; ३. ३४ ।	प्रसूति,	१. ८ ।
निर्णय,	४. ७२ ।	प्राज्ञ, १. १, ३, ४, ११, १२, १३,	
निष्परय,	३. ४५ ।	१४, २१, २३ ।	
निश्चल, ३. २२, ४५ ; ४. ८, ८१ ।		प्राप्त,	२. ३ ।
निश्चित, १. १४, २२ ; २. १८ ; ३.		प्राप्य,	४. ८५ ।
१७, २३ ।		फल, ४. १४, १५, १७, १८, २३, ७६ ।	
निष्पद्य,	३. ४६ ।	यद्विद्, २. १४, १५ ;—चित्त, २	
निस्त्युति,	२. ३७ ।	१३ ;—चेतस्, २. ६ ;—प्रज्ञ, १. १ ।	
निस्त्पन्द,	४. ५१ ।	वीज, १. १३ ; ४. ५९ ;—निद्रायुत,	
न्यायपूर्वक,	२. ३ ।	१. १३ ;—अङ्गराज्य, ४. २० ।	
पद्यविदारक,	२. २६ ।	बुद्ध, ४. १९, ४२, ८०, ८८, ९८, ९९ ।	
पद,	४. १०० ।	बुद्धि, २. २५ ;—(तद्) विद्, २. २६ ।	
परसन्त्र,	४. २४, ७३, ७४ ।	ब्रह्मन्, १. २५, २६ ; ३. १, १२,	
परमार्थ, १. १७ ; २. ३२ ; ३. १८ ;		३३, ३५, ४६ ।	
४. ७३, ७४ ।		भाव, २. १, १३, १६, १७, १९, २९,	
परिवोपक,	४. २१ ।	३३ ; ३. २०, २२ ।	
पूर्वापरपरिज्ञान,	४. २१ ।	भूत, १. ८ ; ३. २३ ; ४. ३, ४, ३३ ।	
प्रकृति, ३. २१ ; ४. ७, ९, २९, ९२,		मनस्, १. २ ; २. २५ ; ३. २९, ३०,	
९३ ;—दान्तृत्व, ४. ८६ ;—		३१, ३४, ४०, ४१ ।	
निर्मल, ४. ९८ ।		माया, २. १९, ३१ ; ३. १९, २४,	
प्रज्ञप्ति,	४. २४, २५ ।	२७, २८, २९ ; ४. ५८, ६१ ;—	
प्रज्ञा,	३. ४५ ।	उपम, ४. ५८ ;—मय, ४. ५९,	
प्रगद्य,	१. २५, २६, २७, २८ ।	६९ ;—मात्र, १. १७ ;—हस्तिन्, ४	
प्रपञ्च, १. १७ ;—उपशम, २. ३५ ।		४. ४४ ।	
प्र-बुद्ध, प्रबुध्यते,	१. १६ ।	यज्ञ,	२. २२ ।
प्रबुद्ध,	४. ३५ ।	यति,	२. ३७ ।
प्रभव,	१. ६ ।	यथाविद्य,	२. १६ ।
प्रभु,	१. ८, १० ; २. १३ ।	युगपद्,	४. १६ ।
प्रलीन,	३. ४ ।	योगिन्,	३. ३९, ४० ।
प्रविवेक,	१. ४ ।	ल्य, २. २८ ; ३. ४२, ४४ ;—सामान्य,	
प्र-सञ्च, प्रसज्यते,	४. १३ ।	१. २१ ।	

ली, लीयते,	३. ३५, ४६ ।	वैदारण्य,	४. ९४ ।
लोक, २. २१, २७, ३६; ४. ९५;—		व्यवस्था,	४. १३ ।
उत्तर, ४. ८८ ।		व्यवस्थित,	१. २; २. १३ ।
लौकिक,	४. ८७ ।	शाम, ४. ८६,—प्रातः, ३. ४४ ।	
पञ्चम्यापुत्र,	३. २८ ।	शान्त,	३. ४७; ४. ४५ ।
घर,	४. १ ।	शान्तिः,	३. ४० ।
वस्तु, ४. २२, ४४;—आभास, ४. ४५ ।		शाश्वत, ४. ५७,—अशाश्वताभिध्वा,	
वि- $\sqrt{\text{क}}$, विकरोति,	२. १३,	४. ६० ।	
विकल्प,	१. १८; २. १८ ।	शिव,	१. २९; २. ३३ ।
विकल्पित,	१. ७; २. १७, १९ ।	श्रुति,	३. २३ ।
वि- $\sqrt{\text{शिप्}}$, विक्षिप्यते,	३. ४६ ।	पद्विंशति,	२. २६ ।
विज्ञान, ४. ४७, ४८, ५०, ५१, ५२ ।		संज्ञेश,	४. २४ ।
विज्ञेय, ३. ३४; ४. ९, ८८, ९० ।		संघात,	३. ३, १० ।
वितर्क,	२. ६; ४. ३१ ।	संभव,	४. ४० (३८) ।
विनिश्चय,	१. ६ ।	संवृत,	४. ३३;—त्व, २. १, ४ ।
विपर्यय,	४. ४६ ।	संवृतिः,	४. ५७, ५८, ९४ ।
विपर्यास,	१. १५; ४. २७, ४१ ।	संशय, १. १७, २४; ३. ३०; ४.	
विपश्चित्,	४. ९७ ।	६२ ।	
विप्र,	४. ८६ ।	संसार,	४. ३०, ५६ ।
विभु,	१. १, १० ।	संस्थित,	१. २८ ।
विभूति,	१. ७ ।	सत्, १. ६; २. ९; ३. २७; ४. २२,	
विवेक,	४. ६० ।	३७, ४१ (४०),—असत्, ४. २२ ।	
विशारद,	४. ९३, १०० ।	सत्त्वं,	४. २, १ ।
विशेष,	२. १४, १५ ।	सत्य, १. १२; ३. ४८; ४. ४१, ७८ ।	
विश्व, १. १, २, ३, ४, २३; २. ३१,		सद्वेतुक,	४. ४१ (४०) ।
—तैजस, १. ११ ।		सम, ३. २३; ४. ७७, ९३—ता,	
विपाणवत्,	४. १६ ।	३. २, ३८,—त्व, २. ५ ।	
वेद, २. २२, ३०,—पारग, २. ३५,		समाचार,	४. ४२, ४४ ।
—विद्व, २. २२ ।		समाधि,	३. ३७ ।
वेदान्त, २. ३१,—निश्चय, २. १२ ।		सम्बुद्ध,	४. १ ।
वसुध्व, २. १, ३, ९, १०, ११ ।		सम्भव, ३. ९, २५, ४८; ४.	
वैधर्म्य,	४. ९७ ।	१६, ७१ ।	
		सर्वज्ञ, ३. ३६, ४७,—ता, ४. ८५, ८९	

साध्य,	८. २०,—सम, ४. २० ।	स्वस्वित,	४. ४७ ।
सामान्य,	१. १९, २२ ।	स्युत,	१. १०, २६ ; २. ४, ७ ; ३
साम्य,	४. ८०, ९३, ९५, १०० ।	११, ४ ३२, ४४, ८८, ९०, ९४ ।	
सिध, सिध्यता,	१. ११, सेत्स्यति,	स्वप्न,	१. १४, १५ ; २. १, ३ ४,
	४ ३० ४३ ।		५, ७, ३१ ; ३ २९, ३० ; ४
सिद्धि,	४ १८, २० ।		३२, ३३, ३६, ३७, ३८, ३९
एक,	३ ४५, ४७ ; ४ २, ८२ ।		(४१), ६१, ६२, ६३,—
एनिर्घृत,	४. ९३ ।	मय,	४ ६८,—माया, २
एषुत,	३ ३४, ३५ ।	३१,—वत्, ३ १०, वृत्ति,	
सूक्ष्म,	२ २३ ।	२ ९ ।	
सृष्टि, १ ७, ८, ९ ; २ २८ ; ३ १५ ।		स्वभाय,	१. ९ ; ३. २२ ; ४ ८, ५७ ।
—चिन्तक, १ ७ ।		स्वभाया,	२. १२ ।
स्थान,	२ ५, ११ ।	स्वस्य,	३, ४७ ।
स्थानिधर्म,	२ ८ ।	हेतु,	२ १, ५ ; ३ २६ ; ४ १४, १५,
स्थूल,	१ ४ ; २ २३,—भुज्, १. ३,	१७, १८, २०, २३, ३७, ५३, ७६,	
—(तद) विद्, २ २३ ।		७८,—अभाव, ४ ७६,—कल, ४.	
स्वन्द, स्वन्दते,	३. २९ ।	१६,—फलजाति, ४ ५४,—फलावेश,	
स्वन्दमान,	४ ४९ ५१ ।	४. ५५, ५६,—फलीज्ञाव, ४ ५५ ।	

कारिकासु धृतानामुद्दिष्टानां वा वादिनां ग्रन्थानां च सूची

अध्यायीराया प्रकरणमन्या तु कारिका मूचयति ।

इदमवगन्तव्यम् । येषामिह नाम्नां मध्ये क्षुद्रा रेखा न तानि वस्तुतोऽस्मि
न्ना ग म शा खे विषन्ते । अपि त्वर्थानुसरणेन निबद्धानि तानि वृत्तिकृता ।
बौद्धग्रन्थास्तु विचार्य ग्रहणीयाः ।

अह्याः,	४ ४ ।	अमूर्त-विद',	२ २३ ।
अन्ये,	१ ७ ।	अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता,	
अपरे,	२ २६, २७, ४ ३ ।	४ १३, ९१ ।	
अभिधर्मकोशव्याख्या,	४ १३ ।	आधमविद',	२ २७ ।

शोपनिषद्,	३ २६ ।	मध्यान्तविभङ्गसूत्रम्,	४. ७९, ९०, ९१ ।
एके,	२ २६ ।	मनोविदः,	२. २६ ।
कठोपनिषद्,	१ २६; ३. १३, २४ ।	महायानसूत्रालङ्कारः,	३ १६, ४४ ।
कालचिन्तकाः,	१. ८ ।	मूर्तविदः,	२. २३ ।
कालविदः,	२. २४ ।	मूलमध्यमरुकारिका,	२. ६, ३१, ३२,
गुणविदः,	२. २० ।	३९; ३. २१; ४. ७, १०, १६,	
घत्तु-शतकम्,	४. ५९ ।	१७, १८, १९, २२, २९, ३१, ४१ ।	
चित्तविदः,	२ २६ ।	यज्ञ-विदः,	२. २२, १-
छान्दोग्योपनिषद्,	३. १३, १५ ।	लङ्कायतारसूत्रम्	२ ३१, ३२; ४ २४,
तत्त्वविदः,	३ ३४ ।	४४, ७२, ८२, ८३ ।	
तैत्तिरीयकम् (तैत्तिरीयोपनिषद्),		लय-विदः,	२. २८ ।
	३ ११ ।	लोकविदः,	२ २१, २७ ।
त्रिंशिका,	३. ३२ ।	लैङ्गाः,	२. २७ ।
देव-विदः,	२ २१ ।	वाजसनेयिसंहिता,	३ २४ ।
द्वैतिनः,	३ १७ ।	वादविदः,	२. २४ ।
धर्माधर्म-विदः,	२ २६ ।	वादिनः,	३ २०; ४ ३, ६ ।
पादविदः,	२. २१ ।	वेदपारगाः,	२. ३५ ।
प्राणविदः,	२. २० ।	वेदान्त-विचक्षणाः,	२ ३१ ।
शृङ्गारण्यकोपनिषद्,	१ १, २, ९, १२;	विग्रहव्याघर्तनी,	४ १५ ।
२. ३, ५; ३. १२	१३, १५, २४,	सूक्ष्मविदः,	२ २३ ।
२५, २६ ।		सृष्टिविदः,	२ २८ ।
भुवन-विदः,	२. २४ ।	स्थितिविदः,	२ २८ ।
भोक्तृविदः,	२. ३२ ।	स्थूल-विदः,	२. २३ ।
भोज्य-विदः,	२ २२ ।		

कारिकासु प्रायेण भूयसा वा बौद्धैः प्रयुक्तानां शब्दानां सूची

ऋते द्वित्रेभ्यः सर्वे शब्दाश्चतुर्थं पञ्च प्रकरणे

सध्वयोरप्यादा प्रकरणमन्या न कारिकां सूचयति

अप्रयान	४ ९० ।	परमार्थ	४ ७३, ७४ ।
अध्वन्	४ २७ ।	परिदीपक	४ २१ ।
अभिलाष	३ ३७ ।	परिदीपित	४ १९ ।
अभिसवृत्ति	४ ७३ ।	पाच्य	४ ९० ।
अलम्बाघरण	४ ९८ ।	प्रकृतिनिर्मल	४ ९८ ।
अल्पशर्योग	३ ३९, ४ २ ।	प्रज्ञप्ति	४ २४, २९ ।
आदिबुद्ध	४ ९२ ।	प्रपञ्च	१ १७ ।
आदिशान्त	४ ९३ ।	—उपसम	२ ३९ ।
क्षान्ति	४ ९२ ।	बुद्ध	४ १९, ४२, ८०, ८८, ९८, ९९ ।
चतुष्कोटि (चतस्र कोष)	४ ८४ ।	मायाहस्तिन्	४ ४४ ।
वायिन्	४ ९९ ।	लोकोत्तर	४ ८८ ।
द्वेषित	४. २, ४५ ।	लौकिक	४ ८७ ।
धर्म ४. १, ६, ८, १०, २१, ३३, ३९		विशारद्	४ ९३, १०० ।
(४१), ४६, ६३, ६४, ६८-६०,		वैशारद्य	४ ९४ ।
८१, ८२, ९१-९३, ९६, ९८, ९९ ।		सवृत्	४ ३३ ।
नायक	४ ९८ ।	सवृत्ति	४ ६७, ६८, ७४ ।
निर्मितक	४ ७० ।	सञ्ज्ञेश	४ २४ ।
परतन्त्र	४ २४, ७३, ७४ ।	छनिर्वृत	४ ९३ ।

वृत्ताद्युद्धृतानां पुरुषाणां ग्रन्थकाराणां विद्वेषां वादिनां स्थानप्रभृतीनां च सूची

मन्थाः पञ्चाषि सूचयन्ति

फोष्ठान्तर्गतोऽकारस्त्यसकृदित्यर्थबोधकः

अद्वय	१२ ।	आगमिक	७२(अ)
—वादिन्	८३, १००, १०१(अ), १०२(अ) ।	आचार्य ७१ (अ), ८०, ८१, ८१, ८७, ८८, ८९(अ), ९०(अ), ९१, १०(अ), ११(अ), १२(अ), १३(अ), १४, १५, १६(अ), १७, १८(अ) १, १७, २५, ३८-४१	
अद्वैतवादिन्	१०२ ;	(अ), ४६, ४८, ४९, ५४, ५६(अ), ५८, ५९, ६२-६५(अ) ७०(अ), ७३, ८३(अ), ९१, ९२(अ), ९३, ९५, ९८(अ), ९९, १०३(अ), १०४(अ), १०६, ११६, ११९, १२०(अ), १२३, १२४(अ), १२८, १३३, १३६, १५२, १५३, १५७, १६२, १७२, १८१, २००, २०२(अ) ।	
—वेदान्तिन्	१६८ ।	—पाद (नागार्जुन)	२८, १४३ ।
अन्ये	७१ ।	आडारकालाप	९७ ।
अपरे	७१, ३३(अ) ।	आत्मबोध	८८(अ),
अपल्लव्य	८६(अ) ;	आत्मबोधेन्द्रसरस्वती	८० ।
—आदिनिपाकसिद्ध	८८(अ) ;	आश्रेय (उपाध्याय)	६०(अ), ६८, ७८ ।
अपोहोनिपास	८८(अ) ।	आदिशेष	८४, ८२, ८६, ८२ ।
अप्पयदीक्षित	२४, २७ ।	आदिविद्व	१८९ ।
अभिधर्मकोष्याख्यातृ	९६ ।	आनन्द	९७ ।
अभिनन्द	७२ ।	आनन्दगिरि	१४, ८०, १७, २७, ६९, ६७; १०(अ), ११(अ), २, १८, १९, २६, ३०, ३१(अ), १०६, ११२, १७६, १७८ ।
अभिनवगुप्त	८४(अ) १० (अ), १ ।		
अमर	८७ ।		
अमलानन्द	११ ।		
अपार्थ	८८(अ), ८८ ।		
अर्थकथाकार	१९०		
अश्वघोष	८९ ।		
असङ्ग	९५, १६३(अ), १८७(अ), १९१ ।		
असत्कार्यवादिन्	२२ ।		
असित	७७ ।		
आगमविद्व	१० ।		
आगमशास्त्रकार	२४(अ), ७०, ७४, ७२ ।		
—भाष्यकार	१४ ।		

आनन्दतीर्थ	२७ ।	काश्मीर	७२ ।
आनन्दपूर्णविद्यासागर	८० ।	काश्मीरकयति	८१ ।
आनन्दाध्रम	१०२, १७६ ।	काश्यप ७४ १०० (अ), १०१(अ) ।	
—ग्रन्थमाला	६४ ।	काष्णाजिनि	७८ ।
आयदेव ८७(अ), ६६, ८८, १०४,		कीलहरण	७८ ।
१०६, ११३, १२३, १४०,		कुमारिल	११, २७ ।
१६४, १९६(अ), २०४ ।		कुल्लुकभट्ट	८२ ।
आर्हत ९०, ११०, १६०, १६३ ।		कुरुक्षेत्र	७२ ।
आश्वरथ्य	७८ ।	कूरनारायण १७, २२, ६, ६, १० ।	
आश्वमविद्	८६, ८१ ।	कृष्णमूर्त्तिशर्मन्	१२ ।
इमच्छेस	४४ ।	केरल	७८ ।
उदयनाचार्य	१९८ ।	क्षीरस्वामिन्	१०२ ।
उपनिषद्वादिन्	८३ ।	गदाधरभट्टाचार्य	८२ ।
उपवर्ष	७२ ।	गीतायन्त्र	१०२ ।
उषट	६४ ।	गुणमित्र	८१ ।
पुत्रे	३३ ।	गुणविद्	७१ ।
ओवेरमिडेर	१८१ ।	गुरुनाथविद्यानिधि	१७१ ।
ओसमोद बोन्वारप्रिय	८८ ।	गोपीनाथकविराज ८२, ८८, ८१, १०,	
औडुलोमि	७८ ।	७१(अ) ।	
औपनिषद्	८०, ८२, ४९ ।	गोविन्द	८१(अ) ।
कचायन	१०१(अ) ।	गोविन्दाभनन्द	८० ।
कथाकार	१९० ।	गौड १२, ७०(अ) ७२(अ), ८०(अ),	
कपर्दिक	७२ ।	८२(अ) ।	
कमललील	८३(अ), १८१ ।	—चरण	७१, ७२ ।
कलिकाताविश्वविद्यालय	२, ९९ ।	—जनपद	७२ ।
कात्यायन	१०० ।	—देश	७७(अ) ७२ ।
कान्तिचन्द्र	८७(अ) ।	—पद	७१ ।
कापिल	२८ ।	—पाद २०, ७७, ७८(अ),	
काल-चिन्तक	८१ ।	८०(अ) ८१, ८२(अ) ८८(अ),	
—विद्	८१, ८०, ३३ ।	८८, ८७(अ), ८१, ८२, ८, ८१,	
कालिदास	१७१ ।	८७, ८१, ८८, ७०, ३, ४२,	
काशकृष्ण	७८ ।	१०७ ।	
		—वादक	८७ ।
		—आचार्य	१, १२, ७८, ८१,
			७८, १२, १८ ।

गौडमण्डल	७७ ।	दयानन्दाङ्गलधेयिकविद्यालय	७७, १७४
गौडाचार्य	७८, ८८-८९ ।	दिग्गिह	७९ ।
ग्रीवापिपय	८० ।	दिग्भाग	८५, १८१ ।
भनप्रश्न	९० ।	तुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थ	१०२ ।
गुहदेशं	६२ ।	तुर्गाचार्य	१२ ।
धन्वकीर्ति ८६, १०, ३८, ४०, ४१(अ),		देषल	६८ ।
४२(अ), ४३(अ), ८८, ९५,		द्राविड	७८, ८१ ।
१०३(अ), १०४, १०६, १०८		द्विपदांवर	९२, ८३ ।
(अ), ११४, ११५(अ), ११६(अ)		द्विपदोत्तम	८३ ।
११७, ११९(अ), १२२, १२६,		द्वैतवादिन्	११ ।
१२८, १४०, १४२, १४३, १५०,		द्वैतिन्	२४, ७० ।
१५३, १५४, १७३, १९६, २०० ।		द्रमिदाचार्य	१० (अ) ।
घाणक्य	२ ।	धर्मकीर्ति	८५, ८६ ।
चित्तविद्	७९ ।	धर्मपाल	८६ ।
चिदुपनानन्द स्थामिन्	८४ ।	धर्माधर्मविद्	३३ ।
छान्दोग्यवाक्यकार	१० ।	धोमाष्ट	६९ ।
जयतीर्थ	७० ।	नरोत्तम	८३ ।
जिनपुत्र	८६ ।	नर्मदातीर	८७ ।
जैमिनि	७४, ७८ ।	नागार्जुन ८६, ८७(अ), ४७, ३८, ४०,	
ज्ञानोत्तम	७४, ८० ।	४१(अ), ४३(अ), ९४, १००(अ),	
उयाकोब	७७ ।	१०२, १०३, १०६-१०८(अ),	
ज्योतिर्विद्	९, ३३ ।	१०९, ११४-११५(अ)-१२१, १२३,	
तक्षशीलाधीशानाक्यप्रावृत्ति	८८ ।	१२८, १३१, १३३, १३४(अ),	
तत्त्वविद्	९९, ८९ ।	१३५(अ), १४०, १४३, १५०,	
सथागत ९७(अ), १०१, १०४, ११८,		१५४, १५५ ।	
१४९, १८१, १८९, २००, २०२ ।		नागसेन	१२९, १३० ।
—शिष्य	१४१ ।	नारायण	८७ ।
सायिन्	१९८ ।	निम्बार्क	३२ ।
सैत्तरीय	८९ ।	निपाकसिद्ध	८० ।
दक्ष	३५ ।	नीलकण्ठ	७३ ।
दमिस	४४ ।	नीलकण्ठसरस्वती	८१ ।
दमीध	४४ ।	नैयायिक	३३, ८८ ।

न्यायामृततरङ्गिणीकार	२० ।	—सरस्वती	३८ ।
न्यायविद्	७१, १२१ ।	बुद्ध	८१, ८३, ९२, ९७, १००-१०२, १२०(अ), १४१, १४२, १५६, १७२, १७५(अ), १७६, १८४, १८९, १९७(अ) २०१ ।
पद्मनदविद्ययाविद्यालय	१२४ ।	बुद्धघोष	७१, ७२, ८८, ९४, ९७, १३२, १५३ ।
पल्लिकाकार	६६ ।	बुद्धपालित	१०४ ।
पतञ्जलि ४८, ७८, ९७, ७२, ७७, ८०, ११०(अ) ।		बुद्धिविद्	७१ ।
पाटलिपुत्र	१३७ ।	बृहदारण्यकभाष्यवार्तिककार	३२ ।
पाणिनि १७१, १८२, १९३, १९५ ।		बौद्ध	८०, ३१, ३७, ४२, ४६, ५७, ८५, ८८, ८९, ९९ ।
पादविद्	७१(अ) ।	—विज्ञानवादिन्	७४ ।
पाराशर	७८ ।	बौद्धाचार्य	८५ ।
पाशुपत	३४ ।	बोधायन	७८, ३२ ।
पाश्चात्यविद्वांसु	१९४ ।	ब्रह्मनन्दिन्	१० (अ) ।
पुण्ड्र	८२ ।	ब्रह्मदत्त	१०, ४९ ।
पुण्यवज्र	७७ ।	ब्रह्मानन्द	७२ ।
पुरोचम १८, २४, ८३(अ), ८४ ।		भक्तप्रपञ्च	७१ (अ) ।
पृथुगौड	६८ ।	भक्तमित्र	७२ ।
पेठवलकर	८२ ।	भक्तहृदि	७७, २(अ) ।
पोषण १४०, १९२ ।		भव्य (भावविवेक)	८१, ५१ (अ) ।
पौराणिक ३१, ३५ ।		भानुजिदीक्षित	१०२ ।
प्रत्यभिज्ञाचार्य ८८ ।		भारुचि	७२ (अ) ।
प्रदीपोद्घोषकार ११० ।		भाषविवेक (भव्य)	८६ (अ) ।
प्रज्ञाकरमति ७, ८६, ८७, १६८, १७७, १९८ ।		भाष्यकार २४, २७, १ (अ), २८, २९ (अ), ३० (अ), ३७, ७४, १३, १९, २४, २७, ४५, ६१, ८०, ८३, ८४, ९१, ९६, १०७, ११३, १२१, १२४, १३२, १३५, १४५, १४६ (अ), १५५, १७०, १७१, १७३, १७४, १७६ (अ), १७८, १८६, १९०, १९३, १९४, २०३ ।	
प्रपञ्चसारकार १ ।			
प्रभाकरमित्र ६६ ।			
प्राणविद् ११, ३० ।			
प्रासङ्गिक ६६ ।			
प्राकृति ६८ ।			
फलोत्स ६८ ।			
बादरायण ७६, ७१ ।			
बादरि ७१ ।			
बालकृष्णानन्द ७२ ।			
बिह्वलकर ७१ ।			

पद्मनदविश्वविद्यालय	२४ ।	मीमांसादर्शनकार	७५ ।
प्रदास्तपात्र	०१, १३० ।	मूर्तविद्व	०९, ३२ ।
पण्डिताशोक	१३० ।	सैद्येयनाथ	६६, ७९(अ), १७२-३, १७७, १८४, १८७ ।
प्रगल्भाचार्य	६७ ।	मोक्षबलसर	२६, ७४-६०(अ), ८१ ।
भाष्यवृत्तिकार	७४ ।	मोक्षवादिन्	१३४ ।
भास्कर	१० ।	यमगुचि	१२७ ।
भास्करराय	५०, ६६ ।	यवन	३० (अ), ६४ ।
भास्कराचार्य	६२ ।	यदोमित्र	२, ४९ (अ), ८९ ।
भुवनविद्व	८९, ३३ ।	यास्क	९० ।
भूतविद्व	०९, ३३ ।	योगाचार	५, ६९ ।
भूमानन्दस्वामिन्	१०, ८४ ।	रङ्गरामानुज	६४ ।
भृगु	७७ ।	रच्छयस	४४ ।
भोक्तृविद्व	०९, ३२ ।	राघवानन्द	६१ ।
भोजद्व	८ ।	राजशेखर	४६, १० ।
भोजराज	१९३ ।	राजेन्द्रनाथघोष	६७ ।
भोज्यविद्व	०९, ३२ ।	राजेन्द्रलालमित्र	१८७ ।
मधुरा	०२, १८ ।	रामकृष्ण	७१ ।
मधुसूदन	१० (अ), १, ७८, ७९ ।	रामतीर्थ	४१ ।
मध्यमक	१०० ।	रामपुर	९७ ।
मध्य	३२ ।	रामभद्र	६० ।
मध्याचार्य	११ (अ), २१, २२, २७, २८, ६, ६४ ।	रामभद्रदीक्षित	४० ।
मनोविद्व	०९, ३३ ।	रामाचार्य	२० ।
महिनाथ	०, १७१ ।	रामानुज	४, ०, ७२, ९, ३२, ४४ ।
महार्थमञ्जरीटीकाकार	३४ (अ) ।	राहुलसाङ्कृत्यायन	९५ ।
महानिर्देशकार	१९० ।	रुद्रक	९७ ।
महीधर	६४ ।	लयविद्व	०९ ।
महेशचन्द्रपाल	१०२, १६४ ।	लोकविद्व	०९, ३१(अ), ३९ ।
माठर	१०७ ।	लौकायतिक	३१, २२ ।
मातृघेट	२८ ।	बम्बई संस्कृतग्रन्थमाला	७२ ।
भाधवाचार्य	४२ ।	वर्धमानोपाध्याय	१९३ ।
भाष्यमिक	५, ३१, ४१ (अ), ४८, १२३, १८० (अ) ।	वलसर	४ (अ), ४, १४, ५० ।
माहिष्मती	१८, १३७ ।	वल्लभ	३२ ।
सुबलचन्द्र मित्र	१७१ ।		
मिलिन्द	१२८, १३० ।		
मीमांसक	३३ ।		

घसिष्ठ	६२ ।
घसमित्र	४१ ।
घसवन्द्य	३३, ६८, ७४, ८६, ८८-९०, १२६, १४६, १६७, १६८, १७७, १८६, २०४ ।
घाक्यभाष्यकार	१० ।
घाचस्पति	८, ९, ४४, ९१, १०७, ११०, १९६, १९८ ।
घाजसनेपिन्	६३ ।
घात्स्यायन	३१, ९१ ।
घाद्विद	३३(अ) ।
घास्कलि	२०० ।
विज्ञानभिक्षु	४१, ६१, ८९, १८० ।
विज्ञानवादिन्	१२४(अ), १२६, १४८ ।
विज्ञानेश्वर	७२ ।
विद्यारण्य	२८, ४०, ७६ ।
विद्वन्मनोरञ्जनीटीकाकार	७९ ।
विश्वभारती	७१, १११, १६६ ।
वृत्तिकृत्	१० ।
वेङ्कटखड्गिय	२७, ७८ ।
वेदान्तदेशिक	१० ।
वेदान्तिन्	४६, १०४, १०९, १४६, १७८, १८१ ।
वैदान्तिक	३८, ४२, ९९, १६३ ।
वैमासिक	२८, ७०(अ) ।
वैभाषिक	३१, ९९ ।
वैयाकरण	३६, ४६ ।
वैशेषिक	३०, ८८, ८९(अ), ९९, १०४, १६० ।
व्यास	४०, ९१, ९३ ।
व्यासतीर्थ	११, १८ ।

घड्डर	१, १२(अ), २०(अ), २२, २७, २८, ७०(अ), ७६, ४०, ४१, (अ), ४२(अ), ४०(अ), ४४, ६१(अ) ६०, ७७, १०, ११, १-४, ७, ११(अ) १७, १९; (अ), २०, २३, ३८ ४०, ४४, ४६, ४७(अ), ६४, ६८, ६९(अ), ६२, ६६(अ), ६७, ६९, ८१, १०२, १०४ (अ), १३९, १८९ । —आचार्य १८(अ), १२(अ), ७०, ७१, ७८, ४० ।
शाक्ययन्त्र	७७ ।
शान्तिदेव	८७, ११४, १६९ ।
शान्तिराक्षिन्	४६(अ), २९(अ), ६०, ६२, १८१ ।
शास्त्रिण	१४४(अ) ।
शारीरकभाष्यकर्तृ	१, १८(अ), १२(अ), २०, ७, ४१, ४०, १०४ ।
सूर्यनारायणशास्त्रिन्	४८(अ) ।
शीलाङ्क	१९४ ।
शुक	४ (अ) ।
शेष	४८ ।
शैव	३२ ।
श्यामाचरणकविरत्न	१७१ ।
श्रीधर	७१, ७२, ४, ६ ।
श्रीनिवास	९१ ।
श्रीनिवासतीर्थ	६ ।
श्रीनिवासदास	७२ ।
श्रीभाष्यकार	१८ ।
श्लीचनलापिन्	१९१, १९२ ।
सत्यानन्द	६६ ।

सदानन्द	२, ७८ ।	सेतगुप्त नरेन्द्रनाथ	९३ ।
सदाशिव	३४ ।	सेनार्त	१९४ ।
—ब्रह्मेन्द्र	८०(अ) ।	सोबानि	४५ ।
समुच्चयवादिन्	४९ ।	सौगत	८४, ६, ७, ७१, ८३, ९२, ९४, १००, ११८, १२०, १३०, १३४(अ), १५०, १५२, १५३, १५५, १६६, १८२, २०३ ।
सरहपाद	१२३, १८० ।	सौत्रान्तिक	३१, ९९ ।
सायण	७७, ११, १२, १०६, १९४ ।	स्थितिविद्	०१ ।
सारिपुत्र (शारिपुत्र)	९८ ।	स्थिरमति	८६, ९५, १२७, १३०, १६७, १८४-१८५, १६८, १७२, १७७(अ), १८४, १८५ ।
सांख्य	८६, ३१-३३, ८९, ९०, ९९, १०४ ।	स्थूलविद्	३२ ।
सिद्धान्तलेशकार	७८ ।	स्वरोदयविद्	३३ ।
सीतारामशास्त्रिन्	७ ।	हरिमिश्र	८० ।
सुगत	१०, ८३, १७५, १९८ ।	हिमालय	८७, ८७ ।
सुन्दरपाण्ड्य	१३(अ)	हिरियन्न	७४, १०, १ ।
सुभूति	८६(अ), ८७, ११३ ।	हिररावती (नदी)	७२(अ) ।
सुरेश्वर	२०(अ), ४८, ८०(अ), ८०(अ), ७०(अ), ७४, ११, २, ५४ ।	हुल्त्स	८० ।
सूक्ष्मविद्	०१, ३२ ।	हेमचन्द्र	४२ ।
सूत्रकार	७१ ।		
सूर्यनारायणशास्त्रिन्	८०, ८७ ।		
सृष्टिविद्	७१ ।		

वृत्ताबुद्धानां ग्रन्थानां सूची

सख्ययोराया प्रकरणम् अन्या तु कारिकां सूचयति

अङ्गुत्तरनिर्णय	९३, १२७, १४१, १५०, १९०(अ); १९६, २०४ ।	अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता	८६, ८८, ११३, १३०, १४६, १५६, १७८, १८६, १८९, १९७, २०३ ।
अद्वैतालिनी	७१, ८८, १२५, १७०(अ) ।	आराम	२७, २८, ६८, ७६ ।
अथर्ववेद	४० ।	—ग्रन्थ	७६ ।
—संहिता	५, ३३, ८८, ९४ ।	—प्रकरण	२१, ७२, १६ ।
अद्वैतब्रह्मसिद्धि	१०७, ८५ ।	—शास्त्र	१, २, ३, १८(अ), १९(अ), २०(अ) २४-२८, ३०, ३२(अ), ३३, ३०(अ)- ३४(अ), ३५(अ), ३७, ४, ४६, ४८(अ), ४९, ५९, ६८(अ) ७०(अ), ७१(अ), ७८(अ), ७८(अ), ७९(अ) १०(अ), १ (अ) १, २, २६, ८१, १२४, २०३, २०५ ।
अनघतसङ्घामिसङ्घमसूत्र	१६९ ।	—शास्त्रकारिका	४६ ।
अनिरुद्धवृत्ति	२८ ।	—शास्त्रविवरण	७६, ८० ।
अपोहनियसो भारतभ्रमणम्	४४ ।	आचाराङ्गसूत्र	१२०, १४५ ।
अभिप्रमर्कोश	२८, ३१, ४६, ७३, ८८, ९५, ९६, ११८, १४६; १९०, १९३, १९६, २०४ ।	आनन्दगिरिटीका	८५ ।
—टीका	४२ ।	आर्यगगनगङ्गसूत्र	१६१ ।
—भाष्य	८८ ।	आर्यहृदाशयपरिवृत्ता	२५ ।
—व्याख्या	४१ (अ), २, ८८, ८९, ९६, ११२, ११८, १५०, १५१, १६१, १९३ ।	आर्यरत्नकूटसूत्र	३९, १६१ ।
अभिधानचिन्तामणि	४२ ।	आर्यरत्नमेघसूत्र	१९२ ।
अभिधानप्यदीपिका	८४, १९३, १९७ ।	आर्यरत्नाकरसूत्र	१३२, १९४ ।
अभिधानरत्नमाला	८७ ।	आर्यसत्यद्वयावतार	४८ ।
अभिसमयालङ्कारालोक	२८, ९५, १८१ ।	आर्यापञ्चाशीति	४७ ।
अमरकोश	१०१(अ) ।	आलम्बनपरीक्षा	२१, ८५ ।
अरियपरिवेत्तनउत्त	९७ ।		
अर्थशास्त्र	२ ।		
अवयविनिराकरण	१३० ।		

इण्डियान एन्डिकोयारी	-७, ११ ।	७४, ६६ (अ), ११, ५, ११,	
इण्डियान डिस्टोर्विक्याल कोयाटालि		४७, ४९, ५४(अ), ५५, ६१,	
	४४ ।	७१, ७४(अ), १०४, २०० ।	
उत्तरघरित	१९० ।	त्रिपुरस्तापनी	६१ ।
उत्तरमीमांसा	१०४ ।	नृसिंहतापनी	४०, ५० ।
उपदेशग्रन्थ	०६ ।	उत्तर—१७, २० (अ), ७०, १३,	
उपदेशसाहस्री	७४, ८९ ।	१७६ ।	
उपनिषत् २०, २१, २८, ६१(अ) ७०,		—पूर्व ११, १७, २१-२७(अ),	
७१, ७४, ७६, ७९, १५३,		७९, ४५ ।	
१६१ ।		प्रश्न २०, २४, ११ (अ), ३०,	
—घचन	११ ।	५३(अ) ।	
—शास्त्र	४६ ।	ब्रह्मविन्दु ७०, ४०, ८२, ९३ ।	
अवधूत	६१, ३६ ।	बृहदारण्यक २१-२१ (अ), २४,	
आत्म-	४०, ४४ ।	६०(अ), ६२(अ), ७१(अ),	
आश्रम-	६१ ।	७२ (अ) ७४ (अ), ७६(अ),	
ईशा १७, ७६, १७, ६३(अ) ।		७९, १०, १२(अ) १४(अ) ११,	
कठ २६, ७४, ११, १५, १७, ५५,		१३, ६(अ), ७(अ), १५, १७,	
६२, १७, ७४, ९०, ९२, १६१,		१८(अ), २०(अ), २३, ३०अ,	
१७८, १८९ ।		३१, ३३, ४०, ४९, ५५(अ),	
केन	९६(अ) ।	५७, ६२(अ)-६५(अ), ६७,	
कौषीतकि ७०, ७२, ३, ५, १८९ ।		६९(अ), ७१, ७४, ७९, ९९,	
गर्भ	८८ ।	१३३, १६१, १६३(अ), १८३,	
छान्दोग्य २२, २०, २१, ४६, ७०,		१८९ ।	
७० (अ), ७१ (अ), ७० (अ) ।		—भाष्य ७०, ७०(अ), १०,	
७४, ७५(अ), १, ३(अ), ५,		६५(अ), ८१ ।	
११, १२(अ), ३०, ३१, ४४,		—वाचिक ११ ।	
४७(अ), ५२, ५५, ५७, ६१,		महानारदीय ४९ ।	
७१, ७४, ७७, १७६ ।		माण्डूक्य ११, १७, २०अ, २१अ-	
—भाष्य ७१, ७२, ४७ ७८ ।		२०(अ), २६(अ)-२१(अ), २७	
—टीका १० ।		३३(अ), ३४, ४३, ६२-७१,	
जाबाल ६१(अ), ४४ ।		६१, ६३(अ), १, ६, ७, १३,	
तैत्तिरीय २०, २१, २७, ७०, ७१,		४३, ७९ ।	

—गौडपादव्याख्यान	- ३६ ।	८६, ७४, ७३, ८० (अ),
—टीका	८० ।	४१ (अ), ४२ (अ) ।
—भाष्य	११, २७ ।	—पादी १० (अ), ८१ (अ)
मुक्तिक	१७६ ।	८२ अ ।
मुण्डक ८६, ११, ३०, ३३,		—पादीय ७७, ८० (अ), ७८ ।
४९(अ) ६३, ६६, ६६(अ),		—पादीयागमशास्त्र १६ ।
९७, १३१, १७३ ।		—पादोद्भास ४३ ।
मैत्री ७०, ३, ६, ६, ११, ३२,		चतुःशतक ८५, २१, ३९, ६६, ८८,
३९, ७६, ७७, ८०, ८१, ९३,		९९, १०३(अ), १०४, १०६,
९७८, २०४ ।		११३, १४०, १४२, १४९,
रामोत्तरस्तापनी ११, २२, ७० ।		१६६(अ), १८० ।
इवेताश्वतर ७१, ८१, ८१, ९,		—टीका १२२, १९६ ।
३३, ६६ (अ), १७१ ।		—युक्ति १०३ ।
ऋग्वेद २२, ७०, ६७, १७१ ।		—चतुःशतिका १४३, ७१९ ।
—संहिता ७०, ७१, ३१, ६२ ।		चाणक्यनीतिदर्पण ४९ ।
ऐतरेयब्राह्मण ७७ ।		चित्तविशुद्धिप्रकरण ३७, १९७ ।
ऐतरेयारण्यक ७७, १२ ।		जगद्गुणरत्नमालास्तव ७१, ८० ।
कथावल्थु-अट्टकथा १२६, १६३ ।		—टीका ८१ ।
कल्पतरु ७१ ।		जनांल, आमेरिकान ओरिपुन्टाल-
कातन्त्रव्याकरण १७१ ।		सोसाइटी ७२ ।
कात्यायनाश्रयाद १०० ।		—रयाल एलियाटिक सोसाइटी
कालसूक्त ६ ।		८८, ८७, १९२ ।
काव्यमीमांसा ७६, ७७ ।		शास्त्रारकग्रन्थ १८० ।
काश्यपपरिवर्त १००, १३३ (अ),		तत्त्वदीपिका पञ्चास्तिसमयसार १११ ।
१४३, १८८ ।		—प्रघचनसारटीका १११ ।
किरातार्जुनीय ४६ ।		तत्त्वप्रकाश ३४(अ) ।
कूर्मपुराण ७७ ।		तत्त्वसंग्रह ८१, २६, १८१ ।
कृतकोटिगुप्ति ७२ ।		—पञ्जिका ४६, २६, ८४, १८१,
खण्डनखण्डखाद्य ८० ।		१९६ ।
गुह्यसमाख्या ८० ।		तत्त्वदर्शनाथली ८६, १७८ ।
गौडपद् ७२ (अ) ।		तत्त्ववैशारदी ७० ।
—पादकारिका १, २-२२, ७०,		तत्त्वार्थराजवार्त्तिक १११ ।

तत्त्वार्थाधिगमसूत्र	१११	नैष्कर्मसिद्धि	३२, ७७(अ), ८०, ७७,
तथागतगुह्यसूत्र	१९९, २००।		१०, ७-९।
सन्त्रवार्तिक	११।	—टीका	८०।
सर्कज्वाला	२१(अ), ६०, ६१, ६७।	न्यायकन्दली	११, २८, ८६, ९९,
तैत्तिरीयब्राह्मण	६६,		१३०।
	१०६, १३२, १९४।	न्यायकुसुमाञ्जलि टीका	८०।
त्रिल्वभाषनिर्देश	१४६, १६८(अ)।	न्यायनिर्णय	८०।
त्रिशिका	७४, ९४, ९६, १३१, १६७,	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका	८६, ९१,
	१६८, १७०, १८४, १८६(अ)।		१९८।
थेरगाथा	१३२।	न्यायसूत्र	११, १२७।
दशभूमिकसूत्र	८६।	न्यायसूत्र	३३, १२१(अ), १२८,
दशवैकालिकसूत्र	१९८।		१३०, १८९।
दिनकरी	४०।	—भाष्य	२७।
दिव्यावदान	१०१, १०२, १६१, १८८।	पञ्चदशी	२०, ७७, ११, ७६(अ),
दीवनिकाय	३३, ८२, ९७, १२६,		७७, ९३।
	१४८, १६३, १८०, २०४।	पञ्चविंशतिसाहस्रिका	प्रज्ञापारमिता
द्वैवतकाण्ड	६९।		१४१।
धम्मपद	८४, १३२(अ), १८२(अ),	पञ्चास्तिकायसमयसार	९०।
	१९४।	पतञ्जलिविजय	८१।
—अट्टकथा	१३२, १९०।	पद्मपुराण	११।
धम्मसङ्गहि	२७, ४४, १२६, १९६,	परमार्थसार	७७(अ) ७।
	१९६(अ) २०४।	पराशरमाधव	७०।
धर्मकोश	१९७।	पाणिनिसूत्र	२०, ८६।
धर्मचक्रप्रवर्तन	१९२।	पाण्डुलोहितवस्तु	१९०।
नयोपदेश	१२०, १३६।	पालिकोश	१९०।
निउ इण्डियान् एण्टिकोयारी	७७।	पितापुत्रसमागमसूत्र	१४८, १६३।
निखिलभारतप्राच्यविद्यासमिति कृत्य-		पुण्यदलोकमञ्जरीपरिचिष्ट	८०।
विवरण	१.(अ)।	पुराण	२०।
निघण्टु	३२, १८३।	पोद्दपादुष	१६३।
निरुक्त	१२, १४, ३२, ९०।	प्रकाश, धान्यपदीयटीका	७७।
निरुपमस्तोत्र	१९९।	प्रपञ्चद्वय	७०, १०।
नेत्तिप्यकरण	९४, ११८।		

प्रमाणवार्तिक	२८, ८६, १९८ ।	४६, ४७, ४९, ५२, ५५, ६२,
प्रमाणविनिश्चय	८६ ।	८९, ९९, १०४(अ), १००(अ) ।
प्रसस्तपादभाष्यम्	७७, १३० ।	—भाष्य ७०, ७१, ६१, ७१, ११,
प्रसिद्धिस् पण्ड दान्ज्याकसनस् अफ्		१९, २०, ३१, ३८, ४४(अ) ।
दि फोर्थ अल इण्डिया ओरियेण्टाल		—भूमिका ४७ ।
कन् फारेन्स्	४९ ।	भावद्वीता २०(अ), ६१, ७७, ७४, ४,
प्राचीनवेदान्त	२६, ७७ ।	१४, १५, १७, २३(अ),
प्राच्यगवेषणापत्रिका	१ ।	३२, ४१, ४५, ७३, ७६,
फणिभाषितंभाष्य	१८ ।	७७(अ)-७९, ८१, ९८, १७१,
बुद्धचरित	८९, ९७ ।	१७३, १७८ ।
बृहदारण्यभाष्यवार्तिक	६०, ६० (अ)	—टीका, मधुसूदनी ७५(अ), ७७,
७० (अ), २ ।		७९ ।
बोधिचर्यावतार	७१, ३८, ४५, ८०,	भव्य(भाव)विवेक ४६ ।
८६, ८७(अ), १०३, ११४,		भागवतपुराण १४, ५१, १३६ ।
१२४, १४९, १५३, १५५,		भामती ८५, ११० ।
१६१, १६५, १८६, १९६(अ)		भावविवेक ४६(अ), ४८(अ) ।
—१९८ ।		भाष्य ९१ ।
—पञ्चिका ७१, ४५, २८(अ), ८०,		मन्त्रिमनिकाय २७, ६५, ९७, १४३,
८४, ८७, १२३(अ), १३०,		१९० ।
१३२, १४३, १४५, १५३(अ),		मठान्नाय ४१ ।
१६८, १६९, १७७, १८०,		मत्स्यपुराण ७८ ।
१८१, १८७, १८७, १९२,		मध्यमकालशुद्धकारिका ४६(अ), २९,
१९६, १९८, १९९ ।		१८० ।
बोधिचित्तविवरण	१४२ ।	—व्याख्या ५०, ५१ ।
बोधिसत्त्वभूमि	७२, १८८(अ) ।	—वृत्ति २५ ।
बौद्धगान ओ दोहा	९८ ।	मध्यमकावतार १०३, ११२, ११६,
ब्रह्मजालसूत्र	१८० ।	१५३, १६५, १९४ ।
ब्रह्मविन्दूपनिषत्	६१ ।	मध्यमककारिका ४७, २७, २८, ३७-
ब्रह्मसूत्र १, १४, १७, २७, ७१, ८०,		४०, ४२, ४३, ५४, १००,
४२, ६१, ७६-७९ (अ),		१०३(अ), १०६, १०७(अ),
७, (अ), ७७(अ), १, (अ),		१०९, ११४, ११५ (अ),
६-१ (अ), ११(अ), ३०, ४०,		११६(अ), ११७(अ), ११९,

१२०(अ), १२१, १२३, १२८,	महाभाष्य	४८, ४९, ५३।
१३१, १३४, १३६, १४०, ४९,	महापानसूत्राख्यार	४८, २६(अ), २७,
१५०, १५२, १५४(अ), १५५,	३९(अ), ५८, १४३, १५५,	
१६५, १९०(अ), १९९।	१८६, १८७(अ), १८८(अ),	
मध्यमकट्टि ७, ८, १०, १०,	१९०-१९२, १९६।	
२७, २८, ३७-३९(अ), ४१,	महायोग	८४, २०३।
४२(अ), ४३(अ) ४६, ४८,	महावस्तु	१९४।
८८(अ), ८९, ९४-९६, १००	महाव्युत्पत्ति २५(अ), ४४, ७३, ८४	
(अ), १०१(अ), १०२(अ),	(अ), ९५(अ), १०१, १२५,	
१०३(अ), १०४(अ), १८८,	१६६, १८६, १९४, १९७,	
१०९ ११२(अ), ११३, ११५,	२०४।	
११६(अ), ११८, ११९(अ),	महासद्वनोति	८४।
१२१, १२५, १२७, १३१(अ)-	माण्डूक्यकारिका	७, ८, ७२।
१३३, १३५, १४०, १४१,	माण्डूक्यवार्तिक	७५।
१४३ (अ), १४९-१५१ (अ),	माण्डूक्यशाखा	८(ब)।
१६१, १६२, १६५, १६९,	माध्यमिकशास्त्र	७२।
१७०, १८५, १९०(अ), १९२,	मानसोद्भास	२०, २३, ५०, ५४।
१९४, १९६, १९९ (अ),	मिताहारा	७२।
२००(अ), २०१, २०४।	मिलिन्दपन्थ	७, १२०, १२९।
मध्यमकहृदयकारिका	४०, ५१।	मोमासा
मध्यान्तविभङ्ग	१७२।	कर्म—
—टीका	१६६।	—दर्शन
—सूत्र १६६, १६७, १७७, १८७।		वद्व—
—टीका	१३०।	—दलोकवार्तिक
—भाष्य	१७७।	—सूत्र ७९(थ) ७८(थ), ७२(थ)।
—टीका ७६, १२७, १४५, १६८,	मुग्धबोध	१७१।
१०७(अ), १८४।	मूलमध्यमककारिका	१०२।
मध्वाचार्यभाष्य	६४।	मैत्रायणीब्राह्मण
मध्वमतविश्वसन	२६।	यतीन्द्रमतदीपिका
मनोरथपूणी	१९०, १९३।	याज्ञवल्क्यरूपति
महार्थमञ्जरी	३४(अ)।	योगाचारभूमि
महाभारत	५, ८४, १५५, १७१।	योगदर्शन

योगशास्त्र	९३, १६१, १९८ ।	विषहृव्यावर्तनी	१४ ।
योगसूत्र ८(अ), ९(अ), ७८, ८०, ९१, १९९, १६१, १९६, २०४(अ) ।		विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि	६८, ७४, १२७, १६८ ।
—पैशारदी	४४ ।	विज्ञानमाप्रसिद्धि	९० ।
—व्यासभाष्य	७० ।	विद्यासागरी	४० ।
योगवासिष्ठ १०, ८२, १३६(अ), १४६, १६२, २०९ ।		विद्यरणप्रमेयसंग्रह	८६ ।
रत्नसूत्रसूत्र	१३३ ।	विष्णुपुराण	३३, ४९, ९१ ।
रत्नप्रभा	४० ।	विष्णुसहस्रनाम	७, ९४, ९७, १९० ।
रामरुद्री	४० ।	विष्णुस्तोत्रनाम	९१ ।
रामानुजभाष्य	१०, ४९(अ) ६४ ।	विशिक्रा	६९, १२९ ।
लघुचन्द्रिका	२०, २२ ।	वेदान्त	८६ ।
लघुवासिष्ठ	७२ ।	—दर्शन	८९ ।
लङ्कावतार ३८, ३९, ४३, ७४, १६६, १७९(अ), १७६ ।		—शङ्करपर्य	७२, ९२ ।
—सूत्र ३७, ६८, ६९, ८१, ८९, ८६(अ), ८७, १२०, १२८, १२६(अ), १२७(अ), १३०, १३१, १४२, १४३, १४९, १४६, १९९, १९८(अ)-१६० (अ), १६३, १६७, १८०(अ), १८१(अ), १८९, १८६, १९०, १९६-२०३, २०९ ।		—शङ्करोत्तर	७६ ।
ललितविल्लर ९७, १९४, १९९, १८७, १९८ ।		वेदान्तसार	८२ ।
लिङ्गपुराण	७७ ।	वेदायसंग्रह	७२ ।
वज्रच्छेदिका	१८७(अ), १९९ ।	प्याकरणमहाभाष्य	८७ ।
वसिष्ठस्मृति	४४ ।	शङ्करदिग्विजय	१, ८२ ।
वाक्यप्रदीप	७७, ७२ ।	शङ्करविजय	७८(अ) ।
वाजसनेयिसंहिता	६२, ६३ ।	शतपथब्राह्मण	३०, ९३, १७१, १८८ ।
वार्तिक (कात्यायनस्य)	४९ ।	शाङ्करभाष्य	२२, ८०, ८२, ९० ।
वात्स्यायनभाष्य ११४, १२१, १८९ ।		४९, ९२, ९९, ८६, ९९(अ), १३२, १३९, १९४ ।	
		शाण्डिल्यसूत्र	६८ ।
		शारीरकभाष्य	२२, ७९, ८०, १०९, १८९, २००(अ) ।
		शारीरकमीमांसाभाष्य	७९, ७२(अ) ।
		शारीरकसूत्र	७७ ।
		शाबरभाष्य	७२, ८९ ।
		शिक्षासमुच्चय	२७, २८, ८४, ११३, १२९, १३१, १३३, १४३, १४८, १४९, १९१, १६१, १९७ ।
		शिवसूत्रविमर्शिनी	८०

शिशुपालवध	४६	—भाष्य	७०।
शुक्लयजुर्वेद	६३।	—दर्शन	११, ८९(अ), १८०।
शून्यतासप्तति	१६१	प्रवचनभाष्य	८१।
शौचदर्शन	३४।	—सूत्र	२८।
धीभाष्य	१७, १०।	सिद्धिग्रथ	६६।
धीयातुल्यसूत्रपद्धति	९३।	छत्तनिपात	८४(अ), १९०।
पद्दर्शन समुच्चय	१, ३३, १८०।	छभाषितसंग्रह	२७, १२३(अ), १८०(अ)
—टीका	३३।		१८१, १९२।
सस्त्रीषनी	७१।	छमङ्गलाविलासिनी	१५३।
सद्धर्मपुण्डरीक	४८, १४३, १८७,	सूत्रकृष्णसूत्र	१९४।
	१९०, १९८।	सूत्रपिटक	९७।
सन्धिनिर्माणसूत्र	९४, ९६, १०१,	सौगतग्रन्थ	८१, ४६, १२३, १४६,
	१४६।		१८१, २००।
सन्मतितर्क	१११।	—सूत्र	४४, १६०।
सप्तशतिका प्रज्ञापारमिता	१४४, १७६,	—शास्त्र	२७, ७३, ८३, ९१, ९६,
	१८९, १९४।		११२, ११८, १६४, १७६, १८४,
समाधिराजसूत्र	३७, १३९, १४३, १६१,		१८९, २०४।
	१६२, १८७, १९०।	संक्षिप्तसारव्याकरण	१७१।
सर्वदर्शनसंग्रह	३४, १२३, १४२, २०२	संक्षेपशारीरक	१०, ११।
		—टीका	१०।
सर्वसिद्धान्तसंग्रह	१८०।	संयुक्तनिकाय	२७, ३३, ६८, ९८,
सर्वार्थसिद्धि	१०(अ)।		१६८, १९०।
सायणभाष्य	७७, १३२।	हरिचंश	११।
सांख्यकारिका	३९, ९९, १०७, ११८।	हितोपदेश	७६।
तत्त्वकौमुदी	२७।	हैम	१२।

विषयसूची

संख्या: पचासि सूचयन्ति

अक्षिपन्न	९६ ।	अभिसंवृति	१६४ ।
अक्षिपुरुष	७१, ७२, ३ ।	अभिनिवेश	१६९, १७०, १७२ ।
अप्रयान	१८६ ।	अभूतपरिकल्प	१७०(अ) १७२(अ) ।
अस	१११(अ), १७६ ।	अभूताभिनिवेश	१७०(अ) ।
अजाति	७१, १२, ४९(अ), ८२, १००, १०२, १२२, १६४ ।	अमनस्ता	६८, ८२ ।
—षाद	७१, ७२, ९९ ।	अमनोभाव	६७, ६८, ८२ ।
अद्वय	३६, ६७, १००, १०२(अ), १०४(अ) १४५, १८१ ।	अरुन्धतीदर्शनन्याय	७२, १ ।
—ज्ञान (तथागत)	१८१ ।	अरूपध्यान	९३ ।
—षाद	१०१ ।	अर्थक्रियाकारिन्	२४ ।
अद्वैत	२७, २१, २३(अ), ७२, ७२, १०, १७, ११ ।	अलात	१४६-१४८ ।
	४७, ५९, ६०, ८२, ८८, १०२, १६२(अ) ।	—चक्र	६७ ।
—दर्शन	२१, २७, ७०(अ) ।	—शान्ति	२६, ७०(अ), ७ (अ), ७२(अ), ८७(अ), १२, ६०, ७४, ८२, ८३(अ), ८७ ९१(अ), ९२, १९७, २०३-२०५ ।
—प्रकरण	२१, २३(अ) ।	अवतारणाभिसन्धि	१४३ ।
—चेदान्त	२७ ।	अवयवविवाद	१३० ।
—अनक्षर	१९, ७ ।	अवस्थात्रय	१ ।
अनाभास	१६२ ।	अविद्या	३४, १५३, १६६(अ) ।
अनिमित्त	९६ ।	अव्याकृत	६३(अ), ६४ ।
अनुत्याद	८९, १०३(अ) ।	—उपासना	६३ ।
अनुपूर्वविहार	९३(अ) ।	अन्यक्त	३४(अ) ।
अन्तःप्रज्ञ	२० ।	असंस्कृतधातु	१८५ ।
अपीति	२४ ।	असङ्ग	८४, ८५ ।
अभिनिवेश	१६, १८ ।	असत्	११८(अ), १४०(अ) ।
अभिलाष	७२, ८२, १२५, १२६, १६५ ।	—कार्यवाद	९९(अ) ।

असम्प्रज्ञात समाधि	९३ ।	—श्लेष०	१९६ ।
असम्भव	६३, ६४(अ) ।	—श्लेष०	१९६ ।
असम्भूति	६३, ६४ ।	इन्द्र	८२, ७० ।
अरुपाद्ययोग	२०, १२ ; ९१, ९३(अ), ९६, ९९(अ), ९६, ९७(अ), ९८(अ), ९९ ।	—विरोचनसंवाद	७१ ।
—विहार	९६ ।	इन्द्रिय पट्ट	१२८ ।
अहङ्कार	३३, ३४ ।	—विज्ञान पट्ट	१२८ ।
अहङ्गदोषासन	११ ।	इन्द्र	८२(अ), ७० ।
आकाश	१६(अ), ११, ३१ ।	ईश्वर	३०; ३४(अ) ।
आत्मन्	२८, २१, ७१, ७१(अ), ७४(अ), १०(अ), ७९(अ), ११, २, २४, २७(अ) ३०(अ), ३२, ३९(अ), ३६(अ), ९१, ९२, ९४, ९६, ६४, ६९, ६१,	उच्छेदवाद	१९९, १९६ ।
—परिपाक	१८८ ।	उत्तमपुरुष	६१, ३ ।
—वाद	२७ ।	उपचार (समाधि)	७१, ७२ ।
आदिशान्त	१९१, १९२(अ) ।	उपासन (उपासना)	११, १२ ४७(अ) ।
आध्यात्मिकभाव	१८ ।	—अहङ्गह	११ ।
आनन्द	२१ ।	—प्रतीकविषय	११ ।
—भुज्	२८(अ), १० ।	ओङ्कार	१ ।
—मय	२७, ९४ ।	कर्मन्	९२ ।
—मयकोश	९३, ९४ ।	कला	३४ ।
—मयाधिकरण	९४ ।	कल्पना	१६, २९, ३७(अ) ।
आमिन्त्य	९६(अ) ।	कल्पित (लक्षण)	१६६(अ) ।
आप्य	१८६, १८८ ।	कपाय	७८ ।
आयतन	२८, १२८ ।	काम	७६ ।
आकिञ्चन्य०	९३, ९७ ।	कारण	७०, ११२(अ) ।
आकाशानन्त्य०	९३ ।	कार्पण्य	४८ ।
बैधसंज्ञानासंज्ञा०	९३, ९७ ।	कार्य	७०, ११२(अ) ।
विज्ञानानन्त्या०	९३ ।	—कारणता	१९०, १९१ ।
आर्यधर्म	१७७(अ) ।	—ब्रह्मन्	६३(अ), ६४ ।
आकम्बन	९६, १३३ ।	काल	३४ ।
आवरण	१९६, १९७ ।	कूटस्थ	७०, ११०(अ), १११(अ) ।
		कोटि	१३४ ।
		कोश	११ ।
		अन्नमय०	९३ ।
		आनन्दमय०	९३ ।
		प्राणमय०	९३, ९४ ।
		मनोमय०	९३, ९४ ।
		विज्ञानमय*	९३, ९४ ।
		क्रम	७०, ११९, ११६ ।

अपर°	११५(अ) ।	—नाश	२५ ।
पूर्व°	११५(अ) ।	नि सङ्ग°	१६५ ।
सङ्घ°	११५(अ) ।	—स्पन्दित	५, १६२ ।
श्लेष २७, ४३, १५२, २७, १२८,		चेतोऽंशु	५ ।
	१४४, १९६(अ) ।	छायात्मन्	७७, ७२ ।
—आचरण	१९६(अ) ।	छायापुरुष	७७, ७२ ।
—प्रिविध	१९६ ।	जागर	६७ ।
—दशविध	१९६ ।	जागरित २°, १४(अ), १४(अ), ७२,	
—पञ्चविध	१९६ ।	२३, १३६, १४०, १६०, ।	
क्षान्ति	१९०(अ) ।	—स्थान	२२, २० ।
—अधिवासना	१९० ।	जागरितानुभव	१५८ ।
—दुःखाधिवासना	१९० ।	जाग्रद्य ७°, १३(अ), १४, १७, १९,	
—धर्मनिध्यान	१९० ।	२०(अ) ।	
—परापकारमर्षण	१९० ।	—स्थान	२४ ।
गुण	८९(अ), ९०(अ) ।	—अवस्था १२, २२, १३८, १५७ ।	
—प्रिविध	८९ ।	—इन्द्रय २१, २२(अ), २४,	
गुणद्रव्यभेद	८८-९० ।	१३६, १३८ ।	
गोष्ठ्याह्वय	७२ ।	—भाव	१८, २६ ।
गोष्ठपादकाल	४४, ४१ ।	जाति ७९, ७०, ४४(अ), ४९(अ),	
ग्राहक	२५(अ), २६ ।	५०, ६०(अ), ६१(अ),	
ग्राह्य	२५(अ), २६ ।	९९(अ), १०२(अ), १०५(अ),	
—अभिनिवेश	१७० ।	१०९, ११८(अ), १२३,	
धनप्रज्ञ	२०(अ) ।	१२४(अ), १३२, १३६,	
चतुष्कोटि	१८० ।	१४१(अ), १४४(अ), १४८,	
चलाचल	४६ ।	१५५, १६४ ।	
चित्त ७०, १०, २५, ६९(अ), ९४,		—याव ४०, ४९, ६१, १०४,	
१२८, १३०(अ), १३२,		१०९ १३८, १४१ ।	
१३३(अ), १४५(अ), १५६-		—वायिन् ४०, १२५, १३४(अ) ।	
१६०, १६२(अ), १७३,		जीव १७, २७, २९, ८२, ९१ ।	
१७६(अ), १८३,		ज्ञान ६९(अ), ८४, ८५, ८७(अ),	
—धर्म. लौकिक	१८५ ।	१८१, १८३(अ), १८५, १८९,	
—धारा	१३३ ।	१९५ १९७(अ) ।	
		अप्राप्तिलक्षणं	८५ ।

असङ्गस्वभावलक्षणं	८६ ।	देशना	१४१ ।
निःसङ्गं	१९५ ।	द्वय ८९(अ), ९०(अ), १५०(अ) ।	
लोकोत्तरं	१८५ ।	द्वय २५(अ), २६ ।	
लोकोत्तरतमं	१८५ ।	—अभाव	१७० ।
लौकिकं	१८५ ।	—आकार	२६ ।
—आकाशकल्पं	८३ ।	—अन्तर्पतित सन्तति	१८१ ।
ज्ञानेन्द्रिय	३४(अ) ।	—आभास	९७ ।
ज्ञेय १८३, १८४(अ), १८६,		द्वादशायतन	१२८ ।
१८७(अ) ।		द्वैत	२६, २९, २४ ।
—ज्ञेयाभिन्न ज्ञान	६३ ।	धर्म ७९, ९२, ८३, ८७(अ), ८८(अ),	
—आवरण	१९६(अ) ।	८९(अ), ९०(अ), ९१(अ),	
तत्त्व, ३४(अ), ८९(अ), १८०, १८७ ।		९२, १००, १०५, १२०,	
स्रष्टा	१८१, २०२ ।	१४६, १५०(अ), १५६(अ),	
तथागत (अद्वयज्ञान)	१८१ ।	१७७, १८९, १९५ ।	
तन्त्र (लक्षण)	१६६ ।	—अष्टादश	१२८ ।
तन्मात्र	३३, ३४ ।	—चैतन्य	९४(अ) ।
तान्द्रिक	३१ ।	धर्मदेशना	१४३, १८० ।
—बौद्ध	३१ ।	धर्मनियामता	२०२ ।
—माहाणिक	३१ ।	धर्मस्थितिता	२०२ ।
तुरीय	७०, ७०, ६७ ।	धर्मधरातु १७६, १७७(अ), १७८(अ),	
अवस्था	१ ।	१७९(अ), १८१, १८२, १८८ ।	
तुर्यं ७०, ९८(अ), ९९, ६ ।		धर्मनैरात्म्य	१९५ ।
तैजस २४, ६२, ७०(अ), ७१, ७०,		धर्मिन्	८९(अ) ।
७३, ९० (अ), ४(अ), ७,		धातु	१२८ ।
१३(अ), १४(अ), ३१ ।		—अष्टादश	१२८ ।
त्रिकसन्निपात	९४ ।	धीमत्	८९ ।
त्रिभुव	८७ ।	ध्यान	९३(अ), ९४ ।
दुर्दश	२०३ ।	ध्रुव	१११(अ) ११२ ।
दृष्टि	१७९ ।	दिग्दा	९ ।
—सौगत	१५९, १७९ ।	दिग्दावस्था	१२ ।
देव	२३ ।	निमित्त	१२५(अ), १७० ।
देवताकाण्डोप	३२ ।	निपति	६४ ।

निराभास	८१(अ) ।	परिकल्पितलक्षण	१६६ ।
निरोध	३८, ९४, ९६ ;	—स्वभाव	१६६(अ), १६८,
—समापत्ति	९६(अ) ।		१७८ ।
—संज्ञापेदितः	९७(अ) ।	परिणामवाद	१० ।
निर्माण	१६१ ।	परिनिष्पन्नलक्षण	१६६ ।
—काय	१६१ ।	—स्वभाव	१६६(अ), १६७(अ) ।
—चित्त	१६१ ।	पशु	६४ ।
निर्मित, निर्मितक	१६१ ।	पाक्य	१८८ ।
निर्वाण	४२, ४३, ८१(अ), ९७,	पाद	६१(अ) ।
	९८, १९६, १९२ ।	पादव्यवस्थान	७० ।
निर्विकल्प	७७, ६९, ८१ ।	पाश	३४ ।
—समाधि	७४, ९६ ।	पुद्गल	२७, १९०, १९६ ।
निष्पन्नलक्षण (स्वभाव)	१६६ ।	—नैरात्म्य	१९६ ।
निःसङ्गत्व	१९९ ।	पुरुष	७०, १२(अ), १ (अ), १४,
निःस्वभाषता	१६८, १९१(अ) ।		२७, ३४, ३९ ।
नैरात्म्य	१९६ ।	—उत्तम	८४ ।
धर्म०	१९६ ।	पूर्वापरकोटि	१३४ ।
पुद्गल०	१९६ ।	पृथिवी	८८(अ) ।
नैयायिकप्रतिपत्तथात्ववैशारद्य	१९४ ।	पृथ्वी	८९ ।
पञ्जिका	४९, २६, ४२(अ) ।	पौराणस्थितिधर्मता	२०२ ।
पति	६४ ।	प्रकृति	३४, ६३, १०९, १०६(अ) ।
पदार्थ, सर्वज्ञतानुकूल	१८६ ।	प्रजापतीन्द्रविरोचनसंवाद	३ ।
परसन्नलक्षण	१६४-१६९,	प्रज्ञप्ति	७२, १२९(अ), १२६(अ),
	१६८(अ) ।		१३७, १३० ।
—स्वभाव	१६६(अ), १६७(अ) ।	प्रज्ञा	३ ।
परभाव	४०(अ) ।	प्रज्ञानघन	८(अ) ।
परमपुरुषार्थप्राप्ति	१ ।	प्रज्ञापारमिता	७१, १७८, १८१, १९१ ।
परमात्मन्	७२, ९४(अ) ।	—अद्वयज्ञान	१८१ ।
परमार्थनय	१९२, १९३ ।	—वाद	१८१ ।
परमार्थसत्य	१९२, १९३,	प्रणवोपासन	११, १२, १४, ७९ ।
	१६४, १६८ ।	प्रतीत्यसमुत्पन्न	१६६, १६८ ।
		प्रतीत्यसमुत्पाद	१४१ ।

प्रत्यात्मधर्मता	२००, २०२ ।	—कोटि	१७७(अ) ।
प्रधान	३३, ११० ।	—दर्शन	१२८
प्रपञ्च	४१, ४२(अ) ।	भोग	७६ ।
—मिथ्यात्व	२०५ ।	मङ्गलाचरण	७१(अ), ७० ।
प्रपञ्चोपशम	२१, ७७, १७, ४१, ४२(अ), ४३(अ), ४४(अ) ४६, ४७, १९६ ।	मधुविद्या	११, ५५(अ) ।
प्रभु	२३ ।	मध्यमकपथपथिक	१५५ ।
प्रविविक्त	२८(अ) ।	मध्यमा प्रतिपद्	१००, १०१(अ) ।
प्राज्ञ	२४, ६२(अ), ७०, ७१, ७७, ७८, १०, (४), ८(अ) १४(अ),	मनस्	७०, १८, ३४(अ), ६७(अ) ६८(अ), ६९(अ), ७०(अ), ७५, १२४, १४५ ।
प्राण	७०(अ), २९, ३०(अ), ३५(अ), ३६(अ) ३७ ।	मनोनिग्रह	७५ ७६(अ), ७७ ।
प्रासङ्गिक	४५ ।	मनोविज्ञान	८१ ।
फल	७० ।	महत्	३३, ३४(अ), ११० ।
बल, पञ्चविध	४४, २०३ ।	महायान	८१, १८६(अ) ।
बहिष्प्रज्ञ	२१, २० ।	—सिद्धान्त	३८ ।
बुद्धभूमि	८१ ।	माध्यमिक सिद्धान्त	१६६ ।
बोधिसत्त्व	६९, २०१(अ) ।	मान	२४ ।
बोध्यङ्ग, सप्त	४४ ।	माया	३४(अ), ६०, ६६, १५५, १५६(अ) ।
बौद्धकुमत	४० ।	मार्ग	१८५ ।
बौद्धमत	३८, ८१ ।	मार्गज्ञता	१८६ ।
घण्टान्	२७, ७०, ११, १२, ४७, ३०, ४६, ४९, ६४, ६५(अ), ६९(अ), ७०(अ), ७२, ८०, ८१(अ) ८२, १०९, १११, १४५, १८१ ।	मार्गफल	१८५ ।
—भूय	८० ।	मिति	२४ ।
—विहार	६९ ।	मृदावस्था	९ ।
भगवत्	२३ ।	मोक्ष	३९(अ), ४२, ४६ ।
भाष्य	२३, २४, २६, २९, ३७, ९०, ९१(अ) ।	मोह	१५३, १६६ ।
—आख्यात्मिक	१६ ।	युक्ति	१७, ६२(अ), ६५, १२८ ।
—भाष्य	१६ ।	योगाचारसिद्धान्त	१६६ ।
भूत	३१(अ), ३३, ६१, १०० ।	योगिप्रत्यक्ष	८१ ।
		रजस्	३१ ।
		राम	३४ ।
		रूप	२७ ।
		—ध्यान	९३ ।
		—स्कन्ध	१५० ।
		स्वप्न	१६६(अ), १६७ ।

छय २४, १४, ८, ७०, ७८(अ), ८० ।	छात्र	९६ ।	
—कारण	७८ ।	स्पर्श	९५(अ) ।
छयावस्था	९ ।	विहारता, स्पर्श	९६ ।
छिन्नात्मन्	७० ।	विहार	८१, ९९ ।
छोक	३५ ।	वृत्तिकारमत	५४ ।
छोकसंवृत्ति सत्त्व	२५२ ।	वेदना	२७ ।
छोकोत्तर, धर्म	१८५ ।	—निरोध	९४(अ), ९८ ।
घन्तुशाम	१८६ ।	—समुदय	९४ ।
विकल्प	१६७ ।	वेदपाराग	४० ।
पिकार	३४ ।	वैतथ्य २७, २१(अ), २७(अ), २७(अ),	
विकृति	३४ ।	७२(अ), ७८(अ), १०(अ),	
विक्षेप	७८ ।	१७(अ), १९(अ), २०(अ), २२,	
विज्ञप्ति ६९, ७४(अ), १२८, १४५ ।		४७, ८७, १३६(अ), १३७ ।	
—मात्र	८६ ।	वैराग्य	७८ ।
—मात्रता	१७६ ।	वैशारद्य	१९३ ।
विज्ञान २७, ६९(अ), ७४(अ), ८६,		अन्तराधिक्यमानन्यथात्व०	
१२४, १३१(अ), १४५(अ),		निश्चितव्याकरण०	१९४ ।
१४७, १४८ ।		क्राय०	१९४ ।
—वाद	१२५, १५६ ।	चतुर्विध०	१९४ ।
—पद्	१२८ ।	चित्त०	१९४ ।
वित्तथ	२२, २३ ।	नैयोगिकप्रतिपत्तथात्व०	१९४ ।
विद्या	३१, ३४ ।	श्रु०	१९४ ।
विनाश	६३, ६४(अ) ।	सर्वधर्माभिसम्बोधि०	१९४ ।
विषयांस	१५३, १६६, १७७ ।	सर्वास्त्रयक्षयज्ञान०	१९४ ।
विशु	२३ ।	वैश्वानर २२, २८(अ), ६२, ७०, २ ।	
विषयवादा	१० ।	व्यवहार	७२ ।
विशारद	१९३(अ), १९४ ।	—नय	१९३ ।
विशिष्टाद्वैतवाद	१० ।	—सत्य	१५३, १६५(अ) ।
विद्व २२(अ), २ (अ), २१(अ),		व्युत्तिष्ठमान	१६(अ) ।
६७-७०(अ), ७ (अ)-७०, १२		व्युत्पान	१६(अ) ।
(अ), १८(अ), ३(अ), ४(अ),		व्युत्थित	१६ ।
६, ७(अ), १२, १३(अ)		शक्ति	३४ ।
१४(अ), ३१ ।		शङ्करमत	४० ।
विषय	३४ ।		
—पद्	१२८ ।		

शारीर अःत्मम्	७०, ७२ ।	—अर्पणा	७१
शाश्वतवाद	१५४, १५५(अ), १५ ।	—अवस्था	७६
शिव	२८, २९(अ), ३१, ३४, ४३अ, ४४ ।	—असम्प्रज्ञात	९३ ।
शुद्धाद्वैतवाद	१० ।	—उपचार	७१, ७२ ।
शून्य	४२, ४६(अ), ७३, १५५(अ) ।	सम्भव	६३(अ) ।
—वादिन्	३३ ।	सम्मृत्ति	६३(अ), ६४(आ) ।
शैव	३१ ।	सम्स्तुतिसद्य (संस्कृते सम्मत्तिसत्य)	२५३ ।
श्रद्धादेव	२० ।	सम्पगृहृष्टि	१७७ ।
श्रुति	२२, २९, ८९(अ), ७२, ९०, ९९, ९७, ३०-३२(अ), ५६, ६१, ६२(अ), ६४, ६५(अ), ६८, ६२, १०४(अ), १०५, १६६, १८६ ।	सर्वज्ञ	७, ७१, ७२, ८२, १७९, १८६ ।
—प्रस्थान	७६ ।	सर्वहृन्	७१ ।
संवृत्ति	१५३, १५५, १६४(अ), १६५(अ), १६६(अ) ।	सर्वाकारज्ञता	१८६ ।
—सत्य	१६४(अ), १६६, १८१, १६८ ।	सर्वोपलम्भोपशाम	४३ ।
संसार	१३४(अ), १६२ ।	सविकल्पक	६९
सांसिद्धिकी	१०७ ।	सामान्य	८९ ।
संस्कार	२७ ।	धर्म	१२(अ), १४ ।
सत्	११८(अ), १४०(अ) ;	छदुर्दश	२०३ ।
—कायदृष्टि (स्वकायदृष्टि)	२७(अ) ।	छपुस	७०-७०, ९७, ७(अ), १३, १४ ।
—कार्यवाद	९९(अ), १५४ ।	—स्थ	७० ।
सत्त्वपरिपाकघर्षा	१८८ ।	—स्थान	२२, २० ।
सत्यता	२०२ ।	छ्युतावस्था	२ ।
सदान्तिप	३४ ।	छ्युति	०, ७०(अ) ।
समाज्ञा	१२५ ।	सूक्ष्म	२० ।
समाधि	७१(अ)-७३(अ), ७९(अ), ९५ ।	सृष्टि	९७, ३५ ।
		सौमत्तमत	३ ।
		—शास्त्रवचन	१८० ।
		—सम्प्रदाय	१८६ ।
		—संस्कृत	१९० ।
		—सिद्धान्त	८८ ।
		संज्ञेय	१२८ ।
		—प्रविध	१२७(अ) ।
		संज्ञा	२७, १२५(अ) ।
		—येदित्तिरोध	- ९३, ९४ ।

स्कन्ध, पत्र	१२८ ।	—अवस्थां	२२, १५७ ।
स्थानग्रय	७२ ।	—दन् २२(अ), १५८(अ), १५९ ।	
स्थूणानिखननन्याय	९९ ।	—द्वय	२१(अ), २२, २४,
स्थूलभुज्	१० ।	१३६(अ), १३७(अ), १३८(अ),	
स्पर्श	९४(अ)-९६(अ) ।	१५९, १६० ।	
—आकिञ्चन्य	९६ ।	—स्थान	२०, २२ ।
—आनिञ्जय	९६ ।	स्वप्नात्मन्	७, ३ ।
—आनिमित्त	९६ ।	स्वभाव	४०(अ), ६०, ८५, १०५,
—निरोध	९४(अ) ।	२६६, १६७(अ), १६८(अ), १६९ ।	
—विहार	९५ ।	स्वस्थ	८१ ।
—समुदय	९४ ।	हित	९८(अ) ।
स्मृतशब्द	७७ ।	हेतु	७०, ११८(अ), १७० ।
स्मृति	४४(अ) ।	—प्रत्यय	१६४, १६५ ।
—भ्रूवा	४४(अ) ।	—प्रत्ययसामप्री	१६९ ।
—प्रस्थान	६८ ।	—फल	११४, ११६(अ),
स्पर्कायदृष्टि (सत्कायदृष्टि)	२७, २८ ।	१५१(अ) ।	
स्वप्न	७०, १४(अ), १६, १७(अ),	—फलक्रम	११६ ।
९(अ), १३, १४, १७(अ), १८(अ)		—फलभाव	७०(अ), ११६,
२०, ६७, ७०, ७१, १२५, १३१,		१२१(अ), १४९(अ) ।	
१३६, १३७(अ), १३८(अ),		—फलव्यवस्था	१२३ ।
१३९(अ), १४०, १५७, १५८,		—फलसम्बन्ध	११३, ११५ ।
१८७ ।		—फलावेश	१५२ ।
—अनुभव	१५८ ।	हेय	१८६, १८७(अ) ।
		होम (उदित, अनुदित)	७७, १*

संयोजनं संशोधनं च ।

संख्ययोराद्या पत्रमन्त्या तु पङ्क्तिं सूचयति ।

इदमवगन्तव्यम्—यान्यशुद्धान्यतिस्पष्टानि तान्युपेक्षितानि ।

इह केवलं शुद्धा एव पाठाः प्रदर्शिता न पुनरशुद्धा अपि ।

१०. १० 'पिटकम् । २७. १२ ग्रन्थः । २८. १० 'न्यस्तेति ।

७७. २७ 'द्वेष्यते । ७९. ११ 'चार्यैः । ७८. १ इदं । १८. २७
नास्मिन्नन्य' । १७. ९ प्र' ।

३. १३ 'भिन्ने' । ७. ८ 'सं' । १२. १५, '१६' एव इत्यत्र 'प्य' ।

१६. १, ८ 'दृष्ट' । २०. ३ 'होक्त' । २३. ५ 'पद्येतेति ।

२७. ७ इत्येतदन्तरमिदं संयोजनीयम्—

"योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः स
यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथा-
विधैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति" भाष्यकारः ।

३२. १६ सूक्ष्म । ४३. ११. चोप' । ४५. ४ 'शम' । ४६. २
'प्या' । ५२. ५ 'वाचयव २५ ; अन्ते संयोजनीयमिदम्—एवं
चैपोऽविलक्षण आकाशेन । आकाशसदृश इत्येतत् । ५३. १५ कोशाः ।
४५. २४ 'प्यन्यो । ५६. ५ 'त्वं । ५७. १० 'होह । ६१. १५ भू' ।
६२. ३० 'भुव' । ६७. १३ 'सुद्धि ; २६ 'सुत्तं । ११६. २७ पाठस्य ।
१२८. १६ 'सत्वम् । १३७ ५ स्वप्न ; २३ स्वप्न' ।

१३६. २ अन्ते संयोजनीयम्—

सत्यमिदमिष्यते भवता । यस्ततस्तु न तत्तथा भवति । यथा
प्राग्ब्याकृतमित्यभिप्रायः ।

१४८. ८ विज्ञाने । १५८. १५ चरञ्जा' । १६०. २२ स्वप्नम्' ।
१६१. ५ 'विम्ब' । १६४. ३ कल्पित' । १७४. ६ वीत' । १८८.
१ आप्यं । १८६. १३ ज्ञान्तिः । २०३. १ दुर्दर्श' । २०५—६ मकरोद् ।